

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

REDAKCIJA:

Gjorgi Čakarjanevski, Institut za nacionalnu istoriju Makedonije, Skopje, Makedonija

Robert J. Donia, Center for Russian & East European Studies, University of Michigan, Ann Arbor, USA

Amir Duranović (sekretar), Filozofski fakultet, Sarajevo

Hannes Grandits, Humboldt Universität CU Berlin, Philosophische Fakultät, Deutschland

Mustafa Imamović, Pravni fakultet, Sarajevo

Tomislav Išek, Sarajevo

Zoran Janjetović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, Srbija

Dževad Juzbašić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Zdenko Radelić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Hrvatska

Edin Radušić, Filozofski fakultet, Sarajevo

Jasna Turkalj, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Hrvatska

Behija Zlatar, Orijentalni institut, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik:
HUSNIJA KAMBEROVIĆ
(husnijak@bih.net.ba)

Naučna gledišta u pojedinim priložima odraz su stavova autora,
a ne nužno i Redakcije časopisa.

SADRŽAJ

Riječ redakcije..... 7

ČLANCI I RASPRAVE

1. Robert J. Donia, *History and the Court: The Role of History at the ICTY*..... 13
2. Zoran Grijak - Zrinka Blažević, *Korespondencija fra Martin Nedić - Ljudevit Gaj 1839.-1841. Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini*..... 21
3. Adnan Jahić, *O imenovanju Džemaludina Čauševića za reisul-ulemu 1913. godine.* 59
4. Enes S. Omerović, *Verbalni delikt u Bosni i Hercegovini (1918-1921)* 79
5. Petar Jeleč, *Odnos nadbiskupa Ivan ev. Šarić prema ustaškoj vlasti*..... 107
6. Denis Bećirović, *Oduzimanje imovine Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1961. godine.*..... 129
7. Dženita Sarač-Rujanac, *Rasprave o nacionalnom i religijskom identitetu u Sveskama Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa 1983-1990.*..... 147
8. Nikica Barić, *Akcija "Septembar 93" – Pobuna Vojske Republike Srpske u Banja Luci*..... 185
9. Admir Mulaosmanović, *Plan Kontakt grupe i Izetbegovićeva politika 1994. godine.*..... 203

PRILOZI

1. Esad Kurtović, *Najmljeno dojenje i odgoj napuštene djece u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu u razvijenom srednjem vijeku*..... 225

HISTORIJSKA GRAĐA

1. Adis Zilić, *Tragom povelje bosanskog kralja Dabiše kćeri Stani od 26. aprila 1395. godine.*..... 241

PRIKAZI

1. *Грађа о прошлости Босне*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Одељење друштвених наука, 4, 2011, 176 (Nedim Rabić)..... **261**
2. *Споменица академика Симе Ђирковића*. Београд: Историјски институт, Зборник радова, Књ. 25, 2011, 463 + *Библиографија академика Симе Ђирковића*, Историјски институт, Посебна издања, Књ. 61, Београд 2011, 157 (Dženan Dautović) **265**
3. Niko Kapetanić, *Konavle u XV. stoljeću*. Gruda: Matica hrvatska Konavle, 2011, 274 (Esad Kurtović) **270**
4. Andrej Rodinis, *Aleksandar Poljanić, Hrvatska misao*. Sarajevo: Matica hrvatska Sarajevo, *Časopis za umjetnost i znanost*, XV/ 3-4/11 (57) - Dobra knjiga, 2011, 277 (Adis Zilić)..... **272**
5. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књига I, 1186-1321*, Београд: Историјски институт, 2011, 653 (Semir Hambo)..... **275**
6. Tomislav Galović (ur.), *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić*. Rijeka -Zagreb: Malinska, 2011, 841 (Senja Mahinić) **277**
7. Горан Ж. Комар, *Ћирилична документа Дубровачког архива, Прилози историји свакодневног живота на тремеђи Дубровника, Требиња и Новог, 1504-1795*. Херцег – Нови: Друштво за архиве и повјесницу херцеговску, Друго допуњено издање, 2011, 501 (Sedad Bešlija)..... **281**
8. M. Hakan Yavuz & Peter Sluglett (eds.), *War & Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*. Salt Lake City: The University of Utah Press, Utah Series in Middle East Studies, 2010, 610 (Amir Duranović)..... **284**
9. Hana Younis, *Al-hayat bayn al-šarq wa al-garb – Al-Hayat al-yawmiyyah lin-nas fi Sarayifu fi nahayati al-qaen al-tasii ašer (Život između Istoka i Zapada - Svakodnevni život u Sarajevu pred kraj osmanske uprave)*. Sarajevo: Kulturni centar “Kralj Fahd”, preveo Kenan Musić, 2012, 272 (Mustafa Hasani)..... **287**
10. Safet Bandžović, *Iseljavanja muslimana Crne Gore u Tursku*. Knjiga 1, Podgorica: 2011, 260 (Dževad Juzbašić)..... **289**
11. Husnija Kamberović, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 283 (Edin Radušić)..... **292**

-
12. Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju i Islamska zajednica u Hrvatskoj (Medžlis Islamske zajednice Zagreb), 2010, 664 (Enes Karić)..... **296**
13. Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929. – 1941. (u ratu i revoluciji 1941. – 1945.)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar” i Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2012, 880 (Adnan Jahić) **299**
14. Husejin Smajić, *Fehim Spaho: život i djelo*. Sarajevo: El- Kalem – Muftijstvo sarajevsko, 2012, 189 (Muhamed Nametak) **304**
15. Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Zagreb: Novi liber, 2011, 335 (Sanja Gladanac)..... **307**
16. Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945. – 1953*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 431 (Husnija Kamberović)..... **310**
17. Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945.-1953.)*. Zagreb – Sarajevo, 2012., 628 (Tomislav Išek) **312**
18. Dino Mujadžević, *Bakarić. Politička biografija*. Zagreb: Plejada i Hrvatski institut za povijest-Podružnica Slavonski Brod, 2011, 382 (Dženita Sarač-Rujanac) **316**
19. Dženita Sarač-Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2012, 253 (Emina Pintol)..... **319**
20. Raif Dizdarević, *Put u raspad. Stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama iza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 388 (Miroslav Mojžita)..... **322**
21. Stefano Petrungaro, *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine*. Zagreb: Srednja Europa, 2009, 220 (Sanja Gladanac)..... **325**
22. Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma. O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*. Sarajevo - Zagreb: BZK “Preporod” Sarajevo - Synopsis Zagreb, 2012, 463 (Nedžad Novalić)..... **329**
23. Armina Galijaš, *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges. Etnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990-1995)*. Südosteuropäische arbeiten 142, München: Oldenburg Verlag, 2011, 352 (Zijad Šehić) **334**
24. *TITO – viđenja i tumačenja / [glavna i odgovorna urednica Olga Manojlović Pintar] – Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije i Arhiv Jugoslavije, 2011., Cicero print, 862 (Vera Katz)..... **339***
-

25. *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, I-II*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 339+313 (Ajla Lasić) **343**
26. Zbornik radova: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Knjiga I-II, Hrvatski institut za povijest, Biblioteka hrvatska povjesnica – Posebna izdanja – Zbornici radova, Zagreb 2011, 866+760 (Dženan Dautović)..... **347**
27. *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga XVI/2, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2012, 542 (Hadžija Hadžiabdić)..... **352**
28. Konferencija *The Ottoman Empire & World War One*. Sarajevo: University of Utah (SAD) – Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu – Yıldız Teknik Universitesi Istanbul – Türk Tarih Kurumu Ankara (Turska), 16. maj – 20. maj 2012. godine (Amir Duranović)..... **356**

POVODI

1. Husnija Kamberović, *Prof. dr. Tomislav Išek (u povodu 75 godina života)* **361**

IN MEMORIAM

1. *Dr. Nusret Šehić (1927-2012)* (Dževad Juzbašić)..... **377**
2. *Nekoliko reminiscencija na Mirjanu Gross (1922-2012)* (Tomislav Išek)..... **381**

Indeks autora **387**

Upute saradnicima..... **389**

RIJEČ REDAKCIJE

Ovaj broj časopisa *Prilozi* počinjemo radom američkog historičara Roberta Donie “History and the Court: The Role of History at the ICTY”, u kojem se analizira uloga historije na Međunarodnom sudu za ratne zločine u Haagu. Autor pokazuje da Tribunal treba historiju kako bi se objasnio kontekst i pozadina ratnih događanja, ali istodobno Tribunal proizvodi historijsku građu (presude, zabilježena iskustva nekoliko hiljada žrtava, nigdje drugdje zabilježena i tako dalje) koja će biti jako važna za historičare u budućnosti.

Zoran Grijak i Zrinka Blažević pišu o odjeku ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća. U radu je istraženo književno i publicističko djelovanje fra Martina Nedića u razdoblju ilirskog pokreta s posebnim osvrtom na teške unutar-nje prilike u Bosni i Hercegovini te odjek ilirskih ideja među bosanskohercegovačkim franjevcima. Analiziraju se Nedićevi dopisi *Ilirskim narodnim novinama* u Zagrebu i dvije njegove poeme u povodu čijeg je objavljivanja korespondirao s Ljudevitom Gajem u razdoblju od 1839. do 1841. godine.

Adnan Jahić donosi niz novih i dosad nepoznatih informacija o imenovanju Džemaludina Čauševića za reisul-ulemu 1913. godine. Pokazuje odnos hodžinske kurije, koja je kandidirala Čauševića, i pokušaje jednog dijela muslimanskog saborskog kluba da se na tu dužnost imenuje drugi kandidat. U radu se pokazuje kako je Vlada vršila razne pritiske, ali i istrajnost hodžinske kurije da se Čaušević imenuje za reisul-ulemu.

Enes Omerović na osnovu neobjavljenih i objavljenih izvora analizira fenomen verbalnog delikta u Bosni i Hercegovini u periodu od stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca do donošenja Vidovdanskog ustava. Analiza fenomena sprovedena je kroz tri, međusobno povezane, cjeline. U prvom dijelu govori se o konkretnim primjerima verbalnih delikata, odnosno oblicima verbalnih delikata, motivima i okolnostima u kojima su počinjeni, te strukturi počinilaca. Drugi dio sadrži analizu zakonskih akata korištenih za sankcioniranje slučajeva verbalnog delikta, a koji su važili u Bosni i Hercegovini u vrijeme ujedinjenja i onih akata koji su ih mijenjali i prilagođavali novouspostavljenim okolnostima. Na kraju je prikazan proces sankcioniranja počinilaca verbalnih delikata koji istovremeno pokazuje i kako je državni aparat funkcionirao u slučajevima odbrane države i državnog poretka.

Petar Jeleč na temelju onovremenog tiska, te drugih izvora i literature, analizira odnos sarajevskoga nadbiskupa Ivana Šarića prema ustaškoj vlasti tijekom Drugoga svjetskog rata. Šarić je, poput drugih hrvatskih biskupa, oduševljeno pozdravio osnutak NDH i u nizu novinskih članaka do kraja rata ostao dosljedan u pohvalama Ante Pavelića i njegove administracije. U radu se pokazuje da je komunistička historiografija ovakvo ponašanje sarajevskoga nadbiskupa iskoristila kako bi konstruirala sliku o tome da su svi hrvatski biskupi i svećenici u to vrijeme bili isti u podršci ustaškom režimu, što, prema autoru ovoga članka, ne odgovara povijesnoj istini.

Denis Bećirović piše o oduzimanju imenovine Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini od kraja Drugog svjetskog rata do početka 1960-ih godina. Do 1961. godine komunistička vlast je usvojila desetine zakona, uredbi i odluka kojima je putem konfiskacije, nacionalizacije, sekvestracije i eksproprijacije u raznim oblicima, vršeno podržavanje imovine Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini. Smanjenje materijalne baze Katoličke crkve i njena pauperizacija bitno će reducirati i obavljanje njenih duhovnih funkcija.

Dženita Sarač-Rujanac razmatra društveno-politički kontekst u kojem je 1973. godine pri Centralnom komitetu SK Bosne i Hercegovine osnovan Marksistički studijski centar "Veljko Vlahović". U okviru ovog centra, 1982. godine organiziran je Institut za proučavanje nacionalnih odnosa. Predmet analize u ovom radu je odnos nacije i religije u *Sveskama* Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, a posebna pažnja je usmjerena na predstavu o odnosu religijskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka (Muslimana).

Nikica Barić na temelju fragmentarno raspoloživih dokumenata Vojske Republike Srpske i memoarske literature prikazuje akciju "Septembar 93". Riječ je o pobuni dijela jedinica Vojske Republike Srpske, koje su u septembru 1993. preuzele kontrolu nad Banja Lukom. Pobuna je okončana mirnim putem, bez žrtava. U radu se također pokušava objasniti koji bi mogli biti dublji politički razlozi zbog kojih je do te pobune i došlo.

Admir Mulaosmanović piše o planu Kontakt grupe i politici Alije Izetbegovića 1994. godine. Nakon definitivne propasti Owen-Stoltenbergovog mirovnog plana međunarodna zajednica je trebala novu diplomatsku aktivnost kojom bi Bosnu i Hercegovinu povela ka miru i rješavanju krize političkim sredstvima. Nastankom Federacije Bosne i Hercegovine, potpisivanjem Washingtonskog sporazuma između Bošnjaka i bosanskohercegovačkih Hrvata, odnosno Bosne i Hercegovine i Hrvatske, promoviran je politički okvir i dvoentitetski koncept budućeg ustroja Bosne i Hercegovine koji je predložen Planom Kontakt grupe, a temeljno proveden na pregovorima u Daytonu.

Ovaj broj časopisa sadrži i jedan naučni prilog Esada Kurtovića o najmljenom dojenju i odgoju napuštene djece u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu u razvijenom srednjem vijeku, dok u rubrici Historijska građa, Adis Zilić na osnovu dokumentacije Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu o restituciji arhivske građe između Austrije i Jugoslavije, pokazuje kako je nakon dugotrajnih pregovora povelja bosanskog kralja Dabiše kćeri Stani iz 1395. godine dospjela u Bosnu i Hercegovinu.

U skladu sa dosadašnjom politikom Redakcije, i ovaj broj časopisa sadrži veliki broj prikaza knjiga, časopisa, konferencija, te osvrt na doprinos Tomislava Iška razvoju historiografije u Bosni i Hercegovini. Na kraju je i tužna rubrika In memoriam, u kojoj se opraštamo od Nusreta Šehića i Mirjane Gross.

Ovaj broj časopisa *Prilozi* priređuje djelimično izmijenjena Redakcija. Zahvaljujemo kolegi Esadu Kurtoviću na angažmanu u dosadašnjem radu, uvjereni da će nova Redakcija i dalje nastaviti priređivati zanimljiv časopis ■

ČLANCI I RASPRAVE

UDK: 341.645.2:94 (492.611+497.6) "19/20"
Pregledni rad

HISTORY AND THE COURT: THE ROLE OF HISTORY AT THE ICTY

Robert J. Donia
Center for Russian & East European Studies,
University of Michigan, Ann Arbor, USA

Should history have a place in trials before international war crimes tribunals? “No,” wrote Hannah Arendt in her classic work, *Eichman in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (1963). For her, the courts had no business making historical judgments or attesting before history to Nazi crimes. “The purpose of a trial is to render justice, and nothing else,” she wrote. “Even the noblest of ulterior purposes – ‘the making of a record of the Hitler regime which would withstand the test of history’ – can only detract from the law’s main business.”

Furthermore, the judges at the Eichmann trial took same position, if anything more forcefully: “No one has made us judges” of other matters; and “no greater weight is to be attached to our opinion on them than to that of any person devoting study and thought” to them, they wrote in their judgments.

Such judicial minimalism has not been true of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. One of the longest-serving judges, Wolfgang Schomburg, said it this way: “This Tribunal is not only a criminal court. It is at the same time a peacekeeping mission. As stated in Security Council Resolution 827 of 1993, ‘This Tribunal must contribute to the restoration and maintenance of peace.’ We have to do our very best to break the vicious and at the same time fatal cycle of vengeance, intolerance, and hate.”

The Tribunal’s broader, more comprehensive mandate has included an on-going and intimate relationship with history and historians. My purpose today is to describe the ICTY’s relationship to history, and then to identify an opportunity for history and historians to exploit the ICTY as an historical source. I believe that the Hague Tribunal provides historians and history with a great challenge and an irre-

sistible opportunity to discover much of historical significance and write better history as a result.

It has been 19 years since the Tribunal was established by the UN Security Council. During those two decades, there has been a symbiotic but often cautious and prickly relationship between history and the ICTY. History and international human rights jurisprudence have occupied much of the same public space and shared many functions. That relationship has had two dimensions. The Tribunal has been both a consumer and producer of history. I will address each in turn.

First, the Tribunal has called upon historians and historical documents to aid it in its mission. The gathering of documents began long before the Tribunal itself was established, pursued both by sovereign governments and designated agencies.

The Republic of Bosnia and Herzegovina established a commission on war crimes at the very beginning of the aggression, “Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području R BiH,” headed first by Stjepan Kljuić and then by Bećir Gavrankapetanović. The tape and transcript of Radovan Karadžić’s speech on the eve of the Serb plebiscite in November 1991 was among those collected by this commission.

Then the United Nations Commission of Inquiry, the forerunner of the ICTY, was created. It, too, collected documents and in 1993 turned them over to the ICTY, where they are now part of the archive.

The ICTY’s gathering of documents has been aggressive and far-reaching. In the years after the Dayton Agreement, SFOR units conducted surprise raids for the exclusive purposes of gathering documents for The Hague. The most extensive of these was a raid on Prijedor, that led ICTY investigators to seize essentially all of the municipal archives, some 460,000 individual documents.

With time, large quantities of documents have also been turned over by the Republika Srpska, the governments of the Republics of Serbia and Croatia, and several sovereign states.

The ICTY issued subpoenas for various documents that pertained to specific cases. For some years, sovereign states ignored those requests; but after Tudjman’s death in 1999 and Milosević’s ouster in 2000, both neighboring states and the RS divulged much – though still not all – of what was requested. The Federation of Bosnia and Herzegovina has from the very founding of the Tribunal provided of its own volition the Tribunal’s documents and has responded positively and forthrightly to all requests of which I know.

The ICTY hungered for documents NOT primarily in order to create an historical record, but to aid it in establishing the responsibility of individuals for the crimes of which they were accused. But the Tribunal collected many of the very same doc-

uments that historians require in order to write a fuller history of Bosnia and Herzegovina in the years between 1990 and 1996.

The Tribunal also called upon historians as expert witnesses to better understand the situation in which crimes against humanity were committed. Among those who testified before the Tribunal were our late friend and colleague, Professor Iljas Hadžibegović, and myself. The judges themselves did not commission reports or summon these witnesses; rather, they were called by the prosecution and defense and typically offered radically differing interpretations of history.

The Trial Chamber in the Sarajevo siege trial of General Stanislav Galić defined an expert witness as, “a person whom by virtue of some specialised knowledge, skill or training can assist the trier of fact to understand or determine an issue in dispute.”

The Tribunal’s use of historians as expert witnesses is highly unusual, and it may be considered an innovation. Why, then, do the prosecution, defense, and judges employ historians as expert witnesses?

In contrast to the Nuremberg, Tokyo, and Eichmann trials, the ICTY finds historians useful for two reasons:

First, the participants in the trial do not have a common, shared understanding about the master narrative of the past for the areas where crimes allegedly took place. The judges come from a variety of countries and continents. When they arrive, they typically know nothing of Bosnia or the former Yugoslavia, and require some understanding of the region and its people.

Second, the court is trying leaders together, as members of a Joint Criminal Enterprise, rather than in isolation. Members of the Joint Criminal Enterprises developed and implemented policies over time, and typically did not themselves personally kill people. Judges require an understanding of this political element in the crimes, and with the movement’s background and context.

The historian therefore may be described as a canvas-painter. Like the artist painting a landscape with people in it, the historian describes the context, the background, as well as providing information about the people who appear in the portrait.

Experts called by the prosecution are typically answered by experts called by the defense, setting up a clash of historical narratives between two historians. Skillful judges often find a way to create their own narrative in the judgment. They weave together those facts or evidence on which the prosecution and defense experts agree, yielding an account that is often brief and reduced to a sequence of facts rather than interpretations or long-term trends. They often move seamlessly to the accounts of eyewitnesses, some of whom also offer their interpretations of history.

Judges rely on both documents and historical testimony to reach their conclusions, but they may not always cite or quote either in their judgments. Both the histo-

rian and the documentary record provide judges with a breadth of understanding that they may record only indirectly in the judgment, but the judges emerge more confident of their findings after mastering at least some of what historians and the documents tell them. History, therefore, has become important in providing the information consumed by the ICTY in exercising its mandate to try the accused.

The ICTY also produces history. The Tribunal's "output" takes three forms. First, the Tribunal makes available some of the documents it holds. Second, the trials end with judgments, most of them very lengthy. These judgments are filled with carefully-weighed conclusions that are of great value for historical study as well as determining guilt or innocence of the accused. Finally, the Tribunal documents and makes available the experiences of thousands of victims and perpetrators, many of whom would not otherwise memorialize their experiences.

Judgments are public documents, even though the judges may rely on protected witnesses or sealed documents to reach their conclusions. Happily, judgments are not limited to pronouncements of individual responsibility and legal findings, but also include a substantial account of what happened. The judges' findings are not necessarily intended to be finished history, but they reflect the best judgment of three or more highly skilled individuals – that is, judges -- who have weighed the relevant evidence carefully for relevance and reliability.

Some judgments are more revealing than others, but all of them convey in rich detail a narrative of events that would otherwise be impossible to compose without massive documentary evidence and eyewitness accounts. The Stakić case judgment contains a rigorously impartial and detailed account. It gives intimate details about the crimes the judges found to have taken place, but also gives extensive background of the events of 1990-1992 that preceded them. That judgment, in short, is a superb historical account—not complete, to be sure, but extremely useful and indispensable for anyone wishing to write a more complete history. The judges then move on to determine Stakić's responsibility, and to characterize it legally, in the next section.

I am happy to say that ICTY judgments have been used by several historians in constructing historical narratives of the time. There remains much to be done, particularly in comparing the contexts and causes of genocide and other crimes in various regions and municipalities of Bosnia.

The judgments may be valuable, but they are not nearly as valuable for historical studies as the documents in the Tribunal's possession.

First, it is important to understand the "archive" that the Tribunal has amassed is now completely electronic in character and digital in form. Any document that enters the Tribunal from any source is scanned and digitized, and users find that document, search it, analyze it, and submit it into evidence in digital form.

There are situations, of course, that it becomes necessary to consult the paper original, for purposes such as verifying a signature, determining if contrasting colors of ink were used by the same individual at different times, and occasionally even to clarify barely legible words.

But those situations are exceedingly rare. In fifteen years of reading, interpreting, admitting, and testifying about documents in 15 different cases, I have yet to touch or even see an original. All significant information in and about these documents is digital in form.

There is, somewhere, a huge warehouse of the millions of documents in the Tribunal's possession. But some original documents have already been returned to their originators. Thus the physical mountain of paper is no longer a complete archive; a complete collection exists only digitally. Furthermore, the physical mountain is not well organized and all but inaccessible; the digital collection, on the other hand, is searchable via electronic findings aids and traceable through several numeric index systems. In a second or less, all occurrences of a single word in these millions of documents can be identified with the use of a computer containing the data base.

The physical archive, therefore, is nearly useless. It is indeed tragic that so many people have devoted so much time and energy to arguing for the physical core of the archive to be located in Bosnia when the trials are complete. That physical archive is a cadaver; it will be an albatross to whatever organization ends up possessing it. It is so vast that no single human being can ever master its contents, and even a large team will find it an insurmountable challenge. It is also a huge, costly burden to whoever will be tasked with preserving it, requiring millions of euros a year for security, storage, air conditioning and heating, and finally sorting.

No, the critical issue with the ICTY archive is not its final resting place; it is access to its living, breathing digital Doppelgänger, the digital archive. Today, each Tribunal employee has a computer terminal that provides access to almost all of those documents, and a choice of finding aids to locate individual references. It is that access, and the ability to search rapidly, that the historian craves. I urge the Tribunal to make that possible, and I urge each of you to join a popular movement to persuade the Tribunal to move toward universal access to the electronic archive.

As I have already mentioned, the Tribunal collects documents first and foremost to try individuals and determine individual responsibility, not to provide an historical record. Some of those documents are procured with strings attached – either conditions imposed by the sovereign states who provide them, or made up by the Tribunal itself.

Researchers may go to great lengths to take sworn statements from victims. Many victims are not only willing, but eager, to tell their stories in full to the world.

But the Tribunal treats all witness statements the same, as sealed documents unless and until they are required for evidence in a trial.

The court does not have the resources to consider all victim statements, and in any case requires that those who provide statements must be available for cross-examination by the other side. In most cases, the witness statement is admitted only after cross-examination is complete, and only at that point does it become public – assuming that the witness testified in open court without protective measures.

In general, the Tribunal does not make public any document, unless and until it has been admitted as an exhibit for the prosecution or defense. This may seem to be prohibitively restricted, given the immense volume of documentation in the Tribunal archive.

In practice, the restriction is not significant. Prosecutors and defense attorneys alike have tendered as evidence the most important and most revealing documents, and have done so in considerable quantity. In building the case against Momčilo Krajišnik, the prosecution commissioned Patrick Treanor, head of the Leadership Research Team in the Office of the Prosecutor, to compile all relevant documents for the case. It then called Treanor as an expert witness. He submitted many hundreds of documents, filling 17 notebooks, all part of a single exhibit, numbered P67A, which the Trial Chamber then admitted into evidence.

As the Krajišnik case shows, a single exhibit may contain hundreds of documents and number many thousands of pages. Exhibit P67A includes nearly complete records of the SDS before the war, the RS Presidency, and the RS Government (Vlada) through most of 1992.

In the Karadžić case, I testified at length based on the debates of the Bosnian Serb Assembly from 1991 to 1996, based on the complete transcripts (zapisnici) provided in several different batches by the Secretary of the Assembly in the RS. These transcripts have great forensic (pravni) value. They became indispensable in the cases against Milošević, Krajišnik, and Karadžić. But they also have great historical significance. They are the first source to consult for anyone investigating the origins and first five years of the Republika Srpska. They reveal the goals and plans of the key leaders, and how those changed over the years.

Afterward my testimony in June 2010, the prosecutor moved to admit all 63 sessions into evidence in full. The judges were clearly not inclined to grant this motion – until Karadžić, representing himself, joined in the prosecution motion to admit them. He had concluded, as had I, that the transcripts represent an irreplaceable source for examining the historical phenomenon of the Bosnian Serb nationalist movement, and his role in it, and he was determined to use the very same records to justify himself before history.

The judges were faced with a “united front” of prosecution and defense. They voted to admit as individual exhibits the first 57 sessions (sjednice) along with the English translations of them, amounting altogether to around 7,000 pages. They are now fully in the public domain and open to anyone who wishes to use them as an historical source.

There is much, much more historical evidence available in those documents that have been admitted into evidence.

In the Milošević and Krajišnik cases, the Trial Chambers admitted over 300 intercepted telephone conversations based on tapes and transcripts made by security services of the government of Bosnia made possible by tapping the phones of Karadžić and other key leaders. When coordinated with information available from the periodical press and other records, these transcripts are incredibly revealing of the thinking and plans of Serb leaders. Many similar records exist for the Croat and Bosniak political leaders as well.

To sum up, much of the Tribunal archive exists in accessible form, and it is available now for historical inquiry of the 1990s.

But there are challenges with using this material. First, the material is publicly available in principle only. In reality, the Tribunal has not been helpful in making it available. Several years ago the Tribunal established a website for all publicly available documents, but it is exceedingly difficult to use, archaic, and slow. It includes very few exhibits, and almost none from the more recent, and more important, trials of leaders.

I believe all of us as historians have both an opportunity and an obligation to take up the challenge that these documents hold for us, to write histories of Bosnia in the 1990s. We can now write them as we write histories of other times and places. We can write them based on a wealth of documentary information, some of it already reviewed for accuracy and authenticity by judicial experts. Whereas many writers have relied heavily on the legal conclusions of the judges to verify their own interpretations of events, we can now move beyond legal judgments to historical examination, not limiting ourselves to specific crimes or the most obvious deeds.

I believe we must move beyond the common characterizations of events, as genocide, murder, persecution, expulsion, or ethnic cleansing, however horrible those characterizations must be. We must raise new questions and provide fresh answers to them. We must examine the dramatic changes in Bosnian society in the 1990s, in addition to describing the most conspicuous violent deeds that so tragically contributed to those changes.

And above all, we must move beyond merely assessing criminal liability to understand the deeper processes that drove the division of Bosnia. There is much to be learned from such studies, and much to be gained from heeding them.

To conclude, in the words of Martin Luther King, “The arc of history is long, but it bends toward justice.” It is our job, as historians and students of history, to assure that it also bends toward truth ■

Summary

Should history have a place in trials before international war crimes tribunals? “No,” wrote Hannah Arendt in her classic work, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (1963). For her, the courts had no business making historical judgments. But at the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, history and historians have routinely been a part of trials. Donia, who has testified in fifteen trials at The Hague as an historical expert witness, assesses the successes and failures of incorporating history into the trials, using judicial decisions for writing history, and using the documentation assembled by the Tribunal to advance historical understanding of the region’s history in the last decade of the twentieth century ■

UDK: 82:271.3 (497.6) "1839/1841"
323 (497.6) "1839/1841"

Izvorni naučni rad

KOESPONDENCIJA FRA MARTIN NEDIĆ – LJUDEVIT GAJ 1839.-1841. Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini

Zoran Grijak,
Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska¹
Zrinka Blažević,
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Republika Hrvatska²

Apstrakt: U radu je istraženo književno i publicističko djelovanje fra Martina Nedića u razdoblju ilirskog pokreta s posebnim osvrtom na teške unutarnje prilike u Bosni i Hercegovini te odjek ilirskih ideja među bosanskohercegovačkim franjevcima. Analiziraju se Nedićevi dopisi Ilirskim narodnim novinama u Zagrebu i dvije njegove poeme u povodu čijeg je objavljivanja korespondirao s Ljudevitom Gajem u razdoblju od 1839. do 1841. godine.

Ključne riječi: Martin Nedić, Ljudevit Gaj, ilirski pokret, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Habsburška Monarhija, Osmansko Carstvo, korespondencija.

¹ Dr. sc. Zoran Grijak u ovome je prilogu iznio rezultate istraživanja u sklopu znanstvenog projekta *Katolicizam, islam i pravoslavlje u identitetskim procesima u BiH*, (Šifra projekta: 019-0190612-0599), provođenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

² Prof. dr. sc. Zrinka Blažević, koja je surađivala je u pripremi ovoga priloga, istraživački se bavi nacionalnoidentifikacijskim ideologijama u sklopu projekta *"Triplex Confinium – hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu"*, koji pri Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu vodi prof. dr. sc. Drago Roksandić (šifra projekta: 130-1300855-08609).

Abstract: This paper researches the literary and publicist work of fr. Martin Nedić in the period of the Illyrian movement paying special attention to the difficult internal conditions in Bosnia and Herzegovina as well as to the reflection of Illyrian ideas among the Bosnian and Herzegovinan Franciscans. The paper analyses Nedić's letters to the Illyrian people's paper in Zagreb and his two poems whose publication was the principal cause for his correspondence with Ljudevit Gaj in the period from 1839 to 1841.

Key words: Martin Nedić, Ljudevit Gaj, Illyrian movement, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Habsburg Monarchy, Ottoman Empire, correspondence

Uvod

Djelovanje fra Martina Nedića u sklopu ilirskog pokreta još uvijek je nedovoljno istraženo, podjednako i iz povijesne i iz književno-povijesne perspektive, premda je on, kao jedan od najistaknutijih sljedbenika Ljudevita Gaja, znatno pridonio širenju ilirskih ideja u Bosni i Hercegovini. To je napose razvidno iz Nedićeve vrlo bogate publicističke djelatnosti, koja predstavlja vrijedno povijesno vrelo za proučavanje političkih, socijalnih i kulturnih prilika u Bosni i Hercegovini i to ne samo za razdoblje ilirskog pokreta nego i za široki vremenski raspon od sredine tridesetih pa sve do početka devedesetih godina 19. stoljeća. U njegovim pak književnim djelima nalazimo odraz reference na politička događanja u Bosni i Hercegovini, a kada je riječ o razdoblju ilirskog pokreta, i njihovu alegorijsku transpoziciju, što od istraživača zahtijeva poznavanje simboličkoga repertoara ilirskog pokreta, posebice kada je riječ o tvorbi i projekciji nacionalnog i povijesnog identiteta.

Tema ovoga rada bit će analiza Nedićeva doprinosa književnosti i publicistici ilirskoga pokreta, ali ne u cijelosti, nego u relativno kratkom razdoblju, omeđenom njegovim dvjema poemama: *Razgovor koga vile ilirkinje imadoše u pramalitje 1835. godine* i *Razgovor koga vile ilirkinje imadoše u pramalitje 1841.* te njegovom korespondencijom s Ljudevitom Gajem u razdoblju od 1839. do 1841., najuže povezanom s rukopisima spomenutih poema i problemima vezanim uz njihovo objavljivanje.

Najprije će biti razmotren širi povijesni kontekst u kojem nastaju Nedićevi *Razgovori*. S tim u vezi analizirat će se političke prilike u Bosni i Hercegovini, uglav-

nom na temelju povijesnih djela čiji su autori istaknuti bosanski franjevci te na osnovu Nedićevih dopisa iz Bosne, tiskanih u *Ilirskim narodnim novinama* u Zagrebu. Također će se razmotriti uzroci vrlo proturječnoga odnosa bosanskih franjevaca prema ilirskom pokretu, koji se odvijao u ozračju hrvatskog narodnog preporoda.³ Pokušat će se pronaći i odgovor na pitanje zašto ima tako malo izvora kojima možemo dokumentirati izravne veze između fra Martina Nedića, kao “prvoga Ilira Bosne” i Ljudevita Gaja, kao rodonačelnika ilirskog pokreta. To se napose očitovalo u činjenici da Gaj nije odgovorio niti na jedno od četiri Nedićeva pisma vezana uz publiciranje *Razgovora*. Na kraju će se komparativno analizirati sadržaj dviju Nedićevih poema *Razgovora*, iz 1835. i 1841., čija je latinska transkripcija prvi put popraćena prijevodom na hrvatski jezik, kritičkim znanstvenim aparatom, komparativnom analizom dviju poema te interpretacijom njihovih formalnih, sadržajnih i simboličko-političkih značajki, uvrštena kao prilog ovome radu.

I. Fra Martin Nedić – prvi “Ilir” Bosne

U analizi Nedićeva odnosa prema ilirizmu ponajprije treba upozoriti na njegov prvi mladenački doticaj s Gajevim idejama te na zapise suvremenika o snažnome i neizbrisivom dojmu koji su one na njega ostavile tijekom cijeloga života. Fra Bono Nedić,⁴ biograf i nećak fra Martina Nedića, upozorio je da se M. Nedić upoznao s

³ O hrvatskom narodnom preporodu postoji vrlo obimna bibliografija, te je stoga ovdje moguće upozoriti samo na nekoliko važnijih djela. Vidi: Đuro Šurmin, *Hrvatski preporod*, I.-II., Zagreb, 1903. i 1904.; Ferdo Šišić, *Hrvatska povijest III. Od godine 1790. do godine 1847.*, Zagreb, 1913.; Franjo Fancev, Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790.-1832.), *Građa za povijest književnosti hrvatske JAZU*, Zagreb, 1933., 12; Isti, Ilirstvo u hrvatskom preporodu, *Ljetopis JAZU*, Zagreb, 1937., 49.; Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb, 1973.; *Hrvatski narodni preporod 1790.-1848. Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta*, (zbornik), gl. urednik Nikša Stančić, Zagreb, 1985.; Suzana Coha, *Poetika i politika Gajeve Danice* (neobjavljeni rukopis doktorske disertacije), Odsjek za kroatistiku, Filozofski fakultet, Zagreb, 2010.

⁴ Bono Dobroslav Nedić (Tolisa, 19. IV. 1841. – 2. I. 1903.), franjevac, hrvatski književnik, sakupljač narodne baštine. Početno školovanje završio je u Tolisi, franjevac je Provincije Bosne Srebrene od 1857. Filozofsko-teološki studij vjerojatno je završio u Italiji. Proučavao je narodno blago svoga zavičaja, pisao kraće priče, povijesne sastave, ali i upute za poljoprivrednike. U siječnju 1894. pokrenuo je list *Žendrag*, najstariji list u Bosanskoj Posavini. *Djela: Dva zarobljenika – događaj iz sedamnaestog vijeka* (1885.), *Baron Josip Filipović s vojskom ulazi u Bosnu godine 1878.* (pjesma, 1887.), *Kratka povijest župe, crkve i samostana toliškog* (1887.), *Uputstvo za gajenje šljiva* (1889.).

radom Ljudevita Gaja još kao klerik, tijekom filozofsko-teološkog studija u Vacu u Ugarskoj (1833.-1835.), te da se oduševio njegovom idejom ilirizma i ostao joj vjerran sve do smrti. Fra Rastislav Drljić⁵ u svojoj je disertaciji fra M. Nedića uvrstio među najznačajnije književnike ilirske epohe. Ustvrдио je da se, osim na političkom polju, ilirizam u Bosni još više odražavao na književnom planu te da je stvorio više književnika zamašnjeg značaja, među kojima su se posebice isticali fra Blaž Josić, fra Martin Nedić, fra Grga Martić i fra Marijan Šunjić.⁶ Pritom je Nedića posebice izdvojio nazvavši ga “prvim ilirom Bosne”.

U pokušaju odgovora na pitanje zašto se u Bosni i Hercegovini ilirski pokret očitovao napose na području kulture, a nije pronašao izraz i u eksplicitnijoj formulaciji političkih ideja, putem različitih programskih brošura i tiskovina, kao primjere u Hrvatskoj, ponajprije treba upozoriti na činjenicu da se ilirski nacionalni pokret povijesno realizirao poglavito kao kulturno-politički program, napose vezan za književnost i jezik. To se u Bosni i Hercegovini očitovalo još izrazitije, zbog osobitosti stoljećima oblikovanih povijesnih prilika. Naime, osmanski politički sustav nije dopuštao organiziranje na nacionalnoj, nego samo na vjerskoj osnovi, pri čemu su entiteti bile vjerske, a ne etničke zajednice, što je ne samo onemogućavalo bilo kakvo očitovanje nacionalnih ideja i programa nego je nacionalno-integracijskom procesu bosanskohercegovačkih Hrvata u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća dalo izrazito snažno konfesionalno obilježje, po čemu se on razlikovao od nacionalno-integracijskog procesa u Hrvatskoj, u kojem vjerski moment nije imao do te mjere izražen konstitutivni značaj. Pri tome, u objašnjenju fenomena snažne prisutnosti kulturne i vjerske komponente u nacionalno-integracijskom procesu bosanskoherce-

⁵ Rastislav Drljić (Podhum u Klisu, općina Konjic, 8. XII. 1900. – Kiseljak, 14. II. 1976.), franjevac Provincije Bosne Srebrene, hrvatski pisac, povjesničar i publicist. Gimnaziju je završio u Visokom. U samostanu u Kraljevoj Sutjesci položio je 1918. jednostavne zavjete, a svečane zavjete primio je 11. prosinca 1921. u Visokom. Bogosloviju i filozofiju studira u Ljubljani, a za svećenika ga je zaredio vrhbosanski nadbiskup Ivan ev. Šarić 15. kolovoza 1925. u Sarajevu. Kratko vrijeme pastoralno je djelovao u Beogradu (1926.-1929.), dok je pohađao studij slavistike. U Beogradu je s odličnim uspjehom i doktorirao 1929. s temom: *Fra Martin Nedić, prvi ilir Bosne*. Na Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Visokom predavao je hrvatski, latinski, ruski i povijest, a njezin direktor bio je od 1947. do 1967. Član je uprave (definitor) Franjevačke provincije Bosne Srebrene od 1952. do 1955. Godine 1973. premješten je u Kiseljak. Svojim priložima surađivao je u publikacijama: *Franjevački vjesnik, Kalendar sv. Ante, Obzor, Hrvatska straža, Jugoslavenska pošta, Napredak* (časopis i kalendar), *Glasnik sv. Ante, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Dobri pastir* (kalendar i glasilo) i *Život*.

⁶ R. Drljić, *Prvi Ilir Bosne fra Martin Nedić 1810.-1895*. Sarajevo, 1940., 13.

govačkih Hrvata svakako treba upozoriti i na opresivnost osmanskog političkog sustava u kojemu su sve do kraja tridesetih godina 19. stoljeća samo sljedbenici islama uživali podanička prava, a kršćani bili samo tolerirani pripadnici Carstva, što je isključivalo bilo kakvu mogućnost njihova eksplicitnijeg nacionalno-političkog profiliranja i djelovanja, odnosno usmjeravalo i ograničavalo njihove nacionalne aspiracije na područje kulturnog djelovanja.

S obzirom na vrlo istaknutu ulogu bosanskog franjevačkog kruga u promociji ideja ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini također treba pokušati pronaći odgovor na pitanje zašto je upravo fra Martin Nedić svojim književnim opusom iz razdoblja ilirizma stekao prestižni naslov “prvoga Ilira Bosne”, kada je među redovnicima Bosne Srebrene bilo i onih koji su možda i znatnije pridonijeli recepciji ilirskih ideja u Bosni, kao što su primjerice fra Marijan Šunjić i još više fra Ivan Frano Jukić. U traženju odgovora na to pitanje treba iznova uputiti na fra R. Drljića, koji je u svojoj disertaciji, uspoređujući Nedića s Jukićem, ustvrdio da je Nedić, unatoč tome što je po širini i dometima svoga djelovanja zaostajao za Jukićem, ipak bio “prvi Ilir Bosne”. Pri tome je kao argument za tu svoju tvrdnju istaknuo značenje Nedićevih lingvističkih i ortografskih rješenja, ocijenivši da je sav njegov pismeni rad, književni, a i historijski, vrijedan proučavanja, jer pruža uvid u razvoj historije jezika i ortografije “u inače šarolikom svijetu Bosne kroz XIX. vijek”.⁷ Spomenutoj tezi R. Drljića može se uputiti prigovor da bi se i Jukićev književno-povijesni i jezično-pravopisni rad mogao vrednovati slično, posebice s obzirom da je Jukić najzaslužniji za prihvaćanje ilirske grafije u Bosni i Hercegovini.⁸ No, ako postoji nešto po čemu je fra R. Drljić

⁷ *Isto*, 13.-14.

⁸ Godine 1844. godine Ivan Frano Jukić najavio je u *Danici ilirskoj* (br. 1) da se odlučio izdati pjesme svoga redovničkog subrata iz Fojnice fra Vice Vicića iz 1785. “glasoshodnim pravopisom” da bi se učeni Slaveni upoznali s “čistim bosanskim jezikom” i da bi se taj jezik proširio po “ovih kraljevinah, kamo još tako snažno dopro ne bijaše”. Kako međutim u Dalmaciji još nije bilo “pismenah (slovah) za knjige novim pravopisom sastavljene”, dogovorio se Jukić s “knjigotiskarom spljetskim” Olivetijem da ih ovaj pribavi iz Venecije s tim da će Jukić tom grafijom tiskati kod njega dva djela. Bio je prvi koji je u Dalmaciji izdao knjigu Gajevim pravopisom (*Pisme razlike* fra Vice Vicića). I u svom članku “Knjižestvo ilirsko”, objavljenom prvi put također 1844. godine u listu *Podunavka* (Beograd), Jukić dosta prostora posvećuje Lj. Gaju i njegovu pravopisu. Za Gaja kaže da je bio prvi koji »na srijedu stupi i kolo od ilirske sloge i knjižestva zavede« (“Knjižestvo ilirsko”, u: Ivan Frano Jukić, *Sabrana djela* sv. I, Sarajevo, 1973., 91.). U širenju ilirske grafije u samoj Bosni najveću je ulogu imalo Jukićevo djelo *Početak pismenstva i Napomena nauka krstjanskoga na službu pučkih učionicah u Bosni* (Zagreb, 1848.), jer je to bio bukvar koji se uskoro posve nametnuo franjevačkom školstvu i potisnuo ranijom kujundžićevskom grafijom (prema fra Andriji Kujundžiću, op.

s pravom mogao fra M. Nedića pozicionirati na tako prestižno mjesto u “hijerarhiji” bosanskih iliraca, to bi bila činjenica da je Nedićev književno-povijesni i pjesnički opus nedvojbeno jedan od najizgrađenijih i najusustavljenijih u simboličnom prikazivanju ideja ilirskog pokreta. Pritom treba ponajprije upozoriti na ranije spomenute Nedićeve poeme *Razgovor koga vile ilirkinje imadoše u pramalitje 1835. godine* i *Razgovor koga vile ilirkinje imadoše u pramalitje 1841.*, jer su mu upravo one priškrbile naziv “prvoga Ilira Bosne”.

U tim se poemama snažno odražavaju teške kulturne, vjerske i ekonomske prilike katoličkog pučanstva u Bosni i Hercegovini u vrijeme kada u nju prodiru ilirske ideje, o kojima je Nedić također svjedočio u svojim dopisima iz Bosne. No, ovi su, za razliku od spomenutih poema, vrlo deskriptivni, lišeni simboličnih detalja, svedeni na reducirane opise teške bosanskohercegovačke stvarnosti. Unatoč tome, oni nam pružaju vrijedne spoznaje o stvarnome stanju te je najprije potrebno osvrnuti se na njih, kao i na druge relevantne izvore i literaturu, vezane uz spomenuto razdoblje, jer je tek stjecanjem realnog uvida u povijesne prilike u Bosni i Hercegovini u vrijeme ilirskog pokreta moguće pristupiti analizi njihove alegorijske transpozicije u dvjema poemama Nedićevih *Razgovora*.

II. Političke prilike u Bosni i Hercegovini u vrijeme nastanka Nedićevih dopisa iz Bosne

Na prilike u Bosni i Hercegovini od sredine dvadesetih godina 19. stoljeća snažno su utjecale modernizacijske reforme u Osmanskom Carstvu započete s uvođenjem regularne vojske – *nizama*, od strane sultana Mahmuda II. (1808.-1839.). Međutim, sultanov je nalog da se proglasi *nizam* u BiH naišao na žestok otpor. U ruj-

a.) pisani *Bukvar* (1836) Stjepana Marijanovića. U predgovoru tome djelu Jukić napominje da je ono tiskano novom grafijom i izravno upozorava na to u čemu se nova grafija razlikuje od prethodne: “U ovome izdanju uzet je novi pravopis, od starog samo u slidećih prominah različan: novo: c, ć, č, dj, g, lj, nj, š, ž.; staro: cz, ch, ç, gj, gh, gl, gn, sh, ol, sc, x. (...)” U Fojnici 10. ožujka 1848.” (I. F. Jukić, *Sabrana djela*, sv. I, 94.). O zaslugama Ivan Frana Jukića za uvođenje ilirske grafije u Bosni i Hercegovini vidi: Ivo Pranjković, *Skica za portret Ivana fra Frane Jukića. Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene, Vijenac*, (Zagreb), VIII/2000., br. 167-169. O njegovu književnom i prosvjetnom djelovanju vidi također: Marko Lukenda, *Ivan Franjo Jukić, seine literarische und aufklärische Tätigkeit*, Zagreb: Pergamena, Beč - Hrvatska katolička misija, 2007., *Ivan fra Franjo Jukić (1818.-1857.)*. *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 2. lipnja 2007. godine u Zagrebu* (uredili: Vine Mihaljević i Ante Selak), Zagreb – Visoko, 2009.

nu 1826. predstavnici 32 kotara u Sarajevu proglasili su vojne reforme nevažećima, što je dovelo do pobune lokalne vlastele u kojoj se za borbu regrutira i kršćansko stanovništvo. U listopadu 1827. gradačački kapetan Husein-beg⁹ – *Zmaj od Bosne* – pozvao je k sebi fra Iliju Starčevića, od koga je prikupljao razne informacije, a vezir Abdurahman-paša se, kako bi osujetio Starčevićovo djelovanje u tom smislu, u veljači 1828. obratio Starčeviću nadređenom apostolskom vikaru¹⁰ biskupu fra Augustinu Miletiću. Zbog neuspjeha u provedbi *nizama* Abdurahman-paša je opozvan u Carigrad i na povratku umoren,¹¹ a na njegovo mjesto 1828. stupio je Ali-Namik-paša. No ni on, dijelom i zbog rata s Ruskim Carstvom, okončanog mirom u Drinopolju 1829., ali prije svega zbog otvorene pobune koju je predvodio Husein-kapetan Gradašćević, nije imao uspjeha. Godine 1831. pred ustanicima je pobjegao u Carigrad, a na njegovo mjesto imenovan je Ibrahim-paša iz Vidina,¹² kojega je do dolaska trebao zastupati stolački kapetan Ali-aga Rizvanbegović Stočević. Osim njega, sultanu

⁹ Vidi opširnije: Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996.; Husnija Kamberović, *Husein-kapetan Gradašćević (1802.-1834.): Biografija: uz dvjestotu godišnjicu rođenja*, Gradačac, 2002.

¹⁰ Apostolski vikarijat za BiH stvoren je 1735. godine u vrijeme vladavine austrijskog cara Karla VI. Uzrok njegovu osnivanju bila su osmanlijska osvajanja u BiH i progoni katolika, zbog kojih je biskup fra Nikola Olovčić-Ogramić napustio Bosnu i preselio se u Slavoniju. Ni on ni njegovi nasljednici nisu se više vraćali u Bosnu. Zato je Sveta Stolica za BiH uvela jednu novu crkveno-administrativnu tvorbu, u crkvenom pravu poznatu pod imenom “Vicariatus Apostolicus”. Apostolski vikarijat bio je misijsko crkveno područje, gdje crkveni poglavari – *vicarii apostolici* – obavljaju duhovnu vlast i jurisdikciju, ali ne u svoje ime kao pravi hijerarhijski biskupi, nego u ime vrhovnog poglavara crkve – Pape, kao njegovi namjesnici ili zastupnici, jer se na takvu području, radi teških vanjskih i unutarnjih političkih prilika, nije mogla uvesti redovita biskupijska crkvena hijerarhija. Apostolski vikari bili su imenovani naslovnim biskupima, a birani su iz franjevačkog reda. Njihova vlast inače je bila analogna vlasti dijecezanskih biskupa, a često su dobivali i izvanredne ovlasti, no nisu imali časti, prerogative i povlastice redovitih biskupa. Od 1735. do obnove redovite hijerarhije u BiH 1881. bilo je dvanaest bosanskih apostolskih vikara, a posljednji je bio fra Paškal Vuičić od 1866. do 1881. Godine 1846. stvoren je poseban Apostolski vikarijat za Hercegovinu s apostolskim vikarima Rafaelom Barišićem (1846.-1863.), Anđelom Kraljevićem (1864.-1879.) i Paškalom Buconjićem (1880.-1881.). Godine 1852. utemeljena je i Hercegovačka kustodija, koja je 1892. postala franjevačka provincija Uznesenja Marijina. Vidi: Ivan Jablanović, *Apostolski vikari u Bosni i Hercegovini /od god. 1735. do god 1881./*, *Vrhbosna*, Sarajevo, LII/1938., br. 6-7, 128.-135.; br. 8-9, 161.-164.; br. 10., 207.-215.; br. 11., 243.-249.; br. 12., 271.-277.

¹¹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1949*, Banja Luka, 1988, 56.

¹² Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, knjiga 2, Sarajevo, 1999, 930.-934.

je ostao lojalan gatački ajan Smail-aga Čengić, glavna ličnost znamenitog epa *Smrt Smail-age Čengića*, (1846.), hrvatskoga političara, bana i književnika Ivana Mažuranića. U međuvremenu se Ali-aga Rizvanbegović proglasio 24. kolovoza 1831. bosanskim i hercegovačkim namjesnikom te franjevce i narod opomenuo na poslušnost središnjim vlastima. Vojska Husein-kapetana Gradašćevića je poražena, a on preko Županje bježi u Osijek. Umro je 1834. u trideset prvoj godini života pod sumnjivim okolnostima u Carigradu, gdje se uputio uz jamstva bečkog dvora zatražiti od sultana oprost. Međutim, nije htio obući nizamsko odijelo, te je osuđen na progonstvo, ali umire prije, vjerojatno od posljedica trovanja. Ali-aga Rizvanbegović dobiva naslov paše i na upravu Hercegovinu, koja je proglašena zasebnim mutesarriflukom.¹³ Međutim, bosanska muslimanska vlastela nastojala je i nadalje opstruirati modernizacijske reforme iz središta Carstva.

Nakon slamanja Gradašćevićeva ustanka 1832. u Bosni i Hercegovini je ukinut feudalni sustav nasljednih timarskih posjeda. Godine 1835. ukida se i institucija nasljednih kapetanija i kapetana, a uvodi se nova institucija mutesellima, koji su, kao državni službenici, preuzeli upravne poslove u pojedinim kadilucima. Mnogi bivši kapetani postavljeni su za mutesellime, čime je spašena njihova čast, premda nove funkcije nisu bile nasljedne.¹⁴ Spomenuta sukcesija u obnašanju dužnosti ipak je utjecala na to da je većina bivših kapetana prihvatila promjene bez značajnijeg otpora. No, unatoč tome 1836. pobunilo se nekoliko kapetana, ali su njihovu pobunu ugušile državne jedinice iz Anadolije. Nekoliko aga diglo se opet na oružje iduće godine, a 1840. namjesnik u Travniku morao je privremeno napustiti taj grad pred novom pobunom, koju su također skršile regularne jedinice. Preostali nezadovoljni kapetani, koji nisu bili postavljeni za mutesellime, dići će se još jednom na oružje, u Bosanskoj krajini 1849. godine. U Bosnu i Hercegovinu je 1850. upućen mušir (maršal) Omer-paša Latas, koji je po sultanovu nalogu 1851. ugušio pobunu lokalnih aga i begova i nametnuo reforme.¹⁵ Ali-paša Rizvanbegović još je ranije uhićen u Mostaru te sproveden i pogubljen u Jajcu, pod optužbom da nije uspio uvesti regularnu vojsku i da je svojim postupcima izazvao pobunu. Hercegovina koja je 1833. kao zaseban sandžak izdvojena iz Bosanskog ejaleta i dobila status mutesarrifluka ponovno mu je priključena 1851. godine.¹⁶

¹³ Vidi opširnije: Hamdija Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, Sarajevo, 2001.

¹⁴ Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878*, Sarajevo, 1983., 20.

¹⁵ Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni Hercegovini*, Sarajevo, 1954., 68.-69.; Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850.-1852.*, Sarajevo, 1977., 10.

¹⁶ Vidi: Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. II, Sarajevo, 1915., 133.-145.

Nedićevi dopisi iz Bosne, upućeni *Ilirskim narodnim novinama* u Zagrebu, nastaju u upravo opisanom vrlo složenom povijesnom kontekstu na prijelazu iz tridesetih u četrdesete godine 19. stoljeća. U njima se odražava velika nesigurnost i strepnja kršćanskog stanovništva izolirane Bosne i Hercegovine, koja se javila kao posljedica odbijanja lokalnih aga i begova da odustanu od svojih nasljednih feudalnih privilegija i prihvate modernizacijske reforme središnjih vlasti iz Carigrada, koje su, između ostaloga, imale za cilj približavanje Osmanskog Carstva u zaštiti prava svojih kršćanskih podanika razini građanskih prava dostignutih u zapadnoeuropskim državama. Te su reforme svoj najviši vrhunac dosegle u tzv. *Hatišerifu od Gülhane*¹⁷ od 3. studenoga 1839. sultana Abdul-Medžida I. (1839.-1861.), kojim je započelo razdoblje reformi poznato pod nazivom Tanzimat (*Tanzimati-Hajrije* – povoljna preuređenja). U razdoblju Tanzimata, koje traje sve do proglašenja Ustava Osmanskog Carstva 1876. godine, kršćansko stanovništvo Carstva u pravima je, dijelom formalno, a dijelom stvarno, izjednačeno s muslimanima, dopuštena mu je izgradnja crkava i škola i karitativnih ustanova te priznato pravo svjedočenja na sudu i mnoga druga ranije sasvim nezamisliva prava.

U Bosni i Hercegovini, međutim, do primjene *Hatišerifa od Gülhane* dolazi vrlo postupno, jer su institucije vlasti bile korumpirane i nisu sankcionirale povrede prava nemuslimanskog stanovništva. Lokalni age i begovi kontinuirano su i namjerice zaobilazili odredbe spomenutog *Hatišerifa* te kršili prava i ugrožavali život i imovinu kršćana. Posebice je teška situacija bila uoči njegova donošenja kada se obnavljaju ranija nastojanja franjevacu da za bosanskohercegovačke katolike ishode pokroviteljstvo i zaštitu habsburškoga dvora, prekinuta nakon svršetka pohoda generala Laudona 1788./1789. na Bosnu i Hercegovinu i Srbiju, odnosno smrti cara Josipa II. 1790. i mira između Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije u Svištovu iz 1791. godine. Početkom svibnja 1838. apostolski vikar biskup fra Rafael Barišić napisao je opsežnu spomenicu caru Ferdinandu I. (1835.-1848.) i knezu Metternichu, u kojoj je opisao vrlo teško stanje bosanskohercegovačkih katolika, zamolivši cara da ih “kao svoje sinove” uzme pod zaštitu. Njezinu prihvaćanju u Carigradu uvelike je pridonijela činjenica da se uklapala u reformatorske ideje mladoga sultana Abdul-Medžida I., koji je već sljedeće godine izdao ranije spomenuti *Hatišerif od Gülhane*, kojim se ubuduće zabranjuje napadati tuđi život, imanje i poštenje te se jamstvima i sankcijama za prekršitelje potvrđuju osnovna ljudska prava za sve podanike Osmanskog Carstva, bez obzira na njihovo podrijetlo i vjeroispovijest. Godine 1840.

¹⁷ *Hatišerif* (tur.), sultanov ukaz koji se morao odmah i bezuvjetno izvršiti. *Hatišerif od Gülhane* dobio je naziv prema vanjskim ružinim vrtovima (*gül.* tur., ruža) Toppkapi palače u Carigradu, rezidenciji sultana.

biskup Barišić je preko bečke kancelarije dobio i ferman iz Carigrada kojim se katolicima u Bosni i Hercegovini ne samo potvrđuju sva prava, a kadijama strogo zabranjuje vjenčavanje katolika, što je do tada bila česta praksa, nego se sveukupno katoličko pučanstvo Bosne i Hercegovine stavlja pod pokroviteljstvo habsburške dinastije. Postignuće ovoga fermana fra Radoslav Glavaš ocijenio je kao jednu od najvećih stečevina što su ih katolici imali poslije Velikoga bečkog rata (1683.-1699.).¹⁸ U znak zahvalnosti, prema zaključku kapitula franjevačke provincije Bosne Srebrene od 1. svibnja 1854., na rođendan austrijskoga cara služile su se posebne mise.

S obzirom na činjenicu da bi opširnija elaboracija spomenutih događaja, vezanih uz povijesni kontekst u kojem nastaju dopisi fra Martina Nedića *Ilirskim narodnim novinama*, premašila tematske i opsegovne okvire ovoga priloga, napose vezanog uz publicistički i književni rad fra Martina Nedića u razdoblju ilirskog pokreta, ukratko ćemo se osvrnuti samo na još jedan historiografski relevantan, a nedovoljno istražen problem, naime na odjek ideja ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini, koji je koincidirao s ranije opisanim vrlo turbulentnim događanjima na unutarnjem bosanskohercegovačkom političkom planu. Time će u osnovnim crtama biti naznačen povijesni okvir nužan za razumijevanje sadržaja dopisa koje je fra Martin Nedić slao uredništvu *Ilirskih narodnih novina* u Zagrebu.

III. Odjeci ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini do njegove zabrane 1843. godine

Kada se uzmu u obzir izložene činjenice o teškim materijalnim i društvenim prilikama u Bosni i Hercegovini tijekom tridesetih godina 19. stoljeća, ne začuđuje da su mnogi bosanskohercegovački franjevci, koji su se školovali u Hrvatskoj i Slavoniji, oduševljeno prihvatili ilirski program kao osnovu za oslobođenje Bosne i Hercegovine od osmanske vlasti. Međutim, uz oduševljene pobornike ilirski pokret imao je među bosanskim franjevcima i žestoke oponente. Tome je pridonosila činjenica da su nositelji ideja velikosrpske propagande uspjeli kod pojedinih franjevaca stvoriti dojam o identičnosti ciljeva njihova i ilirskoga programa. Tako se godine 1840. jedna grupa mladih bosanskih franjevaca, pristaša ilirskih ideja, koja je u Ugarskoj, preko tamošnjih Srba, došla pod utjecaj velikosrpske propagande, uputila u Bosnu s namjerom da podignu ustanak radi izbjavljenja katoličkog pučanstva od osmanske vlasti. Među njima su bili: Ivan Frano Jukić, Blaž Josić, Jako Baltić, Tomo Kovačević i Nikola Jurić.

¹⁸ Philadelphus Philalethes [Radoslav Glavaš, st.], *Politika bosanskih i hercegovačkih franjevaca u prošlosti i sadašnjosti*, Mostar, 1904., 69.-70.

Opisujući postupak spomenute grupe franjevačkih klerika, Petar Vrankić je upozorio da u općoj atmosferi entuzijazma i uzbuđenja, potaknutoj idejama Ljudevita Gaja, mladim franjevcima, koji su slijepo vjerovali i ilirskim idejama i srpskim agitatorima u Ugarskoj, nije bilo teško “zastraniti”. Po dolasku u Bosnu otkrivaju urotničke planove svojim redovničkim poglavarima, a ovi ih žurno upućuju natrag na studije. Jedino je T. Kovačević pobjegao u Beograd, gdje je prešao na pravoslavlje i postao jedan od glavnih predstavnika srpske propagande u Bosni.¹⁹ Nastojeći umiriti osmanske vlasti i upoznati Beč i Rim s pojedinostima slučaja, apostolski vikar fra Rafael (Rafo) Barišić prijavio ga je bosanskom veziru Mehmedu Vedžihi-paši i austrijskom državnom kancelaru knezu Metternichu, nadajući se da će tim postupkom zaštititi katoličko stanovništvo od mogućih turskih represalija. U Beču, međutim, ni apostolski nuncij,²⁰ ni knez Metternich, s obzirom na malobrojnost i mladenačku prostodušnost “urotnika”, nisu tome pridali veću težinu.²¹ Bosanski vezir također nije pridao veće značenje spomenutom slučaju te stoga nije poduzeo nikakve represivne korake s

¹⁹ “In questo clima di entusiasmo ed effervescenza nazionale non era difficile sbandare. Così nel 1840 un gruppo di studenti bosniaci venne dall’Ungheria per sollevare la popolazione cattolica. Tra questi si trovavano proprio tutti i seguaci di Gaj e del suo movimento illirista, Jukić, Josić, Jurić, Baltić e Kovačević. Questo generoso tentativo poteva soltanto naufragare, ma i giovani “Illiristi della Bosnia” credevano ciecamente alle idee di Gaj e agli agitatori Serbi in Ungheria. Venuti in Bosnia ben presto messi sotto il controllo dei loro superiori e rimandati agli ulteriori studi. Soltanto uno, Tommaso Kovačević, lasciò la Provincia e fuggì a Belgrado, dove, passando all’ortodossia, divenne il principale esponente delle agitazioni serbe in Bosnia”. Petar Vrankić, *La chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo fra Raffaele Barišić (1832-1863), Università Gregoriana, Rim, 1984., 91.* O istaknutom djelovanju T. Kovačevića u oblikovanju tajne srpske političke propagande i njegovoj ulozi u preinakama statuta tajne srpske organizacije (1849.-1851.), vidi opširnije: Damir Agičić, *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću, Zagreb, 1994.*

²⁰ Od 1836. do 1845. apostolski nuncij u Beču bio je Ludovico Altieri (Rim, 11. VII. 1805. – Albano, 22. IX. 1867.). Zbog Altierijeva profrancuskog raspoloženja austrijska vlada je, koristeći se pravom koje je pripadalo austrijskom caru, 1864. stavila veto na njegov izbor za Papu, što se pokazalo suvišnim, jer on nije ni doživio sljedeće konklave 1878. godine. Vidi o Altierievu djelovanju: Donato Squicciarini, *Nunzi apostolici a Vienna, Città del Vaticano, 1998., 207.-209.*

²¹ “Questo ingenuo tentativo fu scoperto subito dal Governatore ottomano che cominciò a dubitare della fedeltà dei cattolici in Bosnia alla legittima autorità. Mons. Barišić, per calmare il Governo ottomano, denunciò il fatto scrivendo al Visir di Bosnia e al principe Metternich sperando di poter proteggere la popolazione davanti al un’eventuale rappresaglia turca. A Vienna, sia il Nunzio che il principe Metternich non dettero grande peso a queste informa-

tim u vezi. Sve se to događalo u vrlo napetim unutarnjim odnosima u Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini, prouzročenoj trvenjima između apostolskog vikara biskupa fra Rafe Barišića i starješinstva franjevačke provincije Bosne Srebrne, uzrokovanih Barišićevim nastojanjima da u apostolski vikarijat uvede hijerarhijski centralizam, karakterističan za redoviti crkveni ustroj. Pod dojmom sukoba s franjevcima Barišić je u postupku franjevačkih klerika, pristaša ideja ilirskog pokreta, vidio nit jedne široke propagande s jasnim idejama jakobinizma i panslavizma, koje je zastupao Ljudevit Gaj. Stoga nije propustio iskoristiti nepromišljeni postupak mladih franjevaca za promicanje svojih argumenata u aktualnom sporu sa starješinstvom provincije Bosne Srebrene, koji se odvijao pred državnim i crkvenim sudbenim instancama u Beču i Rimu, a sa slučajem je bila upoznata i Visoka porta u Carigradu.²² Barišićev je postupak bio motiviran uvjerenjem da bi ilirskim idejama obuzeti bosanski klerici iz Ugarske, koji su ondje također došli u doticaj sa srpskom propagandom, svojim djelovanjem mogli pridonijeti širenju prevratničkih ideja i time ugroziti katolicizam u Bosni i Hercegovini. Fra Julijan Jelenić k tome je upozorio da Barišićevo držanje predstavlja odraz raspoloženja bosanskih franjevaca koji su se školovali u Italiji,²³ za razliku od onih koji su naobrazbu stekli u Hrvatskoj i Ugarskoj: “Talijanski pitomac Barišić skupa sa svojim pristašama, iškolanim većinom u Talijanskoj (...) da lakše sruši svoje protivnike i polučiti svoj cilj u Rimu i u Beču, orisa najcrnijim bojama bosanske oce, koji su svoje škole učili po Hrvatskoj i Ugarskoj, te tih godina na kormilu Bosne Srebrene bili. Redodržavnik (provincijal franjevačke provincije Bosne Srebrene, op. a..) fra Stijepo Marijanović 1841. bude u Beču optužen, da s nekim franjevcima nastoji u Bosni i Slavoniji dići revoluciju. U tu svrhu da je: 1. urednika zagrebačkih novina (*Novine horvatske* 1835.; od 1836. *Novine ilirske*, op. Z. G.) dra Ljudevita Gaja pozdravio kao osloboditelja Bosne i poglavicu prevrata; 2. pečat austrijskoga cara patvorio i po svojim poslanicima narodu pokazao, da se tako narod lakše digne na ustanak; 3. za tajna pisma izumio i urotnicima priopćio neke znakove; 4. poslao tajnika s još jednim ocem, da u Slavoniji organizira ustanak (...).”²⁴ Na kraju, Barišić je slične optužbe iznio bosanskom namjesni-

zioni, sapendo che sia per l'esiguo numero sia per la loro ingenuità gli eventuali ribelli non potevano procurare un soverchio allarme.” Petar Vrankić, *La chiesa cattolica*, 147., bilj. 210.

²² *Isto*, 91.

²³ Dr. sc. Petar Vrankić je na znanstvenom skupu o fra Martinu Nediću u Tolisi 24. studenog 2010., na kojemu je u sažetom obliku izložen i ovaj prilog, u izlaganju pod naslovom “Udio fra Martina Nedića u tzv. Barišićevoj aferi”, na temelju dosad nekorištenog izvornog arhivskog gradiva osporavao ovu Jelenićevu interpretaciju.

²⁴ J. Jelenić, nav. djelo, 1915., 181.

ku Muhendisu Kamil-paši, što je imalo za posljedicu zabranu ilirskog imena u Bosni i Hercegovini 1843., koja je koincidirala sa zabranom u Hrvatskoj.

Iznijeti podaci svjedoče o iznimnoj složenosti položaja kršćana, a napose katolika u Bosni i Hercegovini o kojima je fra Martin Nedić izvješćivao u *Ilirskim narodnim novinama*. Vrlo konfuzna politička i socijalna situacija, uzrokovana dugotrajnim odupiranjem lokalnih aga i begova modernizacijskim reformama središnjih vlasti, dovođi do bezakonja i narušavanja temeljnih ljudskih prava kršćana. Takvu ionako vrlo tešku situaciju dodatno su pogoršavala trvenja među najvišim predstavnicima Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini s dijametralno oprečnim stajalištima apostolskog vikara i vodstva franjevačke provincije Bosne Srebrene prema ilirskom pokretu, koji je, zajedno sa svojim najeminentnijim predstavnicima, zbog svoje slavenske sastavnice koja je mogla ugroziti temelje obaju carstava, Habsburškog i Osmanskoga, na kraju proglašen štetnim u odnosu na zakoniti sustav, podjednako u Bosni i Hercegovini kao i u Hrvatskoj. Veliku ulogu u tome imao je upravo apostolski vikar R. Barišić, koji se pritom rukovodio ponajprije crkvenim razlozima, željom da u apostolski vikarijat uvede hijerarhijski centralizam karakterističan za redoviti crkveni ustroj, a manje nacionalno-političkim nastojanjima, pri čemu su se reperkusije očitovale podjednako na političkom, kao i na crkvenom planu.²⁵ Sve to nalagalo je fra Martinu Nediću izniman oprez, na-

²⁵ Fra Rafo Barišić na kraju je doživio poraz u dugogodišnjoj aferi koja se veže uz njegovo ime. Tijekom sukoba s bosanskim franjevcima, koji se najočitije manifestirao oko nadležstva u crkvenoj upravi, neko je vrijeme izbivao iz Bosne (1842.-1846.). Godine 1842. imenovan je vizitatorom Barske nadbiskupije, kojom je nakratko i upravljao (1842.-1844.). Godine 1846. sklonio se u Hercegovinu, gdje je 1847. imenovan prvim vikarom apostolskog vikarijata za Hecegovinu. Uz pomoć nekih hercegovačkih franjevaca, napose Nikole Kordića i Anđela Kraljevića, uspio je 1847. dobiti dopuštenje Ali-paše Rizvanbegovića da izgradi biskupsku rezidenciju u Mostaru. Inače, Ali-paša Rizvanbegović je od 1832. na čelu posebnog hercegovačkog vilajeta, pa njegovu pomoć Barišiću i hercegovačkim franjevcima treba promatrati i u kontekstu nastojanja za učvršćivanjem vlastitih pozicija u vilajetu. To je bio vrlo važan događaj za Hercegovinu, jer se katolici, nakon što je Ali-paša Stočević 1841. prognao oko tristo obitelji, počinju vraćati u Mostar, u kojem je tada bilo samo 12 katoličkih obitelji. Uz biskupiju franjevci već sljedeće godine grade Katoličku učionicu, prvu hrvatsku školu u Hercegovini. Do 1851. R. Barišić je bio nastanjen u Seonici, a zatim u Mostaru. U Rimu je isposlovaio odobrenje da se dismembracijom od franjevačke provincije Bosne Srebrene 1852. osnuje posebna franjevačka kustodija za Hercegovinu, koja 1892. postaje provincija Uznesenja Marijina. Nastavio se baviti i spisateljskim radom koji je započeo još u vrijeme studija u Italiji. (*Conclusiones ex universa philosophia selectae*, Taurini, 1821. – *Theses ex theologia selectae*, Taurini, 1822.). Preveo je s talijanskoga i u Rimu objavio molitvenik *Paša duhovna* (1842.). Ponovno je 1842. u Rimu dao tiskati Kneževićevu redakciju lekcionara *Pistole* i

pose kada je riječ o zaštiti identiteta, prilikom publiciranja njegovih članaka u *Ilirskim narodnim novinama*. No, o tome više u samom osvrtu na članke fra M. Nedića u spomenutom ilirskom glasilu.

IV. Članci fra Martina Nedića u Ilirskim narodnim novinama (1838.-1841.)

Prije osvrta na članke fra Martina Nedića u *Ilirskim narodnim novinama* potrebno je upozoriti na dvije činjenice. Prva i najvažnija je upravo spomenuta okolnost da su i austrougarske i osmanske vlasti ilirske ideje smatrale potencijalnom opasnošću za temeljne državne interese, držeći da bi ilirizam, dolaskom u vezu s ruskim panslavizmom preko Srbije i Crne Gore, mogao zaprijetiti opstanku obaju carstava. Stoga su Nedićevi članci nepotpisani, a autorstvo je naknadno utvrđeno. Druga podjednako važna činjenica je da se, kada je riječ o franjevačkim dopisima ilirskim glasilima u Zagrebu, najčešće nije radilo o spontanim dopisima, nego su postojale ranije uspostavljene veze između franjevaca koji su iz Bosne i Hercegovine slali svoje dopise uredništvu *Danice ilirske* i *Ilirskih narodnih novina*, uspostavljene tijekom njihova školovanja u Ugarskoj te Hrvatskoj i Slavoniji, a napose za njihova boravka u Zagrebu. S tim u vezi hrvatski književni povjesničar Đuro Šurmin je ustvrdio: “Boš-

evangjelja (1639.) fra Ivana Bandulovića. U rukopisu je ostavio nabožni spis *Marijin mjesec* te prijevode *Filotea* Franje Saleškoga i *Tumačenje evandjelja za sve nedilje u godini* Jeana Craseta. Polemičkim spisom *Obrana pravoviernoga i pravoslavnoga iliti rimo-katoličkoga sveštenstva i naroda u Hercegovini turskoj* odgovorio je na pisanje arhimandrita i mostarskog paroha Joanikija Pamučine u *Srpsko-dalmatinskom magazinu* 1851. godine. Budući da je spis objavljen bez Barišićeva imena, autorstvo se pripisivalo i Marku Kalamutu. O R. Barišiću vidi: opširnije M. Kalamut, Biskup Rafo Barišić, *Zagrebački katolički list*, 1863., br. 39, 309.-311.; *Borenje Države Bosne Srebrenite s Biskupom G. Rafom Barišićem* (rukopis, *Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu* (dalje: *NSK*) R 3917, Radoslav Glavaš, st., *Život i rad fra Rafe Barišića naslovnoga biskupa azotskoga i apoštolskog nemjestnika u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 1900.; Julijan Jelenić, *Bio-bibliografija franjevaca Bosne Srebreničke*, Zagreb, 1925., 21.-30.; Miroslav Premrou, “Serie documentata dei vicari apostolici di Bosnia ed Erzegovina 1735-1881”, *Archivum Franciscanum historicum*, Firenca, 21 (1928.), 346.-361.; 580.-590.; Ilija Kecmanović, *Barišićeva afera. Prilog proučavanju istorije Bosne i Hercegovine u prvoj polovini XIX. vijeka*, Sarajevo, 1954., Petar Vrankić, *La chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo fra Raffaele Barišić (1832-1863)*, Università Gregoriana, Rim, 1984., Andrija Stjepan Nikić, *La separazione dei francescani nati in Erzegovina dalla Provincia di Bosnia e l'istituzione della loro custodia*, Rim, 1979.; *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, 1983., 471.-472.

njaci koji su htjeli biti franjevci, dolazili su u Zagreb na nauke u sjemenište i tu su upoznavali duh, što se počeo razvijati u Hrvatskoj onamo od 1830. god. Za smutnja i nemira 1836. i 1837. god. u Bosni bilo je tu dosta odziva Hrvatima. Gaj i njegovi drugovi poticali su svoju braću na otpor protiv Osmanlija, a sami su imali izvjestitelje o tamošnjim događajima.”²⁶

Ovdje ćemo ukratko prikazati samo dio anonimnih dopisa *Ilirskim narodnim novinama*, za koje je utvrđeno ili se s velikom vjerojatnošću može pretpostaviti da im je autor fra Martin Nedić, i to one iz razdoblja od 1838. do 1841., u kojem nastaje korespondencija M. Nedić – Lj. Gaj, jer bi opširniji osvrt znatno premašio okvire ovoga priloga.

Kada je riječ o sadržaju Nedićevih dopisa iz Bosne *Ilirskim narodnim novinama* iz razdoblja 1838.-1841., prije svega treba naglasiti da su u najužoj vezi s ranije iznijetim podacima o teškim gospodarskim i političkim prilikama, a napose sa situacijom obilježenom bezakonjem, latentnom pobunom i otporom domaćih aga i begova modernizacijskim procesima, kojima se iz državnog središta bez većeg uspjeha nastojalo ukinuti feudalno naslijeđe u društvenim i imovinsko-pravnim odnosima s ciljem preživljavanja Osmanskog Carstva u ekonomskom i političkom sučeljavanju s gospodarski znatno razvijenijim državama europskoga Zapada.²⁷

U *Ilirskim narodnim novinama* (dalje: *INN*) u naznačenom vremenskom okviru nalazimo mnoge anonimne dopise za koje se na temelju njihovih stilskih odlika i nekih ranijih pokušaja atribucije s velikom vjerojatnošću može ustvrditi da im je au-

²⁶ Đuro Šurmin, *Povijest književnosti hrvatske i srpske*, Zagreb, 1898., 183.-184.

²⁷ U dosadašnjim pokušajima objašnjenja osnovnih uzroka neuspjeha osmanske elite da preustroji Carstvo prema europskom uzoru i da ga potpuno osamostali na političkom i gospodarskom polju, napose se upozorava na neuspjeh modernizacije Osmanskog Carstva, kao posljedice nemogućnosti i/ili nesposobnosti prihvaćanja zapadnjačkih normi i vrijednosti zbog njegovih kulturnih, vjerskih i društveno-ekonomskih posebnosti. Nova tumačenja u okviru povijesti i sociologije koja obuhvaćaju širi okvir zemalja Trećeg svijeta, smatraju da glavni razlog neuspjeha njihova razvoja leži u nekoliko stoljeća starom nepovoljnom odnosu između zapadnih industrijskih gospodarstava i nerazvijenih gospodarstava Trećeg svijeta, koja se neravnopravno natječu na domaćem i svjetskom tržištu. Osmansko Carstvo se našlo u sličnoj poziciji još početkom 19. stoljeća, kada je moralo odobriti vrlo niske carine za proizvode sa Zapada i time vlastitom gospodarstvu zadati smrtonosan udarac. Vidi o tome: Stanford J. Shaw, Ezel Kural-Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Cambridge University Press, 1977.; Bernard Lewis, *The Emergence of the Modern Turkey*. London - New York, 1961.; Dino Mujadžević, “Osmansko Carstvo u tranziciji. Osmanski neuspješni put prema modernitetu”, *Diskrepancija*, Vol. 1, No. 1., Zagreb, 2000. (bez paginacije).

tor fra Martin Nedić. No, s obzirom da su anonimni uz njihov prikaz koristit ćemo izraz anonimni autor, ili samo autor, jer je vrlo teško za svaki ponaosob s punom izvjesnošću tvrditi da je Nedićev.

U dopisu “Od granice bosanske”, *INN*, IV., br. 9./3. 2. 1838., str. 34., anonimni autor se osvrnuo na problem pobune lokalnih kapetana protiv predstavnika središnjih vlasti. Piše o tome da su nekadašnji kapetani Arnautović i Beširević, koji su se pobunili protiv Porte i koje je dotad vezir u Travniku držao u sužanjstvu, sada s drugim uglednim Bošnjacima prognani u Anatoliju. S druge strane, nastavlja se, na granici prema Habsburškoj Monarhiji vlada mir i sigurnost, kakve još nije bilo, a novi mutesellimi, postavljeni umjesto spomenutih kapetana, trude se biti u dobrim odnosima s franjevačkim redovničkim poglavarima. Nadalje se u dopisu govori o tome da će navodno biti opozvan Mehmed Vedžihi-paša (bosanski namjesnik, 1835.- 1840.), koji je obznanio odluku o ukidanju kapetanija. To se ocjenjuje kao loše budući da taj vezir, koji se trudio ugušiti duh pobune protiv Porte, mora otići upravo sada kad se počinju primjećivati rezultati njegova truda oko uvođenja zakonitog reda u Bosni. Iz sadržaja dopisa očividno je zašto je ovaj, kao i ostali dopisi u *INN* koji se mogu pripisati Nediću, ostao nepotpisan. Naime, nije se radilo samo o tome da je Nedić htio izbjeći da ga vlasti u Beču i Carigradu uoče kao pristašu ilirskoga pokreta, zbog objavljivanja u ilirskim glasilima, nego i o oprezu zbog opasnosti kojima je mogao biti izložen od strane lokalnih aga i begova u Bosni, budući da je sasvim otvoreno podržavao mjere institucija središnjih državnih vlasti, koje je u Bosni i Hercegovini predstavljao namjesnik, odnosno vezir sa sjedištem u Travniku, u odnosu na bivše lokalne kapetane, koji su nasiljem i pobunama nastojali sačuvati stare privilegije i postići neovisniji položaj Bosne i Hercegovine unutar Carstva.

U vezi s pobunama lokalnih kapetana u dopisu naslovljenom “S bosanske granice”, *INN*, V., br. 10./2. 2. 1839., str. 38., izvješćuje se o tome da su se neki bivši kapetani, koji su prošle godine zbog pobune protiv Porte²⁸ bili odvedeni u travničku tamnicu, a odatle sprovedeni u Anatoliju, uspjeli kod vezira iskupiti za velike novce i vratiti u Bosnu. Nadalje, da je stigla vijest o tome da je bivši ostrožački kapetan Mirsad-beg Beširević iz Anatolije premješten u Carigrad.²⁹

U *INN*, br. 41./22. 5. 1841., god. VII., str. 161.-162., prenose se informacije iz *Sèrbskih Narodnih Novina* o buni u Bugarskoj koja je započela nasiljem nad kršćani-

²⁸ Visoka porta, vlada Osmanskog Carstva u Carigradu.

²⁹ “Někoji puntarski poglavice u Bosni, koji su prošaste jeseni zbog dizanjah u Travnik odvedeni i tamo u tamnicu bačeni bili, izkupiše se nedavno od vezira za velike novce i povratiše se jurve u svoju domovinu. Pověda se, da je u Anatoliju prognati nęгдаšnji Ostrožački kapetan, Mursad Besirević u Carigrad prenesen.”

ma. Naime, Turci su u Kamenici³⁰ tijekom velikog tjedna nasilno hvatali narod okupljen u crkvama. To je izazvalo veliko ogorčenje i izbijanje bune, na koju je poticalo i svećenstvo. Mustafa-paša je o buni te o njezinom nasilnom gušenju izvijestio srpskoga kneza.³¹ Inače, u Bugarskoj su pojačani pritisak vlasti i povećani nameti izazvali nekoliko seljačkih ustanaka, 1835., 1837., 1841. i 1850., što je, ako usporedimo nemirne prilike u Bosni u istom razdoblju, svjedočanstvo o tome da se kršćansko pučanstvo Osmanskog Carstva usprotivilo samovolji i nasilju lokalnih aga i begova na širem balkanskom području.

U “Dopisu na uredništvo ovih novinah iz Bosne od 19. Svibnja (Maja)”, *INN*, VII., br. 49./19.6. 1841., str., 193., javlja se da je bosanski vezir Mehmed Husrev-paša primio tužbu “Turaka” iz Gradačačke nahije protiv Mustaj-paše Babića. Vidjevši da su muslimani spremni na bunu, smijenio ga je i umjesto njega privremeno postavio novog muselima.

U “Dopisu sa bosanske granice, 30. Kolovoza (Aug.)”, *INN*, br. 73./11. 9. 1841., 289.-290., govori se o dvoličnosti Mustaj-paše Hèrnje [Mustaj-paša Babić], gradačačkog muselima, kojega su tamošnje age kod novog vezira Kozrev [Husrev]-paše optužili da potajno hrabri Bosance neka ne posustanu u otporu prema središnjim vlastima, a naizgled je najvjerniji sultanov činovnik. Kozrev [Husrev]-paša ga je smijenio i poslao da živi na svome imanju blizu Sarajeva. Zatim se na temelju daljnjih događanja s tim u vezi dokazuje posvemašnja korupcija u Bosni i Hercegovini. Naime, Mustaj-paša Hèrnja uspio je velikom svotom novca pridobiti vezirovu naklonost i ovaj ga je postavio za svojega namjesnika. Tu su promjenu na svojim leđima osjetili Emin-beg i Mehmed-beg Alajbegović, koje je uhitio i zatvorio u Travniku. Od njih je zatražio “100 kesah”, zaprijetivši im da će ih u protivnom poslati u Istanbul kao sul-

³⁰ U Bugarskoj postoje dvije Kamenice u Sofijskoj i Blagoevgradskoj oblasti. Vjerojatno se radi o Kamenici u Blagoevgradskoj oblasti, u jugozapadnom dijelu Bugarske, poznatoj i pod nazivom Pirinska Makedonija, prema pirinskom planinskom lancu. Bugarska je inače pod osmanskom vlašću bila ustrojena kao pokrajina podređena rumelijskom beglerbegu sa sjedištem u Sofiji. Bila je podijeljena na više vilajeta ili sandžaka. Značajan dio pokorene zemlje bio je (do ukidanja timarsko-spahijskog sustava) podijeljen na feude sultanovim sljedbenicima. Ostatak zemlje bio je u osobnom posjedu sultanove obitelji (*mülk*) ili je ostavljen za vjerske namjene (vakuf).

³¹ Osmanske vlasti su o pobuni u Kamenici izvijestile srpskog kneza Mihaila Obrenovića, kao vladara vazalne Kneževine, čija je prva vladavina (1839.-1842.) završila svrgavanjem, a druga (1860.-1868.) ubojstvom. Kada je prvi put izabran za kneza, bio je maloljetan, te mu je određeno namjesništvo. Porta je potvrdila njegov izbor kao izabranog, a ne nasljednog vladara. Sultan Abdul-Medžid dodijelio mu je zvanje paše od tri tuga, odnosno mušira – maršala.

tanove protivnike. Autor komentira da je općepoznato da u Bosni nema sultanu vjernijeg činovnika od Emin-bega. K tome, Mustaj-paša Hèrnja je u vezirovo ime pozvao u Travnik jedanaest begova iz Gradačačke nahije. Oni su znali da je to stupica: ako se ne odazovu, proglasit će ih buntovnicima protiv sultana, a ako dođu u Travnik, zatvorit će ih dok mu ne plate toliko da si dvostruko nadoknadi ono što je platio veziru “dok je iz cèrna bèl postao”. Oni će pak to sve naplatiti od raje, koja nema od koga tražiti pravdu i poštivanje prava koja joj daje Hatišerif (od Gülhane, kojega se muslimanska vlastela u Bosni i Hercegovini nije pridržavala, op. a.). Prema autorovu sudu, raji preostaje jedino da “sèdi kod svoje kolibe, poslušaj, trudi se, znoj se za Turke, a ti od glada umiraj; za tebe je sunce tamom potamnilo, čovèčanstvo mukom zamuknulo, a uho gluho vèkom ogluhnulo, tvoja jadikovanja nečuje!!”

U dopisu u *INN* br. 88./2. 11. 1841., str. 350., stanje kršćanskog stanovništva, koje je po broju najjače, ocjenjuje se tužnim i žalosnim. Za *Hatišerif od Gülhane*, koji je pobudio mnoga optimistična očekivanja, tvrdi se ne samo da je prazno slovo na papiru nego da je stanje učinio još i gorim, jer su se bosanski age i begovi, na čelu s novim vezirom Kozret Mehmet-pašom [Mehmed Husrev-paša, 1840.-1842.] na Kur'anu zakleli da će “proti prokletomu hatišerifu gilhanskom sa svom silom i snagom raditi, niti ikada dopustiti da se nevjerni kaurin s pravovjernim muslimanom poredi”. Pritom se po okrutnostima i bezakonju s bosanskim vezirom izjednačuje najviši predstavnik osmanskih vlasti u Hercegovini Ali-paša Rizvanbegović, vezir hercegovački u Mostaru. Kao primjer njegovih bezakonja navodi se da je prije dva mjeseca, u kolovozu 1841. iz Mostara prognao 560 kršćanskih obitelji (najčešće se navodi oko tristo obitelji, što je također iznimno velik broj, op. a.).

U dopisu “S bosanske granice, 2. Studenoga (Nov.)”, *INN*, VII., br. 96./30. 11. 1841., str. 382., izvješćuje se o tome da su sarajevske paše Mustaj-paša Hèroje [Mustaj-paša Babić] i Hazi-paša Šerifović [Fadil-paša Šerifović] optužili sarajevskog vladiku i mitropolita bosanskog Ambrozija da bi mogao podignuti novu bunu ako ostane u Bosni. Novi vezir, Kozrev-paša [Mehmed Husrev-paša] povjerovao im je i poslao je episkopa u Carigrad, gdje je odlučeno da će na njegovo mjesto doći Ignjatije, rodom Bugarin. Autor primjećuje da to i nije prevelika šteta jer je poznato da je episkop Ambrozije “koristju i lakomostju zaslèpljen, [te] ne samo narod i zakon svoj pravoslavni od tlačiteljah i zulumčarah turskih nije zaštitjivao, nego šta više još i sám u najljutjoj nevolji često im na ruku išao i š njima protivu rodjenom, njegovoj zaštiti izručenom stadu šurovao (...)”. Autor nadalje kritizira praksu kupovanja episkopija u Pravoslavnoj crkvi. O novome pak veziru govori pozitivno te ističe njegovu dobrotu. To argumentira tvrdnjom da je on dopustio popravljjanje crkve u Sarajevu bez naknade. Žali zbog toga što “pravoslavni sèrbski narod” nikako da dobije za episkopa Srbina.

U dopisu “S bosanske granice”, *INN*, VII., br. 98./7. 12. 1841., 390.-391., sa ža-
ljenjem se komentira odlazak Vedžihi-paše, jer se za njegova nasljednika Husrev-pa-
še nisu nastavile pozitivne promjene, čemu se kršćansko pučanstvo u Bosni i Herce-
govini nadalo. Za Husrev-pašu se tvrdi da je doista prvih mjesec dana radio po za-
konu i priznao neka prava kršćanima, ali se nakon toga situacija drastično promije-
nila i sve im je izgledalo kao san. Požalili su za starim pašom, jer je njihov položaj
sada još gori, a novi vezir ne ostvaruje svoja obećanja. Autor zaključuje da u Bosni
od provedbi odredbi *Hatišerifa od Gülhane* nema ništa.

U dopisima “S bosanske granice”, *INN*, 31. 9. 1841., str. 100.; *INN*, 14. 12.
1841., str. 398., na primjeru mostarskog vezira Ali-age [paše], koji bezobzirno tla-
či i pljačka raj, pokazuje se kako u Bosni vlada korupcija. Kad ga sultan pozove u
Istanbul [Carigrad]³² da se opravda od optužbi, on pošalje 1000 dukata i to ga oprav-
da. Ovaj put su ga pozvali Selim-beg, carski komesar, i Husrev-paša, vezir travnič-
ki [bosanski vezir sa sjedištem u Travniku, op. a.], da mu pročitaju carski ferman, a
on je ucijenio mostarske kršćane da mu moraju platiti 140 vreća, da ih ne protjera iz
Mostara. Od toga je 80 dao Selim-begu, a ostalo je poslao u Istanbul [Carigrad]. Au-
torov komentar: “Jednim slovom, sva politika u Bosni u mitu stoji: tko je podmitio,
toga je i pravo, ako su obadvojica, onda dobiva onaj, koi je više dao. Tako isto idu
poslovi bosanski i u Stambolu!” (preuzeto iz *Sèrbskih narodnih Novina*).

Dopisi iz Bosne u *Ilirskim narodnim novinama* iz razdoblja 1838.-1841., za koje
smo na temelju njihovih stilskih odlika i nekih ranijih pokušaja atribucije s priličnom
sigurnošću utvrdili da im je autor fra Martin Nedić, svjedoče o teškim gospodarskim
i političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u razdoblju ilirskog pokreta, pri čemu
se ionako teški položaj kršćana ponekad hotimice prenaglašava kako bi se zadobila
pozornost relevantnih političkih čimbenika u Habsburškoj Monarhiji, odnosno o si-
tuaciji obilježenoj s jedne strane bezakonjem, nasiljem i korupcijom domaćih aga i
begova, a s druge strane golemim nezadovoljstvom i latentnom pobunom kršćana,
koji gube nadu u mogućnost preobrazbe Osmanskog Carstva u državu sposobnu da
zaštiti prava svih svojih podanika, bez obzira na vjersku pripadnost te sve više okre-
ću svoj pogled prema Habsburškoj Monarhiji kao jedinom jamstvu sigurne budućno-
sti, o čemu nalazimo svjedočanstva i u dvjema Nedićevim poemama. U zaključnom
dijelu ovoga priloga ukratko će se prikazati rezultati formalne i sadržajne analize Ne-
dićevih poema i njihova političkog simbolizma duboko impregniranog ilirskom ide-
ologijom. Time će se i problem korespondencije između “prvog Ilira Bosne” i Lju-
devita Gaja ukazati u posve novom svjetlu.

³² Naziv Istanbul koristi se tek od 1923. nakon pada Osmanskog Carstva, odnosno uspostave
Republike Turske.

V. Problem tiskanja Nedićevih Razgovora u kontekstu njegove korespondencije s Ljudevitom Gajem i analiza njihova političkog simbolizma

Kao što je još 1922. godine ustvrdio književni povjesničar Franjo Fancev,³³ Nedićeva latinska pisma Ljudevitu Gaju otkrivaju konačno rješenje problema datacije njegova epskog prvijenca naslovljenog *Razgovor koga vile Ilirkinje imadoše u pramalitje 1835. godine*.³⁴ Naime, u pismu od 12. svibnja 1839. godine fra Martin Nedić šalje svoje stihove Gaju s molbom da se sukladno mogućnostima pobrine za njihovo tiskanje i to u izvornoj ortografiji.³⁵ Unatoč tome što nije odgovorio na Nedićevo prvo pismo, čini se da se Gaj ipak angažirao oko tiskanja *Razgovora* budući da ga fra Martin u pismu od 4. prosinca 1839. godine moli da mu, uz obavijest o učinjenim troškovima, pošalje i tiskane primjerke djela.³⁶

Po svemu sudeći, Nedićeva prva pjesma *Razgovor koga vile Ilirkinje imadoše u pramalitje 1835. godine* objavljena je u Karlovcu tiskom Ivana Nepomuka Prettnera negdje tijekom druge polovice 1839. godine.³⁷ Knjižica obaseže 31 stranicu osmin-

³³ Usp. Franjo Fancev, "Iz prepiske fra Martina Nedića Ljudevitu Gaju", *Ljetopis JAZU* 37/1923, 97.-101.

³⁴ Premda je fra Julijan Jelenić već 1915. "Razgovor iz 1835. godine" atribuirao Martinu Nediću, iduće je godine književni povjesničar Matija Murko na osnovi podataka fra Grge Martića pokušao autorstvo poeme pripisati fra Marijanu Šunjiću. Naposljetku je Hamdija Kreševljaković na temelju formalnih obilježja samoga rukopisa nepobitno dokazao da je autor "Razgovora iz 1835." fra Martin Nedić. Usp. Julijan Jelenić, nav. djelo, 1915., 508.-509.; Matija Murko, "Ko je napisao 'Razgovor vila Ilirkinja' god. 1835?", *Ljetopis JAZU*, 31/1916, 129.-131.; Hamdija Kreševljaković, "Razgovor vila Ilirkinja god. 1835. napisao je fra Martin Nedić", *Ljetopis JAZU* 32/1917, 150.-159.

³⁵ Usp. prilog, O latiničkoj grafiji franjevacca Bosne Srebrene usp. Ivo Pranjković, "Franjevci Bosne Srebrene i hrvatski jezik" u: Isti, *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*, Zagreb, 2008., 9.-27.

³⁶ Usp. prilog.

³⁷ Za detaljnu usporedbu tiskanog izdanja i kasnije rukopisne redakcije *Razgovora* iz 1835. godine koja se čuva u ostavštini fra Martina Nedića u Arhivu Toliškog samostana v. Rastislav Drljić, *Prvi ilir Bosne fra Martin Nedić 1810-1895*, Sarajevo, 1940., bilj. 11, str. 59.-61. Osim nekih sadržajnih i strukturnih razlika (npr. imena vila, umetnuti stihovi i dr.), u toliškom se rukopisu rabi Gajev pravopis i prisutno je znatno manje ikavizama negoli u tiskanom izdanju.

skog formata i sastoji se od 800 deseteračkih stihova podijeljenih u šest cjelina, s opisnim podnaslovima u kojima se predstavlja siže epske radnje.³⁸

U formalnom i sadržajnom pogledu, Nedićev se spjev uvelike oslanja na tradiciju starije hrvatske književnosti i usmenog stvaralaštva diskurzivno ih amalgamirajući i transponirajući, što je općenito karakteristika preporodne književne produkcije.³⁹ Ta svojevrsna hibridizacija koja se očituje na žanrovskoj, tematsko-motivskoj i stilskoj razini, bila je u funkciji uvećavanja recepcijskoga učinka, ali je ujedno imala i svrhu književne legitimizacije samoga djela u intertekstualnoj komunikaciji s tradicijom. Naime, u formalnom je pogledu Nedićev ep simbioza usmenoknjiževne tradicije religijsko-mitološkog pjesništva i popularne ranonovovjekovne poetske forme *querela*,⁴⁰ koju egzemplarno reprezentira spjev *Croatia plorans* Pavla Rittera Vitezovića (Zagreb, 1703.).⁴¹ Spone sa starijom hrvatskom književnošću vidljive su i kada je riječ o iskaznim subjektima, jer se u Nedićevu spjevu vile pojavljuju kao personifikacija etnonacionalno odnosno regionalno definiranih kolektiva, kao, primjerice, u 20. pjevanju *Planina Petra Zoranića*,⁴² te prigodnicama Pavla Rittera Vitezovića u Valvasorovu djelu *Die Ehre des Herzogthums Krain*⁴³ ili pak njegovu *Odiljenju si-*

³⁸ U tiskanom izdanju Nedićeva *Razgovora* iz 1835. godine podnaslovi su i grafički istaknuti većim formatom slova: *Vila Primorkinja posestrime na veselje zove* (str. 1); *Posestrime podigoshe se do dvora Primorkinje Vile, za učinit ondi opchenito veselje* (str. 7); *Dojde i Apollo* (str. 7); *Vila Bosankinja, znajuch da se Posestrime vesele, i videch da ona sh' njima nemoxe sastati, i zajedno veseliti, penje se na jednu visoku stinu, i na njoj sidechi gorko plače, i suze proliva* (str. 10); *Vila Srimaska nastoji utishiti Bosankinju* (str. 15); *Opet Bosankinja govori* (str. 18). Usp. Martin Nedić, *Razgovor koga vile Ilirkinje imadoshe u pramalitje godine 1835*, Karlovac s. a. Nacionalna i sveučilišna knjižnica, signatura R 1.178.

³⁹ Podrobnju književnoznanstvenu elaboraciju te problematike usp. Suzana Coha, nav. djelo, 2010., 117.-125.

⁴⁰ O toj formi, osobito raširenoj u "protuturskim" književnostima zemalja ugroženima osmanskim osvajanjima instruktivno piše Andreas Angyal. Usp. isti, *Die Slawische Barockwelt*, Leipzig, 1961., 258.-260.

⁴¹ Za interpretativnu analizu toga djela usp. Zrinka Blažević, "Plorantis Croatiae saecula duo: diskurzivne adaptacije i performativne funkcije marijanskog toposa", *Umjetnost riječi* 49/2005, br. 1, 37.-47.

⁴² Usp. Petar Zoranić, "Planine" iz *Stoljeća hrvatske književnosti* (prir. Franjo Švelec), Zagreb, 2002., 177.-181.

⁴³ Usp. izd. Janez Vajkard Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, sv. I, Rudolfswerth (Novo Mesto) 1877., XX.-XXIII.

getskom.⁴⁴ Isto se opaža i u domeni motivike (npr. *locus amoenus* i *locus horridus*, vilinsko kolo, katalog junaka, poistovjećivanje pjesnika i Apolona) te uporabi stilskih sredstava (npr. stalni epiteti, slavenska antiteza, formula “ubi sunt”), tako da se Nedićev ep može smatrati poetskim hibridom s intertekstualnim otiscima različitih književnih diskursa. Usto, *Razgovor* se u formalnom pogledu približava i drugim, neknjiževnim žanrovima poput historiografije, etnografije i geografije, jer je opskrbljen podnožnim bilješkama u kojima autor donosi objašnjenja različitih povijesnih, geografskih i etnografskih pojmova s referencama na djela Filipa Lastrića, Grgura Čevapovića, Charlesa du Fresne du Cangea i Andrije Kačića Miošića.⁴⁵

Osim naznačenih dijakronijskih intertekstualnih relacija, Nedićev se spjev uvelike uklapa i u dominantne trendove unutar suvremene književne produkcije bosanskih franjevac na latinskom jeziku,⁴⁶ što je još jedna potvrda teze da se bosanska, kao uostalom i hrvatska književna kultura u cjelini, mora promatrati u simbiotičkoj međuovisnosti njezina vernakularnoga i latinističkog ogranka.⁴⁷ Tako je, primjerice, Pavle Knezović utvrdio da je neposredni prototekst obaju Nedićevih *Razgovora* mogla biti latinska elegija *Synoptico-memorialis elegia de Illyrica gente a Japhe-to per Thraces descendente* Nedićeva starijeg subrata fra Andrije Barukčića (1805.-1839.) ispjevana 1833. godine, u kojoj se pojavljuje ne samo identičan motiv uplakane Bosne nego i većina standardnih ilirskih toposa⁴⁸ – od drevne slave i raširenosti

⁴⁴ Usp. Pavao Ritter Vitezović, *Oddilyenje sigetsko*, Linz, 1684., 46.-50.

⁴⁵ Uz vlastita tumačenja npr. povijesnih osoba poput osmanskog sultana Mehmeda II, turskih izraza kao što su *raja*, *balija*, *kadija* i dr., Nedić se poziva i na djela Filipa Lastrića *Epitome vetustatum provinciae Bosnensis* (Venecija, 1765.), Grgura Čevapovića *Synoptico-memorialis Catalogus observantis Minorum provinciae Sancti Ioannis a Capistrano* (Budim, 1833.), Charlesa du Fresne du Cangea *Illyricum vetus et novum, sive Historia regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae, Serviae atque Bulgariae* (Požun, 1746.) i Kačić Miošićev *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (Venecija, 1756.).

⁴⁶ Od srca zahvaljujem kolegici i prijateljici dr. sc. Dolores Grmači, urednici Male enciklopedije Bosne Srebrene, koja će biti objavljena u nakladi Leksikografskog zavoda “Miroslav Krleža”, što me upozorila na tu činjenicu.

⁴⁷ Usp. Vladimir Vratović, “Hrvatski latinisti u Bosni (Neke stilske crte i tematske natuknice)”, *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, (ur. Marko Karamatić), Sarajevo-Fojnica, 2000., 484.

⁴⁸ O ilirskoj topološkoj matrici usp. Zrinka Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb, 2008., 88.-113.

ilirskoga jezika do toposa o nacionalnim institucijama i kataloga junaka.⁴⁹ Valja također spomenuti da je Nedićev *Razgovor* iz 1835. godine doživio i recepcijsku “produljenu izvedbu” u latinskoj *Elegiji posvećenoj Stjepanu Marijanoviću* Blaža Josića (1820.-1868.), u kojoj se također zatječe motiv tužaljke bosanske muze koju tješi Apolon nabrajajući joj prirodna i materijalna bogatstva Bosne.⁵⁰

Sukladno standardnim postupcima hrvatske preporodne književnosti, kompozicija *Razgovora* počiva na nekoliko opreka: uvodnom motivu buđenja (prirode)⁵¹ i veseloga vilinskoga kola,⁵² kojima je supostavljena tužaljka vile Bosankinje,⁵³ te polemici vile Srijemkinje koja hvali ljepote i bogatstva Bosne s vilom Bosankinjom,⁵⁴ čiji je antitetičan odgovor, koji zaprema gotovo trećinu epa, implicitna kritika aktualne osmanske vladavine u Bosni. To je ujedno i sadržajno i ideološko središte djela u kojemu dominiraju naturalistički prikazani motivi turskih pljački, ubojstava i zlostavljanja kršćana, a posebice redovnika, pri čemu se kao os polarizacije nedvosmišleno uspostavlja vjerska razlika.⁵⁵

Pokretač epske radnje i posrednik između ilirskih vila koje se mogu identificirati s muzama je Apolon-pjesnik, čime spjev uz dominantno ideološko-političku, do-

⁴⁹ Usp. Pavle Knezović, “Poezija na latinskom jeziku u 19. stoljeću kod franjevac Bosne Srebrene”, *Zbornik radova sa simpozija u povodu 100. obljetnice smrti fra Antuna Kneževića održanog u Jajcu 20. i 21. X. 1989.*, (ur. Marijan Karaula), Sarajevo, 1991., 210.-213.

⁵⁰ O intertekstualnim relacijama Nedićeva *Razgovora* iz 1835. i Josićeve elegije usp. Veselko Koroman, “Latinski stihovi bosanskih franjevac”, u: Isti, *Pogled iz zrcala*, Sarajevo, 1974., 103.-104. i Vladimir Vratović, nav. djelo, 2000., 482.-483.

⁵¹ Usp. M. Nedić, *Razgovor 1835*, 5.-6.

⁵² Usp. M. Nedić, *Razgovor 1835*, 7.-9.

⁵³ Usp. M. Nedić, *Razgovor 1835*, 10.-14.

⁵⁴ Usp. M. Nedić, *Razgovor 1835*, 15.-18.

⁵⁵ Egzemplarno: “Shta chu sestro vishe teb’ kazivat?/ Govorenje shtal cu produljivat?/ Znaj, dabi se prie prinemogla./ Neg načine sve izkazat mogla./ S’ koim Turci progone Kärstjane,/ Gotov xive turaju u jame.../ Al nemogu särdeu odoliti/ Nekazavshi ovo nechu biti:/ Da Balie najgore progone/ Redovnike, otce pak duhovne,/ Koji take muke pritärpishе/ Da se i nemoxe mislit vishe:/ Jedni bishe na raxnju pečeni./ Njeki bjexech silu, pogiboshe,/ U vodi se oni potopishе:/ Jedne Turci na kolac nabishе,/ Druge pako na mihe zgulishe,/ Joshter mnogi bishe istobani,/ Po tärbuhu mnogi izshibani,/ Jedni pak nemilo povezani/ Bosonogi po snigu tirani:/ Njeki od njih bishe probodeni,/ I na misto odmah ubijeni,/ Druge strashne rane dopadoshe/ Privelike muke zadadoshe,/ Najvishe jih u tavnici bishe/ U njoj mnogo suzah ter prolishe./ O ! primili, i pridragi Boxe,/ Tko to ikad priboliti moxe.” M. Nedić, *Razgovor 1835*, 27.-28.

biva i sakralno-mističnu dimenziju.⁵⁶ To bi mogao biti evidentan pokazatelj da ilirski ideologem u Nedićevoj poetskoj figuraciji poprima kvalitete mitskog i transcendentnog principa. Osim na razini epske forme, nadnaravno se signalizira i posredstvom motiva povijesnih junaka, potencijalnih spasitelja i osloboditelja porobljene Bosne, koji se redovito nazivaju vilenjacima.⁵⁷ Riječ je, dakako, o uvriježenoj *mythomoteur* strategiji romantičkog nacionalizma, koji nacionalno oslobođenje i obnovu konceptualizira u formi historijske drame čiji su glavni akteri nacionalni heroji.⁵⁸ Premda je njihova primarna diskurzivna funkcija protuosmanska mobilizacija, u Nedićevu *Razgovoru* iz 1835. godine ipak prevladava elegijska, pesimistična vizija budućnosti Bosne, što podcrtavaju i zaključni stihovi: “Ja chu kukat kano kukavica/ A privrachat kano lastavica, / Suze ronit kano udovica / I nabrajat kano sirotica / Dokle bude biti ovi kamen/ Na kom sidim, makar ...uvik. Amen.”⁵⁹

Kao što proizlazi iz Nedićeva pisma Gaju datiranom 10. prosincem 1841. godine, *Razgovor* je godinu dana nakon objavljivanja dobio nastavak,⁶⁰ koji autor opetovano šalje uredniku *Danice* s molbom da ga dade u tisak, zajedno s dodatkom od 74

⁵⁶ “Kad začuse Vile ove glase,/ Razpletoshe svoje zlatne vlase,/ Josh haljine zimne sa se svlače,/ Tankovitu svilu pak oblače,/ Tada lete skupa k’ sinju moru./ Primorkinje Vile bilu dvoru;/ Kako one k’ mistu doletishe, /Divno kolo odma uvatishe./ U tom kolu one ter igraju./ Igrajuchi pisme josh pivaju.../ Kolo vodi Vila Budimkinja/ A povodi mlada Srimkinja./ S’ jedne strane piva Dalmatinka,/ Sh’ njome Vila grada Dubrovnika./ S’ druge strane pako Biogradka/ I sh’ njom Vila mladjana Horvatka./ Vesele se tako sada Vile./ Jer je Pramaliťje nije zime./ Joshter vile jedno imat xele/ Zato medju sobom ovak vele:/ Pobratime gdi si ti Apollo/ Odavna te čeka nashe kolo;/ Nuder! sada i ti se probudi/ Pak uz gusle javorove gudi./ Vexi Pobre na tamburu xice/ Da nam moxesh razveselit lice.” M. Nedić, *Razgovor 1835*, 7.

⁵⁷ “Pjeva pako pisme svake vārste,/ Jer on njia znade sve na pārste,/ U pismama spominja Junake/ A pristrashne one Vilenjake:/ Ljutog zmaja *Kastriotich* Bana/ Slavio se do sudnjega dana,/ Za njim pako *Sibinjanin* Janka./ Koi bishe svima Turcim zamka,/ I njegova sina *Mathiasha*/ Koi bishe nekad dika nasha;/ Josh *Mikulu* silnoga viteza,/ I *Nikola Zrinovicha* kneza./ Bjesnu silu *Relju Boshnjanina*./ Ljutu guju *Ivu Senjanina*./ Glasovitog *Marka Kraljevicha*./ I Junaka *Milosh Obilicha*./ Josh spominja on *Kulina Bana*/ I privedrog *Kosharich Stipana*./ Glasovitog vojvodu *Hārvoju*./ Koi vazda snaxan bi na boju.” M. Nedić, *Razgovor 1835*, 8.-9.

⁵⁸ O konstitutivnim elementima mitskog kompleksa romantičkog nacionalizma usp. Anthony D. Smith, *The Ethnic origins of nations*, Oxford, 1986., 179.-200.

⁵⁹ M. Nedić, *Razgovor 1835*, 31.

⁶⁰ O činjenici da je drugi Nedićev *Razgovor* napisan godinu dana ranije svjedoči rukom prepravljena godina 1840. na naslovnom listu. Prvi put je *Razgovor* iz 1841. godine u kalendaru *Napretka* za 1934. godinu objavio Nikola Žic. Usp. Nikola Žic, “Nedićev *Razgovor* od 1841”, *Napredak: hrvatski narodni godišnjak* 23/1934, 145.-151.

osmeračka stiha, svojevrsnim “razgovorom u razgovoru” rezigniranog junaka i ratne vile.⁶¹ Taj rukopis, naslovljen *Razgovor koga vile Ilirkinje imadoše u pramalitje godine 1841.*, sačuvan je u Gajevoj ostavštini, no za razliku od prethodnog Nediće-va epa, nije objavljen za autorova života.⁶²

Premda su u strukturnom i kompozicijskom pogledu uvelike slični, u *Razgovoru* iz 1841. godine daleko su izraženije nacionalno-ideologijska i nacionalno-mobilizacijska komponenta, čija je subverzivna oštrica, posve u suglasju s ambivalentnim diskurzivnim praksama ilirizma,⁶³ ublažena emfatičkim iskazima lojalnosti habsburškom vladaru Ferdinandu I. i austrijskom monarhizmu.⁶⁴ Opsegom je ovaj spjev nešto kraći od prethodnoga (zajedno s dodatkom obaseže 530 stihova), a osim epskih deseteraca pojavljuje se i osmerački stih i to u pohvalnici austrijskome kralju i zaključnome, davorijski intoniranom govoru vile Bosankinje.

Osim pjesnika, koji se ovoga puta pojavljuje ne samo u funkciji posrednika između vila i recipijenata nego i prenositelja razgovora “starog” i “mladog” Ilira koji predstavlja ideološku okosnicu spjeva, središnji iskazni subjekti su vila Horvatkinja i vila Bosankinja, što nedvosmisleno svjedoči i o novouspostavljenoj hijerarhiji među vilama odnosno etnično-nacionalnim entitetima koje one reprezentiraju.⁶⁵

⁶¹ Usp. prilog.

⁶² Fra Rastislav Drljić piše da uz zagrebački rukopis *Razgovora koga vile Ilirkinje imadoše u pramalitje godine 1841.* pohranjen u Gajevoj ostavštini (NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sg. 4289) postoji i stariji rukopisni predložak koji se čuva u Toliškom samostanu. Za njihovu detaljnu usporedbu v. R. Drljić, nav. djelo, 1940., bilj. 12, 62.-64.

⁶³ O tome instruktivno piše S. Coha, nav. djelo, 2010., 73.-95.

⁶⁴ “Bože otče milostivi!/ Našeg Kralja privedroga/ Ti uzdrž i poživi/ Ferdinanda čestitoga/ I uzdrž sve Viećnike./ Koi Carstvom upravljaju;/ I vladanja pomoćnike,/ Koi stalnu pomoć daju./ Da u dvoru Kraljevskomu:/ Sklad, i ljubav uzdrž se/ I u Carstvu prostranom/ Sreća pukah uzmnoži se.” M. Nedić, *Razgovor koga vile Ilirkinje imadoše u pramalitje godine 1841.*, rukopis (NSK sg. 4289), 31.-32.

⁶⁵ To se očituje i na stilskome planu u detaljnim, prema načelima epske deskripcije oblikovanim reprezentacijama vile Horvatkinje i Bosanke: “Ah! kakva je Horvatkinja vila./ Čujte, kazat ću vam bratjo mila./ Nje se oko nagledat nemože/ (Složnoj brati podaj sreću Bože)/ Sve je vile glavom nadfatila./ U licu je kano snieg bila;/ Usta su joj lipa i rumena/ Ko stvorena nikad ne rođjena./ Obārvice kano piavice./ Jagodice rumene ružice./ Niže pasa zlatne kose spale./ Po ledjima svima s’ razlivala./ A na glavi kruna izmišljena/ Od gorskoga cvitja splete-tena./ Izmed cvitja perje paunovo./ Paunovo, i još sokolovo;/ Po vārh perja čelenke gizdave./ Kojeno se kod Ilirah prave/ Kada u nji tihi vitar takne/ Vērške jim s’mista ter pomakne/ Prema sunčanima zrakam sjaju/ Na se klete gledati nedaju/ Kano da su sablje povadjene/

Slično kao u prethodnoj Nedićevoj poemi, u podnožnim se bilješkama u svrhu osnaživanja vjerodostojnosti ilirskih ideologema navode djela Sebastijana Sladea, Matije Petra Katančića i, naravno, nezaobilazni *Razgovor naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića,⁶⁶ što je, valja naglasiti, jedno od tipičnih obilježja franjevačke književne produkcije u to doba.⁶⁷

Kao što je spomenuto, ilirski se toposi u najvećem broju pojavljuju u razgovoru starca i mladića, uvriježenoj konzultativno-instruktivnoj formi unutar epske tradicije. Iz standardnog topološkog repertoara ilirskog ideologema u *Razgovoru* iz 1841. godine zatječu se genetički konstituiran topos o slavnom imenu⁶⁸ i zajedničkom po-

Protiv žarkom suncu naperene./ Vedro čelo Zlatokose sjase/ Izpod krune ono pomaljase,/ Ko sunašce kada posli zore/ Rano, poviruje iza gore./ Da je vidi teb Junače kleti!/ Kad na krilim Zlatokosa leti./ Gdi s'je svila na njoj razastarla/ Jednim skutom u oblak uparla./ Drugim skutom čarnu zemlju tiče/ Ter se ona u viharu miče./ (...) Sva je Vila svilom obučena/ A svila je zlatom izvezena/ Izpod vrata tri su stuke zlata,/ To je dika bogatih Horvatah./ Od kamenja dragog tri su druge,/ Oko svega vrata jesu duge,/ Što je mjesec mladi med'zvidama,/ To je vrat bieli med strukama./ Tkanicom se tanko opasala,/ Tkanicu je Ilirkinja tkala,/ Na tkanici papte suhog zlata/ Svaka papta hiljadu dukatah;/ Na paptama dva kamena draga./ Svaki valja nebrojenog blaga./ Ruke narukvicam nakitjene,/ Do lakatah bilih zaviene,/ Na pärstima devet pärsstenovah/ Svaki valja po devet gradovah./ Livom rukom dārži jednu kitu/ Od razlikog cvitjah sjeditu./ Blizu sebe bajrak udarila,/ Desnicom ga bilom prifatila./ Na bajraku orle razkriljeni/ Od čistoga zlata saliveni/ (To je biljeg sretne Austrie,)/ Koje ljubav pram Ilirim vrie./ Na bajraku sjaju zlatna slova/ Tko ji stije izgovara ova:/ Bratjo! *naša sloga jest od Boga*./ Budmo dakle složni do jednoga!" (...) "Dok čatisa vila žalostnica/ Bosankinja, turska robinjica./ U zeleno sva je obučena,/ Po zelenu čarnim pokärpljena,/ Na vratu joj gvozdene veruge./ Oko svega vrata jesu duge,/ Ruke narukvicam nakitjene./ Al su narukvice te gvozdene;/ Kud veruge vrat joj kruto stežu/ I kud narukvice ruke vežu./ Onda čarna koža s' mesom spala./ Nit je drugo izvan kost ostala./ Na glavi joj po miseca sjedi./ Krajevima u nebesah gledi./ Tvärđim likom boke pripasala./ Čarnom kärpom bradu podvezala./ Slika, i prilika märtva tila/ Ah! nesretna Bosankinja vila." M. Nedić, *Razgovor 1841*, 13.-19.

⁶⁶ Riječ je o djelu Matije Petra Katančića *De Istro eisque adcolis commentatio* (Pešta, 1798.) i Sebastijana Sladea *De Illyricae linguae vetustate et amplitudine dissertatio* (Venecija, 1754.).

⁶⁷ Usp. Pavao Knezović, nav. djelo, 1991., 213.

⁶⁸ "A brata češ najpri milovati./ Ak mu budeš slatko ime dati,/ Slatko i prislatko Ilir ime/ Svakog brata ti pozivaj njime!" M. Nedić, *Razgovor 1841*, 26.

drijetlu Ilira,⁶⁹ topos o teritorijalnom opsegu Ilirika uz detaljni katalog naroda,⁷⁰ topos o nacionalnim institucijama i junacima⁷¹ te nacionalnim vrlinama, među kojima najistaknutiji status očekivano imaju nacionalno jedinstvo i sloga kojima se antiteički suprotstavlja kritika nacionalnog “otpadništva” i ksenomanije.⁷² Naposljetku, transpozicijom iz elegijskoga u borbeni, davorijski modus, *Razgovor* iz 1841. godine prerasta u protuosmanski mobilizacijski apel za kršćansko ujedinjenje i oslobođenje Bosne, što je, inače, jedna od standardnih tema onodobne “ilirske” franjevačke poezije: “Bože sveti! ti sjedini/ Pravovirne sve Kärstjane/ Milostivo i učini/ Nevirnika da nestane./ Kärsta barjak gdi dopira/ Vira sveta nek pribiva,/ A prokleta nek se tira/ Arabiu da uživa./ Gdi s’ kärstjanski bubanj čuje,/ I svirala gdi glas dade;/ Ond kärstjanstvo nek vikuje/ Turčin ništa nek nejmade./ Gdi s’ kärstjansko kopje digne,/ Jasna puška gdi se javi/ Nevirnika neka stigne/ Sa životom njegov rastavi.”⁷³

Imajući u vidu militantni i propagandni naboj Nedićeva spjeva i aktualne političke prilike u Bosni u kojoj u to vrijeme izbija tzv. Barišićeva afera, moglo bi se implicitno zaključiti zašto se Gaj, prokazivan kao glavni agitator franjevačkog ustan-

⁶⁹ “Istina je dušo! a ne bajka:/ Nije brata što nerodi majka/ A tko ima danas bratje više/ Nego u kom duh ilirski diše./ Imal’ gdigod majka tako zgodna,/ Jel i jedna bila dotle plodna?/ Kamo Iliria majka naša,/ Koja kako uzorita snaša: Nebrojene izrodi Junake,/ Silnim Divim u snagi jednake.” M. Nedić, *Razgovor 1841*, 20.-21.

⁷⁰ “Kudgod pojdeš po širokom svitu/ Ko pčelica po ugodnom cvitu./ Svagdi možeš nać Ilira mlada / Od istoka do sunca zapada.” (...) “Želiš znati tko je brat rojeni/ Jedne majke mlikom odgojeni?/ Evo: Bošnjak, Horvat, s’ Dalmatinom,/ Dubrovčanin, i Sārb s’ Bugarinom;/ Zatim Podunavac, i Primorac, Još Slavonac, Kranjac, Čārnogorac,/ Jer je sviuh jedna majka bila,/ Iliria majka naša mila./ A bratja su i slavni Poljaci,/ Čehi, Rusi hrabri junaci.” M. Nedić, *Razgovor 1841*, 24.-25.

⁷¹ “Jošter mnoge ona rodi care./ Kralje, Bane, druge Poglavare,/ Koi njegda svitom upravljaje/ Iliriji majki slavu daše.” (...) “Nejma, sestre, u godini danka,/ Kada pjesnik nespominja Janka,/ Često pjeva Jurja Kastriotu,/ Nevirnikah veliku strahotu,/ Zrinovića, Petra Märkonjića,/ Smiljanića, Marka Kraljevića,/ Još i druge stare vitezove/ Ilirije slavne sokolove.” M. Nedić, *Razgovor 1841*, 21., 29.

⁷² “Na svitini kletoj svako doba/ Nalazi se svakaki gārdobah./ Otpadnici nisu čiste ptice/ Već su oni ptice smārdljivice/ U vlastito gnizdo koje tore/ A od toga ima l’išto gore?/ Zar što danas njetko nosi kose/ Kano što Francezi mudri nose;/ Njetko ima glavu posve голу/ Kao Turčin doli u Stambolu./ Jedni opet goje dugu bradu,/ I ostale koze kak imadu;/ Drugi bradu, i bārkovu briče/ Pak se s otim ko da s’ mladi diče./ Njeki nose na seb tīsnog *fraka*/ Repati se čine kao svraka,/ Drugi vlače prostrane *dimie*,/ Prikazuju sliku od Balije.” M. Nedić, *Razgovor 1841*, 24.

⁷³ M. Nedić, *Razgovor 1841*, 34.-35.

ka u Bosni, oglušio na Nedićevu molbu da objavi *Razgovor* iz 1841. godine, odnosno da uopće odgovori na njegova pisma.⁷⁴ Naime, upravo se tih godina pasivna tolerancija ilirskoga pokreta pretvara u otvorenu represiju centralnih vlasti jer se subverzivna snaga ilirske nacionalne politike počela smatrati odveć opasnom po krhku unutarnjopolitičku strukturu i nestabilnu vanjskopolitičku poziciju Habsburške Monarhije ■

PRILOZI

Korespondencija fra Martin Nedić – Ljudevit Gaj 1839.-1841.75

I. Spectabilis ac Generose Domine, Domine Ludovice Gay, Mecoenas gratiosissime!

<fol. 1 s.n.> Fama Nominis Tui Vir celeberrime, apud Promotores, et Existimatores Litteraturae Illyricae a longo tempore nimium percrebescente, quam Famam, ac celebritatem Tuo Nomini Vir Eximie vel solae Ephemerides Illyricae, quarum Auctorem, Promotorem, et Redactorem nullius nisi Tuus magnanimus Conatus agere potuit, summe conciliarunt. Percrebescente, inquam, hac optima Fama Tui Nominis, tuorumque Conaminum ad promovendam Litteraturam Illyricam, ego hos Versus lingua Illyrica, Dialecto Bosnensi ante quatuor annos cincinnatos ad Te dirigere intendebam, ut Tua opera, Tuove conatu, publica luce donarentur: ast meam hanc intentionem eo temporis quaedam circumstantiae impediunt. Quare nunc tandem eosdem Versus mitto, enixe rogans, et obsecrans, ut si ullo modo fieri possit, ad typum admittantur, imprimanturque. Optarem vero nimio opere, ut Ortographia (cum huius tantum apud Nos usus obtineat) qua versus praefatos exararam, in typis etiam servetur.

<fol. 2. s.n.> Si Versus hi impressi fuerint, expensas Typi exactissime soluturus sum. Valde autem desidero porro quoque, quantum tenues Vires meae admiserint

⁷⁴ Usp. Fra Julijan Jelenić, nav. djelo, 1915., 181.-184.

⁷⁵ *Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga, Ostavština Ljudevita Gaja, R 4702 b.*

mea studia, et conatus ad promovendam Litteraturam Illyricam, Conaminibus Tuis, Vir clarissime, iungere. Nomen meum, non multo post, Tibi revelabo. Vale.

Scribebam in Bosnia die 12a Maii 1839.

Musa Bosnensis manu propria

Poštovani i plemeniti gospodine, gospodine Ljudevite Gaj, predragi pokrovitelju!

Glasovitost tvoga imena, preslavni mužu, odavno se proširila među promicateljima i štovateljima ilirske književnosti. Tu su glasovitost i slavu tvome imenu, iznimni mužu, uvelike priskrbile Ilirske novine, koje, da nije bilo tvajega truda, ne bi imale niti spisatelja, niti promicatelja, niti redaktora. Budući da se, kao što rekoh, proširila ta iznimna glasovitost tvajega imena i tvojih napora na promicanju ilirske književnosti, odlučio sam uputiti ti ove stihove (*Razgovor koga vile Ilirikinje imadoše u pramalitje godine 1835, op. prev.*) kako bi tvojim nastojanjem i tvojim trudom ugledali svjetlost dana. Bio sam ih spjevao na bosanskome narječju ilirskoga jezika prije četiri godine, no tu su moju namisao u ono vrijeme zapriječile neke okolnosti. Stoga ti sada napokon šaljem te stihove gorljivo te moleći i zaklinjući da se, ako je ikako moguće, pošalju u tisk i objave. Nadasve bih također želio da se u tisku sačuva pravopis kojime sam napisao rečene stihove (budući da se kod nas posve održao taj običaj pisanja).

Ukoliko ti stihovi budu tiskani, u cijelosti ću nadoknaditi tiskarske troškove. Naročito bih pak želio svoja nastojanja i napor na promicanju ilirske književnosti i nadalje združivati s tvojim trudom, preslavni mužu, koliko mi god to skromne snage budu dozvoljavale. Uskoro ću ti otkriti svoje ime. Zbogom.

Napisah u Bosni, dana 12. svibnja 1839.

Bosanska muza

* * *

II. Magnifice ac Spectabilis Domine, Domine Ljudevite Gaj!

<fol.1 s.n.> Ex fragmentis poeticis, quae sunt foetus tenuis ingenii mei, a Paschate en iam quartum Tibi mitto. Quod primum concernit, iam certior redditus fui, illud ad manus tuas nuspiam devenisse. De secundo et tertio nihil certi habeo, quamquam tertium videlicet: *Pozdrav Danici Ilirskoj* etc. saltem circa dimidium mensis Novembris missi. Huic autem quarto fragmento, adnecto etiam octo Logogriphos (Slovogonetke) Danicae utique (si visum fuerit) inserendos. Unum adhuc Tibi

significandum habeo; quod nempe ego ipsemet velim praeenumerare pro futuro anno ad *Novalia Illyrica* cum *Danica* habenda. Titulus igitur aforis ecce: Reverendi Fratri Martino Nedich Praedicatori Festorum et Linguarum Orientalium Interpreti Sudiuskam in Bosnia. Pecuniam brevi missurus sum. Faventibus autem circumstantiis, conabor porro quoque quaepiam *Danicae* suppeditare. De reliquo omnia Tibi Vir celeberrime fausta precando, Membrisque clarissimis Eruditae Societatis Illyricae salutem plurimam mittendo, emorior.

Signatum Sudiuscae die 4a Decembris 1840.

Dominus Martinus Nedich, manu propria alias Musa Bosnensis

Velmožni i poštovani gospodine, gospodine Ljudevite Gaj!

Od Uskrsa sam ti, evo, poslao već četiri pjesnička ulomka koji su plod mojega skromnog talenta. Što se prvoga tiče, već sam obaviješten da nikada nije dospio u tvoje ruke. O drugome i trećemu ne znam ništa, premda sam treći, pod nazivom *Pozdrav Danici Ilirskoj itd*, poslao još sredinom mjeseca studenoga. Ovome pak četvrtom ulomku pridodano je osam zagonetki (*Slovogonetke*) koje bi također (ukoliko bi se činilo svrsishodnim) trebalo uvrstiti u *Danicu*. Za sada bih ti želio dati na znanje da bih se i ja htio za iduću godinu predbilježiti za Ilirske novine i Danicu. Naslov i adresa su sljedeći: Prečasni brat Martin Nedić, propovjednik i prevoditelj s istočnjačkih jezika, Sutjeska u Bosni. Novac ću poslati uskoro. Ukoliko pak okolnosti budu dozvoljavale, nastojat ću na neki način potpomoći i Danicu. Želeći ti sve najbolje, presjajni mužu, i šaljući preslavnim članovima učenoga ilirskoga društva mnogo pozdrava, ostajem.

Napisano u Sutjesci, dana 4. prosinca 1840.

Otac Martin Nedić, vlastitom rukom, *alias* bosanska muza

* * *

III. Magnifice, ac Generose Domine Ludovice Gay!

<fol. 1 s.n.> Die 2a Decembris anni 1839. gratissimas Litteras a Correspondente meo accepi, quibus me certiozem reddit, quod opusculum meum optatum lucem publicam iam conspexerit. Ast Idem nullam mentionem facit, de Expensis, supponit autem me hac de re plene esse informatum, cum tamen ego nullas hucadusque ad Dominatione Tua Litteras perceperim. Magnum desiderium me tenet videndi opus tenelli ingenii mei; idcirco perdemisse rogo Dominationem, quatenus velit Exemplaria mittere, unaque me Litteris instruere de Expensis factis. Nunc felicem adven-

tum Festorum solemnum, felixque auspicium Novi Anni precando, favoribus commendatus persevero.

Signatum Sudinskæ die 4a Decembris 1839.

Dominus Martinus Nedich

Conv. Fest. et Interpres Linguarum Orientalium

Velmožni i plemeniti gospodine Ljudevite Gaj!

Dana 2. prosinca 1839. godine primio sam predrago pismo svoga korespondenta u kojemu me ovaj izvijestio da je moje djelce (Razgovor koga vile Ilirkinje imadoše u pramalitje g. 1835, *op. prev.*) već ugledalo žuđenu svjetlost dana. Budući da mi uopće nije spomenuo troškove, očevidno je pretpostavio da sam u potpunosti obaviješten o tome, premda ja do današnjega dana nisam dobio niti jedno pismo od tvoga Gospodstva. Silno bih želio vidjeti djelo moga slabašnoga talenta, te stoga preponizno molim tvoje Gospodstvo da se udostoji poslati mi primjerke i pismeno me obavijestiti o učinjenim troškovima. Želeći sretan dolazak božićnih blagdana i sretnu Novu godinu, preporučujem se tvojoj naklonosti.

Napisano u Sutjesci, dana 4. prosinca 1839.

Gospodin Martin Nedić

Franjevac i prevoditelj s istočnjačkih jezika

* * *

IV. Magnifice Domine!

<fol. 1 s.n.> Hos Versus Illyrica lingua concinnatos ante integrum annum Tibi miseram, ast nuspiam intelligere potui utrum eos perceperis, nec ne? Modo igitur occasionem nactus en eosdem iterum Tibi mitto, si Tuo limato, ac sublimi iudicio visum fuerit, imprimendos. Plura forent addenda, sed circumstantiae non admittant. Imo si Tibi visum fuerit, his aliqua deme. Vale.

10 Decembris 1841.

Musa Bosnensis

P. S. Adhuc aliud Opusculum poeticum proxime finiam. Dolendum quod non habeam occasionem similia prelo subiciendi.

Nota bene. Si visum fuerit, ad calcem Razgovora possunt haec, prout sequentur, adici.

Velmožni gospodine!

Ove sam ti stihove spjevane ilirskim jezikom (*Razgovor koga Vile ilirkinje imadoše u pramalitje godine 1840*, op. prev.) poslao prije pune godine dana, a nikada nisam doznao da li si ih primio ili nisi. Sada koristim prigodu da ti ih iznova pošaljem kako bi ih dao u tisak ukoliko bi se to tvome izobraženome i uzvišenome sudu učinilo primjerenim. Trebalo bi im se mnogo toga dodati, ali okolnosti to ne dopuštaju. Ukoliko bi ti se to učinilo prikladnim, dodaj im što god. Zbogom!

10. prosinca 1841.

Bosanska muza

P. S. Uskoro ću dovršiti drugo pjesničko djelce. Žao mi je što ga nemam prigodu otisnuti.

Zapamti dobro. Ukoliko je primjereno, na kraj se *Razgovora* može dodati ovo (riječ je o 74 stiha koja se nalaze u popratnome pismu, op. prev), kako slijedi.

*Svaršivši Razgovor, svaka Vila ode
za svojim poslom, Pjesnik, pako sam
gorom jezdec, sjede, da se odmori,
i čuje gdi gorska Vila pjeva.*

*Junak rani prie zore
Obilazi bile dvore,
Särdit on u sobu pade
Podboči se, mislit stade.*

*Evo odkad vik vikujem
Vazda tužan jadikujem
Misleć, kuda mladost projde
Kada li mi starost dojde*

*A junaštva nikakoga,
Niti dika vitezškoga
Da učini u mladosti,
Stog sam svedjer u žalosti.*

*Evo će me i nestati,
A prigode neć imati*

*Sablju kärvcom napoiti
Slavno ime zadobiti.*

*Tko će mene spominjati
Tko li će me zapjevati
U pjesmama junačkima:
Sva Ilirska, koje štima?*

*Što će meni konjic vila
Hitar kao tanka strila;
Drugi konji odgojeni
Zarad rata utovljeni.*

*Ah! Što će mi kopje vito
Što li će mi zärnje zbito
U snopiće za pušakah,
I ostala sprava taka?*

*Tužna, i žalostna mene
Isto särdce u men vene
Kad mi ova miso dojde:
Mladost moja u što pojde!*

*Zatim opet Junak šeće
Sablju gleda glavom kreće,
Sa sabljom se razgovara
Ovako joj progovara:*

*Ej! ej! britka sabljo moja
Kamo lipa sjajnost tvoja?
Kako si se zaležala,
Kako li si pohärdjala!*

*Tebi kažem kopje vito:
S tobom će se žeti žito,
Postati ćeš särp gërbavi
Nek se žetelica bavi*

*S tobom žito obarajuć
Slobodno se teb rugajuć:
Gdi od kopja sad särp posta
Prie nego pusto osta.*

*Da sam kad u ratu bio
Ter, da me je pogubio
Dušman ljuti, znameniti,
Koi vazda na to hiti,*

*Sa svih stranah obilazi
Protivnika da porazi:*

*Da s je velim to zgodilo
Ne bi meni žao bilo.*

*Kopje pusto što b ostalo
U dušmanske ruke palo;
Nego mi je žao kada
Za živoga mene sada,*

*Ti ćeš zapast žetelici
Mog junaštva protivnici
S tobom žito da obara,
Mene gärdi, psuje, kara.*

*Ratna Vila to spazila
Junaku je govorila:
Mladjan Junak nebudali,
Negovori ni u šali*

*Što junaštvo tvoje kudi,
I imenu slavnom udi.*

*Nisi, nisi ostario
Pače sad si istom zrio,
I sad u teb kärvca vrie
Ništa gore, nego prie!*

Izvori i literatura

- Agičić, Damir, *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću*, Zagreb, 1994.
- Aličić, Ahmed S., *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878.*, Sarajevo, 1983.
- Aličić, Ahmed S., *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996.
- Angyal, Andreas, *Die Slawische Barockwelt*, Leipzig, 1961.

- Blažević, Zrinka, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb, 2008.
- Coha, Suzana, *Poetika i politika Gajeve Danice* (neobjavljeni rukopis doktorske disertacije), Odsjek za kroatistiku, Filozofski fakultet, Zagreb, 2010.
- Čevapović, Grgur, *Synoptico-memorialis Catalogus observantis Minorum provinciae Sancti Ioannis a Capistrano*, Budim, 1833.
- Drljić, Rastislav, *Prvi Ilir Bosne fra Martin Nedić 1810.-1895.*, Sarajevo, 1940.
- Du Fresne du Cange, Charles, *Illyricum vetus et novum, sive Historia regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae, Serviae atque Bulgariae*, Požun (Bratislava), 1746.
- Fancev, Franjo, “Iz prepiske fra Martina Nedića Ljudevitu Gaju”, *Ljetopis JAZU* 37/1923., 97.-101.
- Fancev, Franjo, “Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790.-1832.)”, *Grada za povijest književnosti hrvatske JAZU*, Zagreb, 1933.
- Fancev, Franjo, “Ilirstvo u hrvatskom preporodu”, *Ljetopis JAZU*, Zagreb, 1937., 49.
- Glavaš, Radoslav, st., *Život i rad fra Rafe Barišića naslovnoga biskupa azotskoga i apoštolskog nemjestnika u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 1900.
- Hadžihuseinović Muvekkit, Salih Sidki, *Povijest Bosne*, knjiga 2, Sarajevo, 1999.
- *Hrvatski narodni preporod 1790.-1848. Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta*, (zbornik), gl. urednik Nikša Stančić, Zagreb, 1985.
- *Ilirske narodne novine* (Zagreb), 1838.-1841.
- Ivan fra Franjo Jukić (1818.-1857.). Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 2. lipnja 2007. godine u Zagrebu (uredili: Vine Mihaljević i Ante Selak), Zagreb – Visoko, 2009.
- Jablanović, Ivan, “Apostolski vikari u Bosni i Hercegovini /od god. 1735. do god 1881./”, *Vrhbosna*, Sarajevo, LII/1938., br. 6-7, 128.-135.; br. 8-9, 161.-164.; br. 10, 207.-215.; br. 11, 243.-249.; br. 12, 271.-277.
- Jelenić, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. II, Sarajevo, 1915.
- Jelenić, Julijan, *Bio-bibliografija franjevac Bosne Srebreničke*, Zagreb, 1925.
- Jukić, Ivan Frano, *Sabrana djela* sv. I, Sarajevo, 1973.
- Jukić, Ivan Frano, *Početak pismenstva i Napomena nauka krstjanskoga na službu pučkih učionicah u Bosni*, Zagreb, 1848.
- Kačić Miošić, Andrija, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Venecija, 1756.
- Kamberović, Husnija, *Husein-kapetan Gradašćević (1802.-1834.): Biografija: uz dvjestotu godišnjicu rođenja*, Gradačac, 2002.
- Kapidžić, Hamdija, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, Sarajevo, 2001.

- Katančić, Matija Petar, *De Istro eisque adcolis commentatio*, Pešta, 1798.
- Kecmanović, Ilija, *Barišićeva afera. Prilog proučavanju istorije Bosne i Hercegovine u prvoj polovini XIX. vijeka*, Sarajevo, 1954.
- Knezović, Pavle, “Poezija na latinskom jeziku u 19. stoljeću kod franjevac Bosne Srebrene”, *Zbornik radova sa simpozija u povodu 100. obljetnice smrti fra Antuna Kneževića održanog u Jajcu 20. i 21. X. 1989.*, (ur. Marijan Karaula), Sarajevo, 1991., 210.-213.
- Korespondencija fra Martin Nedić – Ljudevit Gaj 1839.-1841., Ostavština Ljudevita Gaja, *Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R 4702b*.
- Koroman, Veselko, “Latinski stihovi bosanskih franjevaca”, u: *Pogled iz zrcala*, Sarajevo, 1974., 103.-104.
- Kreševljaković, Hamdija, “Razgovor vila Ilirkinja god. 1835. napisao je fra Martin Nedić”, *Ljetopis JAZU* 32/1917, 150.-159.
- Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni Hercegovini*, Sarajevo, 1954., 68.-69.
- Lastrić, Filip, *Epitome vetustatum provinciae Bosnensis*, Venecija, 1765.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of the Modern Turkey*, London - New York, 1961.
- Lukenda, Marko, *Ivan Franjo Jukić, seine literarische und aufklärerische Tätigkeit*, Zagreb: Pergamena, Beč - Hrvatska katolička misija, 2007.
- Mujadžević, Dino, “Osmansko Carstvo u tranziciji. Osmanski neuspješni put prema modernitetu”, *Diskrepancija*, Vol. 1, No. 1, Zagreb, 2000. (bez paginacije)
- Murko, Matija, “Ko je napisao ‘Razgovor vila Ilirkinja’ god. 1835?”, *Ljetopis JAZU*, 31/1916, 129.-131.
- Nedić, Martin, *Razgovor koga vile Ilirkinje imadoše u pramalitje 1835. godine*, Karlovac, [1839.]
- Nedić, Martin, *Razgovori koga vile Ilirkinje imadoše u pramalitje godine 1841.*, Ostavština Ljudevita Gaja, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga, (sg. 4289)
- Nikić, Andrija Stjepan, *La separazione dei francescani nati in Erzegovina dalla Provincia di Bosnia e l'istituzione della loro custodia*, Rim, 1979.
- Philalethes, Philadelphus [Radoslav Glavaš, st.], *Politika bosanskih i hercegovačkih franjevaca u prošlosti i sadašnjosti*, Mostar, 1904., 69.-70.
- Pranjković, Ivo, *Skica za portret Ivana fra Frane Jukića. Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, *Vijenac, (Zagreb)*, VIII/2000., 167.-169.
- Premrou, Miroslav, “Serie documentata dei vicari apostolici di Bosnia ed Erzegovina 1735-1881”, *Archivum Franciscanum historicum*, Firenca, 21 (1928.), 346.-361.; 580.-590.

- Shaw, Stanford J., Ezel Kural-Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Cambridge University Press, 1977.
- Slade, Sebastijan, *De Illyricae linguae vetustate et amplitudine dissertatio*, Venecija, 1754.
- Smith, Anthony D., *The Ethnic origins of nations*, Oxford, 1986.
- Squicciarini, Donato, *Nunzi apostolici a Vienna*, Città del Vaticano, 1998.
- Šidak, Jaroslav, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb, 1973.
- Šišić, Ferdo, *Hrvatska povijest III. Od godine 1790. do godine 1847.*, Zagreb, 1913.
- Šljivo, Galib, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850.-1852.*, Sarajevo, 1977.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1827-1949*, Banja Luka, 1988., 56.
- Šurmin, Đuro, *Hrvatski preporod*, I.-II., Zagreb, 1903. i 1904.
- Vajkard Valvasor, Janez, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, sv. I, Rudolfswerth (Novo Mesto) 1877., XX.-XXIII.
- Vitezović, Pavao Ritter, *Oddilyenje sigetsko*, Linz, 1684.
- Vitezović, Pavao Ritter, *Croatia plorans*, Zagreb, 1703.
- Vrankić, Petar, *La chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo fra Raffaele Barišić (1832-1863)*, Università Gregoriana, Rim, 1984. *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, 1983., 471.-472.
- Vratović, Vladimir, “Hrvatski latinisti u Bosni (Neke stilske crte i tematske natuknice)”,
- *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, (ur. Marko Karamatić), Sarajevo-Fojnica, 2000.
- Zoranić, Petar, “Planine” iz *Stoljeća hrvatske književnosti* (prir. Franjo Švelec), Zagreb, 2002., 177.-181.
- Žic, Nikola, “Nedićev Razgovor od 1841”, *Napredak: hrvatski narodni godišnjak* 23/1934, 145.-151.

CORRESPONDENCE BETWEEN
FR. MARTIN NEDIĆ AND LJUDEVIT GAJ 1839-1841.
A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE REFLECTION
OF THE ILLYRIAN MOVEMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

This paper analyses the contribution of fr. Martin Nedić(1810-1895) to the literature and publicist writing of the Illyrian movement, but not in its entirety, but rather in a relatively short period of time, framed by his two poems: “Razgovor koga vile ilirkinjeimadoše u pramalitje”from 1835 and “Razgovor koga vile ilirkinjeimadoše u pramalitje”from 1841,as well as by his correspondence with LjudevitGaj from 1839 to 1841, which was connected to the manuscripts of the mentioned poems and the problems linked to their publication. Firstly, a broader historical context of the time when Nedić’s conversations were recorded is analysed. Thereby, the authors shortly refer to the political conditions of the time in Bosnia and Herzegovina, marked with continual obstruction of modernization attempts of the central Ottoman government in Istanbul by the agas and beys of Bosnia and Herzegovina, which brought about violence and lawlessness, i.e. the violation of basic human rights of Christians. The authors base their conclusion on relevant historical sources and literature as well as on Nedić’s letters from Bosnia which were published in the Illyrian people’s paper in Zagreb, and two poems of his Conversations. The paper also analyses the causes of a contradictory relation of the Bosnian Franciscans towards the Illyrian movement thereby confirming the thesis according to which the positive attitude of most Franciscans towards Illyrian ideas was the result of the acceptance of the idea about South-Slavic solidarity as the pre-condition for the salvation from the oppressive Ottoman system, and the negative stance of the minority was conditioned by the fact that the bearers of the Great Serbian political options attempted to use the Illyrian programme for the promotion of exclusively Great Serbian aims. The authors attempt to find the answer to the question why are the sources which can document the direct relations between fr. Martin Nedić, as the “first Illyrian of Bosnia” and Ljudevit Gaj, as the leader of the Illyrian movement, so scarce. This was especially reflected in the fact that Gaj did not answer to any of the four

Nedić's letters connected to the publishing of the Conversations. It can be concluded that the reason for this lays in the fact that the Habsburg and Ottoman authorities considered the Illyrian ideas as potentially dangerous for the basic state interests, believing that Illyrism, if it came into connection with the Russian pan Slavism, through Serbia and Montenegro, could have threatened the existence of both Empires. Therefore, Nedić's articles were not signed, and their authorship was determined only subsequently. At the end of the paper, there is a comparative analysis of the contents of Nedić's two poems of Conversations from 1835 and 1841, whose Latin transcription, is for the first time followed by a translation into Croatian, with critical apparatus and the interpretation of their formal, content, symbolical and political meaning ■

UDK: 297 (497.6) "1913"
Izvorni naučni rad

O IMENOVANJU DŽEMALUDINA ČAUŠEVIĆA ZA REISUL-ULEMU 1913. GODINE

Adnan Jahić
Filozofski fakultet, Tuzla, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Nakon što je reisul-ulema hafiz Sulejman ef. Šarac početkom oktobra 1912. godine podnio ostavku na svoju dužnost, širu bošnjačku javnost zaokuplja pitanje izbora novog vjerskog starješine bosanskohercegovačkih muslimana. Hodžinska izborna kurija je kandidirala za to mjesto okretnog alima Mehmeda Džemaludina ef. Čauševića, ali njen prijedlog nije bio po volji nekolicine prvaka muslimanskog saborskog kluba, koji su za funkciju reisul-uleme predložili Bošnjaka koji je radio u Istanbulu Džafera Ilhamibega Kulenovića. Pošto je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, slijedeći svoje prioritete, stala na stranu saborskih prvaka, poništen je prijedlog kurije, čime je data mogućnost da Kulenović uđe u proceduru za reisul-ulemu u ponovljenom glasanju. Kurija je, međutim, odoljela pritisku vlade i političara, pa je ponovo svoje povjerenje dodijelila Čauševiću, nakon čega je vlada bila primorana odobriti njegovo imenovanje za novog reisul-ulemu za Bosnu i Hercegovinu.

Ključne riječi: reisul-ulema, Bosna i Hercegovina, Džemaludin ef. Čaušević, Hodžinska izborna kurija, Ujedinjena muslimanska organizacija, Udruženje bosanskohercegovačke uleme, Zemaljska vlada, vjera, politika, izbori.

Abstract: After the reis ul-ulema Hafiz Sulejman eff. Šarac in the beginning of October 1912. had resigned from his office, the Bosniak public was preoccupied by the question of selecting a new religious leader of the Bosnian Muslims. Hodžinska izborna kurija proposed as a candidate the agile

scholar Mehmed Džemaludin eff. Čaušević, but the proposal was against the will of several leaders from the Muslim parliamentary club, who proposed for the office of the reis ul-ulema a Bosniak from Istanbul Džafer Ilhami bey Kulenović. Since the Bosnian government, which followed its priorities, supported the parliamentary leaders, the proposal of the kurija was abolished and Kulenović was given a chance to enter the procedure of being nominated as the reis ul-ulema in the repeated voting. The kurija, however, resisted the pressure of both the government and the politicians and once again gave its confidence to Čaušević, which forced the government to recommend the nomination of Čaušević as the new reis ul-ulema for Bosnia and Herzegovina.

Key words: *reis ul-ulema, Bosnia and Herzegovina, Džemaludin eff. Čaušević, Hodžinska izborna kurija, United Muslim Organization, Association of Bosnian Ulema, Bosnian Government, religion, politics, elections.*

O ličnosti Mehmeda Džemaludina Čauševića – četvrtog reisul-uleme za Bosnu i Hercegovinu – već su objavljene stotine stranice relevantnih izvora, naučnih analiza i popularnih prikaza. Glavnina radova nastala je nakon raspada bivše Jugoslavije, u vremenu pojačanog interesa Bošnjaka za vlastitim duhovnim i kulturnim naslijeđem, što je uvjetovalo izraženi nesrazmjer između kvantuma objavljenog štiva i realnih postignuća na polju historijske nauke.¹ Uslijed dominantne predstave o Čauševi-

¹ Bez pretenzije da ulazimo u analizu i valorizaciju pojedinačnih radova i publikacija, navest ćemo samo neke od važnijih naslova: Mustafa Imamović, “O političkoj djelatnosti reisu-uleme Čauševića“, Sarajevo: *Glasnik*, Rijaset Islamske zajednice u SFRJ, 1991, br. 1; Alija Nametak, *Sarajevske uspomene*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1997; Mahmud Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – El-Kalem, 1998; *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*, I-II, priredili: Enes Karić i Mujo Demirović, Sarajevo: Ljiljan, 2002; *Savremeno islamsko mišljenje u Bosni i Hercegovini* (materijali), Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2003; Adnan Jahić, *Hikmet – riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*, Tuzla: BZK ‘Preporod’ - Općinsko društvo Tuzla, BosniaArs, 2004; Mustafa Imamović, *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*, Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008; Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Islamska zajednica u Hrvatskoj – Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2010; Amir Duranović, “Prva godina prvog svjetskog rata: Džemaludin ef. Čaušević na stranica-

ću kao “reformatoru, preporoditelju i vizionaru”², u prvi plan su stavljeni oni aspekti njegovog života i rada koji su jačali tipsku predodžbu o Čauševiću kao neumornom borcu za prava bosanskohercegovačkih muslimana, njihov vjerski i kulturni napredak, dok su prijeporna područja Čauševićeve biografije, njegove odluke te dileme i izazovi s kojim se suočavao uglavnom ostajali na marginama ozbiljnog istraživanja. U ovom radu bit će govora samo o jednom segmentu Čauševićeve biografije koji je ostao nedovoljno rasvijetljen a koji je značajan za formiranje objektivne historijske predstave o Čauševiću kao vjerskom prvaku i društvenom autoritetu, ali i čovjeku koji je morao formirati stavove i donositi odluke u vremenu bremenitom različitim kušnjama i izazovima. Riječ je o kandidiranju i imenovanju Čauševića za reisul-ulemu za Bosnu i Hercegovinu 1913. godine.

Ostavka reisul-uleme Šarca

Nepunih deset mjeseci nakon što je austrougarski vladar car i kralj Franjo Josip I sankcionirao Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini, bosanskohercegovački muslimani dobili su prvog reisul-ulemu koji je, procedurom ustroja posebnog izbornog tijela, imao oslonca u širim narodnim masama. Stočanina hafiza Sulejmana ef. Šarca preporučivali su za tu funkciju vjerska učenost i prosvjetno djelovanje, ali i držanje za vrijeme muslimanskog autonomnog pokreta i izjava kojom je osporio pravni osnov imenovanja i ovlaštenja reisul-uleme od strane austrougarskog vladara. U jednoj zabilješci iz 1936. godine Hamdija Kreševljaković navodi kako se hafiz Šarac, za vrijeme borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju, kojoj je na čelu stajao mostarski muftija Džabić, “držao narodne struje”, radi čega je “premješten na Vrhovni [šerijatski] sud.” Kada je austrougarska uprava bila prisiljena povesti pregovore s vođama ovog pokreta, “Šarac je s još trojicom svojih drugova porekao suverenitet cara i kralja Franje Josi-

ma *Sarajevskog lista*“, u: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918. Zbornik radova*. (gl. ur. Zijad Šehić), Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011; Enes Karić, *Islamsko mišljenje u Bosni i Hercegovini na razmeđu starog i novog i prosvjetiteljski rad Mehmeda Džemaludina Čauševića*, Zagreb: *Bošnjačka pismohrana*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, sv. 10, br. 32-33, 2011; Nevzet Veladžić, *Društveno-politički aspekt djelovanja reisa Džemaludina Čauševića*, Zagreb: *Bošnjačka pismohrana*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, sv. 10, br. 32-33, 2011.

² <http://addavijesti.blogspot.ba/arhiva/2009/11/22/2364009>.

pa i to mu je donijelo dekret o penzioniranju.³ Šarac, ipak, nije porekao suverenitet cara i kralja s još trojicom drugova, već je zajedno sa Salihom ef. Alajbegovićem i Munibom ef. Korkutom 7. 11. 1907. izdao *Takrir* (izjavu), kojim se izjasnio u prilog izričitog prava halife da imenuje reisul-ulemu i ovlašćuje ga da može imenovati kadije i hatibe u Bosni i Hercegovini. Dotična izjava se temeljila na njihovoj tvrdnji da je Bosna i Hercegovina “i pravno i po postojećem ugovoru” sastavni dio “turske carvine”, pri čemu je “Suverenstvo Nj. Vel. Sultana nad Bosnom i Hercegovinom [...] i dan danas netaknuto i zasebnim ugovorom zajamčeno i utvrđeno.” Temeljem toga stanovnici Bosne i Hercegovine “i dan danas su podanici turskog carstva.” Dodatnu podlogu autori izjave su našli u islamskom vjerezakonu: “Druga koja država ili vladar po šeriatu nikako ne posjeduje prava miješati se niti u rečeno imenovanje niti u ovlaštenje.”⁴ U naknadnom pojašnjenju od 1. 1. 1908. godine hafiz Šarac je dodatno naglasio šerijatsku osnovu *Takrira*, ističući da je predmet izjave “čisto vjerska ustanova”, a ako je riječ o čisto vjerskom pitanju, “onda ne kolišimo, evo puta hajdemo njime.” Muslimanski narodni predstavnici su upozoreni da u pitanju reisul-uleme i menšure nema drugog puta do li onog izloženog i objašnjenog u *Takriru*.⁵

U međuvremenu je Šarac, ipak, napustio svoje tvrdokorno stajalište u pogledu Šerijata, reisul-uleme i menšure, pa ga je car Franjo Josip 4. 2. 1910. godine imenovao novim reisul-ulemom za Bosnu i Hercegovinu, prvim muslimanskim vjerskim poglavarom čiji je izbor i opoziv ovisio o volji članova Hodžinske izborne kurije i koji je u vođenju vakufskih i prosvjetnih poslova bosanskomuslimanske vjerske zajednice morao sarađivati s bošnjačkim narodnim predstavnicima okupljenim u autonomnim statutom utemeljenom Vakufsko-mearifskom saboru.⁶ Svojevrsni narod-

³ H. K-vić, Hafiz Sulejman ef. Šarac, Sarajevo: *Narodna Uzdanica – Kalendar za godinu 1937, 1936*, 173. Skoro identičnu obavijest zatičemo u nekrologu o Šarcu deset godina ranije. Pogledati: Listak, Sarajevo: *Novi behar*, 1927, br. 7, 108. O Šarcu dodatno pogledati unutar: Ferhat Šeta, *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*, Sarajevo: 1991, 29-30.

⁴ Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu (dalje: GHB), Sarajevo, Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom (dalje: ZRDA), sign. K-5J [iz fonda O. Sokolovića]. Izjava. Dotičnu izjavu savremenici su nazvali *Bečki takrir*.

⁵ Više o ulozi hafiza Sulejmana ef. Šarca u pregovorima između vodstva muslimanskog autonomnog pokreta i austrougarskih vlasti, uključujući obavijesti austrougarskih diplomatskih krugova o mogućoj pozadini Šarčevog *Takrira*, pogledati: Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Svjetlost, 1980.

⁶ O proceduri ustroja Hodžinske izborne kurije, Vakufsko-mearifskog sabora i drugih tijela Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini prema autonomnom statutu iz 1909. godine pogledati: A. Jahić, *Islamska zajednica*, 57-61, 111-120.

ni legitimitet i njegova pozicija prvog čovjeka vjerske i vakufsko-mearifске uprave doveli su novog muslimanskog vjerskog poglavara u veoma delikatan položaj spram vodeće bošnjačke političke stranke, Muslimanske narodne organizacije (MNO), kasnije Ujedinjene muslimanske organizacije (UMO), koja nije krila ambiciju da prati i ocjenjuje njegov rad i utječe na njegovu funkciju i status. Samostalni i energični Šarac nije pokazivao osobitu sklonost ka tamskom radu sa članovima Sabora, još manje s vodećim bošnjačkim političarima, što je doprinosilo s vremenom sve većoj pukotini u odnosima između reisul-uleme i narodnih predstavnika. Na sjednici Vakufsko-mearifskog sabora od 2. 1. 1912. godine već izvjesno vrijeme prisutne razlike u pristupima aktuelnoj vjersko-prosvjetnoj reformi kulminirale su izjavom reisul-uleme Šarca da vjersku upravu – *rijaset* – ne obavezuju zaključci Sabora i Saborskog odbora koji se odnose na uvođenje vjerskih predmeta u medresama, na što je reagirao sabornik Mustajbeg Halilbašić primjedbom “da mu je veoma žao što se osjeća jaz i provala između sabora i rijaseta”, dok je Rifat-beg Sulejmanpašić izjavio da ne može primiti na znanje “očitovanje presvijetlog gosp. Reis ef. gdje kaže da oni sami po sebi prave program vjerske nauke, a mi da baška o svjetskoj nauci sastavljamo [...]”⁷ Ove i slične Šarčeve izjave bile su povodom javnoj kritici reisul-uleme kao konzervativnog vjerskog starješine koji se opire neophodnim promjenama u vjerskom i kulturnom životu Bošnjaka.

Glavnu ulogu u toj kritici imao je list *Zeman*, organ Ujedinjene muslimanske organizacije. Redovito nepotpisani kritičari napadali su reisul-ulemu i njegove istomišljenike nazivajući ih natražnjacima i reacionarima koji kočje napredak islama. Ule-

⁷ Predsjednik Sabora reisul-ulema Šarac je zaključio svoje obraćanje riječima: “Stoga će plan za vjerske predmete načiniti rijaset, a za svjetske neka načini sabor.” Obrazlažući svoju primjebu, Halilbašić je dodao da je saborski odbor radio “predusretljivo prema rijasetu, dočim rijaset nije našao za shodno, da uvaži predloge saborskog odbora.” Objasnio je da su saborski delegati primljeni u prvu vjersko-prosvjetnu anketu, što nije bio slučaj sa drugom, “i to mi je vrlo žao da rijaset kod druge ankete nije htio da radi sporazumno sa saborskim odborom.” Prema Šarcu, nije se radilo o neprihvatanju saborskih delegata, već o odluci delegata Saborskog odbora Hasana ef. Hodžića, Edhema Mulabdića i Fehima Spahe da prekinu svaki rad u anketi nakon otvaranja rasprave o osnivanju muslimanske ženske preparandije. Pogledati: Arhiv Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (dalje: ARIZBH), Sarajevo, V[akufsko] m[earifski] s[abor]. [Zapisnici] – 23/XII 1911 – 3/II [1]912. Zapisnik X sjednice držane dne 2. januara 1912. godine. Navodi kasnijih autora govore u prilog Šarčeve tvrdnje. Pogledati: Abduselam Balagija, *Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana*, Beograd: 1933, 82-83. Prema Balagiji, Mulabdić i Hodžić su napustili anketu nakon što su članovi ankete iz Ulema-medžlisa odbili podržati osnivanje muslimanske ženske preparandije i srednje škole za muslimanke. O konceptijskim razlikama učesnika prve i druge islamske prosvjetne ankete pogledati: N. Šehić, *Autonomni pokret*, 375-376.

ma nije ostajala dužna odgovarajući na optužbe u oponentskim glasilima.⁸ Pa ipak, glavni uzrok *Zemanove* kritike bila je reisul-ulemina distanciranost spram vodeće bošnjačke stranke, uslijed čega je terećen da se priklonio “omraženim neprijateljima sloge islamskog elementa”, “polukulturnoj i nekulturnoj gospodi” okupljenoj oko *Novog Musavata*, lista koji je pokrenuo “srbijanski štipendista Dr. Murat Sarić”, zajedno s još četvericom “nepismenih narodnih poslanika.”⁹ U kojoj mjeri je učestala *Zemanova* kritika utjecala na raspoloženje visoke uleme prema reisul-ulemi teško je dati zaokružen sud, ali su brojni prigovori na račun Šarca i njegovog Rijaseta poslužili Hodžinskoj izbornoj kuriji kao razlog da donese dvije rezolucije (26. 5. 1912), u kojim je Šarčevo dvogodišnje službovanje ocijenjeno “potpuno jalovim”, stanje Rijasetu opisano “žalosnim i stagnirajućim”, a reisul-ulema optužen za pokušaj diskreditacije vjersko-prosvjetne autonomije i sondiranja terena “za povratak starih vremena, kad je on jednom frazom o barutu mogao da zavodi neupućeno slušateljstvo.”¹⁰ Na osnovu dotičnih uvida kurija je zaključila da se reisul-ulema Šarac svrgne s položaja, a kao formalni razlog je uzeto njegovo, kako je ocijenjeno, nedolično ponašanje prilikom primanja jedne deputacije, čime je došao u sukob s tačkom 2 §127 Autonomnog statuta, koja od reisul-uleme traži pohvalno vjersko, moralno i građansko

⁸ U jednom odgovoru koji je, pored reisul-uleme Šarca, potpisalo još 16 vjerskih prvaka i učenjaka, među kojima i budući reisul-ulema Džemaludin ef. Čaušević, stajalo je: “Ljudi, koji su u provinciji, pa su čitali 49. broj ‘Zemana’ od proš. god., morali su posumnjati, da smo povješani i da već naše hladne lješine vise na vješalama, postavljenim na Alipašinom mostu.” Prilog *Samoupravi*, br. 1, god. 1912. Sarajevo, 12. muharrema 1330.

⁹ Telegrami reisul-ulemi Šarcu, *Zeman*, II, br. 6, Sarajevo, 16. I 1912, 1-2. Riječ je o muslimanskoj disidentskoj skupini koja je odbila potpisati hrvatsko-muslimanski pakt iz 1911. godine, istupila iz Muslimanskog kluba u Bosanskohercegovačkom saboru i nastavila saradnju sa Srbima. Glavna ličnost ove grupe bio je Derviš-beg Miralem. Pogledati: Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002, 404. U citiranom napisu *Zeman* navodi da su “Sarić, Vasifbeg i ostala družina”, svjesni vlastite političke marginalnosti, sklopili dogovor sa reisul-ulemom Šarcem da im on dobavlja fiktivna pisma i telegrame narodne podrške, “a oni da će iz zahvalnosti šutjeti o njegovoj lijenosti i nehaju za zvanični mu rad i islamske poslove, za koje bere svake godine po 18.400 kruna.” Šarcu je sugerirano da bi mu bilo bolje da radi svoj posao, “nego da se upreže u kola političkih špekulanata, srbijanskih štipendista i Pitnerovih eksponenata.”

¹⁰ Sjednice hodžinske kurije, *Zeman*, II, br. 47, Sarajevo, 28. V 1912, 1. Reisul-ulemi je, pored ostalog, spočitano da je ometao inspiciranje mekteba, medresa i škola, da se nije brinuo o stanju džamija, da nije htio imenovati muftije i da nije izdavao murasele šerijatskim sudijama.

vladanje.¹¹ Reisul-ulema je, međutim, nastavio vršiti svoju funkciju, što je primoralo Zemaljsku vladu u Sarajevu da ga 26. 7. 1912. pozove da u roku od osam dana podnese ostavku.

U uvodniku *Zemana* od 30. 7. 1912. reisul-ulema Šarac je uspoređen s ruskim plemićem Oblomovom, koji je u istoimenom romanu opisan kao simbol nerada i lijenosti. “Fin, dobroćudan i simpatičan starac,” stoji u Šarčevom opisu, “ali do krajnjih granica lijen; lijen u tolikoj mjeri, da je najmanji akt morao čekati na njegov potpis tri mjeseca.”¹² Trideset godina kasnije, a u povodu petnaestogodišnjice Šarčeve smrti, Hazim Šabanović je dao sasvim drukčiju sliku o prvom biranom reisul-ulemi i pozadini njegove ostavke. Premda je priznao da je njegovo portretiranje reisul-uleme manjkavo uslijed nedostupnosti dokumentacije iz arhive Rijasetu, Šarca je opisao kao “briljantnu pojavu naše jučerašnje kulturne povijesti”, a njegovu ostavku objasnio kao posljedicu njegove “nesavjetljivosti i karaktera”. Prema Šabanoviću, Šarac se povukao jer nije mogao “podnositi sve moguće niske podvale čaršije i povijati se njenom čejfu”¹³. Šarac je konačno otišao s položaja reisul-uleme 3. 10. 1912. godine i u potpunosti se posvetio porodici i nauci.

Januarsko zasjedanje kurije i reakcije na predložene kandidate

Nakon Šarčeve ostavke pokrenuta je procedura sazivanja Hodžinske izborne kurije koja je u skladu sa §130 Muslimanskog autonomnog statuta trebala utvrditi tri kandidata, od kojih bi austrougarski vladar imenovao jednog za reisul-ulemu za Bosnu i Hercegovinu. Poslije dužih priprema Hodžinska izborna kurija na sjednici održanoj u Sarajevu 15. 1. 1913. godine nominirala je kao kandidate za upražnjeno mjesto reisul-uleme: nekadašnjeg člana Ulema-medžlisa i bivšeg muderisa Šerijatske sudačke škole Džemaludina ef. Čauševića, šerijatskog sudiju pri Kotarskom šerijatskom sudu u Tuzli Jusufa Ziju ef. Midžića i umirovljenog šerijatskog sudiju hafiza Hasana ef. Hadžiefendića. Od nominiranih kandidata najviše glasova članova kurije dobio je Čaušević, 22 glasa, Midžić je dobio 14, a Hadžiefendić 12 glasova.

Dan nakon zasjedanja kurija je, poštujući §130, prosljedila zapisnik o izboru kandidata za reisul-ulemu Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu. Od vlade je

¹¹ Pogledati: Muhamed Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*, Sarajevo: El-Kalem – Izdavački centar Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2001, 63. U dostupnim izvorima ne navodi se od čega se sporno ponašanje reisul-uleme sastojalo.

¹² Ostavka reis-ul-uleme, *Zeman*, II, br. 69, Sarajevo, 30. VII 1912, 1.

¹³ Hazim Šabanović, Hafiz Sulejman ef. Šarac, prvi izabrani reisu'l-ulema, *Osvit*, I, br. 23, Sarajevo, 2. VIII 1942, 6.

očekivala da joj izda rješenje o prihvatljivosti ponuđenih kandidata i nastavku procedure u smjeru što skorijeg imenovanja i osiguranja menšure novom reisul-ulemi. Međutim, pažnja koju su izboru novog reisul-uleme posvetili bošnjački političari i visoka ulema, uključujući veliki interes šire bošnjačke javnosti prema dotičnom pitanju, bili su pouzdana indikacija da imenovanje novog vjerskog poglavice bosanskohercegovačkih muslimana neće ići željenom dinamikom, niti će moći proći bez zakulisne agitacije te otvorenih sukoba i obračuna u izborni proces uključenih skupina i pojedinaca.

Samo deset dana nakon zasjedanja kurije Glavni odbor Udruženja bosanskohercegovačke ilmije u Sarajevu donio je zaključak da se uputi molba Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu da se za novog reisul-ulemu imenuje “najsposobniji, najšuhretiniji i najobljubljeniji kandidat g. Čaušević.”¹⁴ Zanimljivo je da se dotično udruženje obraća vladi na način kao da ona imenuje reisul-ulemu, a ne car i kralj. Povod obraćanja bila je navodna vijest o vladinom potvrđivanju kandidature šerijatskog sudije Midžića, kojeg je ilmijansko udruženje smatralo nedostojnim visokog zvanja reisul-uleme. U molbi vladi Midžić je opisan kao kadija “bez ikakvih osobitih odlika u pravcu podupiranja prosvjetnog i inog našeg pridizanja.” Obrazlažući razloge molbe istaknuto je da je vladi “dobro poznato sadanje stanje našeg vrhovnog vjerskog tijela, kao i prijeka potreba saniranja nesređenih prilika, koje su nastale usljed nerada i penzionisanja bivšeg Reis-ul-uleme.” Da bi stvari krenule pravim smjerom, navedeno je u molbi, neophodno je da za reisul-ulemu dođe osoba “spremna u vjerskim znanostima,” kao i popularna u narodu, a to je kandidat kojem je Izborna kurija dala najveće povjerenje, “i time jasno obilježila pravac, kojim bi trebalo udariti, ako se hoće i želi ukloniti povod nesporazumima i omogućiti uspješno djelovanje našeg vrhovnog vjerskog tijela.”

Molbu ilmijanskog društva potpisao je njegov potpredsjednik sarajevski muderis Salim ef. Muftić. Agilni Muftić je sebi dao ulogu glavnog zagovornika izbora Čauševića, pa je kao član Hodžinske izborne kurije sa još dvojicom njenih članova pokušao izvršiti pritisak na Zemaljsku vladu da osigura Čauševićovo imenovanje, navodeći da mu je apsolutno nemoguće potpisati “molbu na visoki Mešihat” da dodijeli menšuru Midžiću, ako dotični bude imenovan reisul-ulemom.¹⁵ Muftić se ogra-

¹⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, fond Zemaljska vlada (dalje: ZV), sign. 462 präs. Udruženje bosansko hercegovačke ilmije u Sarajevu. Br. 74. Visokoj Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu. Dne 26. januara 1913.

¹⁵ ABH, ZV, sign. 462 präs. Molbu Zemaljskoj vladi, upućenu 7. 2. 1913. godine, pored Salima ef. Muftića potpisali su hafiz Mahmud ef. Udžvarlić i još jedan nečitko potpisani član Hodžinske izborne kurije.

dio od nominiranja Midžića ističući kako je njegova kandidatura došla kao proizvod nesmotrenosti i bezobzirnosti članova kurije, “koji skalupiše heterogenu i ničim nevezanu većinu”, uslijed čega su on i njegovi drugovi “stavljani u silnu kušnju” – ili potpisati molbu i “počiniti izdaju narodnih interesa” ili pak uskratiti potpis i doći u sukob sa statutom i vlastima. Molba je zaključena uvjerenjem da će vlada ipak ispoštovati princip imenovanja prema najvećem broju glasova i da “visokoista imenovanjem gospodina Midžića neće dati povoda suvišnim i za naš kulturni razvoj štetnim razmiricama.”¹⁶

Iz sadržaja navedenih molbi vidi se da su zagovornici Čauševićevog imenovanja temeljili svoju argumentaciju na nezavidnim vjerskim i kulturnim prilikama muslimana, dodatno pogoršanim neradom Rijasetu i ostavkom bivšeg reisul-uleme. Početkom 1913. godine mnoga pitanja su čekala rješavanje, uključujući započeti proces reforme muslimanskog školstva. U isto vrijeme dok se vodila kampanja za imenovanje Čauševića, Vakufsko-mearifski sabor u Sarajevu je usvojio zaključak da se, uslijed nemogućnosti dogovora sa Ulema-medžlisom, prekidaju pregovori o reformi okružnih medresa i Darul-mualimina dok ne dođe novi reisul-ulema.¹⁷ Složene vjersko-prosvjetne prilike odredile su retoriku mnogih sudionika debate o izboru reisul-uleme, ali su navođeni i dodatni motivi, poput potrebe da novi reis bude izraz širokog narodnog konsenzusa, a ne interesa pojedinaca i zakulisnog stranačkog lobiranja. U više bosanskohercegovačkih gradova građanstvo je stavilo potpise na predstavku caru Franji Josipu u kojoj je istaknuto kako se, u pitanju izbora novog reisul-uleme, “na našu veliku žalost opaža [...] da i ovaj put neki izvjesni faktori nastoje [...] da se ova stvar riješi na štetu muslimana, a u prilog stranačkoj strasti.” U obrazloženju se navodi kako je općepoznata činjenica da vjersko-prosvjetni život bosanskohercegovačkih muslimana ne stoji ni izdaleka na onoj visini kako bi to odgovaralo duhu vremena i narodnim potrebama. Uzrok tome je većim dijelom taj što su u zadnje vrijeme “žestoke političko-stranačke strasti” određivale kandidate za visoka

¹⁶ Za razliku od dopisa Muftićeve grupe, u jednoj zabilješci povodom Midžićeve smrti 30. 7. 1927. godine data je sasvim drukčija slika o Midžiću kao osobi i javnom radniku: “I kao đak i kao službenik vladao se je tako prijazno i obazrivo, da je svukud u društvu rado bio priman i čašćen, a u službi strogo nepristran. U svima kulturnim podhvatima revnosno je sudjelovao i svako dobro djelo pomagao. Jedan put je bio i kandidat za Reis-ul-ulemu. Kao predsjednik vakufsko-mearifskih povjerenstava neumorno je radio na podizanju i unapređenju vakufa, džamija, mekteba i ostalih humanih i prosvjetnih ustanova, pa je u svima mjestima, gdje je služio, ostavio iza sebe dobru uspomenu i vidne tragove tog korisnog rada i djelovanja.” Pogledati: B, Huvel’ hajul’ baki, Sarajevo: *Novi behar*, 1927, br. 8, 126.

¹⁷ ARIZBH, V[akufsko] m[earifski] s[abor]. [Zapisnici] – 11/I - 25/II 1913. [XXXV] Zapisnik sjednice Vakufsko-mearifskog sabora držane dne 18. februara 1913. godine, 3.

vjerska zvanja, te se događalo da se ta zvanja “povjeravaju onakim osobama, koje nemaju niti potrebne spremne, a niti volje i energije, da učine kraj našoj vjersko-prosvjetnoj stagnaciji.” Napominjući kako je gotovo jednoglasna podrška Čauševićевой kandidaturi od strane Izborne kurije proizvod svijesti bosanskohercegovačke ilmi-je o ozbiljnosti vjerskog položaja muslimana i pogubnim posljedicama strančarenja, potpisnici peticije su istakli da je Čaušević osoba koja svojom spremom i voljom za rad potpuno odgovara visokom zvanju reisul-uleme, “te je jedino jamstvo za konačno asaniranje naših u istinu desolatnih vjerskih odnošaja.” Da muslimani ne bi trpjeli štetu zbog udovoljavanja političko-stranačkim interesima, vladar je zamoljen da “svojom moćnom rukom učini kraj nezdravim prilikama u našem vjersko-prosvjetnom životu.”¹⁸

Četvrti kandidat?!

Premda se u predstavci građanstva caru Franji Josipu ne navodi ko su faktori koji su nastojali da se pitanje izbora reisul-uleme riješi “u prilog stranačke strasti”, sasvim sigurno se to odnosilo na pojedine prvake Ujedinjene muslimanske organizacije, kojim nijedan prijedlog Hodžinske izborne kurije nije bio prihvatljivo rješenje za novog reisul-ulemu. Umjesto Čauševića, Midžića i Hadžiefendića, oni su na čelu bosanskomuslimanske vjerske uprave vidjeli Džafera Ilhami-bega Kulenovića, Bosanca koji je radio u Istanbulu kao pravni savjetnik pri Osmanskom vrhovnom vijeću za trgovinu i obrt.¹⁹ Teško je reći kada su prvaci UMO-a upoznali zemaljskog poglavara sa svojim prijedlogom, ali se iz dostupne dokumentacije vidi da je Zemaljska vlada već 26. 2. 1913. zatražila od Zajedničkog ministarstva finansija u Beču mišljenje o Kulenoviću i njegovom eventualnom uvođenju u proceduru izbora reisul-

¹⁸ ABH, ZV, sign. 4265/1913. Vaše Veličanstvo! Predstavku građanstva Zenice od 17. 2. 1913. godine potpisali su, pored mnogih drugih, Derviš ef. Čolaković, Nezir Serdarević, Ibrahim Salčinović, Sakib Salčinović, Osman ef. Mutapčić, Sulejman Islambegović, Mahmud Tarabar, Abdulaziz Tafro, Ahmet Hercegovac, Ejub-beg Begagić, Ibrahim Jalimam i Mustafa Čolaković.

¹⁹ Izbor reisul-uleme, *Novi vakat*, I, br. 20, Sarajevo, 10. IX 1913, 1. Džafer Ilhami-beg Kulenović rođen je u Bosanskom Petrovcu. U Istanbulu je završio Pravni fakultet, a različite pravosudne funkcije obavljao u Skoplju, Skadru, Jedrenu i Istanbulu. Za vrijeme Ćamil-pašine vlade bila mu je povjerena funkcija ministra javne sigurnosti. Za vrijeme Prvog svjetskog rata obavljao je dužnost potpredsjednika Kasacionog suda u Istanbulu. Pogledati: Edin Veladžić, “Vjerska inteligencija bosanskohercegovačkih muslimana i njena struktura u prvoj deceniji austrougarske uprave”, u: *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918. Zbornik radova* (gl. ur. Zijad Šehić), Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011, 178.

uleme. Ministar finansija Bilinski je odgovorio na vladin upit tek 11. 7. 1913, nakon što mu je ministar vanjskih poslova proslijedio osnovne podatke o Kulenoviću. U odgovoru vladi Kulenović je opisan kao “pristojan čovjek”, sposobna, nepotkupljiva i izuzetno vrijedna osoba. “Džafer beg nudi jednu obećavajuću sliku.” To je čovjek koji je oblačio odoru državnog tužitelja i bio na mnogim pravosudnim funkcijama, uključujući funkciju predsjednika suda u Jedrenu. Trenutno živi u Konstantinopolju, gdje zauzima jednu visoku poziciju u državnom pravosuđu. U nastavku opisa je navedeno da se Džafer-beg Kulenović, bez obzira što živi u inostranstvu, gdje je otišao zbog obrazovanja, smatra velikim patriotom, pri čemu se radi o osobi koja se iskreno i energično usprotivila neutemeljenim kritikama na račun austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. S obzirom na iznesene činjenice, zaključeno je da ne postoji nikakva prepreka od strane državne uprave zbog koje navedena osoba ne bi mogla dobiti status kandidata za reisul-ulemu. Zemaljskoj vladi u Sarajevu je naloženo da poduzme sve potrebne mjere kako bi se što prije popunilo upražnjeno mjesto vjerskog poglavara bosanskohercegovačkih muslimana.²⁰

Predsjednik Predsjedništva Hodžinske izborne kurije Džemaludin ef. Čaušević uputio je 4. 6. 1913. svojeručno pismo Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu u kojem se požalio kako nakon skoro pet mjeseci od predaje zapisnika vlada kuriji još uvijek nije poslala nikakvo rješenje o ponuđenim kandidatima. S obzirom da čitav muslimanski narod “nestrpljivo očekuje saniranje svojih vjersko-prosvjetnih prilika, koje se ne može provesti bez reisul-uleme”, vlada je zamoljena “da blagoizvoli u gornjem predmetu dostaviti potpisanom predsjedništvu rješidbu, ili barem saopćiti kakve su zapreke tome rješenju kad je izbor kandidata zakonito proveden.”²¹ Kurijin predsjednik i kandidat za reisul-ulemu očito nije mogao znati da je u dotičnom vremenu Zemaljska vlada još uvijek čekala informaciju i uputstvo u pogledu “četvrtog kandidata”, iza kojeg su stajali bošnjački političari, što je i bio glavni razlog zastoja u proceduri imenovanja novog reisul-uleme za Bosnu i Hercegovinu.

Vladina ponuda Čauševiću

Čim je Zemaljska vlada zaprimila dugo čekano pismo od zajedničkog ministra finansija, vladin odjelni predstojnik Paul pozvao je Džemaludina ef. Čauševića i sa-

²⁰ ABH, ZV, sign. 4265/1913. Präsidium den K.U.K. Gemeinsamen Ministeriums, in Angelegenheiten Bosniens un der Hercegovina. Z 1022 Pr B.H. Wahl des Reis-ul-ulema. Zur Zl: 462/präs vom 26. Februar 1913. An die Landesregierung in Sarajevo. Wien, am 11. Juli 1913.

²¹ ABH, ZV, sign. 4265/1913. [BH8/584]. Visokoj Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu. Br. 11. Predsjedništvo Hodžinske izborne kurije.

općio mu da vlada “iz parlamentarnih obzira” ne može prihvatiti Čauševiću kandidaturu za mjesto reisul-uleme. Čaušević u svom pismu vladi od 31. 7. 1913. godine navodi da mu je tom prilikom ponuđeno mjesto vojničkog muftije sa berivom od 9.000 kruna, uz uvjet da se odrekne kandidature za reisul-ulemu i ne insistira na njoj. “Ovu sam ponudu Visokoiste odbio iz razloga, što ju nijesam mogao dovesti u sklad sa korektnim držanjem i ljudskim dostojanstvom, te sam g. odjelnog predstojnika upozorio, da vlada nije vezana za moje imenovanje i da joj stoje na raspoloženju još dva kandidata za ovo mjesto.”²² Vlada je, međutim, dotičnu Čauševiću izjavu shvatila kao njegovo odstupanje od kandidature, pa je pripremila odluku o poništenju izbora od 15. 1. 1913. i obavezi kurije da predloži nove kandidate. Doznajući šta se zbiva, Čaušević je hitno poslao telegram Zajedničkom ministarstvu finansija izjavljujući da se nije odrekao kandidature za reisul-ulemu niti može prijeći preko poništenja izbora temeljem njegovog navodnog odstupanja. Po primitku obavijesti o telegramu, odjelni predstojnik Paul je ponovo pozvao Čauševića i priznao grešku u shvatanju njegovih riječi, ali mu je iznio novu vladinu ponudu koja se sastojala od mjesta u sedmom činovničkom razredu ukoliko se kao predsjednik Izborne kurije ne bude protivio poništenju izbora “na bazi tjelesne ruiniranosti gospodina Hadžiefendića” te ukoliko bude utjecao na svoje prijatelje da dalje ne forsiraju njegovu kandidaturu.²³ Na ovu ponudu Čaušević je 31. 7. 1913. dao pismenu izjavu vladi da prihvata da se ne protivi poništenju izbora od 15. 1. 1913. godine “na bazi ruiniranosti g. Hadžiefendića” i da će uplivisati na svoje prijatelje da ga ubuduće ne kandidiraju. Svoj stav je obrazložio prednošću općih pitanja nad ličnim, željom da ne bude uzrokom trzavica i razdora “u islamskom dijelu našeg naroda”, važnošću da se što prije popuni upražnjeno mjesto reisul-uleme, te uvidom u činjenicu da među muslimanskim zastupnicima u Zemaljskom saboru “vlada stanovit otpor proti mom imenovanju”, uslijed čega bi, “prema izričitom naglašenju g. Paula, moglo doći do parlamentarnih neprilika i zastoja cijelog parlamentarnog aparata”²⁴. Međutim, što se

²² ABH, ZV, sign. 4265/1913. Visokoj Zemaljskoj vladi u Sarajevu. Džemaluddin Čaušević. Dne 31. jula 1913.

²³ *Isto.*

²⁴ *Isto.* Parlamentarne neprilike na koje upozorava odjelni predstojnik Paul odnosile su se, dakako, na remećenje ostvarenog modela radne većine u Bosanskohercegovačkom saboru, koja je uključivala zastupnike iz sve tri konfesije, kao prve od 15 tačaka “bosanskog programa” novog zajedničkog ministra finansija Leona Bilinskog. Ministar Bilinski je insistirao na dotičnom modelu ističući da mu je moguće raditi samo s radnom većinom “koja bi bila sastavljena iz sve triju konfesija, ne sa onakvom, koja bi isključivala jednu konfesiju, pošto to odgađja izgleda na trajan rad.” Pogledati: Stjepan Matković, “Historiografski portret eminentnog upravitelja“, u: Leon Biliński, *Bosna i Hercegovina u Usponenama Leona Bilińskog*,

tiče ponude činovničkog mjesta, izjavio je da mu to nije moguće prihvatiti, “jer paza-
renje sa narodnim povjerenjem ne držim spojivim sa ljudskim dostojanstvom [...].”
Zaključio je s nadom da će njegova izjava biti honorirana čim skorijim vladinim ure-
dovanjem u smjeru omogućavanja “islamskom narodu” da konačno dobije svog vr-
hovnog vjerskog starješinu.

Poništenje izbora

Dvije sedmice nakon Čauševićeve izjave zemaljski poglavar Oscar Potiorek uputio je dopis Hodžinskoj izbornoj kuriji u kojem je izraženo žaljenje što Zemalj-
ska vlada ne može prihvatiti ponuđene kandidate, pošto treći predloženi kandidat
hadži hafiz Hasan ef. Hadžiefendić “nema potrebnih uvjeta za to zvanje.”²⁵ U obra-
zloženju je navedeno da je Hadžiefendić umirovljeni vrhovni šerijatski sudac koji je
u svojoj molbi za mirovinu od 31. 5. 1911. godine sam izjavio da se ne osjeća više
sposobnim za vršenje teške službe, nakon čega je i službeno liječnički ustanovljeno
da on zbog tjelesnih mana, odnosno raznih bolesti, ne može više vršiti nikakvu služ-
bu. Ako je utvrđeno da Hadžiefendić zbog narušenog zdravlja ne može obavljati zva-
nje vrhovnog šerijatskog suca, tim prije on ne bi mogao obavljati funkciju reisul-ule-
me, koja svojom prirodom iziskuje daleko više tjelesne i duševne agilnosti. “Mora se
još nadodati, da su ustanovljene bolesti takove naravi, da se ne mogu popraviti, nego
idu sve na gore.” Premda vjersko-prosvjetni statut ne spominje tjelesnu nesposob-
nost za vršenje službe kao razlog za diskvalifikaciju kandidata za reisul-ulemu, do-
daje se dalje u obrazloženju, to se ipak potreba fizičke sposobnosti sama po sebi ra-
zumije, uslijed čega nije bilo ni potrebno posebno navoditi kao zapreku za imenova-
nje reisul-uleme. “Jer onda bi izborna kurija mogla isto tako izabrati slijepa ili gluha
kandidata za reis-ul-ulemu, a da je ipak u tome ne smeta statut, koji je u ovome prav-
cu nepotpun.” Zemaljski poglavar je zaključio s konstatacijom da Izborna kurija nije
predložila trojicu, već zapravo samo dvojicu valjanih kandidata. Pošto pak izborom
trojice kandidata treba pružiti priliku nadležnim faktorima za slobodan izbor izme-

Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2004, 21. Da li je Zemaljska vlada doista smatrala
da bi saborska radna većina uslijed potvrđivanja Čauševićeve kandidature mogla ostati bez
svoje muslimanske komponente, ili se u biti radilo tek o izgovoru i pritisku na kandidata koji
nije bio po volji ni vladi ni vladajućoj bošnjačkoj stranci, ostaje, ipak, u domenu nagađanja
i pretpostavki.

²⁵ GHB, ZRDA, sign. K-5G [iz fonda O. Sokolovića]. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercego-
vinu. Broj 4898 Prez. Reis-ul-ulema, izbor kandidata. Na broj 2 od 15./I. 1913. Veleslavnom
predsjedništvu Islamske izborne kurije u Sarajevu. Sarajevo, dne 14. augusta.

đu tri lica, “od kojih ni jednomu nema prigovora”, dostavljeni prijedlog Izborne kurije nije mogao biti primljen, pa je predsjedništvo kurije pozvano “da izvoli čim prije sazvati izbornu kuriju, koja će ponovno izabrati trojicu takovih kandidata za reisul-ulemu, da odgovaraju svima uvjetima.”

Narušeno zdravlje hafiza Hasana ef. Hadžiefendića nije moglo biti ni formalni ni stvarni razlog poništenja izbora od 15. 1. 1913. i toga su bili svjesni i vlada i narodni zastupnici i ulema. Kad su političari proširili vijest da će vlada uskoro poništiti izbore, Udruženje bosanskohercegovačke uleme u Sarajevu uputilo je novo pismo Zemaljskoj vladi u kojem je izraženo nezadovoljstvo njenim odugovlačenjem s potvrđivanjem kandidata, zarad nekolicine ljudi “koji sebi prisvajaju pravo da proti izričitoj želji i očekivanju svoga naroda ometaju jednodušnu želju njegovih legalnih i u tu svrhu naročito izabranih predstavnika”²⁶. U pismu je izraženo čuđenje da je vladi trebalo ravno 220 dana da bi konstatirala “nezakonitosti” u ponuđenim prijedlozima kurije.

Reakcije javnosti i politički obračuni

Odluka Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu da nakon sedam mjeseci poništi izbore koje je provela Hodžinska izborna kurija djelovala je šokantno na šire bošnjačko građanstvo, ali je poslužila i kao povod za unutarbošnjačko političko-stranačko razračunavanje, u kojem je učestvovalo više pobornika i protivnika Ujedinjene muslimanske organizacije. Nekoliko dana nakon vladine odluke nepoznati autori su sastavili i odštamali posebnu izjavu s ciljem mobilizacije građanstva u prilog Čauševića, ali i diskreditacije političke skupine koja je svojim zakulisnim radnjama dovela u pitanje njegovo imenovanje. U dotičnoj izjavi, koju su kao izraz javnog protesta potpisivali građani Sarajeva i drugih bosanskohercegovačkih gradova, oštro je napadnuta “neka naša politički uplivna gospoda”, koja je iz straha od Čauševića, znajući koliko je “obljubljen i štovan među nama muslimanima”, zasmetala njegovom imenovanju i dovela do “fatalne odluke vlade” o poništenju izbora. Izjava ne navodi ko su gospoda koja su utjecala na proceduru biranja novog reisul-uleme,

²⁶ ABH, ZV, sign. 4265/1913. Udruženje bosansko-hercegovačke uleme u Sarajevu. Br. 112. Visokoj Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu. Dne 28. jula 1913. Za puni odbor udruženja: predsjednik S. Muftić. U pismu je ponovo ukazano na štete koje Islamska zajednica trpi zbog zastoja u imenovanju njenog vrhovnog vjerskog starješine. “Sve konfesije u našoj zemlji rade i miču se, svak, pa i šaćica protestanata ima svoje vjersko starješinstvo sa svim potrebnim aparatom, svakom se živu ide na ruku, samo smo mi, siroti muslimani, izloženi raznim neprilikama i pitanjima, koja se drugima riješe za mjesec dana, nama se rješavaju na godine.”

ne spominje se nijedna politička stranka, već isključivo “nekolicina muslimanskih strančara”, “naši čemurni narodni predstavnici”, koji su pretpostavili vlastite sebične interese općim potrebama i težnjama muslimanskog naroda. Potpisnici su izrazili žaljenje zbog vladinog bezobzirnog postupanja “u ovom velevažnom islamskom pitanju”, zamolili Izbornu kuriju da ponovo pokloni povjerenje Čauševiću i izjavili “da javno uskraćuju svoje povjerenje svakom onomu, koji bi u buduće kušao raditi proti zaključcima visoke Hodžinske kurije.”²⁷

Premda na tekstu izjave nisu navedeni ni inicijatori ni štamparija koja je izjavu štampala, razložno je pretpostaviti da je iza nje stajala ista ona političko-interesna skupina koja je objavila letak kao odgovor na izjave prvaka muslimanskog saborskog kluba dr. Safvet-bega Bašagića i Rifat-bega Sulejmanpašića o rijasetskom pitanju i Čauševićevoj kandidaturi. Bašagić, Sulejmanpašić i drugi prvaci vodeće bošnjačke partije isticali su da nemaju ništa protiv Džemaludina ef. Čauševića i njegovog imenovanja za reisul-ulemu, ali da smatraju da budući reisul-ulema ne treba biti kandidat bilo koje političke stranke ili interesne grupe, već isključivo osoba koja će voditi računa o vjerskim potrebama i interesima muslimana. Glasilo Ujedinjene muslimanske organizacije pisalo je “da se rijasetsko pitanje ne smije povlačiti u vrtlog stranačko-političkih razmirica, jer će u tom slučaju naše opće potrebe trpiti štetu.”²⁸ U obrazloženju je navođeno da je vjersko-prosvjetni život bosanskohercegovačkih muslimana došao u krizu ponajprije zbog naglašenih stranačko-političkih obzira, “i što je sama reiska služba postala političkom službom.” Tako su “politika i natražnjaštvo” postavili prvog reisa, “i htjelo ga se je izrabljivati u lične svrhe.” Prvi reis je bio “kreatura nekolicine sebičnih nazadnjaka”, koji su islamske interese prosuđivali sa stanovišta svojih ličnih interesa, težeći “svaku slobodu mišljenja u zametku ugušiti.” Zbog toga je bivši reis bio osuđen na nerad, a cjelokupna zajednica na prosvjetno sivilo i stagnaciju. Isti je slučaj bio i sa reisom Šarcem, da bi se ponovo javila ona ista *frka munafika* – skupina dvoličnjaka koja teži “da i opet zamuti cijelu stvar”, postavljanjem reisa koji bi odgovarao omanjoj političkoj klikli nauštrb interesa širokih masa muslimana.

Osobe koje je glasilo UMO-a nazivalo dvoličnjacima i smutljivcima bili su, bez sumnje, Avdaga Šahinagić, dr. Halid-beg Hrasnica, dr. Mehmed Spaho i nekolicina drugih sarajevskih prvaka koji su oponirali vodećoj bošnjačkoj stranci, boreći se za vlastite pozicije na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni, ali i na razini Gradskog vijeća Sarajeva. U letku od 30. 8. 1913. godine Fadil-beg Fadilpašić, Avdaga Šahinagić, dr. Mehmed Spaho, Zija Rizaefendić i Sulejman Teparić oštro su napa-

²⁷ GHB, ZRDA, sign. A-450/B. Izjava.

²⁸ “Na razvalinama svoje ambicije“, *Novi vakat*, I, br. 18, Sarajevo, 30. VIII 1913, 1.

li “sve intrige intriganata u muslimanskom saborskom klubu”, naročito Bašagićevu i Sulejmanpašićevu izjavu da nemaju ništa protiv Čauševićeve kandidature za reisul-ulemu. Prema njihovim tvrdnjama, kada su Bašagić i Sulejmanpašić u februaru 1913. boravili u Beču “radi stvaranja vladine stranke u saboru”, Bašagiću je poslao telegram vakufsko-mearifski direktor Šerif Arnautović, tražeći od njega da osigura da Zajedničko ministarstvo finansija anulira izbor trojice kandidata za reisul-ulemu. Primivši Arnautovićev telegram, Bašagić i Sulejmanpašić su otišli kod ministra Bilinskog i molili ga da poništi izbor reisul-uleme.²⁹ Kasnije su muslimanski saborski zastupnici, navodi se dalje u letku, nagovorili Zemaljsku vladu da ponudi Čauševiću dva unosna mjesta, samo da se odrekne kandidature, a kad je ovaj to odbio, “jer ne će da ališveriše s narodnim povjerenjem”, počeli su širiti čak u vakufskom saboru lažnu vijest da je Džemaludin primio službu od vlade i odrekao se kandidature za reisul-ulemu. Istinitost ovih i ostalih tvrdnji potpisnici letka su zajamčili spremnošću da za njih i pred sudom odgovaraju.

Glasilu UMO-a *Novi vakat* odgovorilo je na dotični letak člankom u kojem su njegovi potpisnici opisani kao ljudi “koji bi i najsvetiju stvar omeli i nogama pogazili samo da udovolje svojim strančarskim ambicijama i pohotama.”³⁰ To se posebno odnosi na odvjetnika i bivšeg narodnog zastupnika dr. Halid-bega Hrasnicu, tajnika Trgovačke obrtničke komore dr. Mehmeda ef. Spahu, te “člana svih mogućih deputacija” Avdagu Šahinagića – ljude koji su se sakrili iza leđa Fadil-bega Fadilpašića, “jednog nedužnog mladića inače u našem javnom životu posve nepoznatog”, a sve s ciljem “da s njegova porodičnog zvučnog imena skajmače politički kapital.” Prema *Novom vaktu*, Fadil-begu Fadilpašiću, i po naobrazbi i po društvenom položaju i po godinama, još je rano “da se bavi ovako ozbiljnim pitanjima, što će nam i sam Fadil-beg priznati.” Hrasnici, Spahi i Šahinagiću ne bi bilo ni na kraj pameti da se savjetuju s Fadilpašićem “i u najnezatnijem svom privatnom poslu”, ali su u slučaju izbora reisa procijenili da bi Fadilpašićevo zvučno i pošteno ime moglo poslužiti njihovim političkim spekulacijama, što je bilo dovoljno da povuku “nedužnog mladića u svoj politički vrtlog.” Uslijedio je sastanak u Fadilpašićevoj kući, iz čega je nastao pamflet koji, zaključuje *Novi vakat*, “smatramo dnevnom mušicom, koja je prije krepala nego se rodila.”

Da bi se bolje razumjeli motivi i opredjeljenja sukobljenih grupa u pogledu rijasetskog pitanja u augustu i septembru 1913. godine, važno je posmatrati ih u kontekstu šire političko-interesne antagonizacije pobornika i oponenta Ujedinjene muslimanske organizacije, koja je sudjelovala u vladinoj saborskoj većini i za sebe tvr-

²⁹ GHB, ZRDA, sign. A-451/B. Štamparija “Bosanske pošte” u Sarajevu.

³⁰ “Pitanje reisul-uleme”, *Novi vakat*, I, br. 18, Sarajevo, 30. VIII 1913, 2.

dila da uživa nepodijeljenu podršku bošnjačkih masa. Ta je tvrdnja, međutim, stajala pred ozbiljnom provjerom – izborima za Gradsko vijeće Sarajeva od 11. 12. 1913, nakon čijeg je raspisivanja oformljena snažna oponentska grupa na čelu s bivšim sarajevskim gradonačelnikom Esadom ef. Kulovićem. Ova grupa je imala podršku većeg dijela sarajevskih Srba, potom Hrvata koji su pristajali uz Hrvatsku narodnu zajednicu i velike većine Jevreja, a njen izborni proglas potpisali su: Fadil-beg Fadilpašić, Avdaga Šahinagić, dr. Halid-beg Hrasnica, dr. Orešković, Stjepan Zelenika, Filip Grubišić, Jovo Pešut, dr. Dušan Jeftanović, dr. A. Radović, Ješua D. Salom, M. H. Jakob Altarac i Girolamo Salom.³¹ Nasuprot Kulovićeve grupe stajala je grupa Fehima ef. Čurčića, koju su podržavali činovnici, Hrvati oko bivše Hrvatske katoličke udruge, te Jevreji koji su pristajali iza Avrama D. Saloma.³² Između dvije grupe razvila se žestoka predizborna kampanja, u kojoj se nijedna strana nije sustezala od teških uvreda i optužbi.³³ Na kraju je tijesnu prevagu na izborima odnijela Čurčićeva grupa, ali su vladini pritisci na činovnike da glasaju za Čurčićevu listu te zahtjevi Kulovićevih pristaša da se izbori ponište zbog namještanja rezultata bacili ozbiljnu sjenu na regularnost sprovedene izborne procedure. Zemaljska vlada je strahovala da bi pobjeda Kulovićeve grupe uzdrmala položaj Šerifa Arnautovića i UMO-a,

³¹ “Izborni falzifikati prije rata”, u: Husnija Kamberović, *Mehmed Spaho (1883-1939). Politička biografija*, Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2009, 194.

³² *Isto*.

³³ Tako je na jednom predizbornom skupu u Morića hanu Mustajbeg Halilbašić optužio Avdagu Šahinagića da je kao gradski vijećnik komisijski procijenio i gradskoj općini prodao svoje pilane na Bistrici za iznos od 30.000 kruna, premda je njihova stvarna vrijednost tek 5.000 kruna. Šahinagić je odgovorio da je to najprostija laž i da su njegove pilane procijenili upravo perjanice iz Halilbašićeve grupe, i to načelnik Fehim ef. Čurčić i gradski vijećnici Asim-aga Šabanović i Muhamed ef. Džabija. “Ako su pilane meni skupo plaćene, onda je to najbolji dokaz, da Halilbašićevi kandidati **ne znaju čuvati općinskih para**, kao što su to mnogo puta dokazali.” Pogledati: GHB, ZRDA, sign. A-491/B. Halilbašić opet laže! Sarajevo, 6. decembra 1913. U svom letku Šahinagić je pozvao Halilbašića da objasni odobravanje visokih poreza, na što je Halilbašić odgovorio da nikada nije glasao ni za kakve, a kamoli velike poreze, te da je uvijek bio protiv svih novih poreza. “G. Šahinagić hoće svoj grijeh na me da svali, jer su on i njegovi drugovi u gradskom zastupstvu od svoje volje i bez ičijeg nagona zatražili od zemaljske vlade, da se u našem gradu provede djelomična nova procjena. Ovaj predlog Šahinagića gradske družine zemaljska vlada je raširenih ruku primila i novu procjena provela najprije u gradu Sarajevu, a kašnje i u svoj Bosni i Hercegovini, radi čega danas čitav narod cvili i preklinje [...]” GHB, ZRDA, sign. A-492/B. M. Halilbašić. Bez naslova. U Sarajevu, 8. decembra 1913.

što bi uzrokovalo “da ne samo Gradsko vijeće Sarajeva, nego i Sabor budu onesposobljeni za rad u smislu vladinih intencija.”³⁴

Septembarsko zasjedanje kurije i imenovanje Čauševića za reisul-ulemu

Početak septembra 1913. Hodžinska izborna kurija ponovo je zasjedala u Sarajevu i nakon prebrojanih glasova istaknuti su kao kandidati za reisul-ulemu: bivši član Ulema-medžlisa u Sarajevu Džemaludin ef. Čaušević, mostarski alim i pjesnik Hamza ef. Puzić i muderis na sarajevskoj Kuršumlji medresi Salim ef. Muftić. Kandidat muslimanske saborske grupe Džafer Ilhami-beg Kulenović nije ušao u najuži izbor, premda je Zemaljska vlada činila snažan pritisak na pojedine članove kurije, naročito šerijatske sudije kao državne činovnike, da svojim glasom podrže Kulenovića.³⁵

Od trojice predloženih kandidata najmlađi je bio Muftić, imao je 37 godina i još se formirao kao alim i pedagog. Ugledni Mostarac Hamza ef. Puzić, učesnik Džabićevog pokreta, veliki epigrafičar i pjesnik na orijentalnim jezicima, imao je 63 godine, samo dvije manje od gornje dobne granice za kandidata za reisul-ulemu. Džemaludin ef. Čaušević je imao nepune 43 godine života i već zavidnu karijeru pisca, pedagoga, prosvjetitelja i javnog radnika. Zanimljivo je da se kao kandidat nakon septembarskog zasjedanja kurije pojavio i Muftić, premda je upravo on bio najglasniji u zahtjevima da se osigura Čauševićovo imenovanje reisul-ulemom nakon zasjedanja kurije u januaru 1913. godine.³⁶

³⁴ Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LXXIII, 1999, 184.

³⁵ *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*, I, 154.

³⁶ Salim ef. Muftić je 17 godina kasnije ponovo bio kandidat za reisul-ulemu, ovaj put Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, ali je dobio dva glasa manje od prvoplasiranog kandidata i novog reisul-uleme hafiza Ibrahima ef. Maglajlića. O tome pogledati: A. Jahić, *Islamska zajednica*, 362-366. Prema Aliji Nametku, veliki zagovornik Čauševićevog dolaska na funkciju reisul-uleme bio je i Fehim Spaho, zbog čega ga je Zemaljska vlada, kao državnog činovnika, “silom poslala na Kiseljak na odmor da se ne bi nalazio u Sarajevu kad su dolazili članovi Hodžinske Kurije, koji su birali kandidate za reisa.” Alija Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Sarajevo: Civitas d.o.o. Sarajevo, 2004, 84. Također vidjeti: *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*, I, 154.

Pristaše Čauševićevog imenovanja bile su zadovoljne što je Hodžinska izborna kurija odoljela svim pritiscima i ponovo istakla Čauševića za kandidata. Protivnici, međutim, nisu krili svoje razočarenje. *Novi vakat* je pisao da je izbor obavljen na način koji ne služi na čast jednoj organizaciji “koja predstavlja elitu naših hodža i uleme. Tu je bilo svašta, a najmanje savjesnog rada. Bilo je spletkarenja, prijevare, terora i mnogo što-šta, o čemu se ne može ovdje govoriti.”³⁷ List je ponovio stav UMO-a da bi novi reisul-ulema trebao biti čovjek “koji nije okružen našim stranačko-političkim zadjevicama”, te koji bi nastojao kao predstavnik bosanskohercegovačkih muslimana “da provada Božije i pejgamberove zapovijedi o slozi, bratstvu i ljubavi i prema duhu vremena uvodi reforme i unosi novi polet u naš društveni i prosvjetni život, koji je tako zakržljavio kroz decenije nerada i letargije radi nazadnog shvaćanja vjere i života.” Polazeći s tog stanovišta, list nastavlja, “mi smo tražili našega čovjeka”, osobu koja bi odgovarala svim navedenim kvalifikacijama i odlikama, “i napokon smo ga našli u osobi Džaferi-Ilhami efendije Kulenovića.” Zanimljivo je da glasilo UMO-a ponovo navodi razloge zbog kojih bi Kulenović bio najbolje rješenje za novog vjerskog starješinu bosanskohercegovačkih muslimana, premda je Izborna kurija već drugi put predložila Čauševića a da pritom nijednom nije kandidirala Kulenovića. Da li su prvi ljudi UMO-a vjerovali u mogućnost novog poništavanja izbora i trećeg kruga glasanja? *Novi vakat* nije nagovijestio takav zaplet, ali je iznio mišljenje, “koje se ne da pobijati”, da nijedan od izabranih kandidata ne može po vjerskom i svjetovnom obrazovanju Džafer-begu Kulenoviću “ni potčinjen biti, a kamo li s njim se za rijaset takmiti.” Naglašeno je da neće dugo proći kada će sav muslimanski narod osuditi korak Hodžinske kurije što nije izabrala “našega najodličnijeg i najsposobnijeg alima za visoko dostojanstvo reisululeme.”

Zemaljska vlada u Sarajevu nije imala načina osporiti novi izbor jer su svi kandidati ispunjavali potrebne uvjete predviđene §127 Autonomnog statuta, a saglasnost u pogledu Čauševićeve kandidature već je bila data poništavanjem prethodnih izbora temeljem “tjelesne ruiniranosti gospodina Hadžiefendića.” Protivno volji vlade i vodećih bošnjačkih političara, Čaušević je 27. 10. 1913. godine postao novi reisul-ulema za Bosnu i Hercegovinu. Nakon što je uz menšuru Istanbulske mešihata odlikovan od strane halife visokim ilmijanskim odličjem *haremejni-muhteremejn pajom*, Čaušević je svečano ustoličen u Beču 26. 3. 1914. godine.³⁸ Novim reisul-ulemom bosanskohercegovačkih muslimana imenovan je čovjek koji je, kako će vrijeme pokazati, upravo odgovarao profilu vjerskog starješine oslikanom u uvodniku glasila njegovih protivnika.

³⁷ “Izbor reisul-uleme”, *Novi vakat*, I, br. 20, Sarajevo, 10. IX 1913, 1.

³⁸ *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*, I, 173.

Povodom Čauševićevog imenovanja Mostarac hafiz Muhamed ef. Spužić spjevao je veseli panegirik u čast novog reisul-uleme,³⁹ u kojem je, između ostalog, zabilježio:

*Bilo je vođa; zvali su ih tako –
Ali boš posla; sve sam goli trut;
Mnogo se narod prevario puta,
Al' fala Bogu nije ovaj put ■*

ON THE NOMINATION OF THE NEW REIS UL-ULEMA DŽEMALUDIN EFF. ČAUŠEVIĆ IN 1913.

Summary

After the intensively criticized reis ul-ulema Hafiz Sulejman eff. Šarac in the beginning of October 1912. had resigned from his office, the Bosniak public was preoccupied by the question of selecting a new religious leader of the Bosnian Muslims. *Hodžinska izborna kurija*, respecting the wishes of broad Bosnian Muslim masses, proposed as a candidate the agile scholar Mehmed Džemaludin eff. Čaušević, the former member of the Ulema mejlis, but the proposal was against the will of several leaders from the Muslim parliamentary club, who proposed for the office of reis ul-ulema a Bosniak from Istanbul, a jurist Džafer Ilhami bey Kulenović. Since the Bosnian government, which followed its priorities, supported the parliamentary leaders, the proposal of the kurija was abolished and Kulenović was given a chance to enter the procedure of being nominated as the reis ul-ulema in the repeated voting. The kurija, however, managed to resist the pressure of both the government and the politicians and once again gave its confidence to Čaušević, which forced the government to recommend the nomination of Čaušević as the new reis ul-ulema for Bosnia and Herzegovina ■

(Translated by the author)

³⁹ Hafiz Muhamed Spužić, *Presvijetlom gosp. Hadži Džemaluddin ef. Čauševiću reisul-ulemi u Sarajevu*, *Biser*, II, br. 10, Mostar, 15. XI 1913, 146.

UDK: 343 (497.6) "1918/1921"
Izvorni naučni rad

VERBALNI DELIKT U BOSNI I HERCEGOVINI (1918-1921)

Enes S. Omerović
Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Autor na osnovu neobjavljenih i objavljenih izvora analizira fenomen verbalnog delikta u Bosni i Hercegovini u periodu od stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca do donošenja Vidovdanskog ustava. Analiza fenomena sprovedena je kroz tri međusobno povezane cjeline. U prvom dijelu govori se o konkretnim primjerima verbalnih delikata, odnosno oblicima verbalnih delikata, motivima i okolnostima u kojima su počinjeni, te strukturi počinitelaca. Drugi dio sadrži analizu zakonskih akata korištenih za sankcioniranje slučajeva verbalnog delikta, a koji su važili u Bosni i Hercegovini u vrijeme ujedinjenja i onih akata koji su ih mijenjali i prilagođavali novouspostavljenim okolnostima. Na kraju je prikazan proces sankcioniranja počinitelaca verbalnih delikata koji istovremeno pokazuje i kako je državni aparat funkcionirao u slučajevima odbrane države i državnog poretka.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Kraljevstvo SHS, verbalni delikt, političko nasilje, represija.

Abstract: On the basis of published and unpublished sources the author analyses the phenomenon of the verbal delict in Bosnia and Herzegovina from the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes until the passing of the Vidovdan constitution. The analysis is conducted through three mutually connected units. In the first part the author deals with concrete examples of verbal delicts, i.e. the forms of verbal delicts, motives and circumstances in which they were committed, and the structure of the

offenders. The second part contains the analysis of the legal acts used to sanction the cases of verbal delict, and which were in use in Bosnia and Herzegovina in the time of union and those acts which changed them and accommodated them to newly created circumstances. At the end the process of sanctioning of verbal delict offenders is shown which at the same time illustrates how the state apparatus functioned in the cases of the defence of the state and the state system.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, verbaldelict, political violence, repression.

Pitanje ujedinjenja Južnih Slovena, koje u različitim oblicima egzistira od prve polovine XIX stoljeća, konačno je okončano 1. decembra 1918. godine stvaranjem Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Sam proces ujedinjenja, u kojem su učestvovali političke elite iz skoro svih krajeva naseljenih Južnim Slavenima, pored želje za stvaranjem zajedničke države sadržavao je i klice budućih političkih sukoba. Tokom procesa ujedinjenja na površinu su isplivali suprotstavljeni stavovi integrativnih faktora o načinu ujedinjenja i obliku državnog i društvenog uređenja buduće južnoslavenske države, a nakon ujedinjenja i stvaranja Kraljevstva SHS spomenute suprotnosti nisu nestale i vremenom su postajale sve veće. Pored ovoga, situaciju je dodatno komplicirala činjenica da su u Kraljevstvo SHS ušle zemlje sa različitim stupnjem ekonomskog, kulturnog i političkog razvoja, te sa različitim pravnim, poreznim, monetarnim i agrarnim sistemima. Stanovništvo tih zemalja međusobno se slabo poznavalo, razlikovali su se i po vjerskim i nacionalnim osjećanjima, a tokom Prvog svjetskog rata ratovali su na suprotnim stranama.¹

Sve navedene suprotnosti doprinijele su da početna euforija nakon ujedinjenja u pojedinim krajevima Kraljevstva SHS bude zamijenjena otporom dijela stanovništva prema novoj državi. Taj otpor ujedinjenju, idejama i postupcima koje su ga pratile, novoj državi i državnim institucijama, nosiocima vlasti, državnom i društvenom uređenju manifestirao se na različite načine, a bio je usmjeren prema svemu što je personificiralo novu državu. Na prostorima današnje Makedonije i Kosova, posebno u graničnim područjima, prevladavao je nasilni, oružani otpor, dok su u krajevima koji su do ujedinjenja bili u sastavu Austro-Ugarske monarhije prevladavali nenasilni oblici otpora. Najrasprostranjeniji način individualnog nenasilnog otpora i iska-

¹ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006, 35-36.

zivanja nezadovoljstva bio je verbalni delikt, koji možemo definirati kao *vid otpora mehanizmima društvene kontrole i represije koje nameće državni aparat, ali i oblik izražavanja protesta pojedinca uperenog protiv silom nametnutih ideja i postupaka predstavnika vlasti*.²

O verbalnom deliktu u Kraljevstvu/Kraljevini SHS/Jugoslaviji već je objavljeno nekoliko radova. Tako Bosiljka Janjatović u svojim radovima obrađuje pojavne oblike verbalnog delikta u periodu od 1918. do 1935. godine, ali samo na prostorima današnje Hrvatske.³ Ivana Dobrivojević posmatra verbalni delikt u doba šestojanuarske diktature na prostoru skoro cijele Kraljevine Jugoslavije, odnosno na prostorima gdje je on bio najizraženiji.⁴ Najpotpuniju sliku o problemu verbalnog delikta daje Ljubomir Petrović, koji u svojim radovima obrađuje period od ujedinjenja do uspostavljanja šestojanuarske diktature, a prostorno pokriva one dijelove Kraljevstva/Kraljevine SHS u kojima je verbalni delikt bio najrasprostranjeniji. Pored primjera pojavnih oblika verbalnog delikta Ljubomir Petrović dosta pažnje posvećuje i teorijskoj obradi problema verbalnog delikta i zakonodavnim aktivnostima državnih organa koji su vezani za njegovo sankcioniranje.⁵

Međutim, u navedenim radovima problem verbalnog delikta na tlu Bosne i Hercegovine uopće se ne spominje ili se usput uklapa u šire okvire iz kojih nije moguće uočiti specifičnosti koje su vladale na njenom tlu. Ova činjenica otvara dovoljno prostora za istraživanje verbalnog delikta, posebno u periodu od ujedinjenja do donošenja Vidovdanskog ustava. Naime, u tom periodu Kraljevstvo SHS funkcionira s naslijeđenim različitim pravnim normama i bez najvišeg pravnog akta – ustava, što je stvaralo brojne probleme u funkcioniranju novouspostavljene države, a bilo je vidljivo i u nastojanjima organa vlasti da sankcioniraju počinioc verbalnih delikata.

² Ljubomir Ž. Petrović, *Jugoslovensko međuratno društvo u mreži vlasti*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009, 131.

³ Bosiljka Janjatović, „Uvreda Veličanstva“: teži zločin u karadorđevićevskoj kraljevini. Zagreb: *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1997, br. 30, 245-256; Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918-1935*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002.

⁴ I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*; Ivana Dobrivojević, „Privatnost pod nadzorom – ograničavanje ličnih sloboda u Kraljevini Jugoslaviji (1929–1935)“. Sarajevo: *Historijska traganja*, Institut za istoriju, 2008, br. 2, 117-142.

⁵ Ljubomir Petrović, „Verbalni delikt u jugoslovenskom društvu 1918-1929“. Beograd: *Istorija XX veka*, Institut za savremenu istoriju, 2003, br. 2; Lj. Ž. Petrović, *Jugoslovensko međuratno društvo u mreži vlasti*.

Upravo će u procesu sankcioniranja verbalnih delikata biti najvidljivije specifičnosti Bosne i Hercegovine u odnosu na druge dijelove Kraljevstva SHS.

Pored navedenih radova, koji su uglavnom iskorišteni za rješavanje teorijskog pristupa problemu verbalnog delikta, ovaj rad je uglavnom zasnovan na arhivskoj građi iz nekoliko fondova Arhiva Bosne i Hercegovine – Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Pokrajinska uprava Bosne i Hercegovine, Okružni sud Sarajevo i Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo – te Glasnicima, odnosno Zbornicima zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu.

Koristeći navedene izvore, nastojao sam da kroz pojavne oblike verbalnog delikta ukažem na okolnosti u kojima su činjeni i motive koji su dovodili do verbalnih delikata, te strukturu njihovih počinitelja. Drugi dio sadrži analizu zakonskih akata koji su korišteni za sankcioniranje slučajeva verbalnog delikta, a koji su važili u Bosni i Hercegovini u vrijeme ujedinjenja i onih akata koji su ih mijenjali i prilagođavali novouspostavljenim okolnostima. Treći dio prikazuje proces sankcioniranja počinitelja verbalnih delikata i pokazuje kako je državni aparat funkcionirao u slučajevima odbrane države i državnog poretka.

U Bosni i Hercegovini slučajevi verbalnog delikta javljaju se od samog ujedinjenja i u narednom periodu ne gube na intenzitetu. Naravno, Bosna i Hercegovina nije bila jedini dio Kraljevstva SHS u kojoj je verbalni delikt bio rasprostranjen, ali je uz Dalmaciju, Hrvatsku i Vojvodinu bio zastupljeniji nego u drugim dijelovima zemlje.⁶

Okolnosti u kojima su činjeni i motivi koji su dovodili do verbalnih delikata na tlu Bosne i Hercegovine bili su različiti. U nekim slučajevima neosporno je da su počinioci izražavali svoj politički stav, odnosno slali političku poruku. Međutim, čini se da najveći broj verbalnih delikata nije bio politički motiviran. Dešavalo se da pojedinci svoje nezadovoljstvo uspostavljenim poretkom ili nekom od mjera organa vlasti izražavaju psovka i uvredama na račun kralja Petra, regenta Aleksandra, dinastije Karađorđevića, srpske vojske itd. Također, u međusobnim svađama i posebno u pijanom stanju ljudi su činili verbalni delikt bez želje za slanjem političke poruke. Pored navedenog, bilo je i slučajeva da su pojedinci, želeći ostvariti lične interese, potkazivali i iznosili lažne optužbe kako je određena ličnost počinila verbalni delikt.⁷ Ključna činjenica je da država i njeni organi nisu razlikovali ove nijanse u

⁶ Lj. Petrović, "Verbalni delikt u jugoslovenskom društvu 1918-1929", 63.

⁷ Opširnije o motivima i (ne)političkom karakteru verbalnog delikta vidjeti i kod: Lj. Petrović, "Verbalni delikt u jugoslovenskom društvu 1918-1929". 51-76; Lj. Ž. Petrović, *Jugoslovensko međuratno društvo u mreži vlasti*, 131-173.

okolnostima i motivima, pa je nastojanje države i njenih predstavnika da se odlučno obračunaju s ovom pojavom dovelo do toga da se svi primjeri verbalnih delikata, ili bar ono što se smatralo verbalnim deliktom, tretiraju na isti način.

Najčešći oblik individualnog izražavanja nezadovoljstva ili otpora prema državi i ličnostima koje su je personificirale bilo je vrijeđanje, prije svega, kralja Petra, a rjeđe drugih članova kraljevske porodice, javnih ličnosti, državnih institucija, zakona, naredaba itd. Maštovitost bosanskohercegovačkog stanovništva i bogata leksika na južnoslavenskom govornom području otvarale su ovdašnjem stanovništvu velike mogućnosti u vezi s ovim pitanjem.⁸

Pojedinci su tokom 1919. godine, a povremeno i u kasnijem periodu, javno izražavali svoje simpatije prema caru Karlu i Austro-Ugarskoj monarhiji, Italiji, Turskoj, propagirali promjenu državnog uređenja, a pri tome su upućivali i uvrede na račun kralja Petra, Srbije, Kraljevstva SHS. Tako su nepoznate osobe 13. augusta 1919. godine u vozu na liniji Jajce – Travnik uzvikivale parole: *Živila Hrvatska, dolje sa Srbijom i vladom*.⁹ U jednoj mostarskoj gostionici 16. juna 1919. godine pekar Ibko Vranalić javno je govorio protiv tadašnjeg državnog uređenja i najavljivao povratak Austrije, Njemačke i Turske na ove prostore, te je na kraju sve začinio i sočnim psovkama upućenim kralju Petru.¹⁰ Na skupštini Hrvatske težačke stranke u Podhumu (kotar Livno) uzvikivane su parole *Živila Austrija i Karlo*.¹¹ Ložač Ilija Milinović je optužen, a kasnije i osuđen, što je tokom 1919. godine više puta riječima i gestama uvrijedio kralja Petra. Prema optužnici, Milinović je u raspravama s drugim radnicima ćumurane u Banjoj Luci govorio: *Ja ne priznajem kralja Petra, ja ga neću služiti, evo mu što ću ga ja služiti*, odmjerivši pri tome od šake do lakta, a pored ovog u

⁸ Osnovni fond od 11 opscenih riječi koje svoje porijeklo vode još iz praslavenske ili indoevropske epohe vremenom je narastao na 2914, a od toga je 1661 imenica, 1056 glagola, 181 pridjev, 11 priloga i 5 zamjenica. Njihova osnovna funkcija je *jačanje intenziteta saopštene poruke*. Više kod: Lj. Petrović, „Verbalni delikt u jugoslovenskom društvu 1918-1929“: 57; Danko Šipka, *Opscene reči u srpskom jeziku*. Beograd – Novi Sad, 1999.

⁹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), 7612/1919. prez.

¹⁰ Okružni sud u Mostaru je 7. 11. 1919. godine Ibko Vranalića osudio na tri godine zatvora jer je izložio prezrenju postojeću formu vladavine i uvrijedio vladajućeg kralja. Vranalić se žalio na ovu presudu, ali je Vrhovni sud u Sarajevu 19. 12. 1919. godine njegovu žalbu odbacio, tako da je presuda postala pravosnažna. ABiH, Okružni sud u Sarajevu, II (dalje: OSS, II), 496/1919. i ABiH, Vrhovni sud za BiH u Sarajevu, (dalje: VRS), Krivično odjeljenje (dalje: IV), 534/1919.

¹¹ ABiH, ZVBiH, 6554/1920. prez.

optužnici stoji i da je govorio: *On nije kralj Petar nego moj k...c, živila republika*.¹² Čak su i državni službenici bili optuživani zbog nelojalnog držanja i vrijeđanja kralja Petra. Tako je policijski podstražmeštar Ivan Grbeša optužen za uvredu kralja jer je rekao: (...) *doćiće opet car Karlo, on je republikanac, a Kralju Petru daćemo nogu u guzicu*.¹³ Zbog vrijeđanja kralja Petra, dinastije Karađorđevića i govora protiv postojećeg državnog uređenja bio je optužen i narodni poslanik i član Narodnog kluba fra Jakov Pašalić. Prema podnesenoj prijavi, navedeni je na jednom skupu održanom 13. juna 1921. godine kod katoličke crkve u Šuici između ostalog rekao: *Dolje Velika Srbija, dolje Kralj Petar, mi nećemo da nam Karađorđevića familija budu prvaci*.¹⁴

Uvrede upućene kralju i postojećem uređenju izražavane su i grafitima. Na zidu Željezničke stanice u Begovom Hanu kod Žepča žandarmerijska patrola je pronašla natpis *Živila republika*, a u nužniku: *Živili logoši, veselite se socijaldemokrati šuma se zeleni našem budućem vladanju, dole kralj Petar*.¹⁵

¹² Okružni sud u Banjoj Luci 19. 2. 1920. godine osudio je Iliju Milinovića na 8 mjeseci zatvora, ali je optužba uložila žalbu na ovu presudu. Vrhovni sud za BiH u Sarajevu je 9. 4. 1920. godine navedenu presudu ukinuo i osudio Milinovića na 3 godine zatvora. ABiH, OSS, II, 489/1919; i ABiH, VRS, IV, 95/1920.

¹³ Prilikom pretresa kuće nevedenog Grbeše na zidovima su pronađene slike Franje Ferdinanda i Sofije, a slike kralja Petra smotane i ostavljene na dnu sanduka. Ovo svakako nije išlo u prilog optuženom, koji je suspendovan, a Policijska direkcija za BiH zamolila je Zemaljsku vladu za BiH da od Ministarstva unutrašnjih djela zatraži dozvolu za sudsko isljedenje i suđenje. ABiH, ZVBiH, 3621/1919. prez.

¹⁴ Kotarski ured taj dan nije poslao nikoga na ovaj skup, jer se smatralo da Pašalić nije protivnik ujedinjenja, pa je žandarmerija informacije dobila posredno od Koste Kanlića i dobrovoljca Todora Marića, od kojih su uzete izjave. Problemi nastaju kasnije kada je upravitelj Kotarske ispostave u Kupresu Kvesić, prilikom uzimanja izjava od dvojice spomenutih svjedoka, navodno, pogrešno naveo njihove iskaze, odnosno izmijenio ih. Prema Kvesićevom zapisniku, svjedoci nisu izjavili da je Pašalić vrijeđao kralja Petra, dinastiju i govorio protiv ujedinjenja. Zbog toga će se svjedoci naknadno žaliti i bit će pokrenuta istraga, tokom koje su ponovo saslušavani svjedoci, uzimane izjave od komandira Žandarmerijske stanice u Šuici i tada prisutnih lica, zatim izjave upravitelja Kotarske ispostave Kvesića, a sve kako bi se utvrdila istina. Tokom ove istrage Ministarstvo unutrašnjih djela je odobrilo da se provede istraga o događajima na spomenutom skupu i da se protiv Pašalića povede sudski postupak zbog verbalnog delikta. Također, 7. 9. 1921. godine naredeno je da se odmah povede disciplinska istraga protiv Kvesića, te da se on smijeni s mjesta upravitelja Kotarske ispostave Kupres. ABiH, Pokrajinska uprava za BiH (dalje: PU), 8354/1921. prez.

¹⁵ Počinioci ovog djela nisu pronađeni, a spomenuti natpisi su nakon provedene istrage prefarbani. ABiH, ZVBiH, 4689/1919. prez.

Jedan od načina iskazivanja otpora prema postojećem stanju bilo je pjevanje pjesama koje su sadržavale i uvredu kralja. U jednoj sarajevskoj gostionici 7. septembra 1919. godine zidarski pomoćnik Ivan Križaković je u pijanom stanju pjevao: *Kralj Petar bježi preko Trebevića, a car Karlo dolazi sa Metkovića*,¹⁶ a Mato Oroz, Ivo Anić i Ivo Leštra, radnici iz sela Palež (kotar Fojnica), 15. septembra 1919. godine u ciglani Hrvatske centralne banke pjevali su između ostalog i: *Još ću jednu napraviti šalu, Kralja Petra provest na ularu*.¹⁷ U Mostaru je grupa ljudi predvođena bankovnim činovnikom Dragom Dokom pjevala pjesmu: *Kralju Petre j...m ti Milevu, zašto nama ti učini levu*, a nakon toge se još i fizički sukobili sa stražarom koji je pokušao da uhapsi Doku.¹⁸

Pojedinci su znali počiniti verbalni delikt zbog osjećaja da je prema njima učinjena neka nepravda. Milan Jovanović iz Prnjavora, povratnik iz talijanskog zarobljeništva, psovao je državu i kralja Petra jer je bio nezadovoljan činjenicom da njegova molba za prijem u žandarmeriju još uvijek nije bila riješena.¹⁹ Zbog navodnih nepravdi pri otkupu duhana Jure Marušić, seljak, trgovac i glavar u selu Mokro kod Mostara, u jednoj kafani na Širokom Brijegu uzviknuo je: *J... ti Petra i ovu državu kad u njoj nema pravde*.²⁰ Ni osuđenici nisu bili imuni na dešavanja izvan zatvorskih zidina. Mnogi od njih su nakon ujedinjenja očekivali i dobili pomilovanja ili skraćivanja kazni, a oni koji ni od novog vladara nisu dobili očekivano pomilovanje znali su u afektu, kao osuđenik u Zenici Tunjo Petrović, počastiti prestolonasljednika Aleksandra i kralja Petra nimalo lijepim izrazima.²¹

¹⁶ Okružni sud u Sarajevu 10. 12. 1919. godine oslobodio je optužbe Ivana Križakovića. Na ovu presudu žalilo se Državno odvjetništvo u Sarajevu Vrhovnom sudu za BiH i Vrhovni sud je 23. 7. 1920. godine uvažio ovu žalbu, poništio presudu Okružnog suda u Sarajevu i vratio predmet na novu raspravu i suđenje. Državni odvjetnik u Sarajevu predložio je 16. 10. 1920. godine da postupak bude obustavljen jer se na slučaj odnosio Ukaz o pomilovanju od 21. 9. 1920. godine. ABiH, OSS, II, 493/1919 i ABiH, VRS, IV, 226/1920.

¹⁷ U ovom slučaju imamo podatak da je Državni odvjetnik u Sarajevu 7. 10. 1920. godine predložio da se postupak obustavi jer se na slučaj odnosio Ukaz o pomilovanju od 21. 9. 1920. godine. ABiH, OSS, II, 499/1919.

¹⁸ Okružni sud u Mostaru osudio je Dragu Doku na tri i po godine zatvora. ABiH, OSS, II, 289/1919.

¹⁹ ABiH, ZVBiH, 1651/1920. prez.

²⁰ ABiH, ZVBiH, 1645/1921. prez.

²¹ Osuđenik Tunjo Petrović u zeničkoj kaznionici je pred nekoliko drugih osuđenika, pokazujući kalendar sa slikama Petra I i regenta Aleksandra, rekao: ... *da Aleksandra nije majka*

Da bi neko bio optužen za uvredu kralja, nije bilo potrebno opsovati ili učiniti neprimjerenu gestu, nego spomenuti kraljevo ime u kontekstu koji su nadležni organi mogli protumačiti kao verbalni delikt. Tako je zbog uvrede kralja bio uveden istražni postupak protiv Rame Tatara iz Kotor-Varoši, jer je u svađi Petru Bijeliću rekao: *Ja bi te ubio, pa da ti kralj Petar sjedi na glavi*.²² Slično se desilo i trgovcu Ahmedu Čatoviću iz Trebinja, koji je 8. augusta 1919. godine na Skupštini zemljoposjednika u Trebinju prilikom čitanja rezolucije i spominjanja imena kralja Petra rekao: *Ako bude do Petra teško Muju*.²³ Zbog neprimjerenog spominjanja kralja Petra na odgovornost su pozivani i pojedini visoki dužnosnici u Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu. Protiv Save Delića, šefa Odsjeka za poljoprivredni kredit u Sarajevu, provedena je istraga jer je u junu ili julu 1919. godine u svom uredu u Vladinoj zgradi rekao Mili Jankoviću i Gavrilu Jankoviću iz Rogatice: *Drukčije neće biti nego što sam ja naredio i kako ja naredim, pa da se na glavu nasadi i Kralj Petar i Šola*.²⁴

Radovanje i smijanje nakon vijesti da je kralj Petar preminuo također je sankcionirano. Pojedine hrvatske porodice u Bosni i Hercegovini javno su se veselile zbog ove vijesti.²⁵ Kuharica Marija Pirečnik iz Prijedora se 17. jula 1921. godine na vijest o smrti kralja Petra nasmijala, a na dobacivanje da bi plakala da su umrli Karlo ili Franjo, odgovorila je: *(...)kaj me briga zbog mene mogu svi skupa pokrepati, meni ni jedan ni drugi niš nije dal*.²⁶

rodila nego da ga je kuja okotila i oblizala, a za Petra I i njegov imendan je rekao: *Djavo i Njega (kralja Petra I.) i rodjendan*. ABiH, ZVBiH, 6731/1919. prez.

²² ABiH, ZVBiH, 6658/1919. prez.

²³ Protiv Ahmeda Čatovića uveden je postupak koji je okončan 20. 2. 1920. godine pred Okružnim sudom u Mostaru oslobađajućom presudom. ABiH, ZVBiH, 7728/1919. prez. i ABiH, OSS, II, 429/1919.

²⁴ Ovaj slučaj je zanimljiv i zbog još jedne činjenice. Naime, iako se navedeni događaj desio u junu ili julu 1919. godine, istraga o ovome je pokrenuta tek krajem maja 1921. godine, nakon što je u 110. broju *Hrvatske sloge* od 20. 5. 1921. godine objavljen članak *Portreti i (nečitko)*, u kojem se spomenuti događaj opisuje. Ipak, ni ovaj slučaj, kao ni mnogi drugi, nije imao svoj sudski epilog. Istraga je obustavljena jer se i na ovaj slučaj odnosio Ukaz o amnestiji od 21. 9. 1920. godine. ABiH, OSS, II, 292/1921.

²⁵ Lj. Petrović, „Verbalni delikt u jugoslovenskom društvu 1918-1929“. 69-70.

²⁶ U ovom slučaju delikt je tretiran kao uvreda roditelja ili pretka vladajućeg kralja u pravoj liniji, te je pred Okružnim sudom u Banjoj Luci osuđena na jednu godinu zatvora, što je minimum za ovakav prijestup, jer je za ovu vrstu delikta bila predviđena kazna od 1 do 5 godina zatvora. ABiH, OSS, II, 289/1921.

Najveći dio slučajeva verbalnog delikta dešavao se tokom prepirki i svađa, a odnosilo se na psovanje i nazivanje pogrdnim imenima kralja Petra. Uz karakteristične psovke kralj Petar je nazivan i *opančar*, *beštija*, *kukavica* itd. Povodi za spomenute svađe, pa samim tim i okolnosti u kojima su činjeni verbalni delikti, bili su različiti – kafanske tuče, svađe oko pobiranja ljetine, podjele zemlje, štete koju je napravila stoka, dječijih nestašluka, neplaćanja računa u kafani i slično. Kada ovome dodamo činjenicu da je većina počinitelja verbalnog delikta isti počinitelji u pijanom stanju, možemo pretpostaviti da primarni cilj velikom broju njih nije bilo svjesno vrijeđanje kralja, odnosno slanje i političke poruke. Ovo može potvrditi i činjenica da se dešavalo da tokom svađe jedan učesnik psuje ne samo kralja Petra nego i cara Franju i cara Karla.²⁷ Također, psovke su u govoru ovdašnjeg stanovništva bile uobičajene poštapalice, a kralj Petar i druge javne ličnosti u novoj državi vrlo brzo su našli svoje mjesto u njima.²⁸ Iako su predstavnici vlasti slučajeve verbalnog delikta najčešće smatrali antidržavnom djelatnošću, pojedini državni službenici u tom periodu nisu na ovaj problem gledali jednostrano i pokušavali su objasniti da učestalo činjenje verbalnog delikta nije vezano samo za nelojalno držanje dijela stanovništva i otpor državi i onima koji je personificiraju. U izvještaju za mjesec juli 1919. godine, koji je okružni upravitelj u Mostaru 4. augusta 1919. godine uputio Ministarstvu unutrašnjih djela i Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu, između ostalog stoji i slijedeće: *Jedna nemila pojava, koja bi mogla dati povoda sumnji o lojalnom raspoloženju jednog dijela pučanstva, su prilično česte uvrede Njegova Veličanstva (prošlog mjeseca u Ljubuškom 2, u Mostaru 2, Nevesinju 1), ali po mom mišljenju se to obično ne radi, o zlonamjernoj i svijesnoj uvredi Njegova Veličanstva, već o ružnom običaju psovke i kletve, gdje se u afektu prigodom svake svađe, a osobito u pijanom stanju protivniku opsuje sve, što mu je sveto, milo i drago – (Bog, svetac, din, majka itd.) – pa tako napokon često i Njegovo Veličanstvo kralj.*²⁹ Ipak, treba reći da i pored toga što su činjeni u afektu ili pijanom stanju, često se dešavalo da u svađama jedan

²⁷ Seljak Anto Brnić iz Trstenaca, kotar Derventa, tokom tuče je psovao i Franju i Karla i Petra, te je protiv njega povedena istraga zbog počinjenog verbalnog delikta. ABiH, ZVBiH, 1206/1920. prez.

²⁸ Žandarmerijska stanica iz Starog Majdana podnijela je prijavu 14. 6. 1919. godine Kotarskom uredu u Sanskom Mostu protiv Zule Karića iz Demišovaca jer je, navodno, svog konja pokušavao podići riječima: *Dije j...e kralj Petar posrati, što si leg'o.* ABiH, ZVBiH, 6219/1919. prez.

²⁹ ABiH, ZVBiH, 7168/1919. prez.

učesnik podsjeti drugog kako ovo više nije 1914. godina i kako sada vlada kralj Petar, što je automatski izazivalo bujicu psovki i drugih uvreda na račun kralja Petra.³⁰

Kao počinioci verbalnih delikata javljala su se i djeca. Premda nema mnogo ovakvih slučajeva, oni ipak pokazuju kako organi vlasti nisu bili spremni opraštati uvrede kralja čak ni djeci. Učenik drugog razreda osnovne škole u Ljubiji Anto Rudonja je 22. januara 1921. godine opsovao regenta Aleksandra, te je isti dan tjelesno kažnjen sa 6-7 šiba od strane upravitelja škole, a o ovome je obaviješten i kotarski upravitelj u Prijedoru 29. januara 1921. godine. Međutim, tu se ovaj slučaj ne završava. Kotarski upravitelj je tražio da se sastane Školski odbor i odredi mjere protiv navedenog učenika. Na sjednici Školskog odbora, koja je održana 23. februara 1921. godine, predloženo je da se učenik isključi iz škole ili da se ponovo tjelesno kazni pred drugom djecom, što bi poslužilo kao primjer drugoj djeci. Ovaj prijedlog je proslijeđen kotarskom upravitelju i okružnom načelniku u Banjoj Luci. Upravo je okružni načelnik u Banjoj Luci naredio da se učenik isključi iz škole, da se to obavi u prisustvu svih učenika škole, nastavnika i članova Školskog odbora, zatim da se održi predavanje o regentu i kralju, istaknu zakonske posljedice ovakvih postupaka i na kraju da se otpjeva himna *Bože pravde*. Ovo je provedeno 15. marta 1921. godine, o čemu je poslan izvještaj kotarskom upravitelju, koji glasi: *Sa izvješćem, da je prema gornjoj uputi tačno postupano. Efekat je bio: Anto Rudonja otišao kući plačući. Na drugoj šk. djeci kao i na ostalim prisutnima vidjelo se da im je svima ovaj čin Ante Rudonje neugodan. Isključenje se obavilo u 11h i 30 min. pred podne dne 15. 3. o. g.*³¹ Iako djeca nisu podliježala kaznenoj odgovornosti, organi vlasti su pronalazili načina da ih se kazni, ali ostaje otvoreno pitanje šta se dešavalo s roditeljima djece koja su počinila verbalni delikt, odnosno da li su oni podliježali kaznenoj odgovornosti zbog postupaka svoje djece.

Slučajevi verbalnog delikta koji su se odnosili na nekog drugog člana kraljevske porodice bili su mnogo rjeđi, ali su se ipak dešavali. Interesantan primjer imamo u slučaju Ante Rončevića iz Mostara. Navedeni je 4. jula 1919. godine u željezničarskoj radionici, gdje je bio zaposlen, udario šakom po kapi Jove Škore na kojoj se nalazila slika regenta Aleksandra, a nakon toga je kapu gazio nogama, te polomio

³⁰ U Sarajevu su se 9. 5. 1919. godine zbog djece posvađale bolničarka Ivanka Budimir i Jovanka Koprivica. Koprivica je Budimirovoj rekla da ovo nije 1914. godina i da će joj kralj Petar pokazati, na šta je Ivanka Budimir odgovorila: „...ne možeš mi ništa, j... te kralj Petar.“ Okrivljena je priznala delikt i Okružni sud u Sarajevu je 16. 7. 1919. godine osudio na tri godine zatvora, te je kaznu odmah počela služiti. Okružni sud je 1. 10. 1920. godine navedenoj oprostio ostatak kazne po Ukazu o amnestiji od 21. 9. 1920. godine. ABiH, OSS, II, 383/1919.

³¹ ABiH, ZVBiH, 2753/1921. prez.

navedenu sliku. Pri tome je govorio: *Šta će ti ta govna na glavi j..... ti Boga čaćina metni boljševički znak od Trockija ili Lenjina.*³²

Iako rijetko, u periodu kojim se bavi ovaj rad dešavali su se i slučajevi u kojima nisu vrijeđani kralj, prestolonasljednik ili drugi članovi kraljevske porodice, a možemo ih smatrati verbalnim deliktima. Vrijeđanje državnih činovnika, institucija, političkih tijela itd. država je, također, nastojala sankcionirati. Jedan takav slučaj desio se u uzama Mostarskog okružnog zatvora 28. augusta 1919. godine, gdje je pritvorjenik Slavko Borović prijetio upravniku tamnice i nazivao ga lopovom i beštijom, a zatim i psovao Boga ključaru Hasibu Špiloviću.³³ Nakon primanja vijesti o atentatu na ministra Draškovića, željeznički službenik u Sarajevu Milan Pekić doviknuo je: (...) *trebalo ga je i davno ubiti*, žaleći se pri tome na svoje loše materijalno stanje i visoke cijene, prebacujući krivicu za to na ministra Draškovića. Prebacivanje krivice za svoje loše materijalno stanje na ministra Draškovića protumačeno je kao uvreda državnog zvaničnika.³⁴

³² Zbog ovoga je Okružni sud u Mostaru 11. 12. 1919. godine osudio Rončevića na tri godine zatvora, smatrajući ga krivim po članu 91. b) i v) Srpskog kaznenog zakona, a u obrazloženju presude se kaže: *Optuženi je tim ponašanjem i riječima uvredio prestolonasljednika te u drugom redu spomenuvši imena Trockija i Lenjina, koji su i optuženom poznati borioci za nasilnu promjenu državne forme, izlagao prezrenju postojeću u ovom kraljevstvu formu monarhističke vlade.* Osuđeni je uložio žalbu Vrhovnom sudu u Sarajevu na ovakvu presudu, odnosno uložio je ništavnu žalbu smatrajući da se na njegov slučaj odnosi Ukaz o pomilovanju od 28. 11. 1919. godine, te priziv na visinu odmjerene kazne, smatrajući da je prestrogo dosuđena. Vrhovni sud u Sarajevu je 2. 4. 1920. godine donio odluke na ove žalbe i odbacio ništavnu žalbu osuđenog s obrazloženjem da se na njegov slučaj ne može primijeniti pomilovanje, jer se ono odnosi na one slučajeve u kojima moguća kazna prelazi 5 godina zatvora, a u njegovom slučaju moguće je izreći kaznu od 3 do 10 godina. U slučaju priziva na visinu presude, Vrhovni sud je odlučio smanjiti kaznu zatvora na dvije godine. ABiH, VRS, IV, 73/1920.

³³ Zbog ovog delikta Borović ipak nije osuđen. Okružni sud u Mostaru oslobodio ga je optužbe jer je navedene riječi izrekao: *...dijelom u poremećaju misli, koje po čl. 4 toč. e) kz. isključuje kažnjivost.* ABiH, VRS, IV, 404/1919.

³⁴ Navedeni je ovim počinio prijestupe po dva paragrafa Srpskog kaznenog zakona, 92. i 104. Prebacivanje krivice za svoje loše materijalno stanje na ministra Draškovića protumačeno je kao uvreda državnog zvaničnika, a dovikivanjem navedenih riječi počinio je prijestup po članu 92. Srpskog kaznenog zakona, jer je javno opravdavao i hvalio atentat na ministra Draškovića. Začudo, Okružni sud u Sarajevu nije bio prestrog i osudio je optuženog na novčanu kaznu od 100 dinara ili na 2 mjeseca zatvora, na što je Državno odvjetništvo uložilo žalbu Vrhovnom sudu, smatrajući da je odmjerena kazna ispod zakonski predviđenog minimuma. ABiH, VRS, IV, 381/1921.

Pored kritikovanja postojećeg državnog uređenja i javno iznošenje vlastitih ideja o eventualnim promjenama u budućnosti moglo je biti shvaćeno kao prijestup. Ilija Vincetić, seljak iz Donje Mahale, 25. oktobra 1920. godine u jednoj kafani u Bosanskom Šamcu u razgovoru sa nekoliko seljaka rekao je: *Vidite, pazite na gospodu i trgovce, jer će na 28. novembra biti republika, vidit ćete šta će biti od gospode i trgovaca, na njih će se dignuti i kuka i motika*. Državni odvjetnik u Tuzli smatrao je da je okrivljeni ovim riječima pozivao na nasilnu promjenu Ustava, te je pred nadležnim sudom podnio optužnicu.³⁵

Javno pozivanje na nepokornost i opravdavanje ili hvaljenje zločina ili prijestupa također je predviđalo sankciju. Pokušaj atentata na regenta Aleksandra, 29. juna 1921. godine u Beogradu, dao je povoda da se iznose neumjesni komentari koje možemo smatrati verbalnim deliktima. Milan Sekulić, pripravnik finansijske kontrole u Banjoj Luci, prilikom uništavanja nezakonito posađenog duhana, a prema riječima svjedoka, atentat na regenta Aleksandra prokomentarisao je riječima: *Šteta što neumlati Regenta da se svet odmori*.³⁶

Kažnjavalo se i javno potvrđivanje izmišljenih i iskrivljenih vijesti. Protiv strojovode Rudolfa Kovačevića i ložača Bajre Krbedžlije bila je pokrenuta istraga jer su, navodno, širili vijesti kako u Sarajevo dolazi hrvatsko i njemačko konjaništvo, te da se Ferdinandov spomenik opet mora podići.³⁷ Zemljoposjednik Sado Sadiković iz Ljubuškog je na jednom sastanku o svrsi upisivanja zajma skinuo fes i rekao: *Austriji čast i poštenje, što su nadležni organi shvatili kao pohvalu bivšem propalom i pokvarenom režimu, te javnim potvrđivanjem izopačenih stvari i javnim sporočavanjem izložio mrznosti i prezrenju državna uređenja i podigao nepovjerenje prema istima, što je bilo dovoljno da se protiv navedenog pokrene istraga*.³⁸

³⁵ Protiv Ilije Vincetića poduzete su sve predviđene zakonske radnje i optužen je po paragrafu 90. Srpskog kaznenog zakona, ali Okružni sud u Tuzli nakon provedene glavne rasprave oslobodio ga je s obrazloženjem *...da je optuženi gornjim riječima samo prorokovao neko buduće stanje te reproducirao samo svjetsko govorenje što od raznih korteša čuo, a da u tom nema nikakove zle namjere, a osim toga da onda nije još bio stvoren ustav pa da ga nije mogao ni promjeniti*. ABiH, OSS, II, 331/1920.

³⁶ Protiv navedenog je vođena istraga, ali u arhivskim dokumentima nema podataka o tome kako je ovaj slučaj okončan. ABiH, VRS, IV, 419/1921.

³⁷ Državno odvjetništvo u Sarajevu je 23. 6. 1920. godine predložilo da se istraga prekine jer se na slučaj odnosio Ukaz o amnestiji od 28. 11. 1919. godine. ABiH, OSS, II, 501/1919.

³⁸ Državno odvjetništvo u Mostaru obustavilo je istragu jer se na slučaj odnosio Ukaz o amnestiji od 21. 9. 1920. godine. ABiH, OSS, II, 400/1919.

Iako verbalnim deliktima možemo smatrati i vrijeđanja jednog dijela stanovništva, organi vlasti tome nisu pridavali veliku pažnju. Poštanski podvornik iz Sarajeva Muharem Hasanbašić je 2. septembra 1919. godine u svađi s poštanskom asistenticom Ankom Zevčević rekao: *J.... ti kralja Petra i J.... ti sve što je srpsko, j.... ti majku božju srpsku i Boga srpskog*, te time psovanjem uvrijedio kralja, ali je izrekao i uvredljive riječi protiv srpskog stanovništva.³⁹ Premda u periodu od 1918. do 1921. godine nije manjkalo sličnih primjera koji su se mogli smatrati raspirivanjem nacionalne i vjerske mržnje, rijetki su primjeri u kojima je to sankcionirano, iako je član 103. Srpskog kaznenog zakona to omogućavao.

Nastojanje vlasti da se svaki slučaj verbalnog delikta kazni i činjenica da se većina slučajeva bazirala samo na izjavama svjedoka stvorili su plodno tlo za zloupotrebe. Dešavalo se da pojedinci zbog mržnje ili ličnih obračuna lažno okrivljuju druge za činjenje verbalnog delikta, te uspijevaju nagovoriti i treća lica da lažno svjedoče. Ovo je bio zgodan način da se osveti komšiji, poslovnom partneru, političkom protivniku itd. Neki slučajevi lažnog prijavljivanja verbalnog delikta izdvajaju se iz mase ostalih i navode se kako bi se pokazali motivi ljudi koji su bili spremni druge lažno prijavljivati. Stevo Beslač iz Dervente imao je sklopljen ugovor o partnerstvu i najmu gostionice sa Žigom Schulhofom. Nakon što su međusobni odnosi narušeni, Beslač je pokušao raskinuti ugovor, ali u tome nije uspio. Uskoro nakon toga, da bi se riješio Žige, prijavljuje ga da je komunist, a nakon toga i za uvredu Veličanstva, jer je svom psu dao ime Princi, a mačku Aco. Nadležni organi vlasti procijenili su da nema nikakvih dokaza da je navedeni komunist i bili su svjesni činjenice kako je prijava motivirana osvetom, te da nema dovoljno elemenata da se osudi za uvredu Veličanstva. Ipak, Žiga je osuđen na izgon iz Dervente kao *nepoćudni stranac*.⁴⁰ Osve-ta je motivirala i Pavu Borasa da prijavi gostioničara u Mostaru Antu Pavkovića da je počinio verbalni delikt. Prema pisanju *Hrvatske sloge*, Pavković je 14. novembra 1920. godine primijetio kako je Boras oteo od nekih muslimana s kojima je sjedio 120 kruna, te ga je zbog toga izbacio iz kafane. Da bi se osvetio, Boras je Pavkovića tužio da je počinio verbalni delikt, te je Pavković bio pritvoren. Međutim, saslušanja svjedoka pokazala su da Boras nije govorio istinu, te je Pavković pušten na slo-

³⁹ U istražnom postupku i na suđenju okrivljeni se branio da se uopće ne sjeća da je izgovorio ove riječi, jer je bio potpuno pijan. U njegovom slučaju Okružni sud u Sarajevu uvažio je ovakvu odbranu i iako ga je proglasio krivim zbog uvrede kralja i dijela stanovništva, smatrao je da je djelo počinjeno u pijanom stanju i bez namjere da se poćini, te ga osudio na samo tri sedmice zatvora. Slučajeva u kojima su okružni sudovi izricali manje kazne od onih koje su bile predviđene bilo je mnogo i o tom problemu će biti više riječi u nastavku. ABiH, VRS, IV, 314/1920.

⁴⁰ ABiH, ZVBiH, 56/1921. prez.

bodu, a Boras je zbog zločina potvore stavljen u pritvor i predan Državnom odvjetništvu na sudski progon.⁴¹

Premda na osnovu dostupne arhivske građe nije moguće utvrditi koliko je ljudi u periodu 1918–1921. godine u Bosni i Hercegovini okrivljeno ili osuđeno zbog počinjenog verbalnog delikta, može se reći da taj broj nije bio zanemariv. Posmatrano iz državne perspektive, nekažnjavanje slučajeva verbalnog delikta ili blag pristup ovom problemu mogao je narušiti autoritet države i njenih institucija. Zbog toga od samog nastanka Kraljevstva SHS organi vlasti nastoje osigurati svoj i autoritet institucija vlasti, ali se pri tome suočavala s velikim problemima. S jedne strane, problem je stvarala neorganiziranost i malobrojnost organa sigurnosti – policije, žandarmerije i vojske, posebno u prvim mjesecima nakon ujedinjenja. Drugi problem je ležao u postojećem i još uvijek važećem zakonodavstvu, posebno kaznenom, koje svojim odredbama jednostavno više nije odgovaralo novonastaloj situaciji. Naime, Bosna i Hercegovina je predstavljala samo jedno od šest pravnih područja u Kraljevstvu SHS, a u svakom od njih su još dugo nakon ujedinjenja ostali na snazi stari zakoni naslijeđeni iz ranijeg perioda i ranijih država. U početku je ova pravna šarolikost posebno bila vidljiva prilikom primjene kaznenih zakona.⁴² U slučajevima verbalnog delikta, koji nije bio rijedak na prostoru Bosne i Hercegovine, postojeći *Kazneni zakon o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu* iz 1879. godine, a koji je do tada pretrpio svega nekoliko izmjena, štitio je upravni, ustavni i teritorijalni integritet Austro-Ugarske moharhije i *Njegovo Carsko i kraljevsko Apostolsko Veličanstvo*, odnosno vladare iz habsburško-lotarinške dinastije. Kao takav više se nije mogao primjenjivati za kažnjavanje verbalnih delikata usmjerenih protiv kralja Petra, regenta Aleksandra, dinastije Karadorđevića, države i njenih institucija. Upravo s tim objašnjenjem Državno odvjetništvo u Sarajevu tokom decembra 1918. godine odbacilo je više prijava protiv lica koja su vrijeđala kralja Petra i vratilo njihove slu-

⁴¹ Ovaj slučaj je interesantan i zbog toga jer je u predizborno vrijeme upotrijebljen za skupljanje političkih poena. Prema pisanju *Hrvatske sloge*, br. 246 od 17. 11. 1920. godine, Boras je lažno prijavio Pavkovića da je psovao Njegovo Veličanstvo, te da je denuncirao i druge ugledne članove Hrvatske težačke stranke, Ivana Barišića i dr. Radu Smoljana, kako su oni odobravalii Pavkovićeve postupak. Lažna prijava je ipak u drugom planu i samo je poslužila novinaru da optuži organe vlasti za bezobzirni postupak protiv članova Hrvatske težačke stranke i prikaže ovaj događaj samo kao dio političkih pritisaka koji se dešavaju u Mostaru protiv Hrvatske težačke stranke. Detaljnije u: ABiH, ZVBiH, 13041/1920. prez.

⁴² Opširnije o kaznenom zakonodavstvu i kaznenopravnoj zaštiti države vidjeti kod: Enes S. Omerović, „Kaznenopravna zaštita države na tlu Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca do donošenja Vidovdanskog ustava“. Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2011, br. 40, 339-362.

čajeve Policijskoj direkciji na dalji postupak.⁴³ Kako slučajevi verbalnog delikta ne bi ostali nekažnjeni, Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu 15. januara 1919. godine naredila je potčinjenim organima: *Sve osobe, koje kliču proti Srbiji ili dinastiji s mjesta dajte predvesti i kaznite ih najvećom policajnom kaznom zatvora.*⁴⁴ Konkretno, to je značilo da se počinioci verbalnog delikta mogu kazniti novčanom kaznom u visini do 200 kruna ili sa najviše dvadeset dana zatvora, što policijski direktor u jednom obraćanju Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu smatra smiješnim, pa čak i poticajnim za buduće izgređnike.⁴⁵ Da bi se prevazišli problemi koji su proizlazili iz zastarjelog zakonodavstva, Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu izradila je Nacrt zakona u kojem predlaže konkretne promjene onih dijelova kaznenog zakona koji se tiču političkog delikta. Ovaj nacrt je sastavljen 13. januara 1919. godine, a zatim predložen ministru pravde i ministru unutrašnjih djela, koji su ga trebali podnijeti regentu Aleksandru na sankcioniranje.⁴⁶ Prilikom pisanja ovog nacrta zakona kao osnova uzeti su francuski, švicarski, ugarski, ruski, srpski, crnogorski, austrijski, njemački i japanski kazneni (krivični) zakoni. Posebna pažnja pri njegovom sastavljanju posvećena je najčešćim oblicima verbalnog delikta – uvredi kralja, prestolonasljednika i drugih članova vladarske porodice, a nije zaboravljena ni zaštita državnih institucija i njenih predstavnika, te zakona i naredaba. Sastavljači ovog nacrta zakona svjesno su predvidjeli mnogo strožije sankcije za uvredu kralja i članova kraljevske porodice od onih u dotadašnjim zakonima, bez obzira što su noviji kazneni zakoni u to vrijeme smanjivali sankcije za ove delikte. Ovakav postupak se pravdao riječima: *Postanak države je još u embrionalnom stadiju pa se zato vrhovni predstavnik državne vlasti sada mora jače zaštićivati.* Inače, zakonske ustanove o uvredi kralja preuzete su iz Ruskog kaznenog zakona iz 1903. godine, koji je, za razliku od ostalih, imao tri vrste sankcija za uvredu kralja i članova vladarske porodice. Prvu, uvrede u namjeri izazivanja mržnje i prezrenja prema kralju, i drugu, uvrede bez namjere izazivanja mržnje i prezrenja, sadržavali su i drugi kazneni zakoni. Specifikum Ruskog kaznenog zakona, pa i ovog nacrta, bila je treća sankcija, odnosno sankcija za uvrede počinjene u uzrujanosti, nepromišljenosti ili pijanom stanju. Predlagači su smatrali da se i ovi delikti moraju kazniti, ali ne istom kaznom kao

⁴³ ABiH, Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (dalje: NVSHS), 14280/1918. prez.

⁴⁴ ABiH, ZVBiH, 279/1919. kao prilog aktu 11541/1920. prez.

⁴⁵ ABiH, NVSHS, 13960/1918. kao prilog aktu 14280/1918. prez.

⁴⁶ ABiH, NVSHS, 69/1919. prez.

prethodni. Osnova za kažnjavanje verbalnih delikata protiv državnih institucija, činovnika, zakona, naredaba i slično uzeta je iz Srpskog kaznenog zakona.⁴⁷

Predloženi Nacrt zakona nije sankcioniran, nego je problem kažnjavanja verbalnog delikta djelomično riješen 22. februara 1919. godine protezanjem zakonske snage glava IX i X *Kriminalnog (Kaznitelnog) Zakonika za Kraljevinu Srbiju* na cijelu teritoriju Kraljevstva SHS, a time i na Bosnu i Hercegovinu. Međutim, kako je Ukaz Ministarskog savjeta stupio na snagu tek 10. aprila 1919. godine, kada je objavljen u Službenim novinama Kraljevstva SHS, sve do tog datuma trajala je i frustracija organa vlasti u Bosni i Hercegovini jer su slučajeve verbalnih delikata morali kažnjavati, po njima, blagim kaznama. Lijep primjer postupka u slučajevima verbalnog delikta do stupanja na snagu odredbi IX i X glave *Kriminalnog (Kaznitelnog) Zakonika za Kraljevinu Srbiju* imamo u slučaju Augustina Mursala, sudskog dnevničara u Derventi. Navedeni je 7. marta 1919. godine osuđen pred Kotarskim sudom u Derventi na 14 dana zatvora i izgon iz Derventskog kotara, jer je 4. marta 1919. godine na zabavi podružnice *Napretka*, navodno, odbio učestvovati u igrokazu dok se ne skine slika kralja Petra s pozornice. Iako se ovaj slučaj desio u martu 1919. godine, još uvijek su sudovi izricali kazne na osnovu Naredbe Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu br. 279/1919. prez. od 15. januara 1919. godine i na temelju Policijskog statuta iz 1916. godine.⁴⁸

Odredbe IX i X glave Srpskog kaznenog zakona predstavljale su *novelu*, odnosno samo izmjene i dopune već postojećeg *Kaznenog zakona o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu* iz 1879. godine. Paragrafi Srpskog kaznenog zakona mijenjali su određene paragrafe Bosanskohercegovačkog zakona koji su se odnosili na političke delikte, odnosno zločine i prijestupe koji su bili upereni protiv vladara, njegove porodice, države, njenih institucija, državnih službenika, zakona itd. Ovdje će biti govora samo o onim dijelovima Srpskog kaznenog zakona koji su se odnosili na verbalni delikt.⁴⁹

Kao verbalni delikti kažnjavani su slučajevi javnog (usmenog ili pismenog) propagiranja izdajničkih djela koja su usmjerena protiv kralja, kraljevog doma, Ustava, zakonitog reda nasljedstva, a za ova djela bila je predviđena kazna robijе do 5 godi-

⁴⁷ ABiH, NVSHS, 69/1919. prez.

⁴⁸ ABiH, ZVBiH, 11541/1920. prez.

⁴⁹ Opširnije o kaznenopravnoj zaštiti države i protezanju zakonske snage IX i X glave Srpskog kaznenog zakona vidjeti kod: E. S. Omerović. „Kaznenopravna zaštita države na tlu Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevstva SHS do donošenja Vidovdanskog ustava“. 339-362.

na.⁵⁰ Ovo je ujedno bio i jedini oblik verbalnog delikta koji je okarakterisan kao zločin, te je bila predviđena kazna robijije, dok su ostali slučajevi verbalnog delikta smatrani prijestupima i za njih su bile predviđene zatvorske i novčane kazne, zavisno od težine prijestupa.

Na tlu Bosne i Hercegovine najviše se sudilo za slučajeve direktnog vrijeđanja kralja s namjerom da se prema njemu izazove mržnja i kralj izloži podsmijehu i prezrenju. Počinocima ovih djela prijetila je kazna zatvora od 3 do 10 godina, a ukoliko bi uvrijedili kraljicu, prestolonasljednika, kraljeve roditelje ili pretke i potomke vladajućeg kralja u pravoj liniji, bila je predviđena kazna od 1 do 5 godina. Suđenja za uvrede navedene u ovom paragrafu mogla su biti provedena samo po odobrenju ministra unutrašnjih djela, a kazne se ni u kom slučaju nisu mogle spustiti ispod predviđenog minimuma.⁵¹ Izlaganje podsmijehu ili prezrenju ustavnih prava kralja, zakonitog reda nasljedstva ili postojeće forme vladavine predviđalo je kaznu od 3 do 10 godina zatvora, a ako je isto usmjereno na porodicu, brak ili svojinu, predviđalo je kaznu zatvora od 3 mjeseca do 5 godina.⁵²

Za javno pozivanje na nepokornost prema zakonima, uredbama ili naredbama vlasti bila je predviđena novčana kazna od 3 000 dinara ili kazna zatvora od 1 do 5 godina.⁵³ Navođenje na dezertiranje kažnjavalo se zatvorom od 3 mjeseca do 3 godine.⁵⁴ Javno potvrđivanje izmišljenih i iskrivljenih vijesti, koje se odnosilo na suprotstavljanje i ismijavanje državnih uredbi, podsticanje mržnje prema državnim činovnicima ili podsticanje jednog sloja stanovništva protiv drugog kažnjavano je novčanim iznosima od 200 do 3 000 dinara ili zatvorom od 3 mjeseca do 3 godine.⁵⁵ Vrijeđanje državnih institucija, političkih tijela, Narodne skupštine i poslanika, državnih

⁵⁰ *Ukaz o proširenju zakonske snage glava IX. i X. „kriminalnog (kaznitelnog) zakonika za Kraljevinu Srbiju“ na celo područje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, (dalje: *Ukaz o proširenju ...*) Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1919, broj zakona 34, čl. 90, str. 63. Ovdje treba istaći da se kod Ljubomira Petrovića u njegovom članku o verbalnom deliktu nalazi podatak da je visina kazne za ova djela do 10 godina robijije. Međutim, objavljena verzija u Zborniku zakona i naredaba za BiH spominje kaznu od 5 godina robijije.

⁵¹ *Ukaz o proširenju ...*, čl. 91. b) Treba naglasiti da su prvobitno kazne za navedene uvrede bile manje – za uvredu kralja 1 do 5 godina, za uvredu kraljice, prestolonasljednika, kraljevih roditelja, predaka i potomaka u pravoj liniji od jednog mjeseca do 2 godine, ali su 1899. godine ove kazne povećane na navedeni nivo.

⁵² *Ukaz o proširenju...*, čl. 91. v).

⁵³ *Ukaz o proširenju...*, čl. 92.

⁵⁴ *Ukaz o proširenju...*, čl. 97.

⁵⁵ *Ukaz o proširenju...*, čl. 103.

zvaničnika, činovnika, porotnika i sudija kažnjavano je zatvorom od mjesec dana do dvije godine, a ukoliko je uvreda sadržavala i klevetu, mogla je biti izrečena i kazna do 3 godine zatvora.⁵⁶

Pravna improvizacija nastala proširivanjem IX i X glave Srpskog kaznenog zakonika na ostale dijelove Kraljevstva SHS riješila je dio problema uvodeći u praksu odredbe po kojima su se mogli sankcionirati politički, a samim tim i verbalni delikti. Ovdje je potrebno naglasiti da je proširivanjem IX i X glave *Kriminalnog (Kaznitelnog) Zakonika za Kraljevinu Srbiju* ujednačeno kažnjavanje slučajeva političkih delikata, ali su kazneni postupci u različitim dijelovima Kraljevstva SHS vođeni po odredbama zakonskih akata naslijeđenih iz ranijeg perioda. Iako su razlike u kaznenim postupcima bile minimalne, one su ipak postojale, tako da se radnje u kaznenom postupku iznesene u ovom radu odnose samo na prostor Bosne i Hercegovine.⁵⁷

Iako je najveći dio problema vezan za kažnjavanje političkih, a time i verbalnih delikata riješen, često se pojedine odredbe spomenutih glava srpskog kaznenog zakonodavstva nisu mogle uskladiti s postojećim odredbama *Kaznenog zakona o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu* iz 1879. godine⁵⁸ i *Kaznenim postupnikom za Bosnu i Hercegovinu* iz 1891. godine⁵⁹, te sa drugim zakonima, što je dovodilo do problema u funkcioniranju represivnog aparata. Zbog velikog broja verbalnih delikata moguće je u pravnim radnjama koje su ih pratile sagledati način funkcioniranja represivnog aparata, ali uočiti i sve teškoće s kojima se taj aparat suočavao u Bosni i Hercegovini i Kraljevstvu SHS. Različita pravna terminologija i nazivi i vrste kazni mogli su, a nekada i jesu, stvoriti probleme, te je bilo potrebno i dodatno tumačenje pojedinih pravnih termina i njihovo usklađivanje. Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu na svojoj plenarnoj sjednici 13. jula 1919. godine donio je plenarno rješenje koje je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu uputila svim sudovima, državnim odvjetništvima i državnom nadodvjetništvu, a u kojem je detaljno obrazlagano koje su paragrafe *Kaznenog zakona o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu* zamijenili paragrafi Srpskog kaznenog zakona. Ovdje su spome-

⁵⁶ *Ukaz o proširenju...*, čl. 104.

⁵⁷ O kaznenom postupku u slučajevima verbalnog delikta u Hrvatskoj vidjeti u: Bosiljka Janjatović, „Uvreda Veličanstva“: teži zločin u karadževićevskoj kraljevini. Zagreb, *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1997, br. 30, a na tlu Srbije u: Lj. Petrović, „Verbalni delikt u jugoslovenskom društvu 1918-1929“.

⁵⁸ *Kazneni zakon o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu* (iz 1879. godine), Naklada Zemaljske vlade, Sarajevo, 1884.

⁵⁹ *Kazneni postupnik za Bosnu i Hercegovinu*, Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1891, broj zakona 60, str. 163.

nuti i različiti nazivi i vrste kazni, te je preporučeno kako da se te razlike prevaziđu. Sudovi u Bosni i Hercegovini prilikom izricanja kazni morali su se služiti terminima koji su postojali u Srpskom kaznenom zakonu, ali se izvršavanje kazni moralo činiti po bosanskohercegovačkim zakonima. Tako je kazna *robije* izvršavana kao *teška tamnica* ili *tamnica*, a kazna *zatvora* kao *zatvor* ili *strogi zatvor*.⁶⁰ I pored toga što je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu svim potčinjenim organima dostavila tekst IX i X glave *Kriminalnog (Kaznitelnog) Zakonika za Kraljevinu Srbiju* i spomenuto Plenarno rješenje Vrhovnog suda za BiH od 13. jula 1919. godine, i dalje se dešavalo da ovi akti budu pogrešno interpretirani, čime je rješavanje predmeta bespotrebno otežavano, a rad sudova usporavan. Ovaj problem je djelimično riješen tek 1921. godine kada su na sve dijelove Kraljevstva SHS proširene i odredbe *Uvodnih pravila i Časti prve*, odnosno od 1. do 82. paragrafa Srpskog kaznenog zakona. Ukaz o ovome proglašen je u Službenim novinama 4. aprila 1921. godine, a zatim objavljen i u Zborniku zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu.⁶¹

Organi vlasti su ozbiljno, nekad možda i previše ozbiljno, shvatali potrebu sankcioniranja svih slučajeva verbalnog delikta. Mada se ne nailazi ni na jedan slučaj verbalnog delikta o kome su sačuvani svi spisi, zahvaljujući njihovom velikom broju moguće je rekonstruirati postupak sa okrivljenim od počinjenog prijestupa do pravosnažne presude i odlaska na izdržavanje kazne.

U vrijeme dok i na teritoriji Bosne i Hercegovine nije bila proširena zakonska snaga IX i X glave *Kriminalnog (Kaznenog) Zakonika za Kraljevinu Srbiju* počinioce verbalnog delikta bilo je moguće sankcionirati samo na osnovu Naredbe Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu broj 279/1919. prez. i na temelju Policijskog statuta iz 1916. godine, o čemu je već bilo govora. Počinioци verbalnih delikata mogli su biti kažnjeni novčanim kaznama u visini do 200 kruna ili policijskim zatvorom do 20 dana.

Nakon toga, kazneni postupak u slučajevima verbalnog delikta nije se razlikovao od onog u drugim kaznenim slučajevima, osim u obavezi traženja odobrenja od ministra unutrašnjih djela za neke verbalne delikte. Međutim, rekonstrukcija kaznenih postupaka je neophodna jer se upravo na slučajevima verbalnih delikata može najbolje uočiti kako je funkcionirao represivni aparat i s kakvim se problemima suočavao u periodu od 1918. do 1921. godine. Prvi kontakt sa svjedocima i okrivljenim

⁶⁰ ABiH, OSS, nesređena građa, 1/1919, Zemaljska vlada za BiH – svim sudovima, državnim nadodvjetništvu i državnim odvjetništvima, broj 119.149/III-2, 22. 7. 1919. godine.

⁶¹ Ukaz o proširenju zakonske snage „Uvodnih Pravila“ i „Časti Prve“ kriminalnog (kaznenog) zakonika za Kraljevinu Srbiju na cijelo područje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1921, broj zakona 15, str. 63.

nakon prijave verbalnog delikta imale su žandarmerijske patrole ili pripadnici policije koji su na terenu prikupljali informacije, uzimali iskaze svjedoka i okrivljenih, te hapsili okrivljene. Prijava o počinjenom verbalnom deliktu dostavljena je kotarskom uredu (ispostavi). Kotarski ured (ispostava) prijavu je odmah prosljeđivao ministru unutrašnjih djela na odobrenje ili bi sproveo raspravu na kojoj su saslušavani svjedoci i okrivljeni kako bi se utvrdilo da li postoji dovoljno elemenata koji dokazuju da je verbalni delikt učinjen. U slučajevima kada je kotarski predstojnik procijenio da je stvarno počinjen verbalni delikt, a to se uglavnom i dešavalo, bio je obavezan da se direktno obrati ministru unutrašnjih djela i zatraži odobrenje za dalji kazneni progon, a okrivljenog da zadrži u policijskom pritvoru do stizanja odgovora.⁶² Traženje odobrenja za nastavak kaznenog progona od ministra unutrašnjih djela bila je novina u odnosu na *Kazneni postupnik za Bosnu i Hercegovinu*, a proizlazila je iz odredaba dijelova Srpskog kaznenog zakonika, koji su prošireni na teritoriju Bosne i Hercegovine.⁶³ Ova novina u kaznenom postupku u slučajevima verbalnog delikta bila je uzrok brojnih nesporazuma, posebno tokom 1919. godine. Dešavalo se da kotarski predstojnik spise o počinjenom verbalnom deliktu odmah prosljedi držav-

⁶² O postupku u slučajevima verbalnog delikta do dolaska odobrenja od ministra unutrašnjih djela za nastavak kaznenog progona vidjeti u ABiH, ZVBiH, 6658/1919. prez, ZVBiH, 6660/1919. prez, ZVBiH, 6711/1919. prez, ZVBiH, 7580/1919. prez, ZVBiH, 7674/1919. prez, ZVBiH, 7881/1919. prez, ZVBiH, 9794/1919. prez, ZVBiH, 10955/1919. prez, ZVBiH, k. 122, 25-110-6 op, ZVBiH, k.122, 25-110-11 op, ZVBiH, k. 122, 25-110-15 op, itd.

⁶³ ABiH, ZVBiH, 5378/1919. Zemaljska vlada za BiH je 14. 6. 1919. godine uputila jednu okružnicu svim okružnim načelnicima, kotarskim uredima, kotarskim ispostavama i Policijskoj direkciji u Sarajevu slijedećeg sadržaja: *Po čl. 91. b.) kriminalnog (kaznitelnog) zakonika za kraljevinu Srbiju – zakonska snaga glava IX i X tog zakonika proširena je ukazom Ministarskog Savjeta Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca na cijelo područje ovoga Kraljevstva (vidi Zbornik zakona i naredaba od 19. aprila 1919. br. 34) – mogu se uvrede vladajućeg Kralja, Kraljice, Prestolonasljednika, roditelja Kraljevih, predaka i potomaka vladajućeg kralja u pravoj liniji, namesnika kraljevskog dostojanstva samo „po odobrenju ili na zapovest Ministra Unutrašnjih Dela u sudsko isleđenje i suđenje preuzimati.“ Po brzojavnom naređenju gospodina Ministra unutrašnjih dela od 9. juna 1919. Pov. br. 4090 nalaže se ovima političkim vlastima da u svakom konkretnom slučaju uvrede vladajućeg Kralja ili članova Vladarskog Doma povedu isleđenje i istinu da utvrde, te da zatraže izravno brzojavno privolu gospodina ministra unutrašnjih dela radi kaznenog progona, da okrivljenike pridrže u policijskom pritvoru a tek nakon dobivene privole g. ministra da predadu okrivljenika sa spisom i privolom kotarskom sudu odnosno državnom odvjetništvu. O svakom ovakom slučaju treba posebno ovamo izvijestiti. Predsjednik Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu: Atanasije ŠOLA. Zemaljska vlada za BiH je o ovome obavijestila sve kotarske i okružne sudove 25. 6. 1919. godine pod brojem 5378/1919. prez. ABiH, ZVBiH, 5378/1919. prez.*

nom odvjetniku, a da prethodno ne zatraži odobrenje od ministra unutrašnjih djela,⁶⁴ ili da okrivljeni bude pušten na slobodu prije dolaska odgovora od ministra unutrašnjih djela.⁶⁵ Potrebno je naglasiti da je odobrenje ministra unutrašnjih djela bilo potrebno samo za slučajeve uvrede kralja, kraljice, prestolonasljednika, kraljevih roditelja i predaka i potomaka kralja u pravoj liniji, ali se upravo najveći broj slučajeva verbalnog delikta i odnosio na navedene slučajeve.

U najvećem broju slučajeva ministar unutrašnjih djela davao je saglasnost za nastavak kaznenog progona i tada bi kotarski predstojnik okrivljenog i sve spise sa spomenutim odobrenjem predavao kotarskom sudu, odnosno državnom odvjetniku. Državni odvjetnik je imao ovlasti da naloži sucu istražitelju, kotarskim sudovima ili potčinjenim sigurnosnim oblastima da povedu predizvide kako bi se prikupili potrebni podaci za nastavak kaznenog postupka ili odbacivanje prijave. Nakon što bi ispitao prijavu ili spise o predizvidima, državni odvjetnik je, ukoliko je smatrao da postoje razlozi za vođenje kaznenog postupka, podnosio optužnicu ili određivao da sudac istražitelj povede predistragu kako bi se dodatno utvrdile činjenice kažnjivog djela, ili je odbacivao prijavu protiv okrivljenog. U slučajevima kada je državni odvjetnik smatrao da je potrebno povesti predistragu predlagao je da se okrivljeni stavi u istražni zatvor, ukoliko je smatrao da može utjecati na svjedoke, ili da se pusti na slobodu. Sačuvana arhivska građa govori nam da su državni odvjetnici koristili sve ponuđene mogućnosti i optužnice podizali na osnovu prijave, predizvida ili predistraga.

⁶⁴ Kotarski predstojnik u Čajniču u slučaju verbalnog delikta koji je po prijavi počinio Halid Ferhatović 11. 7. 1919. godine bio je uvjeren da je na temelju žandarmerijske prijave utvrđeno i objektivno i subjektivno da je delikt počinjen, te je odmah predložio osumnjičenog na kazneni progon, smatrajući da dozvolu za progon treba da isposluje sudac istražitelj, odnosno državni odvjetnik od ministra unutrašnjih djela. Tek kada je Državno odvjetništvo vratilo prijavu tamošnjem kotarskom sudu, a kotarski sud kotarskom uredu, kotarski predstojnik je brzojavno zatražio dozvolu od ministra unutrašnjih djela, a osumnjičeni je zadržan u pritvoru do eventualnog dolaska dozvole. ABiH, ZVBiH, 7881/1919. prez.

⁶⁵ Kotarski predstojnik u Cazinu nije odredio policijski pritvor Pudža Maleti zbog počinjenog verbalnog delikta, a takav postupak prema okrivljenom zbog *...svoga dosadašnjeg dobrog ponašanja, te velikog gospodarstva kao imućan čovjek i nikako bjekstvu sumnjiv nije, jest do daljnje odredbe gornjega naslova kod kuće na slobodi ostavljen*. ABiH, ZVBiH, 7580/1919. prez. – i: Kotarski predstojnik u Stocu nije zadržao u policijskom pritvoru Nikolu Brkića, okrivljenog za verbalni delikt, jer su svjedoci negirali da je okrivljeni vrijeđao kralja Petra ili regenta Aleksandra. Zbog ovoga je Zemaljska vlada za BiH uputila dopis Kotarskom uredu Stolac, u kojem se kaže: *Neka se u buduće strogo drži ovdašnjeg raspisa od 14. juna 1919 br. 5378 Prez*, misleći najvjerovatnije da se okrivljeni moraju držati u policijskom pritvoru do stizanja odobrenja od ministra unutrašnjih djela. ABiH, ZVBiH, 2103/1920. prez.

Na osnovu spisa o predizvidima ili eventualnim predistragama koje dobije od kotarskog ureda, odnosno suca istražitelja, državni odvjetnik je bio dužan da u roku od 8, odnosno 14 dana u slučajevima opsežnijih predmeta, podnese optužnicu ili obustavi dalji sudski progon. Optužnice su sadržavale ime okrivljenog, kratak opis kažnjivog djela, naziv prijestupa koji je počinio i paragraf Kaznenog zakona koji treba upotrijebiti, te kratko obrazloženje. Uz prijedlog da se održi glavna rasprava, državni odvjetnik u optužnici navodi i popis svjedoka, spisa i drugih eventualnih dokaza koje je namjeravao upotrijebiti u glavnoj raspravi.

Nakon što bi nadležni sud prihvatio optužnicu, zakazivana je glavna rasprava. Nadležni za suđenja u slučajevima verbalnih delikata bili su okružni sudovi, a nadležnost se temeljila na članovima *Kaznenog postupnika za Bosnu i Hercegovinu* i to po članu 12, u kojem, između ostalog, stoji da okružni sudovi vode kaznene postupke u slučajevima kada je predviđena kazna duža od 6 mjeseci, i 57. članu, koji određuje teritorijalnu nadležnost za vođenje postupaka. Nakon što bi okružni sud donio presudu, strane su mogle uložiti ništavne žalbe ili prizive ukoliko su bile nezadovoljne presudom. U tom slučaju žalbe je rješavao Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu i navedene žalbe je mogao odbaciti kao neosnovane ili neblagovremene, zatim je mogao uvažiti žalbu i poništiti presudu, te vratiti predmet nadležnom sudu, i na kraju dešavalo se da Vrhovni sud ukine ili preinači presudu okružnog suda, a to se najčešće događalo kod sporova zbog visine presuđene kazne.

Upravo su visine kazni koje su okružni sudovi izricali u slučajevima verbalnih delikata stvarale najviše problema. Naime, dešavalo se da su okružni sudovi pogrešno tumačili pojedine odredbe Srpskog kaznenog zakona, posebno kada je riječ o visini kazni. Okružni sudovi su tokom čitave 1919. godine, a povremeno i u kasnijim godinama, za uvrede kralja izricali kazne koje su bile ispod zakonskog minimuma, služeći se pojedinim članovima *Kaznenog zakona o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu*, koje su dozvoljavale izricanje blažih kazni ako su olakšavajuće okolnosti bile brojnije od otežavajućih. Također, manje kazne su nekad izricane i zbog pogrešnog tumačenja paragrafa 91.b Srpskog kaznenog zakona. Već je spomenuto da je prvobitno za uvrede kralja bila predviđena kazna od 1 do 5 godina zatvora, a za uvredu kraljice, kraljevih roditelja, prestolonasljednika i predaka ili potomaka kralja u pravoj liniji bile su predviđene kazne od 1 mjeseca do 2 godine. Te odredbe su promijenjene 1899. godine i kazne za uvredu kralja povećane su na 3 do 10 godina, a za ostale navedene od 1 do 5 godina. Iako je jasno da je „novela“ iz 1899. godine poništila važenje manjih kazni, u pojedinim okružnim sudovima to nisu mogli ili nisu htjeli shvatiti. I na jedan i na drugi način okružni sudovi su kršili jednu od odredbi *Kriminalnog (Kaznitelnog) Zakonika za Kraljevinu Srbiju* koja kaže: *Kazne ove ni u kom slučaju ne mogu se spustiti ispod najmanje mere*. Vrhovni sud u Sara-

jevu zbog ovoga je bio prinuđen da više presuda okružnih sudova poništi i vrati nadležnim okružnim sudovima uz obavezni naputak u kome je naglašavano da se paragrafi o izricanju manjih kazni zbog prevladavanja olakšavajućih okolnosti iz Bosanskohercegovačkog kaznenog zakona ne mogu primijeniti na uvrede kralja, kraljice, kraljevih roditelja, prestolonasljednika i predaka ili potomaka kralja u pravoj liniji, te da se kazne u slučajevima uvrede spomenutih ne mogu izricati ispod zakonskog minimuma od 1, odnosno od 3 godine zatvora. Postoji dosta primjera koji govore o ovome problemu, a neki od njih su već spomenuti.⁶⁶ Okružni sud u Sarajevu je 3. novembra 1919. godine osudio Mariju Kostelnik na 6 mjeseci zatvora jer je 14. juna 1919. godine u pijanom stanju pred više svjedoka psovanjem i gestama vrijeđala kralja Petra. Na ovu presudu je Državno odvjetništvo u Sarajevu uložilo žalbu Vrhovnom sudu za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Vrhovni sud je 26. marta 1920. godine utvrdio da je Okružni sud prilikom odmjeravanja kazne prekoračio granice ublažavanja, te je preporučio izricanje kazne kako je to predviđeno zakonom.⁶⁷ Krojač Muhamed Šišić osuđen je pred Okružnim sudom u Mostaru na 2 godine zatvora zbog psovanja kralja Petra. Nakon žalbe Državnog odvjetništva u Mostaru Vrhovni sud je kaznu povećao na tri godine zatvora.⁶⁸ Praksa izricanja kazni manjih od propisanih vremenom postaje rjeđa, ali su okružni sudovi vrlo rijetko izricali dugogodišnje zatvorske kazne. U slučajevima najčešćeg oblika verbalnog delikta – vrijeđanja kralja, okružni sudovi izricali su najmanju kaznu koja je predviđena za taj prijestup – 3 godine zatvora.⁶⁹

Slučajevi izricanja većih kazni od trogodišnjeg zatvora veoma su rijetki, a i u tim slučajevima nije se mnogo prelazila minimalna granica. U dostupnoj arhivskoj građi svega su dva takva slučaja. Ranije spominjani Drago Doko iz Mostara je zbog pjevanja pjesme kojom je uvrijedio kralja Petra i zbog sukoba sa stražarom koji ga je htio uhapsiti pred Okružnim sudom u Mostaru osuđen na tri i po godine zatvora.⁷⁰ Danica Bosanac, bolničarka u Državnoj bolnici u Sarajevu, osuđena je 14. novembra 1921. godine pred Okružnim sudom u Sarajevu na tri godine i dva mjeseca zatvora. Međutim, u ovom slučaju radi se o osudi za dva prijestupa – za uvredu kralja osuđena je na 3 godine, a za javno hvaljenje atentata na ministra Draškovića na

⁶⁶ Slučaj Ilije Milinovića, ABiH, OSS, II, 489/1919. i ABiH, VRS, IV, 95/1920.

⁶⁷ ABiH, OSS, II, 492/1919.

⁶⁸ ABiH, OSS, II, 515/1919.

⁶⁹ Već su spomenuti slučajevi Ibre Vranalića (ABiH, OSS, II, 496/1919. i ABiH, VRS, IV, 534/1919), Ivanke Budimir (ABiH, OSS, II, 383/1919) itd.

⁷⁰ ABiH, OSS, II, 289/1919.

2 mjeseca zatvora, što je bilo ispod predviđenog minimuma od 1 godine zatvora za ovakav prijestup.⁷¹

Naravno, nisu svi slučajevi verbalnog delikta završavali osuđujućim presudama. Okružni sudovi u Bosni i Hercegovini donijeli su i nekoliko oslobađajućih presuda, u prvom ili ponovljenom postupku, u slučajevima kada se na osnovu izvedenih dokaza nije mogla dokazati krivica optuženom. Kako se najveći dio slučajeva verbalnog delikta bazirao samo na izjavama svjedoka, a često samo na izjavama dvojice učesnika, sud je morao odlučiti kojoj strani će povjerovati. U nekim slučajevima je vidljivo da se vodilo računa o tome u kakvim su odnosima učesnici događaja prethodno bili, da li su među njima postojale svađe ili vođeni sudski postupci, a na odluke suda su utjecali i dotadašnja ponašanja okrivljenog, njegovo držanje tokom Prvog svjetskog rata, ugled u društvu, porijeklo, politička pripadnost i slično.⁷² Ipak, najviše slučajeva verbalnog delikta riješeno je obustavom postupka zbog amnestije. U povodu obilježavanja značajnijih datuma ili posjeta Bosni i Hercegovini regent Aleksandar je proglašavao ukaze o pomilovanju. Prema odredbama ovih ukaza, postupci protiv počinitelja verbalnih delikata obustavljani su u različitim fazama kaznenog progona, a istovremeno su i opraštane kazne osuđenim za verbalne delikte. Premda u arhivskim dokumentima nema podataka za sve osuđene na zatvorske kazne zbog verbalnog delikta, ipak se može pretpostaviti da su svi oni puštani na slobodu, jer iz teksta tih ukaza proizlazi da oni moraju biti oslobođeni. Slučajevi verbalnih delikata koji su počinjeni u periodu od 2. novembra 1918. godine do 1921. godine obustavljani su po ukazima koji su proglašeni 28. novembra 1919, 21. septembra 1920. i 8. juna 1922. godine.

Primjera verbalnog delikta ima mnogo, a u Arhivu Bosne i Hercegovine sačuvano je mnoštvo predmeta koji ih spominju. Nažalost, stanje arhivskih fondova takvo je da nije moguće praviti nikakve statistike o broju počinjenih verbalnih delikata, o nacionalnoj, vjerskoj ili socijalnoj strukturi počinitelaca i slično. Međutim, navedena građa čini dovoljno velik i reprezentativan uzorak na osnovu kojeg se mogu donijeti određeni zaključci.

Okolnosti i motivi pod kojima su činjeni verbalni delikti bili su različiti. Verbalni delikt u svim svojim varijacijama bio je način da pojedinac iskaže svoje nezadovoljstvo i otpor prema državi i svemu što je tu državu personificiralo. Naravno, nisu svi slučajevi verbalnog delikta u sebi nosili i političku poruku jer su psovke u govoru

⁷¹ ABiH, VRS, IV, 578/1921.

⁷² O oslobađajućim presudama vidjeti više u: ABiH, OSS, II, 429/1919, ABiH, OSS, II, 480/1919, ABiH, OSS, II, 11/1920, ABiH, OSS, II, 170/1921, ABiH, OSS, II, 226/1921, ABiH, VRS, IV, 14/1921, ABiH, VRS, IV, 229/1921, ABiH, VRS, IV, 579/1921.

ovdašnjeg stanovništva bile i ostale uobičajene poštapalice. Također, psovanjem kralja ili neke druge javne ličnosti u svađama počinioči često nisu imali namjeru uvrijediti tu ličnost, nego svog suparnika u svađi, psujući mu sve ono što mu je bilo sveto – Boga, vjeru, članove porodice, pa i kralja.

Struktura počinilaca verbalnog delikta bila je dosta šarolika prema različitim parametrima, te se kao počinioči verbalnog delikta javljaju ljudi različitog spola (muškarci i žene), starosne dobi (odrasli i djeca), socijalnog statusa (bogati i siromašni), zanimanja (seljaci, radnici, trgovci, zemljoposjednici, novinari, učitelji, državni službenici, poslanici itd.), političkih uvjerenja (komunisti, simpatizeri građanskih političkih stranaka, apolitični), vjerske (katolici, pravoslavci, muslimani i ostali) i nacionalne pripadnosti.

U nastojanju da izgradi i očuva svoj autoritet država je činila napore kako bi sankcionirala slučajeve verbalnih delikata. Međutim, zakonodavna aktivnost novih organa vlasti i djelovanje institucija koje su bile uključene u otkrivanje, isljeđivanje i sankcioniranje verbalnih delikata pokazala su istovremeno i sve probleme u funkcioniranju represivnog aparata koji se u periodu od 1918. do 1921. godine tek izgrađivao ■

Izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)

- Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (NVSHS)
- Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH), prezidijalni (prez.) i opći (op.) spisi
- Pokrajinska uprava Bosne i Hercegovine (PU)
- Okružni sud Sarajevo (OSS)
- Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo (VRS)

Objavljena građa

- *Kazneni zakon o zločinstvima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu* (iz 1879. godine), Naklada Zemaljske vlade, Sarajevo, 1884.
- *Kazneni postupnik za Bosnu i Hercegovinu*, Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1891, broj zakona 60.
- Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godine 1918-1921.

Literatura

- Dobrivojević, Ivana. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.
- Dobrivojević, Ivana. "Privatnost pod nadzorom – ograničavanje ličnih sloboda u Kraljevini Jugoslaviji (1929–1935)." Sarajevo: *Historijska traganja*, Institut za istoriju, 2008, br. 2, 117-142.
- Janjatović, Bosiljka. "Uvreda Veličanstva": teži zločin u karađorđevićevskoj kraljevini. Zagreb: *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1997, br. 30, 245-256.
- Janjatović, Bosiljka. *Politički teror u Hrvatskoj 1918-1935*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002.
- Omerović, Enes S. "Kaznenopravna zaštita države na tlu Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca do donošenja Vidovdanskog ustava". Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2011, br. 40, 339-362.
- Petrović, Ljubomir, "Verbalni delikt u jugoslovenskom društvu 1918-1929". Beograd: *Istorija XX veka*, Institut za savremenu istoriju, 2003, br. 2, 51-75.
- Petrović, Ž. Ljubomir. *Jugoslovensko međuratno društvo u mreži vlasti*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009.
- Šipka, Danko. *Opscene reči u srpskom jeziku*. Beograd – Novi Sad, 1999.

VERBAL DELICT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1918-1921)

Summary

From its creation the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes was faced with resistance from a part of its own population. This resistance to the unification, ideas and the actions which followed it, the opposition to the new state and state institutions, bearers of government, the state and social system, was manifested in different ways, and was directed against everything which personified the new state. While in certain parts of the Kingdom of SHS violent forms of resistance prevailed, in the parts which were under the Austro-Hungarian monarchy prior to unification were dominated by non-violent forms of resistance. The most widespread form of indi-

vidual non-violent resistance and expression of dissatisfaction was the verbal delict, and in Bosnia and Herzegovina, Dalmatia, Croatia and Vojvodina, the verbal delict was more present than in other parts of the country. In Bosnia and Herzegovina, the cases of verbal delict appeared from the very unification and did not lose their intensity in the following period. The verbal delict, in all its variations, was a way for an individual to express his dissatisfaction and resistance towards the state and everything that personified the state. But not all cases of verbal delict carried with themselves the political message since swearwords in the speech of the local population were and remain to be usual buzzwords. Also, by cursing of the King or some other public personality in arguments, the offenders often did not have the intention to offend this personality but rather their adversary in the argument, cursing all which he considered holy – God, faith, family members, and even the King. The structure of verbal delict offenders was varied according to different parameters, and among them were people of different sex (men and women), age groups (adults and children), social status (rich and poor), occupation (peasants, workers, merchants, landowners, journalists, teachers, state officials, parliament representatives, etc.), political convictions (communists, sympathisers of civic political parties, apolitical individuals), religious adherence (Catholics, Orthodox Christians, Muslims and others) and nationality. In the aim to build and preserve its authority, the state made efforts in order to sanction the cases of verbal delicts. However, the legislative activity of the new organs of government and the actions of institutions which were included in the revealing, interrogation and punishing of verbal delicts showed at the same time all the problems in the functioning of repressive apparatus which was in the process of being constructed during the period between 1918 and 1921 ■

UDK: 322 (497.6 Sarajevo) "1941/1945"
Izvorni naučni rad

ODNOS NADBISKUPA IVANA EV. ŠARIĆA PREMA USTAŠKOJ VLASTI

Petar Jeleč

Franjevačka teologija, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U ovom članku se na temelju onovremenog tiska, te drugih izvora i literature, analizira odnos sarajevskoga nadbiskupa Ivana Šarića prema ustaškoj vlasti tijekom Drugoga svjetskog rata. Šarić je, poput drugih hrvatskih biskupa, oduševljeno pozdravio osnutak NDH, no, za razliku od nekih od njih, Šarić nije nikada kritizirao postupke i zločine ustaškoga režima, nego je u svojim člancima do kraja rata ostao dosljedan u pohvalama Anti Paveliću i njegovoj administraciji. Na Antu Pavelića je gledao kao na primjer čovjeka-vjernika, te ni riječju ni djelom nije štitiio progonjene sugrađane u Sarajevu. U radu se pokazuje da je komunistička historiografija ovakvo ponašanje sarajevskoga nadbiskupa iskoristila kako bi konstruirala sliku o tome da su svi hrvatski biskupi i svećenici u to vrijeme bili isti u podršci ustaškom režimu, što, prema autoru ovoga članka, ne odgovara povijesnoj istini.

Ključne riječi: Ivan evanđelist Šarić, ustaše, klerikalizam, Pavelić, komunistička historiografija.

Abstract: On the basis of daily press, as well as other sources and literature, this paper analyses the relation of the Sarajevo archbishop Ivan Šarić towards the Ustasha government during the Second World War. Šarić, just like other Croatian bishops, jubilantly greeted the establishing of the Independent State of Croatia, but as opposed to some of them, Šarić never criticized the actions and crimes of the Ustasha regime, but rather re-

mained consistent in his articles in the praise of Ante Pavelić and his administration. He viewed Ante Pavelić as a man of faith, and did not protect, either through words or actions, the persecuted citizens of Sarajevo. This paper shows that the communist historiography utilised this behaviour of the archbishop of Sarajevo in order to construct an image that all Croatian bishops and clergymen were at that time united in their support for the Ustasha regime, which, according to the author of this paper, does not correspond to historical truth.

Key words: Ivan Evangelist Šarić, Ustashas, Clericalism, Pavelić, Communist historiography

Sarajevski nadbiskup Ivan evanđelist Šarić¹ upravljao je po veličini drugom biskupijom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj,² na čijem su teritoriju živjeli mnogi pravoslavci i muslimani. Ovim se tekstom ne namjerava prikazati cjelokupno djelovanje sarajevskoga nadbiskupa Šarića, nego samo dio njegova života koji se redovno izostavlja u istraživanju njegova lika i djela: posrijedi je samo vremenski interval Drugoga svjetskog rata. Zanimljiva je, naime, činjenica da se na znanstvenom skupu o Ivanu ev. Šariću, održanu 19. siječnja 2002. u Sarajevu, ni u zborniku radova objavljenu pet godina kasnije, nijedan predavač nije bavio Šarićevom ulogom tijekom Drugoga svjetskog rata. Obradeni su mnogi aspekti njegova djelovanja prije rata i u poratnom razdoblju, ali o onom 1941-1945. vlada potpun muk.³ Nešto je kasnije u Vrhbosanskome bogoslovnom sjemeništu i u sarajevskoj Crkvi sv. Josipa 15. i 16. srpnja 2010. godine održan simpozij o Ivanu Šariću te je predstavljena bibliografija

¹ Ivan evanđelist Šarić rođen je 27. rujna 1871. u Docu kraj Travnika. Isusovačku je gimnaziju završio u Travniku, teologiju u Sarajevu, za svećenika je zaređen 1894. g. Četiri godine kasnije doktorirao je na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, a 1908. imenovan naslovnim biskupom cazaropolitanskim i pomoćnim biskupom vrhbosanskim. G. 1922. preuzima upravljanje Vrhbosanskom nadbiskupijom, na čijem čelu ostaje do 1945, kad napušta svoju dijecezu i odlazi u emigraciju, gdje 1960. g. umire u Madridu. Usp. "Šarić, Ivan Evangelist", u: *Hrvatski leksikon*, II, (ur. A. Vujić), Zagreb, 1997., 510.

² Najveća je bila Zagrebačka nadbiskupija, kojom je upravljao nadbiskup Alojzije Stepinac.

³ Usp. *Ivan Šarić. Vrhbosanski nadbiskup. Zbornik radova znanstvenog skupa o dr. Ivanu Šariću održanog 19. siječnja 2002. u Sarajevu*, (prir. Pavo Jurišić), Sarajevo, 2007.

njegovih radova.⁴ Prema pisanju *Katoličkoga tjednika* nijedan od predavača na simpoziju nije se dotaknuo Šarićeve uloge u četverogodišnjem ratnom vihoru.⁵ A samo pak izbjegavanje tematiziranja njegove uloge tijekom rata tema je zasebna i na poseban način intrigantna. Budući da su u prikazima sa znanstvenoga skupa istraženi svi aspekti Šarićeva djelovanja osim ratnoga, ovdje ću se pozabaviti upravo njegovim odnosom prema ustaškom režimu i poglavniku Anti Paveliću, te njegovim stavovima prema nekim problemima u njegovoj biskupiji tijekom rata. Radi izbjegavanja mogućih manipulacija, nepreciznosti i nepotpune utemeljenosti u radu ću se služiti prvenstveno primarnim izvorima, odnosno onim što je sarajevski nadbiskup u naznačenu razdoblju sam izjavio, odnosno objavio u pisanim medijima.

Nadbiskup Šarić i ustaše

U prvom broju *Sarajevskoga Novog lista*, novinama što ih je ustaška vlast bila pokrenula u Sarajevu odmah po uspostavi Nezavisne Države Hrvatske, vrhbosanski nadbiskup Šarić u tekstu naslovljenu *Bog i Hrvati* opisuje svoj susret s ustašama u emigraciji. On, uz ostalo, govori o ustašama kao o “požrtvovnim vjernicima“:

Bio sam kod naših Ustaša u Americi Sjevernoj i Južnoj. Tamošnji biskupi, Amerikanci, Nijemci, Irci, Slovaci, Španjolci, s kojima sam dolazio u doticaj, hvalili su mi Hrvate Ustaše kao dobre i požrtvovne vjernike, kao ljude Božje i narodne. Ne može biti Hrvat u tuđini bez svoje Crkve. On za nju radi i žrtvuje. Njoj, Crkvi Božjoj, izručuje, što mu je najdraže: uzdanicu svoju, djecu svoju. Za svećenike svoje ne žali on ništa. Svojim znojem i žuljevima on ih uzdržava. Koliko sam puta čuo od naših Ustaša: “Što bismo mi ovdje bez svojih svećenika!” Jedan mi iz Hercegovine, Ljubušak, reče: “Nama je draga i sveta svaka opomena svećenička. U njoj divimo dobro svoje i naroda svojega.” /.../ I kako je pravome hrvatskom rodoljubu draga i mila Lijepa Naša Domovina! To mu je u srcu najljepše, najdragocjenije i najdraže. Pjevao sam s Ustašama našim svim srcem i glasom “Lijepu Našu Domovinu”, a uvijek svi s krupnim suzama u očima. I sa živom nadom u njezinu što skoriju lijepu, slatku i zlatnu Slobodu. Uzdižući Bogu za nju, molili smo se Svemogućemu i za Poglavnika Dr. Antu Pavelića, neka nam ga On Milostiv prati i doprati u Slobodnu

⁴ Usp. Franjo Marić – Tomo Vukšić, *Bibliografija nadbiskupa dr. Ivana Ev. Šarića*, Sarajevo, 2010.

⁵ Usp. “Nadbiskup Šarić je zavrijedio da mu kažemo hvala”, u: *Katolički tjednik*, 25-VII-2010., 4-5.

Hrvatsku. I dobri je Bog čuo i, eto, uslišio naše vapaje i uzdisaje: “Tebe Boga hvalimo, Tebe Gospodina ispovijedamo.” /.../.⁶

U drugoj prigodi, studenoga 1942., tijekom posvećenja kapele Hrvatskih zrakoplovnih snaga u Rajlovcu nedaleko Sarajeva, nadbiskup Šarić je u svom obraćanju pripadnicima zrakoplovnih vojnih snaga NDH rekao:

Dragi i hrabri naši zrakoplovci: Ja zahvaljujem g. Zapovjedniku zrakoplovne luke Rajlovac, što me je pozvao da blagoslovim vašu kapelicu, a osobito mu zahvaljujem na divnom govoru koji smo upravo čuli /.../. Mi trebamo dobrih čestitih i krepkih muževa koji će govoriti istinu, širiti ljubav i vjeru, boriti se protiv mračne promidžbe, kojom bi neprijatelj htio zatrovati naša srca. No to mu je uzalud jer dragi Bog voli Hrvate kojih je geslo Bog i Hrvati. A da budemo takvi, trebamo se ugledati u našeg dičnog Poglavnika, koji nam u svakom, pa i vjerskom pogledu može biti uzorom. /.../. S vjerom u Boga i uz dragog našeg Poglavnika, budimo zato uvijek za Poglavnika i Dom - Spremni!⁷

Prema napisu iz *Katoličkoga tjednika*, nakon proslave 50. obljetnice svećeničke službe nadbiskupa Šarića 30. srpnja 1944. održana je svečana večera za otprilike 60 uzvanika, tijekom koje su nadbiskup i najistaknutiji predstavnici ustaške vlasti održali prigodne govore. Započevši izvještaj s večere tvrdnjom kako se na njoj “tako jako osjećalo kucanje ljubavi”, autor nastavlja:

Brzo se digao Nadbiskup i održao kratku zdravicu. On je poznat kao vrstan zdravničar širom Bosne, a i izvan nje, ali je ovom zdravicom – kratkoćom i pregnantnošću misli – nadvisio samoga sebe. Nazdravlja ministru oružanih snaga, svom starom znancu i prijatelju iz orlovsko-križarskih vremena gosp. Anti Vokiću, ustaškom krilniku, kao čovjeku velikoga Poglavnikova povjerenja i iza Poglavnika čuvaru hrvatske sigurnosti. Glavaru građanske uprave državnom ministru gosp. Ing. Ivici vitezu Frkoviću veli, da je jak i blag i zato nama svima drag. Zapovjednika III. do-

⁶ Ivan Šarić, “Bog i Hrvati”, u: *Sarajevski Novi list*, 11-V-1941., 4. Isti tekst objavljen je i tjedan dana kasnije u *Katoličkom tjedniku*. Usp. Ivan Šarić, “Bog i Hrvati”, u: *Katolički tjednik*, 18-V-1941., 6.

⁷ “Blagoslov rimo-katoličke crkvice”, u: *Sarajevski Novi list*, 10-XI-1942., 5.

mobranskog zbora generala M. pozdravlja kao junaka i veli: Hvala Bogu, da ga imamo u svojoj sredini. Za stožernika gosp. Stipu Barbarića kaže, da sav živi u velikim ustaškim idejama, da mu ga je uvijek drago slušati, jer na njegova usta progovara i vila hrvatska. /.../.⁸

Nadbiskupa Šarića često su posjećivali visoki dužnosnici ustaškoga pokreta i vlade NDH. Tako je tijekom proslave Uskrsa 1944. nadbiskup Šarić primio u audienciju ministra obrazovanja Julija Makanca i zapovjednika II. zbornoga područja. To je onaj isti ministar koji je u ustaškom tisku napao nadbiskupa Stepinca zbog povijedi koju je ovaj održao 31. listopada 1943:

U Sarajevu je o Uzkrsu boravio ministar narodne prosvjete gosp. Dr. Julije Makanec pa je tom zgodom posjetio – na sam Uzkrš prije podne – i preuzv. Gosp. Nadbiskupa, zadržavši se s njim u duljem srdačnom razgovoru. Nadbiskup mu je uzvratio posjet, u pratnji svoga tajnika, istoga dana po podne. Isto je tako posjetio preuzv. Gosp. Nadbiskupa novi zapovjednik III. zbornog područja. I njemu je Preuzvišeni, u pratnji svog tajnika, uzvratio posjet.⁹

Katolički tjednik bilježi i Šarićeve posjete (prigodnim ili svečanim) akademijama koje bi organizirala ustaška mladež u Sarajevu.¹⁰

Šarićev stav o Anti Paveliću

Sarajevski nadbiskup Ivan Šarić bio je iznimno naklonjen Anti Paveliću, što je vrlo često pokazivao u svojim govorima ili u pisanoj formi. Koristio se brojnim prigodama da pohvali Pavelićevu osobu i njegovo djelo, te mu je posvetio i neke svoje pjesme.¹¹ Jednu odugačku pjesmu posvećenu Anti Paveliću Šarić je napisao i objavio

⁸ “Proslava Zlatne Mise nadbiskupa Dr. Ivana Ev. Šarića”, u: *Katolički tjednik*, 13-VIII-1944., 4.

⁹ “Visoki posjet kod Nadbiskupa”, u: *Katolički tjednik*, 16. travnja 1944., 4.

¹⁰ Usp. “Akademija muškog ogranka ustaške mladeži”, u: *Katolički tjednik*, 4-I-1942., 4.

¹¹ Prva pjesma koju je nadbiskup posvetio poglavniku Paveliću objavljena je u biskupskom časopisu pod naslovom *Kad sunce sja... Posvećeno Poglavniku dr. Anti Paveliću*. Usp. Ivan Šarić, “Kad sunce sja... Posvećeno Poglavniku dr. Anti Paveliću”, u: *Vrhbosna*, LV/4-5

u *Katoličkom tjedniku* od 21. prosinca 1941., a bila je prenesena i u drugim tiskovinama. Pjesma je naslovljena *Poglavniku Oda* i počinje opisom Šarićeva i Pavelićeva susreta u bazilici Svetoga Petra u Rimu.¹²

Sarajevski nadbiskup u ovoj pjesmi zaista nije škrt u pohvalama ustaškom vođi Paveliću, koga naziva “ustašom divnim”, “dobrim genijem”, “junakom sreće”, “mistikom”, “prorokom”, “čovjekom uma, srca i poštenja”, “našim Leonidom”, “čovjekom koji istinu i pravdu diše i koji je kao sunce čist i sjajan”, “nosioćem slobode koji čuva duše naše od raja paklenog tj. marksizma i boljševizma”, koji “dan i noć radi za Hrvate”, na čijem se “srcu grije ustaški junak”. Pavelić je za Šarića “ko kralj David kojeg Bog brani” i čovjek koga hrvatski “narod treba kanoti hljeba”. Ova dugačka pjesma objavljena u *Katoličkom tjedniku* bila je opremljena velikom Pavelićevom fotografijom ispod koje je velikim slovima u sredini između stihova stajalo:

PROVIDNOST BOŽJA ODREĐUJE SVJETOVIMA+
ODREDILA JE HRVATSKOM NARODU PUT+
KOJIM JE PROLAZIO KROZ VJEKOVE+
NIJE NI U NAJTEŽIM ČASOVIMA IZGUBIO VJERE+
I ZATO MU JE BOŽJA PROVIDNOST DOSUDILA
SLOBODU+
BOGA HVALI+
U NJEGOVU SE POMOĆ UZDA+
I BOG ĆE MU RAD BLAGOSLOVITI!

Dr. Ante Pavelić

Kad je 25. travnja 1941. zapovjednik vojske NDH Slavko Kvaternik posjetio nadbiskupa Šarića u njegovoj rezidenciji u Sarajevu, ovaj je iskoristio priliku da pošalje telegram s pozdravima šefu države Anti Paveliću:

(1941.), 73. Šarić je inače običavao pisati i posvećivati pjesme različitim političkim ličnostima svoga vremena, od Stjepana Radića, Vladka Mačeka do jugoslavenskoga kralja Aleksandra Karađorđevića. U jednom izvještaju Stjepana Gažija potpredsjedniku jugoslavenske vlade u egzilu za Šarića se navodi da je bio “sluga i pjevač oda svim kraljevima i režimima”. Usp. Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb, 1985., 54.

¹² O tom susretu u Rimu prije Pavelićeva dolaska na vlast govori i *Katolički tjednik*. Usp. D. PEŠKO, “Naš nacionalizam” u: *Katolički tjednik*, 30-VII-1944., str. 15.; Usp. Ivan Šarić, “Poglavniku oda”, u: *Katolički tjednik*, 21-XII-1941., 18.

Gospodine Poglavniče!

Iz moje rezidencije, u kojoj danas boravi vrhovni zapovjednik naše hrvatske vojske vojskovođa i maršal g. Slavko Kvaternik, čast mi je srdačno Vas pozdraviti ispred cijele Nadbiskupije Vrhbosanske i Crkvene Pokrajine Bosansko-Hercegovačke. Pozdravljam Vas, Gospodine Poglavniče, ispred mukotrpnog hrvatskog naroda Herceg-Bosne, koji je dugi niz stoljeća čekao svoje oslobođenje i uskrnuće, pa smo, eto, sretni i ponosni, da nam je donio slobodu i nezavisnost sin naše grude, naše uže domovine, Herceg-Bosne Ponosne. Neka dobri Bog obilno naplati Vaše tolike žrtve i napore, što ste ih s tolikim herojstvom uložili za naš mili Hrvatski Narod! Molimo se Bogu, da Vas još zadugo uzdrži i poživi za sreću i procvat Vjere i Domovine. On Svemogući neka svakim svojim Blagoslovom blagoslovi Vaše djelo, našu toliko žudenu Slobodnu Nezavisnu Hrvatsku državu! I ovom prilikom, Preuzvišeni Gospodine Poglavniče, Obnovitelju Nezavisne Hrvatske Države, izvolite primiti izraze mogega uvijek dubokog i odanoga poštovanja!¹³

Na to srdačno pismo nadbiskupa Šarića uskoro je, 7. svibnja 1941. došao odgovor od predstojnika Pavelićeva ureda u Zagrebu:

Preuzvišeni Gospodine!

Vaša pažnja i srdačna čestitka prigodom uspostave Nezavisne Države Hrvatske Poglavniku je osobito mila, pa Vam najljepše zahvaljuje. Neka Svevišnji blagoslovi veliko djelo i usliši Vaše želje za dobro naroda i države.

Za dom spremni!

Po odredbi Poglavnika, predstojnik Ureda,
krilni pobočnik glavno-stožerni pukovnik Adolf Sabljak.¹⁴

Oduševljenje nadbiskupa Šarića osobom i djelom ustaškoga vođe nije se s vremenom umanjivalo, kako se pokazivalo kod drugih katoličkih prelata, tako da je sarajevski nadbiskup nastavio pronalaziti prigode da pohvali Pavelića, čak i kad situ-

¹³ “Nadbiskup Vrhbosanski Poglavniku Nezavisne Države Hrvatske”, u: *Katolički tjednik*, 18-V-1941., 4.; “Nadbiskup Vrhbosanski Poglavniku Hrvatske”, u: *Sarajevski Novi list*, 15-V-1941., 5.

¹⁴ “Zahvala Poglavnika Vrhbosanskom nadbiskupu”, u: *Vrhbosna*, LV/4-5 (1941.), 107.

acija ili proslava nije imala nikakve veze s politikom, kao što je to bilo npr. 31. prosinca 1941., tijekom susreta s dijecezanskim klerom na staru godinu, kad je pohvalio Poglavnika i njegove suradnike.¹⁵ Razašiljene su i okružnice o tome kako treba dostojno proslavljati Poglavnikov imendan:

Prečasnom i velečastnom
Dušobrižnom svećenstvu Nadbiskupije
vrhbosanske.

U nedjelju, 13. Lipnja o. g., slavi poglavar Nezavisne Države Hrvatske, Poglavnik Dr. Ante Pavelić, svoj imendan, te povodom ovoga pozivam sav dušobrižni kler, da toga dana iza svečane sv. Mise održi Te Deum s molitvama, i da pozove vjernike, da se taj dan toplo pomole Bogu, i da Njemu preporuča našega Poglavnika i Nezavisnu Državu Hrvatsku. Na svečanost neka se pozovu mjestne vlasti, kako se radi o državnim blagdanima.¹⁶

Treba reći da Šarić ovom okružnicom o proslavi Poglavnikova imendana nije činio ništa što nisu činili i drugi biskupi u NDH, jer se Pavelićev imendan slavio vrlo svečano u NDH. Pravi je problem u Šarićevoj nesmanjenoj oduševljenosti Antom Pavelićem, o kome je nastavio govoriti u superlativima, nazivajući ga “apostolom” i čovjekom koji je “pun nade, vjere i ljubavi“:

Nismo smjeli napisati ni izgovoriti njegovo ime, pa smo pisali po stijenama i izgovarali uz opasnost odležati u zatvoru. ŽAP (Živio Ante Pavelić). Draga su nam ta velika tri slova i zato što su u njima tri najljepše vrline našeg Poglavnika. On je čovjek Žrtve. On je Čovjek Apostol. On je čovjek Prošnje ili Molitve. A to sve mora biti svaki pravi Hrvat. Mora biti prodahnut duhom požrtvornosti, duhom apostolata i duhom molitve. Tko misli, taj se Bogu moli. Tko se ne moli, taj ne misli. Ne moliti se Bogu uvijek je znak male duhovne vrijednosti. Živina se ne moli, jer ne misli. Hrvatsko je staro geslo: “Bog i Hrvati”. Mi ćemo Hrvati svoje srce i svoju dušu uvijek podizati k Bogu. Jer ako Bog uz nas ne gradi, uzalud mi

¹⁵ Usp. “Svjetovni kler podastire Nadbiskupu novogodišnje želje”, u: *Katolički tjednik*, 11-I-1942., 4.

¹⁶ Arhiv nadbiskupijskog ordinarijata Sarajevo (ANOS), 1512/1943; “Proslava Poglavnikova imendana”, u: *Katolički tjednik*, 13-VI-1943., 5.

gradimo i radimo. Imamo lijep primjer u našem Poglavniku. Nije davno što mi je prijatelj Ademaga Mešić ovako govorio. “Nikad mi se više nije dopao naš Poglavnik, nego kad sam ga jednom posjetio u njegovu dvoru. Baš je svršavao svoj objed s obitelji svojom. Na svršetku objeda ustali su svi i Bogu se pobožno pomolili. E to mi je tako drago bilo, završio plemeniti Ademaga, da mi je dolazilo da ga poljubim. Pada mi ovdje na pamet što mi je pripovijedao vrhbosanski stožernik g. Marko Mihaljević: “Bili smo mi povratnici ustaše na Liparima u Siciliji. U svom zatočenju sagradili smo sami svojim rukama crkvicu u čast svetom Anti. I bili su naši momci tako pobožni, da ih je kao uzorne katolike zavolio tamošnji biskup, pa im je i blagoslovio njihovu lijepu crkvicu. U njoj se je svaki dan čula molitva i sveta pjesma na hrvatskom jeziku”. Takva nas ustaška pripovijest dira do suza. Bog im nije ostao dužnik. A Bože nam daj i ljudi požrtvovnih. I u slobodi potreban nam je duh požrtvovnosti. Za Dom treba da se žrtvujemo. Stari i prvi vojnik Francuske, čovjek povijesti, ustvrdio je nedavno, da je do sloma Francuske došlo samo stoga što je u francuskom društvu duh uživanja prevladao nad duhom požrtvovnosti i samozataje. Ta je velika riječ maršala Petaina ušla u povijest Francuske i u povijest svijeta. Nezavisna Država Hrvatska sretna je što ima požrtvovnoga Poglavnika. On i njegova kuća do skrajnosti su požrtvojni. Što nisu sve podnijeli kroz punih dvanaest godina u zatočenju. Nikad im ne možemo dosta zahvaliti na tim žrtvama za Dom. Značajno je što sam nedavno čuo o Poglavnikoj djeci. Njihova plemenita mati daje ih u konvikt Milosrdnih Sestara u Zagrebu i moli č. Sestru prefektu, nek im postelja bude tvrda. Ta riječ spartanska odiše duhom žrtve i samozataje. Pravi, čitavi Hrvati moraju biti apostoli. Ovo je govorio Stjepan Radić: “Mi Hrvati trebamo ljudi apostolâ”. Apostolâ dobrog primjera, junačke riječi, dobre štampe; apostolâ koji će upravo propovijedati čestitost i krepost našem svijetu na sve strane. I u apostolatu uzor nam je naš Poglavnik. On stigne na sve strane. Ubacuje u srca svjetlost i ljubav prema Domovini; probuđuje ponos i jakost u hrvatskim srcima; unosi nam u oči sreću i sjaj. Zarez mu je oštar; energija besprimjerna; on živi i radi apostolski; on je pun vjere, nade i ljubavi; on je blag i jak: njega nam je dao Bog u kojega se on uzda kao čovjek Božji. Providnosti hvala, što si nam ga dala! Pa budimo za takova Poglavnika i za Dom spremni!¹⁷

¹⁷ Ivan Šafrić, “ŽAP”, u: *Sarajevski Novi list*, 10-IV-1942., 13.

Nakon proslave Šarićeve zlatne mise (50. obljetnice svećeničkoga ređenja) u sarajevskoj Katedrali 30. srpnja 1944., nadbiskup Šarić je organizirao svečano primanje za odabrane crkvene i političke dužnosnike. Tom je prigodom poseban izaslanik šefa države Ivica Frković uručio sarajevskom nadbiskupu specijalnu srebrnu medalju, o čemu *Katolički tjednik* izvješćuje:

Među čestitarima je sigurno bio najodličniji glavar građanske uprave, državni ministar gosp. Ing. Ivica vitez Frković.¹⁸ On je na čestitanje došao kao specialni Poglavnikov izaslanik. Kad je stigao u nadbiskupski dvor, rekao je Preuzvišenomu, da je imao želju prisustvovati i Nadbiskupovoj Zlatnoj Misi, ali je zakasnio zrakoplov – stigao je na uzletišta malo prije – no zato je ipak izvršio svoju kršćansku dužnost: prisustvovao sv. Misi u crkvi sv. Vinka. Poglavnikov izaslanik Ivica vitez Frković donio je preuzv. gosp. Nadbiskupu specialnu srebrnu spomen-medalju. Na njoj je s jedne strane Poglavnikov lik, a s druge strane hrvatski državni grb i sliedeća posveta s urezanim Poglavnikovim vlastoručnim podpisom:

Preuzvišenom Nadbiskupu
IVANU EV. ŠARIĆU
Prigodom 50. Godišnjice
Misnikovanja
POGLAVNIK
ANTE PAVELIĆ

Predavajući tu spomen-medalju održao je ministar Frković kratak govor i u njemu istaknuo, da je on neobično sretan, što mu je stavljeno u dužnost na ovoj svečanosti zastupati Suverena Nezavisne Države Hrvatske i podieliti Nadbiskupu-Svečaru ovo riedko odlikovanje. U tome vidi on najbolji dokaz, koliko Poglavnik cieni sav Nadbiskupov vjerski i nacionalni rad. Na svemu tomu izkazuje mu Poglavnik preko njega punu svoju zahvalnost kao i zahvalnost cieloga Hrvatskoga naroda. U svom od-

¹⁸ Ivica Frković (1894.-1980.), inženjer šumarstva i političar. Neposredno nakon proglašenja NDH, 16. travnja 1941. imenovan je ministrom šuma i ruda te je na toj funkciji ostao u četiri sastava vlade NDH. Početkom 1943. imenovan je poglavnikovim opunomoćenikom kod njemačkih postrojbi, 369. vražje i 264. lovačke divizije. Od rujna 1943. obavlja dužnost glavara građanske uprave u Sarajevu, te za područje velikih župa: Vrhbosna, Usora, Sol, Lašva i Glaž, a od 4. veljače 1944. za župu Hum, te kotareve Bijeljina, Brčko, Gradačac i Derventa. Nosilac je naslova viteza. Na kraju rata uspio je emigrirati te je 1980. g. umro u Buenos Airesu. Usp. "Frković, Ivica", u: *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.-1945.*, Zagreb, 1997., 120-121.

govoru zamolio je Nadbiskup gosp. Ministra Ing. I. Frkovića, da kod Poglavnika bude tumačem njegove zahvalnosti, sreće i radosti, radi Poglavnikove čestitke i ovoga riedkoga odlikovanja.¹⁹

Katolički tjednik donio je reportažu o audijenciji i čestitkama dijecezanskoga klera nadbiskupu Šariću 31. srpnja 1944. U jednom se članku navode i Šarićeve riječi kojima on povlači paralelu između sebe i Pavelića, poentirajući kako su obojica bili “potpuni Hrvati i potpuni katolici“:

Ako ću govoriti o sebi, reći ću s grčkim piscem: “έχομαι” ili sa sv. Franjom Asiškim: totus quantus catholicus sum. Posve sam katolički. Spreman sam sve podnieti, pa i istu smrt za Katoličku Crkvu. Ako ću pogledati na Hrvatski narod, onda ću kazati, da sam uvijek bio totus quantus Croata. Uvijek podpun Hrvat. Od malih nogu Croata. Uvijek na liniji našega Staroga. Molio sam Boga i za tu milost našoj lijepoj Hrvatskoj domovini, da se Bosna pripoji Majci Hrvatskoj. I to je Bog dao. I nam je Bog velikoga Poglavnika, koji je to svojim mučeničkim djelima izveo. Nije prezao ni pred trinaestogodišnjim progonstvom u tuđini, samo da to svoje djelo konačno izvede. A bio je uvijek i Croata i Catholicus. I u tamnici, i kad je u progonstvu gradio kapelicu sv. Ante, i kad je došao u crkvu sv. Petra u Rimu na grob apostolskog prvaka. I Bog mu je dao ono, za čim je išao. /.../.²⁰

¹⁹ “Proslava Zlatne Mise nadbiskupa Dr. Ivana Ev. Šarića”, u: *Katolički tjednik*, 6-VIII-1944., 4. Treba reći da nadbiskup Šarić nije bio jedini prelat i svećenik kome je Pavelić iskazao ovakvo priznanje. Popis svih svećenika i prelata koji su primili počasti od Pavelića nalazi se u već spomenutoj knjizi *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, (ur. J. Horvat i Z. Štambuk), Zagreb, 1946., 194-199. No, ove podatke treba uzeti s rezervom, jer se radi o knjizi koja često nije pouzdana. I talijanski autor Rivelli, čija je knjiga više nego tendenciozna, navodi da je sarajevski nadbiskup Šarić primio spomenutu medalju od ustaške vlade u studenom 1941. godine i da je na njoj pisalo: “Za Vašu aktivnost, nadahnutu pravim ustaškim duhom”. Rivelli pogrešno navodi ne samo mjesec nego i godinu dodjele ove medalje, a na samom odličju uopće ne postoje riječi što ih on navodi. Usp. M. A. Rivelli, *L’arcivescovo del genocidio. Monsignor Stepinac, il Vaticano, e la dittatura ustascia in Croazia, 1941-1945*, Milano, 1999., 60., bilj. 3.

²⁰ “Proslava Zlatne Mise nadbiskupa Dr. Ivana Ev. Šarića”, u: *Katolički tjednik*, 13-VIII-1944., 3-4.

Premda su se neki prelati i svećenici tijekom ratnih zbivanja, nakon uvida u narav ustaškog režima i neposrednih spoznaja, počeli distancirati od Pavelića i od politike koju je on vodio (barem ga ne hvaleći u javnosti kako su prije toga običavali), to se nikad nije dogodilo u slučaju nadbiskupa Šarića. On je nastavio s pisanjem pohvala i panegirika Paveliću koji su vrlo često prelazili granice dobra ukusa. Njegov se entuzijizam prema Poglavniku nije smanjivao ni potkraj rata, o čemu svjedoči i njegov članak u ustaškom dnevnom listu *Hrvatski narod*, napisan u srpnju 1944., a naslovljen *Hvala Bogu i Poglavniku*

Povodom mojega 50-godišnjeg svećenstva ili zlatne moje mise, mogu samo reći: hvala Bogu [...]. Nije dobro hvaliti samoga sebe al ja hvalim sebe što sam po milosti Božjoj uvijek bio vjeran i zborom i tvorom prema Bogu i Božjoj stvari. To mi nitko ne može poreći, a ne može mi nitko poreći ni to da sam uvijek bio vjeran i svojem narodu hrvatskome. Bio sam uvijek savkoliki Hrvat, savkolik za narod hrvatski i njegovu sreću i slobodu. Samo jedno da spomenem: putovao sam mnogo po inozemstvu. Pitali su me mnogi veliki ljudi pa i diplomati što ce napokon biti s mojim hrvatskim narodom. Ja bih im uvijek odgovarao riječima sv. Pisma: Istina će vas osloboditi. Veritas liberabit nos! A istina je ova: da je hrvatski narod čitavom svojom 1000 godišnjom poviješću zavrijedio da bude svoj na svome, da bude slobodan u svome domu i da ima svoju državu; živa je istina da je za ovu slobodu i nezavisnost Hrvatske, za obnovu hrvatske države najviše poradio naš divni Poglavnik i u Domu Svomu i kao pravi mučenik u inozemstvu. Nikad mu ne možemo mi Hrvati zahvaliti na svemu onome sto je učinio za slobodu svog hrvatskog naroda. I zato iza riječi hvala Bogu, molim iz dna duše svoje: hvala i našem Poglavniku na slobodi i nezavisnosti države Hrvatske. U to ime. ZA POGlavNIKA I DOM SPREMAN. Nadbisk. Sarajevski Ivan Šarić.²¹

Neka društveno-religijska pitanja

Neposredno prije proslave 50. obljetnice svećeničkoga ređenja nadbiskupa Šarića 30. srpnja 1944. u crkvenim i u državnim glasilima izlazili su tekstovi koji veličaju njegovu osobu. U članku objavljen u *Katoličkom tjedniku* srpnja 1944. autor se prisjeća intervencija sarajevskoga nadbiskupa na zasjedanju Bosanskoga sabora 1910. tijekom austrougarskoga upravljanja Bosnom i Hercegovinom. Tekstopisac se

²¹ Ivan Šarić, "Hvala: Bogu i Poglavniku", u: *Hrvatski Narod*, 30-VII-1944., 5.

sarkastično odnosi prema članovima suparničke Hrvatske narodne zajednice,²² te citira govor nadbiskupa Šarića iz 1910. godine.:

Hrvatska Katolička Udruga, duboko uvjerenjena, da u čistoj hrvatskoj ideji leži spas, budućnost i materialno stanje svega pučanstva u Bosni i Hercegovini, ne može smetnuti s uma veliku historijsku činjenicu da se na tom osniva obstanak i pobjedonosni razvitak, kojemu mora i H. K. Udruga svim silama doprinositi, da se oživotvori. Zato izjavljujem, da ona kao sastavni dio čiste stranke prava visoko drži narodni program od 26. Lipnja 1894. Kojega prva točka glasi: "Stranka prava stojeći na temelju hrvatskog državnog prava i narodnog načela radi će svim zakonskim sredstvima da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, na Rieci s kotarom i u Međumurju, u Bosni i Hercegovini i Istri sjedini u jedno samostalno državno tielo u okviru habsburške monarhije, te će podupirati svom snagom nastojanje braća Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovom državnim tielu prikupe". Prema tome ne može Hrvatska Kat. Udruga priznati na teritoriju kraljevstva hrvatskoga nikoje drugo ime, nikoji drugi narod i nikakve druge embleme, do li hrvatskih.²³

I *Vrhbosna* je iz pera vlč. Dragutina Kamberra objavila dugačak tekst posvećen nadbiskupu Šariću u kojemu se, uz uobičajene napade i diskvalifikacije na račun članova Hrvatske narodne zajednice, uvelike hvali Šarićevo političko djelovanje:

Kao što su mnogi veliki životi usredotočeni oko jednoga glavnog dijela i mnoge velike misli oko jednog središnjeg cilja, tako je i političko djelovanje sarajevskog nadbiskupa g. dra Ivana Šarića usredotočeno na radu za pripadnost Bosne Hrvatskoj. Sva njegova politička borba povezana je nastojanjem da se izpletu što mnogobrojnije niti, koje bi povezale Sarajevo i Zagreb, Bosnu i prekosavsku Hrvatsku, zatim da se hrvatska

²² O sukobima između *Hrvatske narodne zajednice* i *Hrvatske katoličke unije* usp. Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985.; Marko Karamatić, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878.-1914.*, Sarajevo, 1992.; Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001.; Ignacije Gavran, *Lucerna lucens? Odnos Vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima. Dossier "Dobri pastir"*. *Rasprave i polemike o Udruženju katoličkih svećenika*, Sarajevo, 2012.

²³ Usp. "Pred proslavu nadbiskupova 50godišnjeg svećeničkog jubileja", u: *Katolički tjednik*, 9-VII-1944., 4. Članak je prvotno objavljen u *Sarajevskom Novom listu* 13. lipnja 1944.

Bosna razbudi, osviesti i snažno naglasi svoju volju da uđe s Hrvatskom u jedan zajednički politički sklop. Ovaj i ovakav rad nadbiskupa Šarića postigao je vrhunac, kada je 19. Srpnja 1910. kao mladi biskup i kao izabrani zastupnik brčanskog kotara, te kao zajednički govornik Hrv. Kat. Udruge u proračunskoj razpravi bosanskog sabora u Sarajevu izjavio i naglasio, da Bosna pripada samo Hrvatskoj, da u Bosni smije biti samo jedan politički narod i to hrvatski i da se u Bosni smiju izdicati samo hrvatski emblemi. Nije to bila samo logična i potrebna reakcija na sveobću ofenzivu velikosrblstva, koje je putem svetosavlja, putem poviestne i jezikoslovne znanosti, zatim putem književnosti prešlo i u sveobću političku ofenzivu na poviestnom području hrvatskog naroda s težnjom i jasno ocrtanim ciljem da i na hrvatsko područje protegne san o Dušanovu carstvu, nego je to bio i logični nutarnji razvoj razbudenog i preporodenog hrvatstva, koje je postajalo sve više sviestno sebe i svega što mu je pripadalo. /.../ Danas u našoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, čije je pravo na Bosnu nadbiskup dr. Ivan Šarić proglasio još 19. Srpnja 1910., danas kada su Bosna i Hrvatska jedno, ali kad još nije završena borba za očuvanje hrvatskih pravednih tekovina, danas prigodom proslave pedesetogodišnjice svećeničkog ređenja dr. I. Šarića, vrijedno je obazreti se sa priznanjem i sa zahvalnošću i na ove događaje, te ih iztaknuti za primjer današnjem pokoljenju, a siedom Nadbiskupu od srca čestitati.²⁴

S obzirom na ustaški plan prevođenja pravoslavnoga stanovništva na katoličku vjeru, nadbiskup Šarić je 13. studenog 1941. napisao pismo zagrebačkom nadbiskupu Stepincu:²⁵

Tendencija je civilnih vlasti, da što više grkoistočnih konvertira, no nažalost, ne postupa se svagdje onako, kako bi trebalo. S više strana primali smo pritužbe, da civilne vlasti, gdje su na prvim mjestima muslimani, ne rješavaju molba grkoistočnih, koji žele prieći na katoličku vjeru. Na drugim pak mjestima određuju visoke takse za vjerske prelaze, koje siromašniji slojevi ne mogu plaćati. Tako je bilo u Sarajevu, gdje je općina tražila, u ime svoje takse, 500 Kuna, tako da smo bili prisiljeni obratiti se na Vladu u Zagrebu i zamoliti, da se dokine ova odredba. Razumije

²⁴ Dragutin Kamber, "Zastupnik hrvatskog državnog prava", u: *Vrhbosna*, LVIII/7-8 (1944.), 182-187.

²⁵ Ovo je pismo bilo priloženo dugom pismu hrvatskih biskupa poglavniku Paveliću od 20. studenog 1941. Usp. ANOS, 4107/41.

se, da ovakav postupak lokalnih vlasti uvelike ometa konverzije. [Dalje preuzvišeni Natpastir govori o promičbi evangeličke vjeroispoviedi. Njeni predstavnici da su govorili]²⁶ da ne trebaju (grkoistočnjaci) prelaziti na katoličku vjeru, da će im se popovi vratiti, a ako već prelaze, radije neka pređu na protestantizam i t.d.²⁷

Kao što se vidi iz ovoga pisma, pitanje vjerskih prijelaza za vrhbosanskoga nadbiskupa bilo je samo političko pitanje, a sva briga oko njega nije bila usmjerena na sudbinu i tragediju ljudi koji su morali mijenjati svoju vjersku pripadnost kako bi spasili živu glavu, nego samo na otklanjanje prepreka koje ometaju ubrzavanje toga procesa. Njega, očito, nisu zanimali razlozi zašto je srpsko-pravoslavno stanovništvo uopće prelazilo na katoličanstvo, nego je samo analizirao prepreke koje su usporavale provedbu ovoga projekta.²⁸ U dokumentu pronađenu u arhivu Sarajevske nadbiskupije vlč. Mati Livajušiću, koga šalje u Donje Vukovsko da se brine oko vjerskih prijelaza, Šarić piše: “Šaljući vas na Vaše novo mjesto, povjeravam Vam tešku ali uzvišenu, dužnost dovođenja zalutalih ovaca u ovčinjak Kristov, želim Vam potpuni uspjeh u Vašem radu i kao zalog ovoga uspjeha podjeljujem Vama i Vašem novom stadau svoj natpastirski blagoslov”.²⁹ U jednom drugom dopisu župniku u Bijelom Brdu Iliji Gavriću Šarić piše: “Jasno je po sebi, da ne ćete tumačiti subtilne razlike između katoličke i grčkoistočne nauke. Dosta je, da znadu, da je Sv. Otac Papa vrhovni glavar Crkve. Isto glede pouke je dovoljno, da su obraćenici poučeni u glavnim istinama katoličke Crkve. Djecu grčkoistočnjaka, koji su najavili svoj prijelaz u katoličku Crkvu, ne možete krstiti, dok sami roditelji formalno ne prijeđu. [...]. Obračenici, koji su već prešli na katoličku vjeru, ne smiju slaviti svetaca, koje ne slavi katolička Crkva. Što se tiče svetkovanja krsne slave, nastojte ih od toga odvratiti. Ako bi to ipak slavili, neka ne bude u tome Vašeg učešća”.³⁰ Sličnu uputu Šarić je poslao i župnom uredu u Bosanskom Brodu, tražeći da obraćenike treba poučiti “da oni moraju prekinuti svaku vezu s grčkoistočnom crkvom”, da ih se odvrati od slav-

²⁶ Ova rečenica je u Šarićevo izvješće ubačena od strane samoga nadbiskupa Stepinca.

²⁷ Arhiv Hrvatske biskupske konferencije (AHBK), S-1941-III.

²⁸ Usp. Jure Krišto, *Katolička Crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, I, Zagreb, 1998., 76.

²⁹ ANOS, 4058/41.

³⁰ ANOS, 4850/41.

ljenja krsne slave i “grkoistočnih svetaca” jer bi u suprotnom “nastala pogibelj, da bi oni ostali kriptogrkoistočnjaci”.³¹

Sarajevski nadbiskup nije nikad kod ustaške vlasti protestirao protiv zločina koji su počinjeni nad Židovima, Srbima i Romima,³² ali je zato svoj utjecaj kod državne vlasti koristio ne kako bi protestirao protiv otimačine privatne imovine “nepoćudnih elemenata”, nego je od vlasti tražio da se oteta imovina dadne ljudima koji su “zadužili našu hrvatsku stvar”. Tako je 4. siječnja 1942. napisao pismu ministru Andriji Artukoviću:

GOSPODINE MINISTRE!

zamoljen sam od odlične gospode iz Sarajeva, da pred Vas, Gospodine Ministre, iznesem jednu stvar, pa sam slobodan to i učiniti. U zadnje vrijeme u Zagrebu mnoge židovske radnje prelaze u ruke Hrvata. Ovih dana imala bi prijeći u hrvatske ruke knjižara i papirnica A. Brusina, čiji je vlasnik bio Mavro Štajner. Među ljudima, koji bi mogli doći u obzir, da preuzmu ovu radnju nalazi se i g. PETAR JAKOVLJEVIĆ, Ljubušak, otac junačkog i vrlog pukovnika g. Stjepana Jakovljevića, branitelja Višegrada. I otac i sin isticali su se svojim nacionalnim radom, pa su uvelike zadužili našu hrvatsku stvar. G. Petar Jakovljević, publicista, već je prije radio u knjižari “A. Brusina”, potpuno je upućen u ovaj posao, pa smo mišljenja, da bi ova knjižara došla u dobre ruke, ako bi ju dobio g. Petar Jakovljević. Ovim bi se učinila velika stvar i g. Stjepanu Jakovljeviću, jer bi mu otac bio materijalno obskrbljen, pa bi se on mirnije mogao posvetiti svojim odgovornim poslovima u ovim teškim danima. Uvjereni sam, Gospodine Ministre, da će se izaći ususret molbi g. Petra Jakovljevića, pa Vam unaprijed topla hvala na svemu, što ćete spomenutom gospodinu učiniti. Izvolite, Gospodine Ministre, i ovom zgodom primiti izraze moga dubokog štovanja i odanosti.

nadbiskup vrhbosanski.
Njegovoj Preuzvišenosti
Dr. ANDRIJI ARTUKOVIĆU, ministru unutarnjih poslova.³³

³¹ Usp. ANOS, 4185/41.

³² Pisao je jedino Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja da se ima “obzira kod odvođenja u koncentracione logore pripadnika jevrejske rase prema osobama, koje su prešle na katoličku vjeru, ili koje su vjenčane u katoličkoj Crkvi”. ANOS, 392/42.

³³ ANOS, 20/1942.

Dakle, sarajevski nadbiskup ne protestira zato što je Mavri Štajneru oteta imovina, nego traži od državne vlasti da knjižaru dodijeli ocu zaslužnoga ustaškog generala kako bi on “bio materijalno obskrbljen”, kako bi se mogao lakše posvetiti odgovornim poslovima u “ovim teškim danima”. Koliko li su tada tek teški dani bili za obitelj Štajner, o tome ovom prilikom nema ni spomena. Na ovom se dokumentu iz arhiva Sarajevske nadbiskupije definitivno zasjenjuje “veličina” sarajevskoga nadbiskupa Ivana Šarića, mnogo više nego na svim drugim pjesmama i pohvalama ustaškom režimu i Anti Paveliću. U ovom kontekstu možemo prenijeti i reakciju potpredsjednika jugoslavenske vlade u egzilu Jurja Krnjevića, istaknuta člana Hrvatske seljačke stranke, koja je pročitana na radiju BBC-a 16. studenog 1942. godine. Juraj Krnjević kritizirao je postupke Katoličke crkve u vezi s preobraćenjima i izričito spomenuo nadbiskupa Šarića:

Pavelićev režim je morao naići na nepomirljivi otpor hrvatskog naroda i propasti, jer je utemeljen na sili, nasilju i proljevanju nevine krvi. Takove su metode odvratne čovječanskom osjećaju hrvatskog naroda. Nikada se nije dao njima slomiti, niti ih je prihvatao. On ih sada još odlučnije osuđuje nego li ikada prije, jer ih Pavelić proglašujući se samodržcem vladarem Hrvatske čini tobože u interesu hrvatskog naroda i nabacuje se time blatom na neokaljano hrvatsko ime. Suze hiljada i hiljada unesrećenih matera, djece, žena, i staraca vape do neba. Hrvatski narod ne može ovoga časa pozvati krivce na odgovornost. Ali će doći čas, kada opet bude u Hrvatskoj, narodna riječ jača od tuđinske sile, koja danas drži Pavelića. Onda će hrvatski narod suditi svima prema njihovoj zaslugi. Nitko tomu sudu izbjeći neće. Između ostalih zločina naglasiti ću jedan, za koji ćemo tražiti naročiti račun. A to je prisilno pokatoličavanje. Mačem primoravati nekoga, da mijenja vjeru, još je odvratnije od tjelesnoga umorstva. Ne obraćam se dr. Šariću, koji se ponašao kao oni, koji su izgubili dušu i savjest, nego vama ostalima poglavarima katoličke crkve u Hrvatskoj, da ispitate svoju savjest, jeste li sto posto izvršili svoju dužnost? Nije dosta postaviti neke komplicirane sudove i stidljivo se ograditi od ustaških zločina poimence od ustaškog pokatoličavanja, nego je potrebna Vaša muška riječ osude, kako bi to bilo u skladu i s osjećajem hrvatskog naroda i s naukom katoličke crkve. A takove riječi do sada iz usta naših vjerskih poglavara nažalost nismo čuli.³⁴

³⁴ “Krnjević slušateljima BBC radija”, u: *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 24. studenoga 1942., 9. Njegov je govor objavljen u: Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943.*, 30-31.

Profesor kanonskoga prava na Franjevačkom fakultetu u Sarajevu dr. fra Karlo Karin (1910-1973), tijekom ispitivanja pred jednom komunističkom komisijom poslije rata, izjavio je sljedeće u vezi s djelovanjem nadbiskupa Šarića:

Nadbiskupu Šariću i ostalim članovima Ordinarijata moralo je biti poznato šta rade i kakvog su ponašanja pojedini svećenici u njegovoj nadbiskupiji. To mu je moralo bit poznato zato što su po zakonima katoličke crkve dekan i iz svake pojedine dekanije morali najmanje jedanput godišnje podnijeti Ordinarijatu detaljni izvještaj o radu i ponašanju svakog župnika iz njegovog područja.[...]. Najbolji primjer držanja i rada nadbiskupa Šarića za vrijeme ustaške države pokazuje se na primjeru nenarodnoga rada svećenika Božidara Brala. Cijelom katoličkom kleru pa i meni bilo je poznato, da je svećenik Božidar Bralo bio haranger protiv Srba i svega onoga što nije bilo ustaško, da je bio poglavnikov povjerenik za Bosnu i Hercegovinu u vrijeme kad su vršeni najveći progoni nad Srbima i Jevrejima, pa je ipak pored svega toga nadbiskup Šarić pored sebe držao Božidara Brala i bio njegov najbolji prijatelj . . . Meni je poznata notorna činjenica da je nadbiskup Šarić još prije rata bio ustaški opredijeljen. Dokaz tome je njegova opće poznata posjeta ustaškim emigrantima u Južnoj Americi, nekoliko godina prije rata, a poslije ubistva Aleksandra Karadorđevića u Marselju 1934. godine. Naime, smatram da on tu posjetu ustaškim emigrantima u Južnoj Americi nije morao da učini kao svećenik, nego ju je učinio iz političkih razloga kao njihov istomišljenik. Od dolaska NDH do njenog sloma nadbiskup Šarić je još jače manifestirao svoju privrženost ustaškoj NDH... Dokaz su tome njegovi literarni radovi, za koje ne znam da li imaju kakovu književnu vrijednost, ali su u ono vrijeme svakako bili političko oružje u rukama ustaša. Od tih radova najpoznatija je njegova "Oda Poglavniku" pisana 1941. godine. Činjenica je također da je nadbiskup Šarić učestvovao na svim ustaškim manifestacijama, pa se je tako svojim autoritetom zalagao za ustašku ideju.[...] Da je on izdao bar jednu poslanicu katoličkom svećenstvu da sprečava zločine u njegovoj nadbiskupiji i da je njima zabranio ma kakvo učešće u takvim zločinima, daleko bi manji broj žrtava bio na ovom području.³⁵

³⁵ Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948., 561. Faksimil izjave profesora Karina nalazi se u *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, 395.

Ovdje je važno istaknuti kako se ova izjava i njezin faksimil s potpisom profesora Karina nalaze u dva djela komunističke historiografije koja vrve brojnim nepreciznostima i manipulacijama, te da ju je profesor dao pred komunističkim vlastima nakon završetka rata 1945. godine. Poznata je činjenica da se komunističke vlasti nisu sustezale od manipuliranja izjavama, te da su vršile velike pritiske na ljude da daju izjave kakve njima odgovaraju. Budući da je profesor Karin davno umro, nismo mogli saznati radi li se o njegovoj slobodnoj i autentičnoj izjavi i svjedočanstvu. No, bez obzira na to, imajući u vidu djelovanje nadbiskupa Šarića i njegove izjave, tvrdnje profesora Karina da je biskup Šarić bio proustaški orijentiran, da je kroz sve vrijeme rata bio privržen ustaškoj NDH, te da nije izdao nijednu poslanicu katoličkom svećenstvu s obzirom na zločine u svojoj nadbiskupiji, odgovaraju stvarnosti. Činjenicu da se Šarić nijednom riječju nije zauzimao za progonjene ljude u svojoj biskupiji priznaje i mons. Mato Zovkić, nalazeći za to vrlo čudan izgovor: "Ne znam je li nadbiskup znao za te zločine nad nevinim civilima, jer je bio izoliran, tri ratne godine je radio neprekidno na prijevodu Biblije".³⁶ Šarićeva "prevelika" zauzetost oko prevođenja Biblije nije ga, međutim, ometala da piše i hvali ustašku vlast i Pavelića, da se sastaje s visokim ustaškim i njemačkim dužnosnicima niti da u Sarajevu redovno posjećuje manifestacije što ih je bila organizirala ustaška vlast.

Sarajevski nadbiskup Ivan Šarić nije nikad zauzeo distancu prema ustaškom režimu, nego je u svojim člancima i istupima sve vrijeme rata pružao podršku Paveliću i ustašama. Osim pjesama, u kojima je hvalio ustaškoga poglavnika, Šarić je u svojim javnim istupima, kao što smo vidjeli, prikazivao ustaškoga vođu kao apostola, uzor vjernicima, čovjeka molitve, puna požrtvornosti. Tvrdnja nadbiskupa Šarića da je Pavelić bio blag čovjek, pun vjere, nade i ljubavi zvuči u najmanju ruku ironično u trenutku u kojemu poglavnik šalje u smrt mnoge nevine ljude, uključujući i neke slovenske svećenike, u logoru Jasenovac i na mnogim drugim stratištima. Premda su neki biskupi i svećenici zauzimali distancu prema ustaškom režimu, to se nikada nije dogodilo sa sarajevskim nadbiskupom.

Kod njega i nekih drugih svećenika sklonih ustaškom režimu pokazalo se da je isprepletenost politike i religije, klerikalizma i velikohrvatske ideologije, koja je u to doba dominirala unutar crkvenih krugova, uvjetovala njihovo ponašanje i izazvala nedostatak neophodna distanciranja od ustaškoga režima. Mnogi citiraju Šarićevu pjesmu Paveliću kao nešto najproblematičnije u njegovu ponašanju: tragičnija je i dalekosežnija ipak njegova šutnja pred sudbinom tisuća njegovih sugrađana koji se

³⁶ Brane Vrbić, "Razgovor s mons. dr. Matom Zovkićem u prigodi izlaska popravljenog izdanja prijevoda Biblije Ivana Evadelistu Šarića. Najljepše u Šarićevu prijevodu je jezik Svetog teksta", u: *Katolički tjednik*, 18-II-2010., 13.

odvođe i ubijaju samo zato što su druge vjere i nacije. Čudi i zapanjujući broj anti-semitskih članaka u njegovu *Katoličkom tjedniku* između 1941. i 1945. godine. Dep-lasirano je govoriti o Šariću i drugim “pastirima” koji su na vrijeme pobjegli i osta-vili svoje kolege da dočekaju “bezbožnu avet komunizma” kao o nekim herojima i borcima za hrvatsku stvar.

Na kraju možemo zaključiti da sarajevski nadbiskup Ivan ev. Šarić nije bio na visini svoga zadatka u ratnom vremenu, da je bio sasvim nekritičan prema ustaškoj vlasti te da se uopće nije zauzimao za ljude koje je državna vlast progonila ■

Izvori

Nepublicirani

- Arhiv Hrvatske biskupske konferencije, ZAGREB (AHBK)
- Arhiv nadbiskupijskog ordinarijata, Sarajevo (ANOS)

Publicirani izbori

- Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, (ur. J. Horvat i Z. Štambuk), Zagreb, 1946.

Novine

- *Katolički tjednik*, 1941.-1944.
- *Katolički tjednik*, 2010.
- *Sarajevski Novi list*, 1941.-1944.
- *Vrhbosna*, 1941., 1944.

Leksikoni i službene novine

- Hrvatski leksikon, II, (ur. A. Vujić), Zagreb, 1997.
- Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 24. studenoga 1942.
- Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.-1945., Zagreb, 1997.

Knjige i članci

- Babić, J. “Osobni podaci o mons. Ivanu Ev. Šariću, nadbiskupu i metropoliti vrhbosanskom”, u: *Vrhbosna*, VIII(CXI)/2 (1997.), 129-130.
- Boban, Ljubo. *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb, 1985., 54.
- Đaković, Luka. *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985.

- Gavran, Ignacije. *Lucerna lucens? Odnos Vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima. Dossier "Dobri pastir". Rasprave i polemike o Udruženju katoličkih svećenika*, Sarajevo, 2012.
- Grijak, Zoran. *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001.
- Jeleč, Petar. "Biskup Šarić – savkoliki Hrvat", u: *Svjetlo riječi*, XXVI/302 (2008.).
- Karamatić, Marko, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878.-1914.*, Sarajevo, 1992.
- Karamatić, Marko. "Kronologija događaja (37-38). Društvo-crkva-franjevci", u: *Bilten franjevačke teologije Sarajevo*, XXXVIII/1-2 (2011.).
- Krišto, Jure. *Katolička Crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, I, Zagreb, 1998.
- Marić, Franjo – Vukšić, Tomo. *Bibliografija nadbiskupa dr. Ivana Ev. Šarića*, Sarajevo, 2010.
- Novak, Viktor, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948.
- Rivelli, M. A. *L'arcivescovo del genocidio. Monsignor Stepinac, il Vaticano, e la dittatura ustascia in Croazia, 1941-1945*, Milano, 1999.
- Ivan Šarić. *Vrhbosanski nadbiskup. Zbornik radova znanstvenog skupa o dr. Ivanu Šariću održanog 19. siječnja 2002. u Sarajevu*, (prir. Pavo Jurišić), Sarajevo, 2007.
- Vrbic, Brane. "Razgovor s mons. dr. Matom Zovkićem u prigodi izlaska popravljenog izdanja prijevoda Biblije Ivana Evadelistu Šarića. Najljepše u Šarićevu prijevodu je jezik Svetog teksta", u: *Katolički tjednik*, 18-II-2010.

THE RELATION OF ARCHBISHOP IVAN EV. ŠARIĆ TOWARDS THE USTASHA GOVERNMENT

Summary

This paper analyses the relation of the Sarajevo archbishop Ivan Šarić towards the Ustasha government during the Second World War. Šarić, just like other Croatian bishops, jubilantly greeted the establishing of the Independent State of Croatia, but as opposed to some of them, Šarić never criticized the actions and crimes of the Ustasha regime, but rather remained consistent in his articles in the praise of Ante Pavelić and his administration. In public he gave strange statements such as the one that all the faithful should look up to Ante Pavelić as an example of the religious man. Šarić

did not protect, either through words or actions, the persecuted citizens of Sarajevo, but he used his position in order to give the confiscated property of one Jewish family to a worthy member of the Ustasha movement. Communists and Great Serbian historians utilised this incongruous behaviour of the archbishop of Sarajevo in order to show that all Croatian bishops and clergymen were at that time united in their support for the Ustasha regime, which does not correspond to historical truth. The archbishop of Sarajevo Ivan Šarić left his archbishopric at the end of the war and emigrated abroad where he died in Madrid in 1960 ■

:

UDK: 272:343.7 (497.6) "1945/1961"
Izvorni naučni rad

ODUZIMANJE IMOVINE KATOLIČKE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1945. DO 1961. GODINE

Denis Bećirović
Filozofski fakultet, Tuzla, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Do 1961. godine komunistička vlast je usvojila set pravnih propisa na bazi kojih je država pristupila oduzimanju imovine Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini. Riječ je o desetinama zakona, uredbi i odluka kojima je ex lege, putem pravnih mehanizama konfiskacije, nacionalizacije, sekvestracije i eksproprijacije u raznim oblicima, vršeno podržavljenje imovine Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini. Smanjenje materijalne baze Katoličke crkve i njena pauperizacija bitno će reducirati i obavljanje njenih duhovnih funkcija.

Ključne riječi: Katolička crkva, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, agrarna reforma, nacionalizacija, konfiskacija i eksproprijacija.

Abstract: Up until 1961 the communist government adopted a set of legal orders on the basis of which the state began the confiscation of the property belonging to the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina. These were tens of laws, orders and decisions which ex lege, through legal mechanisms of confiscation, nationalisation, sequestration and expropriation in various forms, acquired for the state the property of the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina. The decreasing of the material basis of the Catholic Church and its pauperization would significantly reduce the performing of its spiritual functions.

Key words: Catholic Church, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, agrarian reform, nationalization, confiscation and expropriation.

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) zasnivala je svoj odnos prema Katoličkoj crkvi na postavkama marksističke teorije, odnosno na shvaćanju da je religija društveno-historijska pojava koja se ne može eliminirati administrativnim mjerama, te da katolicizam u nekim jugoslavenskim zemljama ima dugu tradiciju. Tokom Drugog svjetskog rata KPJ je isticala da vjerska pripadnost ne predstavlja prepreku političkom opredjeljenju. Takav pristup došao je do izražaja i u Proglasu Centralnog komiteta KPJ za podizanje ustanka u kome je bilo naglašeno da “narodi Jugoslavije treba da se ujedine bez obzira na političko i vjersko uvjerenje i da jedinstvenom borbom protjeraju omrznute okupatore iz svoje zemlje”.¹ U odnosu jugoslovenskih/bosanskohercegovačkih komunista prema Katoličkoj crkvi do promjene kursa je, barem što se tiče javne retorike, došlo krajem 1944. godine. Namjesto tolerantnog pristupa, uvažavanja uloge dijela svećenika u antifašističkom pokretu i na toj bazi traženja puteva saradnje, sve češće se o svećenicima Katoličke crkve govorilo kao o saradnicima fašizma, simpatizerima ustaškog pokreta i narodnim neprijateljima.²

Sa završetkom Drugog svjetskog rata državno-partijske strukture u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) veći su dio svećenika Katoličke crkve smatrale stvarnim ili potencijalnim državnim neprijateljima. Osim ideoloških razloga, koji su u manjoj ili većoj mjeri bili slični u svim komunističkim partijama, na negativan odnos Komunističke partije Jugoslavije prema Katoličkoj crkvi utjecala je i činjenica da je dio svećenika tokom Drugog svjetskog rata podržavao ustaški pokret. Historijsko iskustvo o učešću dijela svećenika u širenju nacionalne i vjerske mržnje tokom rata bilo je naročito svježe poslije oslobođenja zemlje 1945. godine. Negativan stav partijskih struktura prema njima, najčešće je u dokumentima Komisije za vjerska pitanja opravdavan sljedećim razlozima: da je većina svećenika u toku rata podržavala i saradivala sa ustaškim pokretom Ante Pavelića; da su sa ostalim reakcionarnim elementima širili neprijateljsku propagandu protiv narodnooslobodilačkog pokreta; da su počinili ratne zločine i širili mržnju protiv drugih nacija i vjera; da su koristili svaku priliku za diskreditaciju novog društvenog poretka; da su štitili i održavali veze sa ratnim zločincima, te da su bili povezani sa neprijateljskom ustaškom emigracijom u inozemstvu.³ Kampanja protiv svećenika Katoličke crkve kulminirala je nakon objave Pastirskog pisma u oktobru 1945. godine. Ilustrativan primjer ove kam-

¹ Branko Petranović, “Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945-septembar 1946)”, *Istorija XX veka*, Beograd, 1963, 265.

² Ivo Goldštajn, *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: 2008, 424.

³ Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond: Savezna komisija za vjerska pitanja (SKVP), 144-10-164. Odnos verskih zajednica prema državi. Materijali sa savjetovanja, 1954.

panje predstavlja i jedan članak u *Vjesniku*, objavljen krajem oktobra 1945. godine, a u kojem je stajalo: “gdje su čuvari vjere i morala bili tijekom protekle četiri godine? Kako su tada vladali pastiri svojih stada? Koji je od biskupa Katoličke crkve u Hrvatskoj ili Jugoslaviji podigao svoj glas protiv onog nemilosrdnog i zvjerskog klanja, što su ga vršili ustaše u Hercegovini, Bosni, Lici, Dalmaciji i drugdje nad nevinim Srbima, Hrvatima, Židovima i Ciganima? Što su oni učinili da spriječe mučenje i svirepo ubijanje ljudi, žena i zaista nevine djece po zloglasnim logorima u Jasenovcu, Staroj Gradiški i drugima”.⁴

S druge strane, nepovjerenje Katoličke crkve u komunističku vlast u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) bilo je duboko ukorijenjeno. Ateistički pogled komunista na svijet i njihov program još iz najranije faze djelovanja, iz razdoblja monarhističke Jugoslavije, predviđao je neke mjere koje se nisu sviđale Katoličkoj crkvi. To se posebno odnosi na programske odrednice o odvajanju vjerskih zajednica od države i škole, oduzimanje crkvene imovine, te postupno uklanjanje vjerskih zajednica iz političkog života. Ne prihvatajući komunističku, a time i ateističku ideologiju jugoslovenskih komunista, biskupi su na Biskupskoj konferenciji 1936. godine komunistima okarakterizirali kao opasnost za vjeru i civilizaciju. Na istom fonu je i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac početkom 1943. godine uputio okružnicu svećenstvu u kojoj je tražio da oni prednjače u borbi protiv komunizma. Slične teze nadbiskup Stepinac je ponovio i u svojoj propovijedi 18. marta 1945. godine, osuđujući komunistički nauk i zalažući se za slobodu Katoličke crkve, kao i za pravo hrvatskog naroda na samostalnu državu. Šest dana poslije, Biskupska konferencija u Zagrebu donijela je poslanicu u kojoj je osudila postupke partizanskog pokreta. U njoj se najoštrije protestuje protiv ubijanja katoličkih svećenika i vjernika, a Nezavisna država Hrvatska se predstavlja kao trinaeststoljetna težnja hrvatskog naroda za samostalnom državom.⁵ Nakon okončanja Drugog svjetskog rata Katolička crkva je nastavila sa otvorenim izražavanjem svojih antikomunističkih pogleda i stavova. Objavljivanjem pastirskog pisma, 20. septembra 1945. godine, sukob između vlasti i katoličkog svećenstva dobio je novi zamah. U navedenom pismu su kritizirane započete reforme i politika strogog odvajanja vjerskih zajednica od države.⁶ Ovaj protestni

⁴ Berislav Jandrić, *Kontroverze iz suvremene hrvatske povijesti. Osobe i događaji koji su obilježili hrvatsku povijest nakon Drugog svjetskog rata*. Zagreb: 2006, 57-58.

⁵ Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945-1966*. Rijeka: 2004, 7-8.

⁶ Pastirsko pismo je nesumnjivo imalo političku težinu u vremenu kada KPJ još nije uspostavila potpunu vlast u zemlji i kada među velikim silama još uvijek nije bila postignuta puna saglasnost o budućnosti jugoslavenske države. Jugoslavenskim komunistima posebno su teš-

akt Katoličke crkve dostavljan je ne samo vjernicima i organima vlasti u zemlji već i inozemnoj katoličkoj propagandi koja je otvoreno napadala primjenu nedemokratskih metoda i postupaka prema svećenicima u Jugoslaviji.⁷

Slabljenje ekonomske moći i utjecaja Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini započelo je agrarnom reformom, nacionalizacijom i eksproprijacijom crkvenih posjeda i imovine. To je značajno umanjilo njenu ekonomsku snagu. Nacionalizacija crkvenih osnovnih i srednjih škola, zabrana vjerskog obrazovanja u njima i odvajanje teoloških fakulteta od univerziteta uklonilo je Katoličku crkvu iz obrazovnog sistema. Crkvi je poslije ovih mjera ostavljeno nekoliko sjemeništa i dva teološka fakulteta. Komunistička vlast nije uvažavala nikakve specifične elemente kod vjerskih zajednica tretirajući ih potpuno isto kao i druge zemljoposjednike i privatne poduzetnike. Komunisti već u prvim mjesecima nakon oslobođenja zemlje pristupaju ubrzanom donošenju zakonskih propisa kojima ograničavaju imovinu vjerskih zajednica, uključujući i Katoličku crkvu. Nadbiskup Stepinac upozoravao je predstavnike Sjedinjenih Američkih Država da takve mjere ugrožavaju nesmetano djelovanje Katoličke crkve. Aprila 1946. godine obavijestio je američkog konzula u Zagrebu da su crkvene obrazovne i publicističke ustanove ukinute i upozorio na posljedice koje su proisticale iz konfiskacije imovine, zatvaranja sjemeništa, antivjerskog djelovanja u školama, oduzimanja štamparija i represije protiv svećenika.⁸

Konfrontacija Katoličke crkve s komunističkim vlastima otvorila je Pandorinu kutiju iz koje su neprestano izlazili problemi, nesporazumi i sukobi, manjih i većih razmjera, intenziteta i posljedica. Oni su prevazilazili bosanskohercegovačke i jugoslavenske okvire, prelivali se na evropsku i svjetsku političku pozornicu, noseći sa sobom vjerske, ideološke, pravne i moralne dileme i sadržaje. U eri hladnog rata oni su često imali neočekivan prijem i reakcije. Zbog toga je otklanjanje ovih nesporazuma bilo veoma sporo, mnogi su se povlačili godinama, predstavljajući stalne tačke

ko pale ocjene katoličkih biskupa o tome kako je zavladao “materijalistički i bezbožnički duh, koji se danas javno i potajno, službeno i neslužbeno širi po našoj domovini”. U pismu je, između ostalog, rečeno: “*Mi katolički biskupi Jugoslavije, kao učitelji istine i zastupnici vjere osuđujemo ovaj materijalistički duh, od kojega se čovječanstvo ne smije nadati ničemu dobru. A zajedno s tim osuđujemo i sve one ideologije, i sve one društvene sisteme, koji svoje životne oblike izgrađuju ne na vječnim načelima objave i kršćanstva, nego na šupljim temeljima materijalističke, dakle bezbožne filozofske nauke* (kurziv: D. B.)”. Opšir. Ivan Mužić, *Katolička crkva i Stepinac*. Split: 2003, 301-312.

⁷ AJ, Beograd, SKVP, 144-10-164.

⁸ Dragoljub Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslavenska vlast 1941-1958*. Beograd: 2007, 495.

sporenja između jugoslavenske vlade, zapadnih zemalja, Vatikana i katoličkog javnog mnijenja.⁹

Nova vlast je ubrzo poslije završetka rata počela donositi nove zakone, ne čekajući ni izbore za Ustavotvornu skupštinu. Tako je u želji da realizira parolu “Zemlja seljacima” krenula u izradu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Državni mediji su pripremili javnost za agrarnu reformu s ciljem mobilizacije seljaštva u njihovom iskazivanju beskompromisnog obračuna s veleposjedničkim i crkvenim vlasništvom nad zemljom. Zakon je izglasala Privremena narodna skupština Demokratske federativne Jugoslavije. Službeno je objavljen 28. augusta 1945. godine, a njegovo izvršenje je trajalo do 1948. godine.¹⁰ Navedeni zakon je ekonomski oslabio Katoličku crkvu, s obzirom da je propisivao prelazak u državno vlasništvo zemljišnih “posjeda crkava, manastira, vjerskih ustanova i svih vrsta zadužbina, svetovnih i verskih”. Sva zemlja “preko 10 hektara njihove ukupne površine njiva, bašti, vinograda, voćnjaka, utrina i šuma” oduzimana je od vjerskih zajednica. Izuzetak u Zakonu je načinjen jedino u pogledu vjerskih objekata “većeg značaja ili veće historijske vrednosti”, kojima je ostavljeno “do 30 hektara obradive zemlje i do 30 hektara šume”.¹¹

U suštini, taj se zakon zasnivao na dva osnovna principa: 1. zemlja pripada onima koji je obrađuju; 2. dodijeljeno zemljište prelazi u privatno vlasništvo lica koja ga dobivaju. Provođenje agrarne reforme u praksi prepušteno je zemaljskim ministarstvima poljoprivrede. Federalne jedinice su bile obavezne usvojiti zakone za svoja područja, koji su morali biti usklađeni sa saveznim zakonom.¹²

Slijedeći odredbe saveznog Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine donijelo je Zakon o agrarnoj refor-

⁹ *Isto*, 316-317.

¹⁰ Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945-1966*, 31-33.

¹¹ Osim općih odredbi i prijelaznih naređenja ovaj zakon je strukturiran sa još četiri poglavlja koja su definirala pitanja: eksproprijacije, zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije, dodjeljivanja zemlje i sprovođenja agrarne reforme i kolonizacije. S ciljem stvaranja zemljišnog fonda potrebnog za dodjeljivanje zemlje zemljoradnicima koji nemaju zemlje ili je nemaju dovoljno, zakon je propisivao oduzimanje poljoprivrednih dobara: velikih posjeda čija je površina iznad 45 hektara ili 25 do 35 hektara obradive zemlje (oranice, livade, voćnjaci i vinogradi); zemljišnih posjeda u vlasništvu preduzeća, banaka, akcionarskih društava i drugih pravnih lica; vlasnika koji imaju višak obradive zemlje u rasponu od 3 do 5 hektara, kao i od onih zemljišnih posjeda koji su ratu ostali bez sopstvenika i pravnih nasljednika. Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, *Službeni list DFJ*, god. II, br. 64, 28. 8. 1945, 621-624.

¹² Marijan Matica, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*. Zagreb: 47-52.

mi i kolonizaciji u Bosni i Hercegovini.¹³ S ciljem realiziranja ovog zakona u Bosni i Hercegovini usvojeni su Pravilnik o sprovođenju Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji,¹⁴ zatim Uredba o utvrđivanju vlasništva u smislu člana 15 Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, kao i u postupku utvrđivanja vlasništva u zemljišno-knjižnim propisima.¹⁵

Vjerskim je zajednicama u prosjeku oduzeto 85% njihova zemljišta. Primjera radi, Zagrebačkoj nadbiskupiji, kao posebnoj crkvenoj ustanovi (bez župnih posjeda), oduzeto je čak 97% zemljišta (župnih je zemljišta oduzeto 70%). Od oduzete zemlje formiran je zemljišni fond od 1,566.000 ha iz kojega su siromašni seljaci i bezemljaši dobili 797.000 ha, a ostatak je dodijeljen državnim poljoprivrednim dobrima. Na taj način komunistička vlast je dovršavala proces oblikovanja slobodnog seljačkog posjeda. U pokušaju da očuva svoje posjede, Katolička crkva je stvarala nove župe, pisala predstavke zakonodavnim tijelima, a vršila je i moralni pritisak na agrarne interesante (bacanje prokletstva i slično). S druge strane, Tito je optuživao Katoličku crkvu da ne govori o agrarnoj reformi, već samo o oduzimanju njene imovine, što dodatno govori o dubini nesporazuma.¹⁶

Veliku težinu za državno-crkvene odnose imali su posebno oni zakoni koji su utjecali na otuđivanje crkvene imovine. Osim već spomenutog Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, to su bili: Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije iz 1945, Zakon o nacionalizaciji privatnih preduzeća iz 1946. s izmjenama 1948. i Osnovni zakon o eksproprijaciji iz 1947. godine. Navedenim zakonima oduzimane su Katoličkoj crkvi, pored zemljišnih posjeda, brojne crkvene ustanove, zgrade, štamparije i sl.¹⁷

Imovina Katoličke crkve oduzimala se i na temelju Osnovnog zakona o eksproprijaciji, koji je stupio na snagu 4. aprila 1947. godine.¹⁸ Navedeni zakon je propisivao oduzimanje imovine za potrebe saveznih organa, ustanova i preduzeća, republičkih organa, ustanova i preduzeća, administrativno-teritorijalnih jedinica, te u korist

¹³ Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, *Službeni list FBiH*, god. II, br. 2, 9. 1. 1946, 21-27.

¹⁴ Pravilnik o sprovođenju zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Bosni i Hercegovini, *Službeni list FBiH*, god. II, br. 2, 9. 1. 1946, 27-30.

¹⁵ Uredba o utvrđivanju vlasništva u smislu člana 15 Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini kao i o postupku sprovođenja u zemljišnim knjigama odluka donesenih po Zakonu o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, *Službeni list NRBiH*, god. III, br. 52, 26. 11. 1947, 639.

¹⁶ Ivo Goldštajn, *Hrvatska 1918-2008*, 420.

¹⁷ Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945-1966*, 39-40.

¹⁸ Osnovni zakon o eksproprijaciji, *Službeni list FNRJ*, god. III, br. 28, 4. 4. 1947, 313-316.

zadruga, zadružnih i drugih organizacija radnog naroda.¹⁹ Značajan broj lica kojima je izvršena eksproprijacija nekretnina ostao je bez isplaćene naknade. Zato je Ministarstvo finansija vlade Bosne i Hercegovine sredinom 1951. godine tražilo od sreskih i gradskih narodnih odbora da najozbiljnije sagledaju obaveze države po predmetima eksproprijacije i da u najkraćem vremenu donesu potrebna rješenja u vezi s primljenim predmetima.²⁰

Koliko su bila restriktivna tumačenja Zakona o eksproprijaciji komunistička vlast u Bosni i Hercegovini priznala je tek petnaest godina poslije njegovog donošenja. Na proširenoj sjednici Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, održanoj u maju 1962. godine, zaključeno je da su neodrživa shvatanja o eksproprijaciji vjerskih objekata samo po sili urbanističko-regulacionih rješenja bez sporazuma sa vjerskim zajednicama. Prema mišljenju Komisije, eksproprijacije vjerskih objekata treba "dogovarati sa nadležnim ovlaštenim vjerskim organom, uz nuđenje obeštećenja i drugih zakonom dozvoljenih vidova protivusluga. U slučaju da se na ovaj način ne postigne sporazum, eksproprijaciju treba sprovesti po postojećim zakonskim propisima, uz prethodno konsultovanje sa sreskom i Republičkom komisijom za vjerska pitanja, posebno kada je u pitanju eksproprijacija crkava i džamija."²¹

Država je od Katoličke crkve naplaćivala i porez na dohodak. Neke od procjena govore da je država u Hrvatskoj na taj način dolazila do 80% novca koji su vjernici davali Katoličkoj crkvi. Problemi su nastajali i kod Zakona o prosjačenju, jer su naročito lokalni organi vlasti taj zakon koristili da zabrane sakupljanje nagrada i darova prilikom blagoslova kuća u božićno vrijeme. Svećenici koji su to radili kažnjavani su zatvorom i novčano. Vlast je ove represivne mjere obrazlagala time da dobrovoljni rad svećenika ne zahtijeva nagradu i da se prilozi ne mogu skupljati izvan crkvenih prostorija. Katolička crkva je to obrazloženje smatrala protuzakonitim. O tome su i katolički biskupi Jugoslavije, krajem jula 1947. godine, pisali Predsjedništvu vlade FNRJ. Međutim, navedeni problemi nisu riješeni ni narednih godina.²²

Snažan udar na imovinu Katoličke crkve došao je i sa Zakonom o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, objavljenim 6. decembra 1946. godine. Ovim pravnim aktom bila su obuhvaćena privatna privredna preduzeća saveznog i repu-

¹⁹ Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945-1966*, 40.

²⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Fond: Savjet za izgradnju narodne vlasti NR BiH, br. 2. 449/51. Eksproprijacija nekretnina, 14. 7. 1951; br. 1.604/51. Hitno rješavanje predmeta eksproprijacije, 23. 8. 1951.

²¹ ABH. KZVP, 23/1962, Zaključci sa proširene sjednice Komisije za vjerska pitanja Narodne republike Bosne i Hercegovine, 16. 5. 1962.

²² Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945-1966*, 40-41.

bličkog značaja u 42 privredne grane. Zakon je predviđao da svako preduzeće nakon akta nacionalizacije postane državno privredno preduzeće, koje na sebe preuzima obaveze nacionaliziranog privatnog preduzeća do visine njegove aktive. Naknada vlasnicima nacionaliziranih preduzeća, prema sadržini ovog zakona, isplaćivala se preko državnih obveznica. Međutim, članom 14 spomenutog zakona propisano je da se naknade neće davati “za nacionaliziranu imovinu koja je služila socijalnim, humanim, kulturnim i sličnim svrhama“, što je posebno pogodilo vjerske zajednice.²³ Nakon eliminiranja krupnog kapitala tokom prve nacionalizacije u aprilu 1948. godine uslijedila je i druga nacionalizacija kojom su bila obuhvaćena preduzeća lokalnog značaja i trgovine na malo (kreditna i osiguravajuća preduzeća, rudnici, bolnice, banje i lječilišta, sanatoriji, hoteli, magacini, pilane, ciglane, električne centrale itd.).²⁴

Novi talas oduzimanja crkvene imovine, također u sklopu nacionalizacije, posebno je pogodio imovinu Katoličke crkve u gradovima i naseljima gradskog karaktera. Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta iz 1958. godine izvršeno je oduzimanje i podržavljenje svih najamnih zgrada, poslovnih zgrada, stanova i poslovnih prostorija u svojini građana, građanskih pravnih lica, društvenih organizacija i drugih udruženja građana.²⁵

Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta Katoličkoj crkvi je oduzet veći dio od preostale imovine nakon provedbe agrarne reforme, te po zakonima o konfiskaciji i eksproprijaciji. Stanovi, poslovni prostori i građevinsko zemljište bili su jedina preostala privatna imovina Katoličke crkve koja je imala značajniju vrijednost. Ovakve mjere komunističkih vlasti nisu doprinosile poboljšanju državno-crkvenih odnosa, iako je poslije kod same provedbe nacionalizacije bilo

²³ Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, *Službeni list FNRJ*, god. II, br. 98, 6. 12. 1946, 1244-1247.

²⁴ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, *Službeni list FNRJ*, god. II, br. 35, 29. 4. 1948, 433.

²⁵ Prema odredbama Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta trebalo je nacionalizirati: 1) najamne stambene zgrade, odnosno zgrade u građanskoj svojini sa više od dva stana ili sa više od tri mala stana, 2) stambene zgrade i stanove kao posebne dijelove zgrada, koji su u svojini građanskih pravnih lica, društvenih organizacija i drugih udruženja građana, 3) poslovne prostorije u svojini građanskih pravnih lica, društvenih organizacija i drugih udruženja građana, ako ne služe njihovoj odobrenoj djelatnosti, 4) višak preko dva stana u svojini jednog građanina, 5) poslovne prostorije u stambenoj zgradi u svojini građana. Odredbe ovog zakona nisu primjenjivane na zgrade i prostorije koje su služile vjerskim zajednicama za vršenje njihove vjerske djelatnosti, kao što su vjerski objekti i vjerske škole. Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, *Službeni list FNRJ*, god. XIV, br. 52, 31. 12. 1958, 1221-1223.

određenih popuštanja od strane državnih vlasti kako bi se pokazala politička spremnost za normaliziranje odnosa.²⁶ Tako se, pored ostalih, Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta bavilo i Savezno izvršno vijeće. U dopisu koji je 18. jula 1959. godine upućen predsjednicima izvršnih vijeća narodnih republika ovaj izvršni organ vlasti upozorava da ne treba dopustiti zloupotrebe Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta “zbog nekog tobožnjeg ograničavanja materijalne baze crkve.” Uz to, skrenuta je pažnja na političku štetnost nacionalizacije objekata koji su potrebni za obavljanje redovne vjerske djelatnosti, a koji su i zakonskim propisima izuzeti od nacionalizacije.²⁷

Navedenu politiku komunističke vlasti prema vjerskim zajednicama dijelom je omogućila i relativno široka podrška masa komunističkom režimu. Nema sumnje da je nova vlast u Jugoslaviji, pa i u Bosni i Hercegovini, uživala popularnost koja je bila veća nego u bilo kojoj istočnoevropskoj državi. Komuniste su mnogi građani smatrali zaslužnima za oslobođenje zemlje i zaustavljanje politike međunacionalnog ubijanja. Pozivanje na ravnopravnost i jednakost u siromašnoj zemlji, kao i propagandistički slogani i mobilizatorske pjesme (poput pjesme “Padaj silo i nepravdo ... Svanuo je i naš dan”) nailazili su na plodno tlo u Jugoslaviji (posebno u Bosni i Hercegovini). Pa ipak, ispod paravana izgradnje novoga društva bilo je dosta i onih koji su bili krajnje nezadovoljni, razbaštinjeni i obespravljeni. “Kredit” koji su komunističke vlasti imale u dijelu naroda dosta se brzo trošio.²⁸

Rezimirajući rezultate nacionalizacije vjerskih objekata u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, Komisija za vjerska pitanja ove republike u 1961. godini konstatira da je postupak oko nacionalizacije najamnih zgrada i građevinskog zemljišta vjerskih zajednica uglavnom završen na općinskom, sreskom i republičkom nivou. Broj nacionaliziranih objekata Katoličke crkve do 1. septembra 1961. godine prikazan je u tabeli br. 1.²⁹

²⁶ Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945-1966*, 199-200.

²⁷ AJ, SKVP, 144-32-324. Dopis Saveznog izvršnog vijeća prema predsjednicima izvršnih vijeća narodnih republika, 18. 7. 1959.

²⁸ Ivo Goldštajn, *Hrvatska 1918-2008*, 422.

²⁹ Za konstruiranje tabele br. 1. korišteni su podaci iz: ABH. KZVP, kut. 13, br. 195/61. Stanje nacionalizacije vjerskih objekata u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, 7. 11. 1961.

NACIONALIZACIJA OBJEKATA KATOLIČKE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI		
Naziv zajednice	Broj objekata prije nacionalizacije	Broj nacionaliziranih objekata
Katolička crkva	?	36 (23 cijele zgrade, 10 posebnih dijelova zgrada i 3 samostalne poslovne zgrade)

Tabela br. 1. Prikaz nacionalizacije objekata Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1961. godine

Poslijeratna vlast nije ostavila sveobuhvatne pokazatelje o oduzimanju imovine Katoličke crkve u svim bosanskohercegovačkim srezovima i općinama. Korisne podatke o tome posjedujemo samo za neke općine i srezove u Bosni i Hercegovini. Primjera radi, na terenu općina Kiseljak, Fojnica i Kreševo Katolička crkva je imala: a) 6,083.615 m² zemljišta raznih kultura; b) samostana 2; c) crkava 6; d) zgrada župskih ureda 5; e) ostalih stambenih i drugih zgrada 6; f) kapela 12. Različitim zakonskim mjerama od 1945. do 1961. u ovim općinama je oduzeto: a) 333.090 m² agrarnom reformom; b) 11.080 m² eksproprijacijom; c) 5.425 m² nacionalizacijom iz 1959. godine; d) 2 zgrade nacionalizacijom iz 1959. godine. U općini Vareš Katolička crkva je posjedovala 498.660 m² zemljišta, a agrarnom reformom je izgubila 334.100 m².³⁰ Više od polovine zemljišta Katoličkoj crkvi je oduzeto i u srezu Zenica. U ovom srezu je od ukupno 2,285.336 m² do 1960. godine oduzeto 1,664.116 m² zemljišta.³¹

Jedan dio pokazatelja o oduzimanju zemljišta Katoličke crkve u srezu Banja Luka prikazan je u tabeli br. 2.³²

³⁰ ABH, KZVP, kut. 9, br. 395/1960, Pregled o imovini vjerskih zajednica na terenu sreza Sarajevo, 1960.

³¹ ABH, KZVP, kut. 9, br. 395/1960, Informacija o položaju vjerskih zajednica na teritoriji Narodnog odbora sreza Zenica, 8. 12. 1960.

³² Tabela br. 2. konstruirana je na bazi podataka sadržanih u: ABH, KZVP, kut. 9, br. 395-1/60.

ODUZIMANJE IMOVINE KATOLIČKE CRKVE U SREZU BANJA LUKA OD 1945. DO 1960. GODINE						
Općina	Imovina do 1945. god.		Oduzeta imovina od 1945. do 1961. god.		Imovinsko stanje u 1961. god.	
	Zemljište u dunum.	Vrijedn. u din.	Zemljište u dunum.	Vrijedn. u din.	Zemljište u dunum.	Vrijedn. u din.
Banja Luka	240	24.000	120	12.000	120	12.000
Kotor-Varoš	130	221	0	0	130	221
Srbac	?	?	?	?	?	?
Bosanska Gradiška	38	306	2	60	35	246
Prnjavor	50	400	0	0	50	400
Laktaši	650	5.870	580	5.800	70	700
Dobrnja	?	?	?	?	?	?
Krupa na Vrbasu	?	?	?	?	?	?
Bronzani Majdan	30	80	0	0	30	80
Ivanjska	410	2.052	250	1.260	160	793

Tabela br. 2. *Oduzimanje zemljišta Katoličke crkve u srezu Banja Luka od 1945. do 1960. godine*

U ovoj informaciji uključena su ona zemljišta koja su oduzeta agrarnom reformom i konfiskacijom. Pregled imovine je sačinjen po općinama tako da su crkve i njihova imovina sumirane za jednu općinu. U pregled imovine nisu ušle kao crkveni objekti niti je iskazana njihova vrijednost. Također, u tabelu nije "unijeta općina Skender Vakuf jer na njenom terenu nema imovine vjerskih zajednica".³³ Dostupni podaci u tabeli br. 2. govore da je u srezu Banja Luka od 1945. do 1961. godine najveći broj dunuma zemljišta u apsolutnom iznosu oduzet u sljedećim općinama: Lak-

³³ ABH, KZVP, kut. 9, br. 395-1/60, Dopis Narodnog odbora sreza Banja Luka prema Komisiji za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine o stanju imovine vjerskih zajednica, 17. 11. 1960.

taši (580 dunuma), Ivanjska (250 dunuma), Banja Luka (120 dunuma) i Bosanska Gradiška (2 dunuma).

Republička komisija za vjerska pitanja 6. decembra 1960. godine informirala je Saveznu komisiju za vjerska pitanja o razmjerama oduzimanja imovine vjerskih zajednica. Tom prilikom je rečeno da obim i vrijednost imovine vjerskih zajednica, koji je u Bosni i Hercegovini prešao u društvenu svojinu, nije tačno poznat, jer još nije potpuno sređena imovinsko-pravna evidencija općenarodne imovine.³⁴ Zbog toga, Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine nije mogla utvrditi precizne podatke o tendenciji kretanja nepokretne imovine Katoličke crkve u vremenskom periodu od 1945. do 1961. godine.³⁵ Dostupni podaci o oduzimanju imovine Katoličke crkve u nekim srezovima Bosne i Hercegovine prikazani su u tabeli br. 3.³⁶

ODUZIMANJE IMOVINE KATOLIČKE CRKVE U SREZOVIMA BOSNE I HERCEGOVINE OD 1945. DO 1961. GODINE						
Srez	Imovina do 1945. god.		Oduzeta imovina od 1945. do 1961. god.		Imovinsko stanje u 1961. god.	
	Zemljište u dunumima	Broj zgrada	Zemljište u dunumima	Broj zgrada	Zemljište u dunumima	Broj zgrada
Banja Luka	6.470	47	5.780	28	690	19
Bihać	?	3	?	1	?	2
Brčko	3.850	17	500	2	3.350	15
Doboj	2.540	65	1.440	44	1.100	21
Jajce	46	?	0	1	46	?

³⁴ ABH, KZVP, kut. 9, br. 157/60. Kler i religija u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini.

³⁵ ABH, KZVP, kut. 9, br. 395/60. Podaci o materijalnom stanju vjerskih konfesija.

³⁶ Tabela br. 3. sastavljena je na bazi podataka iz: ABH, KZVP, kut. 9, br. 157/60; ABH, KZVP, kut. 9, br. 395-6/60; ABH, KZVP, kut. 9, br. 395-5/60; ABH, KZVP, kut. 9, br. 395-12/60.

Mostar, Tuzla, Livno, Goražde i Prijedor	?	?	?	?	?	?
Sarajevo	6.700	34	590	13	6.290	21
Zenica	2.285	?	1.664	?	621	?

Tabela br. 2. *Oduzimanje imovine Katoličke crkve u srezovima Bosne i Hercegovine od 1945. do 1961. godine*

Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine prilikom dostavljanja navedenih podataka skrenula je pažnju da nedostaju podaci iz pet srezova (Tuzla, Mostar, Livno, Goražde i Prijedor). U izvještajima iz ova četiri sreza je navedeno kako sreski organi “uopšte ne raspoložu odnosnim podacima”. Neki srezovi su dostavili nepotpune podatke (Zenica, Jajce i Bihać), što, također, otežava rasvjetljavanje ove problematike. Ipak, i ovakvi nepotpuni podaci predstavljaju korisnu osnovu za istraživanje, na bazi kojih se može doći do određenih zaključaka. Tabela prikazuje govoru da je u razdoblju od 1945. do 1961. godine najveći broj dunuma zemljišta u apsolutnom iznosu oduzet u sljedećim srezovima: Banja Luka (5.780 dunuma), Zenica (1.664 dunuma), Doboj (1.440 dunuma), Sarajevo (590 dunuma) itd.

Nezadovoljni radikalnošću i nepravilnostima u procesu oduzimanja nepokretne imovine, predstavnici Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini upućivali su brojne žalbe i dopise nadležnim organima vlasti. Broj žalbi koje su dolazile iz Katoličke crkve naročito se povećao nakon usvajanja Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta.

Najčešće intervencije predstavnika Katoličke crkve odnosile su se na povrat nepokretne imovine koja je u prvim poslijeratnim godinama oduzeta od ove vjerske zajednice. Tako je o potrebi vraćanja Franjevačkog samostana u Fojnici i njegovog uređenja kao spomenika kulture pisao i gvardijan fra Branko Kirlić. U pismu upućenom 10. decembra 1958. godine Saveznoj komisiji za vjerska pitanja on ističe:

“Franjevački Provincijalat u Sarajevu na molbu druga Đure Pucara ustupio je naš samostan u Fojnici za potrebe JNA u jednom teškom momentu za našu zemlju. Obećano je tom zgodom da će JNA iseliti iz zgrade samostana čim te teške prilike prestanu i da će predati zgradu u istom stanju popravljenu. JNA je uselila u samostan 8. XI. 1949. Motiv useljavanja davno je prestao. Naša zemlja ostala je pošteđena od strahota koje su

nam prijetile, ali JNA još i danas drži zgradu u svom posjedu. Najljepše molimo i Vašu pomoć i intervenciju, da se ovo pitanje uredi s predstavnicima JNA i da se samostanska zgrada preda vlasniku Franjevačkom samostanu u Fojnici. Razlozi radi kojih ovo molimo jesu:

1. Osoblje Franjevačkog samostana u Fojnici od 1949. godine do danas stanuje u staroj samostanskoj zgradi, za koju stručne komisije kažu, da je neuporabiva i da je opasno po život u njoj stanovati.
2. U staroj samostanskoj zgradi nalazi se samostanska biblioteka, koja se radi ruševnosti zgrade mora osigurati [...] To nije moguće dok je zgrada nastanjena.
3. Drug Đuro Pucar prigodom preuzimanja zgrade izjavio je, da se zgrada uzima samo dotle dok vanjsko-političko stanje za našu državnu zajednicu bude takovo, kakvo je onda bilo. [...]

Molimo da zgrada bude povraćena u ispravnom stanju, bolje rečeno, u stanju u kakvom je bila kada su u nju uselile jedinice JNA. Ovdje smo slobodni napomenuti da i ovo, da od 1949. god. do danas JNA nije Upravi samostana u Fojnici platila ni jedan dinar kirije za držanje samostana i gospodarskih zgrada. [...] Ovo napominjemo jer su jedinice JNA godine 1954. napustile samostan u Kreševu i to u neuseljivom stanju, a da ništa nisu učinile da se samostanu namire troškovi, koji su nastali njihovom upotrebom zgrade. [...] Za povoljno rješenje ovog za nas životnog pitanja bit ćemo naslovu uvijek zahvalni.”³⁷

Karakteristična predstava, koja govori o postupku otuđivanja crkvene imovine, upućena je od katoličkih biskupa bosanskohercegovačke crkvene pokrajine 15. oktobra 1959. godine. U njoj je traženo od Predsjedništva Narodne skupštine Bosne i Hercegovine da u što kraćem roku obezbijedi vraćanje “Nadbiskupskog (provincijalnog) bogoslovskeg sjemeništa u Sarajevu (ulica Svetozara Markovića), vlasništvo Nadbiskupskog Ordinarijata u Sarajevu.” U predstavi je, pored ostalog, stajalo i sljedeće:

“ [...] Prostorije Nadbiskupskog (provincijalnog) bogoslovskeg sjemeništa u Sarajevu, se još od 1945., bez pristanka i privole crkvenih vlasti, najprije do 1945. djelomično (veće sjeverno krilo), a od 1945. do da-

³⁷ AJ, SKVP, 144-25-279. Dopis gvardijana Franjevačkog samostana u Fojnici fra Branka Kirlića upućen Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, 10. 12. 1958.

nas skoro potpuno, uz izuzetak nekih prostorija u južnom krilu, gdje još stanuje manji broj sjemenišnih poglavara, upotrebljavaju u razne civilne svrhe: s početka za ratnu bolnicu, njemačku i kasnije jugoslovensku, a poslije, sve do danas, za državne prosvjetne i socijalne ustanove. Usljed toga, ostale su sve tri bosansko-hercegovačke katoličke dijeceze (nadbiskupija vrhbosanska, biskupija mostarsko-duvanjsko-trebinjska i biskupija banjalučka) bez mogućnosti, da svoje svećeničke kandidate – bogoslove školuju u svom vlastitom bogoslovskom internatskom učilištu, kako je neprekidno i beziznimno, bilo od izgradnje i otvorenja zavoda, godine 1866., pa sve do godine 1944. Čitava naša crkvena pokrajina ostala je na taj način bez ijednoga zavoda za odgoj hijerarhijskog, dijecezanskog, tzv. svjetovnog klera, i uprave dijeceza bile su prinuđene da uz velike žrtve i neprilike, pa i uz znatnu štetu po crkveno-vjerski život, osobito po katedralnim crkvama, šalju svoj svećenički podmladak u zavode drugih dijeceza i crkvenih i crkvenih pokrajina. [...] Već 1945, odmah iza rata, pokušavalo se od crkvene strane s intervencijom u tom smislu. A 1947. bosanskohercegovački ordinarijati i izrijekom su, pismenom predstavkom, zatražili od tadašnje bosanskohercegovačke republičke vlade da im se zgrada stavi na raspolaganje, kako bi se ponovo u njoj mogli otvoriti bogoslovska škola i internat. Na predstavku nijesu, međutim, uopće dobili odgovora. [...] Pravo je Crkve da slobodno osniva i vodi sjemeništa (crkvene škole), sa stanovišta građanskog zakonodavstva: i onoga internacionalnoga [...] i onoga nacionalnoga [...] po državnom ustavu i, napose i eksplicitno, u Zakonu o pravnom položaju vjerskih zajednica od 27. V. 1953, gdje se izrijekom i bez ograničenja priznaje vjerskim zajednicama da bez slobodno osnivaju i vode vjerske škole. U Zakonu o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta se taksativno, među crkveno-vjerskim objektima, koji se izuzimaju od nacionalizacije, navode sjemeništa i vjerske škole (član 11). Na temelju toga potpisani biskupi bosanskohercegovačke crkvene pokrajine žele, odmah, još tokom ove školske godine, ponovo otvoriti Nadbiskupsko bogoslovsko sjemenište u Sarajevu i mole, da im se njegova zgrada, sa svim pripadanim prostorijama i objektima, preda na slobodno raspolaganje. [...] Očito bi to, uz ostalo, puno doprinijelo i toliko potrebnom vjerskom miru i normalizaciji i stabilizaciji odnosa između crkve i države, pa je to još jedan razlog više, što se potpisani biskupi pouzdano nadaju, da će ova predstavka biti pozitivno i ekspeditivno riješena.”³⁸

³⁸ AJ, SKVP, 144-33-325. Predstavka uže konferencije bosanskohercegovačkih katoličkih biskupa – Zagreb (prijepis), 15. 10. 1959.

Međutim, Komisija za vjerska pitanja u odgovoru na spomenutu predstavku navodi da još uvijek nije spremna da vrati Nadbiskupsko bogoslovsko sjemenište u Sarajevu. Prema ocjeni Komisije, u trenutku stupanja na snagu Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta (24. 12. 1958) u navedenoj zgradi nije postojala vjerska škola, te je najavljena mogućnost da ista bude nacionalizirana. Nadalje, istaknut je problem da se u ovoj zgradi nalazi Studentski dom “Slobodan Princip – Seljo“, tako da je, prema ocjeni Komisije, “teško sagledati mogućnost preseljenja ovog studentskog doma u druge prostorije”.³⁹

Pitanje crkvene imovine bilo je tema zasjedanja katoličkih biskupa u Zagrebu od 20. do 23. septembra 1960. godine. S tog zasjedanja upućeno je pismo Saveznom izvršnom vijeću putem Savezne komisije za vjerska pitanja. Biskupi su naglasili važnost vraćanja samostana i redovničkih kuća crkvenim redovima i redovničkim družbama. Bez tih objekata, istaknuto je na zasjedanju, njihov je opstanak nemoguć, a s obzirom da redovničke zajednice i po Ustavu i po zakonu imaju pravo egzistirati, to im onda treba vratiti njihove samostane s dvorištima i vrtovima uz te samostane. Također, zatraženo je da sve crkvene objekte koji su prije, dok je Crkva njima raspolagala, služili u crkvene svrhe, ako su podružljivi ili izvlašteni, trebalo vratiti u posjed Katoličke crkve. Isto tako, biskupi su predložili, da ako su objekti zaposjednuti u svjetovne svrhe, da ih treba isprazniti i staviti Crkvi na slobodno korištenje, uvažavajući kod toga njezin javno-pravni reprezentativni karakter.⁴⁰

U vezi s navedenim, biskupi su apostrofirali da bi trebalo Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta tačnije precizirati, a eventualno i dograditi, tako da vjerske škole i crkvena sjemeništa ne mogu ni u kojem slučaju biti nacionalizirana, naglašavajući da se tih zgrada i zavoda Crkva neće nikada odreći, nego će ih dosljedno tražiti sve dok ih ne dobije. Uz to, Katolička crkva je bezuvjetno tražila da joj se vrate svi objekti za crkveni kult (crkve, kapele, bogomolje) koji su prije služili u vjerske svrhe. Ipak, navedeni apeli nisu imali većeg utjecaja na organe vlasti. Tokom 1961. i 1962. godine nacionalizacija crkvenih zgrada i zemljišta nastavljena je u punom jeku. Crkvi su nacionalizirane zgrade i zemljišta uglavnom u središtima većih gradova.⁴¹

Zbog odredbi Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta više puta je intervenirao i Trapiski samostan “Marija Zvijezda” u Banjoj Luci.

³⁹ AJ, SKVP, 144-33-325. Nacrtno pismo Komisije za vjerska pitanja Izvršnog vijeća Narodne republike Bosne i Hercegovine kao odgovor na predstavku uže konferencije biskupa sa područja Narodne republike Bosne i Hercegovine, 28. 10. 1958.

⁴⁰ Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945-1966*, 203-204.

⁴¹ Isto, 204.

U predstavci od 3. decembra 1960. godine, koju je starješina navedenog samostana "Marija Zvijezda" Tiburcije Penca uputio predsjedniku Federativne narodne republike Jugoslavije Josipu Brozu Titu, zatraženo je da se ovom samostanu vrati jedan dio prostorija i zemljišta neophodnih za elementarno funkcioniranje istog. O kakvim razmjerama poslijeratnog oduzimanja imovine je riječ najreljefnije svjedoči završni dio ove predstave u kojoj se navodi:

"Od 1945. godine pa do danas agrarnom reformom i drugim mjerama oduzeto je raznih nekretnina u vrijednosti od preko dvije (2) milijarde dinara. Nama je oduzeto 4.764.543 dunuma oranica i šuma. Pored toga, oduzete su brojne gospodarske zgrade, sve vrste radionica od korpara do elektromehaničarskih, mlin sa kapacitetom od nekoliko vagona dnevno, pilana, 3 kompletna samostana i mnogo drugih stvari [...] Povredom materijalnih propisa zakona o nacionalizaciji [...] dolazimo u situaciju da ne možemo ni spavati kao ljudi u prostorijama, koje nam se ostavljaju u samostanu, koji nikako ne može biti predmet nacionalizacije".⁴²

O žalbama Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini povodom oduzimanja njene nepokretne i pokretne imovine govore i podaci Republičke komisije za nacionalizaciju. Od početka procesa nacionalizacije do novembra 1961. godine Katolička crkva u Bosni i Hercegovini uložila je ukupno devetnaest (19) žalbi na rješenja općinskih komisija za nacionalizaciju. Od ukupnog broja uložених žalbi četiri (4) su pozitivno riješene, a negativno devetnaest (19).⁴³ Istina, krajem pedesetih godina XX stoljeća i unutar državnih organa vlasti bilo je određenih samokritičkih osvrta na tok primjene Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta. Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine u 1961. godini konstatira da općinske i sreske komisije često nisu vodile računa o sprovođenju zacrtane državne politike o nacionalizaciji vjerskih objekata. Zbog toga su, prema ocjeni Komisije, i zahtjevi za vraćanje vjerskih objekata u većini slučajeva opravdani, s obzirom da je riječ uglavnom o obezbjeđenju najnužnijih poslovnih i stambenih prostorija.⁴⁴ ■

⁴² AJ, SKVP, 144-56-446. Predstavka za denacionalizaciju koju je u ime Trapiskog samostana "Marija Zvijezda" u Banjoj Luci uputio starješina Tiburcije Penca, 3. 12. 1960.

⁴³ ABH, KZVP, kut. 13, br. 195/61, Stanje nacionalizacije vjerskih objekata u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, 7. 11. 1961.

⁴⁴ Isto.

THE CONFISCATION OF THE PROPERTY OF THE CATHOLIC CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1945 TO 1961

Summary

During the post-war period the communist government, through tens of laws, orders and decisions, without compensation or with promised but never fulfilled compensation, acquired for the state a great part of the property of the Catholic Church. The weakening of the economical power and influence of the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina began with the agrarian reform, nationalization and expropriation of Church land and property. Especially difficult for the relations between the Church and the State were those laws which influenced the expropriation of Church property. Apart from the Law on agrarian reform and colonisation, those were also the Law on the confiscation of property and the execution of the confiscation from 1945, the Law on the nationalization of private businesses from 1946, with changes from 1948, and the Basic law on expropriation from 1947. Through the mentioned and other laws the state confiscated from the Church, apart from the land possessions, numerous Church institutions, buildings, printing presses etc. The Catholic Church lodged many complaints to the authorities against the appropriation of its mobile and immobile property. The communist government was accused that it wanted to destroy the material basis of the Catholic Church and thus to disable it from performing its spiritual functions. Despite of this, these complaints did not help the Catholic Church to preserve its mobile and immobile property ■

UDK: 070 SVESKE (497.6) "1983/1990"
323.1 (497.6) "1983/1990"

Izvorni naučni rad

RASPRAVE O NACIONALNOM I I RELIGIJSKOM IDENTITETU U SVESKAMA INSTITUTA ZA PROUČAVANJE NACIONALNIH ODNOSA 1983-1990.

Dženita Sarač-Rujanac
Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U radu se razmatra društveno-politički kontekst u kojem je 1973. godine pri Centralnom komitetu SK Bosne i Hercegovine osnovan Marksistički studijski centar "Veljko Vlahović". U okviru ovog centra 1982. godine organiziran je Institut za proučavanje nacionalnih odnosa. Predmet naše analize bio je odnos nacije i religije u "Sveskama" Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, a posebna pažnja bila je usmjerena na predstavu o odnosu religijskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka (Muslimana).

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, komunistička partija, marksistički centar, identitet, nacija, religija, Muslimani.

Abstract: This paper considers the social and political context in which the Marxist Study Center Veljko Vlahović was created in 1973 within the Central Committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina. Within this Centre, in 1982, the Institute for the Study of National Relations was formed. The subject of our analysis was the relation between the nation and religion in the journal "Sveske" which was published by the Institute for the Study of National Relations. Special attention is given to the notion about the relation between the religious and the national in the identity of Bosniaks (Muslims).

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Communist party, Marxist centre, identity, nation, religion, Muslims.*

Stroga centraliziranost države i Komunističke partije obilježila je drugu polovinu četrdesetih i pedesete godine 20. stoljeća u Jugoslaviji. To je period nepriko-snovene vodeće uloge političkog vrha i države nad društvom i privredom. Među-tim, opredjeljenjem za radničko samoupravljanje i usvajanjem *Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva* 1950. godine otvoreni su procesi koji će u potpunosti promijeniti jugoslavensko društvo. Prilikom usvajanja ovog zakona Josip Broz Tito je u svom govoru pred Saveznom skupštinom ukazao na tri ključna procesa u jugosla-venskom društvu: proces “odumiranja” države, distanciranja Partije od vlasti i tran-sformaciju državnog vlasništva u društveno kojim će upravljati proizvođači.¹ Tokom narednog perioda koji je obilježen elementima liberalizma (autonomnošću preduze-ća), ali i etatizmom (centralnim planiranjem) Jugoslavija je ušla u period prosperi-teta koji je zabilježio visoku stopu industrijske i poljoprivredne proizvodnje. Ipak, već početkom 60-ih godina osjećaju se posljedice velike razlike između proklamiranih principa i prakse, nerealnih očekivanja i rezultata, kao i činjenice da je država i dalje ostala najmoćniji subjekt ekonomske politike.² Ovaj period obilježen je nad-metanjem dvije struje koje su različito gledale na cjelokupni daljnji razvoj Jugosla-vije. Političkoj struji koja je težila daljoj federalizaciji države, liberalizaciji privrede i jačanju republika, koja se obično naziva federalistička struja unutar komunističkog pokreta, u narednom periodu će se uporno suprotstavljati snažna centralistička stru-ja, koja je zagovarala centraliziranu državu kojom će politički i ekonomski upravlja-ti savezni centar, tj. Beograd.

U diskursu uspona ideje federalizma početkom 60-ih godina otvaraju se suštin-ska pitanja daljeg razvoja društva, poput pitanja opstanka same jugoslavenske drža-ve, demokratizacije društva, političkog i ekonomskog jačanja republika unutar Fede-racije i pojedinih regija unutar njih. Izražena disproprijacija između razvijenih repu-blika, tj. razvijenih područja i nerazvijenih dodatno je usložnjavala dotadašnje uskla-đivanje zajedničkih interesa, što je sve više ličilo na krizu političkog i ekonomskog sistema Federacije. Velike razlike u njihovom razvoju zahtijevale su značajne pro-

¹ Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Ljevak, 2012, 17-18.

² *Isto*, 19-20.

mjene. Važan pokretač promjena tokom 60-ih godina bio je izrazito nepovoljan privredni bilans. Sredinom marta 1962. godine Izvršni biro Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije održao je zatvorenu sjednicu na kojoj se žustro raspravljalo o daljnjim pravcima političkog razvoja kao i posljedicama evidentnog lokalizma, šovinizma i nacionalnog partikularizma koji su bili uzrok neslaganju unutar Federacije.³ Ubrzo nakon te sjednice Izvršnog biroa uslijedila je rasprava pred Saveznom skupštinom 8. aprila 1962. godine. Mijalko Todorović je na Skupštini podnio izvješće o vrlo lošem stanju jugoslavenske privrede, što je bio dodatni poticaj da politički vrh krene u odlučnu borbu protiv neučinkovitosti, neprofitabilnosti, inflacije i dotadašnje svemoći Savezne vlade u investicionom planiranju.⁴ Bili su to ekonomski razlozi koji su pokrenuli reformu jugoslavenskog društva.⁵

Politički vrh je decentralizacijom države i liberaliziranjem odnosa u njoj nastojao pronaći rješenje za ovakvu lošu situaciju. Privredna, ali i društvena reforma bile su nužne da bi se izmijenili dotadašnji odnosi. Ustav 1963. i Osmi kongres SKJ održan 1964. godine slijedili su ideju decentralizacije, jačajući položaj i ulogu republika. U tom pravcu u julu 1965. godine proklamirana je korjenita reforma jugoslavenske ekonomije sa tridesetak zakona i novim petogodišnjim planom od 1966. godine. Reforma je pokrenula "tržišni socijalizam", koji je trebao poštivati ekonomske kategorije, ojačati domaću ekonomiju i znatnije je uključiti u svjetsku. Reforma je uvela kapitalistički način poslovanja, ali bez privatnog vlasništva. Federacija, republike i komune trebale su biti isključene iz prava da raspolažu kapitalom, dok su preduzeća

³ Sabrina Ramet, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918-2005.* Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009, 270. Josip Broz Tito je na spomenutoj sjednici rekao sljedeće: "Mogu reći da se, po mom mišljenju, ovde ne radi samo o izvesnoj privrednoj krizi, nego se radi o političkoj krizi u našoj zemlji. [...] Kakva je samo atmosfera, drugovi, [...] na sjednicama Saveznog izvršnog vijeća! Kakve su to diskusije! Često dolazi do toga da se čovjek pita: pa dobro, je li ta naša zemlja zbilja kadra da se još drži, da se ne raspadne?" Navedeno prema: H. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* 21. Klasić ukazuje, pored političke konfrontiranosti, i na konfrontiranost ekonomskih krugova, koji su se dokumentima nazvanim Žuta (nastala u beogradskom Saveznom zavodu za planiranje) i Bijela knjiga (nastala u zagrebačkim krugovima pod vodstvom Vladimira Bakarića) sukobili oko liberalizacije i njene provedbe, centraliziranosti i njene opravdanosti. *Isto*, 22.

⁴ Mijalko Todorović je istaknuti jugoslavenski političar, srbijanski liberal, koji je obavljao najviše funkcije na području ekonomije poslije 1958. godine. Nakon smjene Aleksandra Rankovića preuzeo je funkciju sekretara CKSKJ. Obnašao je i funkcije potpredsjednika i predsjednika Savezne skupštine, a bio je i član Predsjedništva i Izvršnog biroa SKJ.

⁵ S. Ramet, *Tri Jugoslavije*, 272.

trebala postati nositelji proširene reprodukcije. Kapital je prenesen na banke i preduzeća, a u narednom periodu ukinuti su, osim Fonda federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo, svi ostali savezni investicioni fondovi. Preduzećima je dozvoljeno da samostalno surađuju s inostranstvom, a otvorena je mogućnost privatne inicijative u zanatstvu i ugostiteljstvu.⁶

Proces privredne i političke reforme društva imao je veliku podršku Josipa Broza Tita, koji je realizirao vlastitu političku strategiju jačanja političkih periferija koje je smatrao važnim saveznicima u procesu očuvanja jugoslavenske države. Tako je zdušno 60-ih godina podržavao političko jačanje Bosne i Hercegovine, Kosova, Makedonije i Vojvodine kako bi se uspostavila ravnoteža u odnosu na snažni Zagreb i Beograd, čiju je konfrontaciju smatrao opasnom po budućnost Federacije.⁷ Istina, reforma nije tekla predviđenim tokom i mnogi njeni zagovarači bili su razočarani prvim rezultatima, ali daljnja provedba nije dolazila u pitanje, pa je nadmetanje liberala i reformski orijentiranih na jednoj, i “konzervativaca” koji su bili protivnici reforme i decentralizacije na drugoj strani i dalje nastavljeno.⁸

Poslije privredne, slijedila je reforma unutar Partije. Do 1966. godine SKJ bila je potpuno nedemokratska kadrovska partija. Pitanje partijske reforme razmatrano je na Osmom kongresu SKJ 1964. godine, ali je ova rasprava uskoro “zaboravljena”, dok je monopolistička uloga Partije dodatno osnažena insistiranjem na tzv. demokratskom centralizmu.⁹ Princip rotacije uveden sa samoupravljanjem nije se odnosio na poznata kadrovska imena. Visoki i srednji kadrovi centralistički su postavljeni. Tek s mlađom generacijom koja stupa na čelo Partije poslije Četvrtog plenuma dolazi do značajnih promjena. One su pokrenute krajem 1966. godine, a bit će potvrđene i nastavljene odlukama Devetog kongresa SKJ održanog 11-15. marta 1969. godine. Uvođenjem Predsjedništva SKJ, Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ i sistema delegiranja predstavnika, na ovom kongresu učinjen je veliki korak ka daljoj federalizaciji Saveza komunista, a novost je bila partijska organizacija JNA.¹⁰

Prvi amandman na Ustav iz 1963. godine usvojen je 18. aprila 1967. godine, a slijedio je niz novih amandmana koji su u cijelosti značili preustroj Jugoslavije. Daljnje promjene rezultirale su usvajanjem Ustava 1974. godine, koji je zaista izvr-

⁶ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza.* Zagreb: Školska knjiga, 2006, 334.

⁷ Husnija Kamberović, *Hod po trnju.* Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 214.

⁸ H. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 26-25.

⁹ *Isto*, 59.

¹⁰ Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka.* Beograd: Clio, 2008, 400.

šio duboku federalizaciju Jugoslavije, koja je ostavljala dojam konfederacije.¹¹ Međutim, u tom periodu u Jugoslaviji su se odvijali i drugi procesi obilježeni epizodama koje su izazivale veliku pažnju (npr. bosanskohercegovačko nezadovoljstvo raspodjelom sredstava Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih područja u Federaciji 1966-1967, studentski nemiri 1968, slovensko suprotstavljanje Saveznom izvršnom vijeću i tzv. Cestna afera 1969, masovni pokret u Hrvatskoj 1971, republička suprotstavljenost oko reforme bankarskog sistema i slično), i otežavali daljnju demokratizaciju Jugoslavije. Tokom provedbe reformi koje su zaista značajno uspjele liberalizirati društvo i smanjiti kontrolu partijsko-državnog vrha, jačala je nacionalistička hrvatska i slovenska opozicija, liberalna opozicija u Srbiji, ali i centralistička struja. Razvojem ovih događaja od 1971. do 1973. godine čitav projekt reformi došao je u opasnost.¹² Razjedinjenost elite na vlasti prvo po generacijskom, republičkom, potom i nacionalnom principu uzrokovala je sve manje zalaganja za jedan, jugoslavenški interes.¹³

Politički vrh odlučio se na oštar zaokret. Josip Broz Tito nastavio je provođenje reformi, ali sad isključivo u “svojoj režiji” i u suradnji sa starim partijskim kadrovima, Edvardom Kardeljem, najvažnijim zagovaračem reforme, i Vladimirom Bakarićem.¹⁴ Tokom 70-ih dotadašnji nositelji samoupravnih reformi iz 60-ih godina postaju zagovarači ideološke rigidnosti, društvene konzervativnosti i državne represije, što je sve označilo novo jačanje partijske kontrole.¹⁵ Partijsko rukovodstvo odlučilo se na značajne rezove i do 1973. godine rekonstruirana su sva republička partijska rukovodstva.¹⁶ Pri tome je veliki značaj imala 21. sjednica Predsjedništva SKJ, održana 1. i 2. decembra 1971. godine u Karađorđevu, i Pismo predsjednika Josipa Broza Tita i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ iz septembra 1972. godine.¹⁷ Oba dokumenta upućena članstvu i organizacijama na obaveznu distribuciju i provedbu imala su zadatak ojačati jedinstvo i akcione sposobnosti i efikasnosti Partije. U Pi-

¹¹ S. Ramet, *Tri Jugoslavije*, 284.

¹² Dino Mujadžević, *Bakarić. Politička biografija*. Zagreb: Plejada, 2011, 299.

¹³ H. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 28.

¹⁴ S. Ramet, *Tri Jugoslavije*, 464.

¹⁵ D. Mujadžević, *Bakarić*, 311.

¹⁶ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1998, 371.

¹⁷ Važno je naglasiti da je u procesu slabljenja saveznog centra i jačanja republika položaj Josipa Broza Tita kao “nadnacionalnog” arbitra jačao. Njegova netaknuta ključna uloga i skoro autokratska vlast bila je paradoks u društvu koje je težilo daljnjoj modernizaciji, decentralizaciji, deetatizaciji. H. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 346.

smu se od članova zahtijevalo odlučnije otklanjanje nagomilanih slabosti i nepravilnosti unutar Partije i sugeriralo da se “uhvate u koštac sa protivnicima Saveza komunista”.¹⁸

U narednom periodu obnovljena je puna odgovornost republičkih komunističkih vođstava prema SKJ. U općinama su osnovani aktivni komunisti s ciljem jačanja utjecaja na članstvo. Pojačan je idejno-politički rad i izučavanje marksističke teorije. Osnovani su marksistički studijski centri s ciljem izučavanja i popularizacije marksizma, a na fakultetima i u srednjim školama uveden je novi predmet koji se zvao *Osnove marksizma*. Štampa je dobila zadatak da popularizira marksističke vrijednosti, tako da su masovno objavljivani promidžbeni članci koji su upozoravali na neophodnost očuvanja “već ugroženih vrijednosti revolucije”.¹⁹

Osnivanje Marksističkog studijskog centra “Veljko Vlahović”

Proces konsolidacije Partije tokom 70-ih godina koji je podrazumijevao jačanje, aktiviziranje, ideologiziranje i centraliziranje nije zaobišao ni Bosnu i Hercegovinu. Ova republika je tokom prethodne decenije u okviru decentralizacijskog procesa jačala svoj republički identitet i ostvarila značajan napredak. Nova, mlađa politička elita, pokrenula je snažnu kampanju za jačanje položaja republike u Federaciji. Izgrađivanje republičkog identiteta i suvereniteta osim na ekonomskom i političkom planu, vršeno je i na kulturnoj razini afirmacijom i razvojem kulture, jezika, historije, odgojno-obrazovnih i naučnih institucija.

Međutim, dešavanja u cijeloj Jugoslaviji imala su snažan utjecaj i na Bosnu i Hercegovinu. Usporedo s procesom jačanja republike, početkom 70-ih, posebno nakon spomenute 21. sjednice i Pisma Josipa Broza Tita 1972. godine, pokrenuta je snažna akcija s ciljem jačanja svijesti o vodećoj idejnoj ulozi Saveza komunista u društvu. Slično kao i u drugim republikama, Savez komunista Bosne i Hercegovine s velikom pažnjom se angažirao na ideološkom (marksističkom) obrazovanju svog kadra. Organizirani su brojni seminari, kursevi, političke škole i predavanja.²⁰ Od

¹⁸ *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa: Institut za istoriju: NIŠRO Oslobođenje, 1990, 206.

¹⁹ H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 371-372.

²⁰ O ovome Branko Mikulić kaže: “Pošto je dugi nastavak Treće sjednice Konferencije Saveza komunista Bosne i Hercegovine ranije bio zakazan za 6. decembar 1971. godine (kada je i održan), 21. sjednica Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije održana je 1. i 2. decem-

septembra 1972. godine raznim oblicima predavanja bila je obuhvaćena većina članova SK.²¹

U tom kontekstu pri CKSKBiH 1973. godine formiran je Marksistički studijski centar “Veljko Vlahović” u Sarajevu. Njegovo istraživanje bilo je usmjereno na “iniciranje marksističkog društvenog istraživanja i istraživanja društvenih i političkih odnosa; koordinaciju i usmjeravanje marksističkog obrazovanja, okupljanje komunista koji se bave teorijskim radom, proučavanje pitanja razvoja socijalističkog samoupravljanja, pronalaženje stvarne uloge SK”. Centar je blisko saradivao s Komisijom za idejni i teorijski rad, tako da su često iste osobe bile angažirane i u Komisiji i u Centru. Časopis *Politički spektar*, koji je do tada izlazio pod pokroviteljstvom Stručne službe CKSKBiH, preusmjeren je u časopis za teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja. Časopis je dobio novo ime – *Opredjeljenja* i njegov izdavač od 1973. godine bio je novoosnovani Marksistički studijski centar “Veljko Vlahović”. Manji marksistički centri osnovani su i u okviru općinskih partijskih organizacija.²²

Tokom druge polovine 70-ih godina u okviru Saveza komunista Jugoslavije radilo je 840 političkih škola, a njihov broj u Bosni Hercegovini varirao je između 80 i 150. U Kumrovcu je 1975. godine otvorena Politička škola “Josip Broz Tito”, koju je pohađalo desetak polaznika godišnje iz Bosne i Hercegovine. Godine 1983. počeo

bra, prije sjednice Konferencije održan je sastanak Centralnog komiteta (5. decembra), na kome smo utvrdili zadatke Saveza komunista Bosne i Hercegovine u provođenju Zaključaka 21. sjednice. Konferencija je usvojila “Zaključke o zadacima u preobražaju Saveza komunista Bosne i Hercegovine” i prihvatila prijedloge Centralnog komiteta o pravcima i sadržaju idejno-političke akcije Saveza komunista Bosne i Hercegovine u ostvarivanju Zaključaka 21. sjednice. Dogovorili smo se da svi idemo na sastanke opštinskih komiteta i osnovnih organizacija Saveza komunista i da na Trećoj sjednici Konferencije, koji smo zakazali za 20. januar 1972. godine, ocjenimo kako se provode stavovi 21. sjednice i zadaci koje smo – u cilju njihovog ostvarivanja u našim uslovima – usvojili za idejno-političku aktivnost organa i organizacija Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Lako je uočiti da smo težište akcije usmjerili na zadatke u razvoju političkog sistema (prva faza ustavne reforme). Naznačeni su i zadaci sredstava javnog informisanja-redakcija listova, radija, televizije, časopisa i izdavačkih kuća u provođenju Zaključaka 21. sjednice i potreba njihovog osposobljavanja za izvršavanje istih. Posebno smo ukazali na nezadovoljavajuće stanje marksističkog obrazovanja u školama (po obimu, kvalitetu i metodama izvođenja nastave). To znači da smo se opredjelili za dugoročan program akcije, a ne na rasprave samo o ekscenim slučajevima.” Branko Mikulić, *Rasprave*. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa: NIŠRO Oslobođenje, 1978, 249-250.

²¹ *Isto*, 404.

²² *Istorija SKBiH*, 207.

la je s radom i Politička škola SKBiH kao posebna institucija u okviru Marksističkog studijskog centra "Veljko Vlahović", a djelovala je u Sarajevu, Banjoj Luci, Tuzli, Bihaću, Mostaru, Zenici, Doboju i Goraždu. Također, u ovom periodu pojačana je izdavačka djelatnost literature poput djela Lenjina, Marksa, Engelsa, antologije marksizma, sabranih djela Josipa Broza Tita, a pokrenut je i projekt izrade historije Saveza komunista Bosne i Hercegovine.²³

Široko polje djelovanja Marksističkog studijskog centra kao i važnost nacionalnog pitanja u jugoslavenskom društvu inicirali su organiziranje posebnog tijela koje je trebalo razmatrati i odgovoriti na pitanja nacionalne problematike. Realizacija ideje o osnivanju instituta čije će polje istraživanja biti upravo nacionalni i međunarodni odnosi, slično kao i drugi brojni naučno-istraživački projekti, dugo vremena bila je odlagana. Na proširenoj sjednici Izvršnog komiteta Predsjedništva CK-SKBiH koja je održana 22. decembra 1977. godine podnesen je Prijedlog odluke o osnivanju Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa u sklopu Marksističkog studijskog centra "Veljko Vlahović".²⁴ Odluka o osnivanju donesena je 1978. godine. Međutim, organiziranje je trajalo dugi niz godina.²⁵ U programu rada Centra iz 1979. godine navodi da je u "toku realizacija odluke Predsjedništva CK SKBiH o formiranju Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa".²⁶ Konačno, 1982. godine Institut je počeo sa radom.²⁷ Prva sjednica Savjeta Instituta za proučavanje nacionalnih od-

²³ *Isto*, 218.

²⁴ Arhiv BiH, Fond: Marksistički studijski centar "Veljko Vlahović" (dalje: MSC VV), 04-3927/1-77. Dnevni red 144. sjednice Izvršnog komiteta, Sarajevo, 15. decembar 1977.

²⁵ Na sjednici Savjeta Centra Hamdija Pozderac se osvrnuo na inicijativu o organiziranju Instituta. "Institut za nacionalne odnose, dajte molim vas da se to jednom završi. Pa u CK u Predsjedništvu se taj institut rađa već dvije godine oko direktora Instituta. Sa koliko je kadrova do sada obavljeno razgovora hoće li neće li, da se jednom zna šta da uradimo. Ja predlažem da se ja zadužim sa Nikolom i Ištukom, dovedem to do kraja, ili da odustanemo od toga Instituta i da se formira komisija za nacionalne odnose u CK, u Predsjedništvu CK ili da taj Institut počne stvarno raditi. Negdje ta institucija mora biti. Nacionalni odnosi su toliko kompleksni da ih moramo negdje duže izučavati." Arhiv BiH, Fond: MSC VV, Govor Hamdije Pozderca, Magnetofonski snimak 9. sjednice Savjeta Marksističkog studijskog centra "Veljko Vlahović", 26. 10. 1981.

²⁶ Arhiv BiH, Fond: MSC VV, 12-7/50-81, Programska orijentacija Centra za period 1979-1983. Sarajevo, maj 1979.

²⁷ *Isto*.

nosa održana je 8. jula 1982. godine. Za direktora Instituta imenovan je Čedo Kisić, a Hrvoje Ištuk je postao predsjednik Savjeta.²⁸

U programskoj osnovi Instituta ističe se potreba izučavanja nacionalnog pitanja kao jednog od bitnih za Savez komunista. Napominje se da savremena događanja i aktuelizacija nacionalnih odnosa i nacionalnog pitanja u svijetu (“socijalističkim zemljama, ali i Kanadi, Irskoj“) ima određene refleksije na “naše prilike s obzirom na otvorenost naše zemlje”. Navodi se da je Institut osnovan s ciljem daljnjeg razradivanja nacionalnog pitanja i nacionalnih odnosa, širenja spoznaje o pitanjima međunacionalnih odnosa, federalizma, naslijeđa prošlosti i proturječnosti u razvoju međunacionalnih odnosa. Proučavanje nacionalnih odnosa u sklopu Instituta obavljalo se na više aspekata: historijskom, teorijskom, društveno-ekonomskom, kulturnom, međunarodnom, odnosu nacija-religija. Institut se trebao baviti pitanjem vjerskog pluralizma u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji, klasnim pozicijama religijskih zajednica, etnicitetom i slično. U domen rada ulazila su i pitanja nacionalne afirmacije, samoupravnog federalizma, internacionalizma, nacionalizma, šovinizma, separatizma, klerikalizma, kleronacionalizma, iredentizma, centralizma, hegemonizma, socijalističke zajednice, etnogeneze, prožimanja različitih identiteta itd. Jedno od primarnih pitanja koja se navode u Nacrtu programa i planova Instituta jeste odnos religije i nacije i kulturno-historijska afirmacija naroda koji žive u Bosni i Hercegovini.²⁹

Kao metode rada navode se razgovori, diskusije, okrugli stolovi i naučni skupovi koji su se trebali organizirati u saradnji s drugim institucijama poput Instituta za istoriju, Instituta za jezik i književnost, Ekonomskog instituta, Orijentalnog institu-

²⁸ Arhiv BiH, Fond: MSC VV, Zapisnik sa prve sjednice savjeta Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa pri MSC CK SKBiH “Veljko Vlahović”, Sarajevo, juli 1982. Članovi Savjeta bili su: Nisim Albahari, Alojz Benac, Nikola Filipović, Esad Horozić, Hrvoje Ištuk, Franjo Kožul, Ismet Kreso, Fuad Muhić, Kasim Prohić, Arif Tanović, Stojan Tomić, Čedo Kisić, Ljubomir Bakić, Ivan Brigić, Ivan Cvitković, Nijaz Dizdarević, Hasan Grabčanović, Muhamed Kešetović, Todo Kurtović, Branko Mikulić, Vlado Sultanović, Džemil Šarac, Boško Šiljegović i Stanko Tomić.

²⁹ Arhiv BiH, Fond: MSC VV, Programske osnove Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa (prilog za koncept), Sarajevo, juni 1982. Kao zadaci Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa navode se: naučno praćenje i izučavanje teorije i prakse međunacionalnih odnosa, teorijsko sagledavanje i istraživanje odnosa klasnog i nacionalnog, razvoj marksističke teorije nacije, izučavanje kulturno-historijske komponente nacija i odnosa nacionalnog i religijskog, sagledavanje federalizma u Jugoslaviji, naučno i marksističko istraživanje naslijeđa prošlosti naroda i narodnosti koji žive u Bosni i Hercegovini itd.

ta, Instituta za društvena istraživanja, Redakcije Enciklopedije, Narodne i univerzitetske biblioteke, Arhiva Bosne i Hercegovine i slično.³⁰

Tema prve šire rasprave koju je organizirao Institut za proučavanje nacionalnih odnosa bila je “Kultura međunacionalnih odnosa u samoupravnom društvu”, koja je održana u novembru 1982. godine.³¹ U junu 1983. godine Institut za proučavanje nacionalnih odnosa objavio je prvi broj časopisa *Sveske*, a tema broja bila je upravo “Kultura međunacionalnih odnosa”. Ovaj časopis Instituta izlazio je povremeno (dva do tri broja godišnje) i u njemu su objavljivani radovi djelatnika Instituta i učesnika institutskih skupova. U prvom broju navodi se da Institut teži da bude aktuelan s političkim trenutkom, tj. da bude pomoć Savezu komunista u “borbi protiv bilo kojeg oblika nacionalizma koji zatvara socijalističku perspektivu”.³²

Isto kao što se to može reći za osnivanje Marksističkog centra 70-ih godina, tako je i osnivanje Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa bilo u skladu s datim “političkim trenutkom”. Edvard Kardelj, koji je dugo predvodio decentralističku struju u Jugoslaviji, umro je 1979, a Josip Broz Tito, neprikosnoveni partijski i državni lider proteklih trideset i pet godina, umro je 1980. godine. Ti događaji otvorili su vrata novim procesima koji su praćeni raznim “propitivanjima” i sve otvorenijom kritikom vlasti, njene ideologije i umijeća upravljanja. Upravo tada ponovo se aktualizira pitanje stvarne moći vladajuće Partije. U nizu očajničkih koraka s ciljem očuvanja jedinstva i svoje pozicije, Savez komunista je oformio ovaj institut. Mada je imao ideološku zadaću, s ciljem kreiranja predstave o nacionalnim odnosima i njene prezentacije u javnosti kao odgovarajuće i jedine moguće,³³ ovaj institut je proveo i

³⁰ Arhiv BiH, Fond: MSC VV, Program rada Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa u 1983. godini (nacrt).

³¹ Kao razlog organiziranja razgovora navodi se: “Uz neosporna, značajna i inspirativna dostignuća u razvoju skladnih međunacionalnih odnosa prisutne su i slabosti, nedosljednosti i problemi koje bi trebalo sagledati i analizirati, sa ciljem otklanjanja uzroka njihovog nastanka, radi potpunijeg, organskog inkorporiranja međunacionalnih odnosa u cjelinu razvoja socijalističkog samoupravljanja.” Arhiv BH, Fond MSC VV, Obavještenje o organiziranju razgovora na temu “Kultura međunacionalnih odnosa u samoupravnom društvu”, Sarajevo, 20. 10. 1982.

³² Uvodna riječ Hrvoja Ištuka, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1983, br. 1, 8.

³³ U cilju svoje afirmacije i jačanja pozicije, vlast je u toku cijelog perioda socijalističke uprave organizirala različite organizacije i ustanove. One su imale ulogu da kreiraju i populariziraju partijsku percepciju o pojedinim važnim pitanjima društvene stvarnosti koje su na taj način trebale biti predstavljene, a time i usvojene od “običnih građana”. Jedna od takvih

više ozbiljnih socioloških i politoloških analiza i istraživanja koja su u velikoj mjeri pomogla razumijevanju društvene stvarnosti i odredila pravce političkog i društvenog djelovanja.

Svrha Instituta bila je popularizacija marksističke misli, jačanje i širenje pogleda na pitanje nacionalnih odnosa koji je zastupala vladajuća politička elita. Ideološki pravac Instituta određen je i višestrukom političkom, državnom, finansijskom i kadrovskom podrškom. Teme koje su bile predmet rasprava i izučavanja Instituta bile su odraz “nedoumica” u javnom diskursu. Članci u *Sveskama* trebali su ponuditi rješenje i usmjerenje daljnjeg razvoja nacionalnih i međunacionalnih odnosa.

Danas je teško odgovoriti na pitanje koliko je Institut i njegov rad zaista bio poznat javnosti i kakav je uopće bio njegov utjecaj. Međutim, smatramo vrlo korisnim ukazati na ovakav način širenja vladajuće ideologije. Posebno, shodno vrijednostima današnjeg društveno-političkog diskursa, smatramo važnim sagledati sliku vladajuće elite o pitanju nacionalnog identiteta.

Naša posebna pažnja usmjerena je na radove objavljene u *Sveskama* koji se tiču odnosa nacije i religije, religije i sekularizacije, kao i radove koji na bilo koji način tretiraju pitanje bošnjačke, tada muslimanske nacije. Istina, broj radova koji se bave ovom problematikom nije veliki. Iz postojećeg smo pokušali konstruirati partijsku sliku o odnosu religije i nacije i njene svojevrsne odgovore u *Sveskama* na društveno-političke tendencije u zemlji, aktualizaciju “revitalizacije religije” i dostignuća i opravdanosti sekularizacije društva.

Odnos nacije i religije

Nacija i religija u *Sveskama* Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa nedvojbeno predstavljaju dvije potpuno odvojene sociološke kategorije. Akcenat institutskog istraživanja i objavljenih radova u *Sveskama* bio je dokazati njihovu različitost i argumentirati tezu da se radi o “potpuno dvije trajno odvojene pojave”.³⁴ Rado-

ustanova bio je spomenuti Institut za proučavanje nacionalnih odnosa. Slično tome, govorilo se o organiziranju i djelovanju Instituta za proučavanje nacionalne istorije u Skoplju, koji je trebao naučno “opravdati” komunističko priznavanje posebne makedonske nacije. Opširnije o tome vidjeti: Irena Stefanoska, *What about Institute of national history? Institutionalized historiography in the process of building the macedonian nation*, http://www.oei.fu-berlin.de/nation-building/resources/wp/stefoska_01.

³⁴ Ibrahim Bakić, “O suodnosu nacionalnog i religijskog”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988, br. 22-23, 67.

vi se uglavnom zadržavaju na teorijskoj razini i ne idu u široke rasprave i konkretne primjere preplitanja nacionalnog i vjerskog identiteta.

Pitanje odnosa nacionalnog i religijskog identiteta posebno je proučavano u okviru projekta Instituta "Religijsko i nacionalno na selu", koji je pokrenut 1984. godine.³⁵ Kao bitna razlika između nacionalne i religijske svijesti navodi se njihov obim, jer je religijska "samo jedan od oblika društvene svijesti", dok je nacionalna svijest sveukupna društvena svijest. Stoga, religijska učestvuje i samo djelomično formira nacionalnu svijest. Odlučno se odbija teza o ključnoj ulozi religije u nacionalnoj integraciji i afirmaciji i suprotstavlja poistovjećivanju nacije i religije.³⁶

O suodnosu nacionalnog i religijskog raspravljalo se s aspekta historijskog i kulturološkog iskustva ovog prostora. Raspravljalo se o pitanju gdje se nacija i religija zaista susreću, koliko je religija sadržana u naciji, koliko je religija tada imala potrebu da se osloni na naciju da bi izašla iz "stagnacije i krize", koliko je religija tradicionalni, a koliko suvremeni faktor unutar nacije i da li ona unutar nje može egzistirati kao nezavisan faktor, kao i koje su sfere njihove zajedničke korespondencije.

U slijedu etnija-narod-nacija priznaje se značajna uloga religije u oblikovanju narodne kulture i tradicije. To je stadij razvoja društvene zajednice gdje je utjecaj religije najizraženiji. Međutim, akcentira se da se nacija "vremenom izvukla iz sakralnog ornamenta", tj. nacionalna svijest je nadvladala religijsku, a nacija religiju kao faktor kulturnog života i kao instituciju. Savremena nacija je stoga neovisna. Religija joj nije neophodna i nema više značajan utjecaj na nju.³⁷

O odnosu religije i nacije potrebno je istaći radove Ibrahima Bakića, Ivica Maštruko, Ivana Cvitkovića i Srđana Vrcana. Ibrahim Bakić smatra da je religija odigrala efektanu ulogu u nacionalnom konstituiranju. Stoga je tendencija njihovog povezivanja i poistovjećivanja uvijek bila izražena, nekada manje, nekada više. Kao razlog tome navodi činjenicu da religija i nacija ne predstavljaju nepromjenjive siste-

³⁵ Dvadeset i drugog maja 1984. godine održan je prvi razgovor u okviru priprema projekta "Religijsko i nacionalno na selu". Na sastanku su bili prisutni: Ivan Cvitković, Hasan Sušić, Ivica Maštruko, Ljupka Baševska, Stipe Pojatina, Dragoslav Đorđević, Živko Surčurlija, Franjo Kožul, Mišo Kulić, Niko Mihaljević, Nijaz Duraković i Filip Šimić. Formiran je istraživački tim u sastavu: dr. Ivan Cvitković – rukovodilac projekta, dr. Ibrahim Bakić, dr. Ratko Dunderović, dr. Hasan Sušić, dr. Mitar Miljanović i dr. Mustafa Imamović. "Izveštaj o radu u 1984. godini i Program rada Instituta za 1985. godinu", *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1985, br. 10, 328.

³⁶ Petar Čebić, "Versko i nacionalno", *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, br. 28-29, 443-445.

³⁷ I. Bakić, *O suodnosu nacionalnog i religijskog*, 62.

me i nerijetko imaju istovjetne funkcije. Naglašava sposobnost religije da izvrši svoju metamorfozu u suštinu nacije. Iz takvog suodnosa nacionalnog i religijskog kao “ovozemaljske i onozemaljske pojave, nastaje međusobna inkarnacija onih sadržaja koji, s jedne strane, vrše određeno religijsko oblikovanje uz pomoć nacionalnih simbola i sa druge strane pomažu nacionalnu afirmaciju na religijskim osnovama”.³⁸

Navodi se da tradicionalno povezivanje religijskog i nacionalnog proizlazi iz toga što su religijske zajednice dugo bile jedini oblik institucionalnog organiziranja na ovim prostorima. Multikonfesionalnost, prema mišljenju Ivana Cvitkovića, imala je značajnu ulogu u “zblizavanju” religije i nacije. Strah od utjecaja druge religije jačao je vezu između nacionalnog i religioznog i vremenom se stvarala “nerazdvoljivost nacionalne i konfesionalne pripadnosti”, što je dovelo do toga da “mnogi ne mogu razlikovati jedno od drugoga”.³⁹

Takva stalna povijesna isprepletenost religijskog i nacionalnog razlog je potpunog identificiranja religije i nacije, kao i pojave stavljanja konfesionalnog naziva iza ili ispred imena nacije. Prema tome, poistovjećivanje ne proizlazi iz same dogme, već je posljedica djelovanja institucionalizirane religije, tj. vjerskih zajednica. Njihovo povezivanje predstavlja planiranu i jasnu tendenciju vjerskih zajednica koje u tome vide svoju korist.⁴⁰

Sredstva za ostvarenje ovog cilja mijenjala su se u skladu s odnosima i stanjem u društvu. Pri tome je vrlo važna uloga države koja, shodno svojim interesima, ove tendencije sprečava ili podržava. Tako se pojava klerikalizma isključivo smatra političkim fenomenom.⁴¹

³⁸ *Isto*, 66.

³⁹ Ivan Cvitković, “Uvodne napomene uz projekat Nacionalni i religijski odnosi na selu”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1984, br. 8, 210.

⁴⁰ U članku Ivica Maštruko govori o Krležinom “sarkastičnom razračunavanju s identifikacijom vjerskog i nacionalnog”, o kritici nacionalno-religijskog pretjerivanja, kritici religijske podijeljenosti, nacionalnom kao nadopuni religijskog, nastojanju religije da postane državna religija, njenim poistovjećivanjem sa najbrojnijom nacijom i slično. Ivica Maštruko, “Razmeđa latinsko-bizantinskih horizonata (Odnos religijskog i nacionalnog kod Miroslava Krleže)”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1985, br. 10, 53.

⁴¹ Ivica Maštruko, “Religija i nacionalno idolopoklonstvo”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1985, br. 11-12, 131-132. Maštruko ukazuje na pojavu u društvima koja su “sklona” ateizmu, u kojima izrasta čudan fenomen alternativne kulture: pripisivanje religijskih svojstava naciji i jačanje identifikacije religijskog i nacionalnog. “I dok se na jednoj strani prihvaća i oficijelno tolerira religijsko pripadanje ili nepripadanje još uvijek se (blago rečeno), s nerazumijevanjem i pozorenjem gleda na mogućnost nepripadanja nekoj

Uzimajući u obzir širi društveno-politički kontekst 1980-ih, lahko je zaključiti da se ova teza o “zloupotrebi” i to od institucionaliziranih religija potpuno odnosi na tadašnju svakodnevicu. U radovima se konstatira da se religijske zajednice (“danas u socijalističkom sistemu“) trude da “ponovo prisvoje nacionalno”, a nacije da steknu “svoju dodatnu afirmaciju”. Iz takve simbioze religijsko vrši obrat u klerikalizam, a nacionalno u nacionalizam, što vodi kleronacionalizmu, tj. netoleranciji i neprijateljstvu spram drugih nacija i religija. Jačanje religije 80-ih godina kao i sve aktivnije djelovanje vjerskih zajednica na približavanju vjerskog i nacionalnog povezuje se s jačanjem religije u svijetu i svjetskim “revolucijskim, opozicijskim, kontra-revolucionarnim, nacionalnim” pojavama, koje su imale velikog odraza i na “naše područje”.⁴²

Važno je napomenuti da se u radovima ističe evidentna “društvena kriza koja je zahvatila socijalistički sistem”. Kao simptom krize navodi se jačanje religijskog i nacionalnog i politička zloupotreba religije koja skreće ka nacionalizmu. Konstatira se da društva “sklona ateizmu mogu proizvoditi i čudan fenomen alternativne kulture: pripisivanje religijskih svojstava naciji i jačanje identifikacije religijskog i nacionalnog”.⁴³

Pretpostavka o postepenom odumiranju religije i slabljenju njenog značaja i jačanja nacije i nacionalnog identiteta pokazala se pogrešnom. Ukazujući na “naše uslove”, Ivan Cvitković piše o savremenoj vezi religijskog i nacionalnog koja ne slabi, već jača, jer se one međusobno nadopunjuju i pomažu. Ukoliko je “veći stupanj konfesionalne identifikacije utoliko postoji i veća identifikacija vlastite konfesionalne i nacionalne pripadnosti”.⁴⁴ Navodi se da jačanje nacionalizma može biti znak slabljenja religijskog identiteta, ali “to kod nas nije slučaj” jer je očito da nacionalizam jača zajedno s klerikalizmom. “Poistovjećivanje nacionalnog i religijskog sistema znači uvijek smjenu isključivosti, nacionalizma i stupidnosti.”⁴⁵

naciji.” *Isto*, 126. Ukazujući na složenu problematiku povezivanja i poistovjećivanja religijskog i nacionalnog, Maštruko ukazuje na ključnu ulogu institucionalizirane religije, tj. vjerskih zajednica koje svoje stavove mijenjaju u skladu s postojećim stanjem i odnosima u društvu. *Isto*, 131.

⁴² I. Maštruko, *Religija i nacionalno idolopoklonstvo*, 125.

⁴³ *Isto*, 126.

⁴⁴ Ivan Cvitković, “SKJ u borbi protiv klerikalnih interpretacija odnosa religijskog i nacionalnog”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988, br. 21, 108-109.

⁴⁵ I. Maštruko, *Religija i nacionalno idolopoklonstvo*, 134.

Pored konstatacije o savremenoj društvenoj krizi koja je obilježena “demonstracijom klerikalizma, kleronacionalizma i nacionalizma”, ukazuje se i na njene uzroke. Navodi se da je kriza rezultat djelovanja “klerikalističkih” i “kleronacionalističkih” snaga koje snažno prodiru u “nove povijesne prostore” uz sve “glasniju religijsku kritiku marksizma koja, namećući se kao alternativa, tvrdi da marksizam nije uspio u kritici religije”. Takva kritika nastoji dokazati da je “religija osmislila nacionalni identitet”, dok je “socijalizam razdvojio nacionalni i religijski identitet i nasilno uskratilo njihov tradicionalistički i kulturološko-etnički odnos i lišio naciju njenog osnovnog kohezivnog elementa”. Također, navodi se i sve slobodnije djelovanje vjerskih zajednica koje se nameću kao ravnopravni društveni faktori.⁴⁶

Međutim, pored “tradicionalnog kleronacionalizma” ukazuje se na još jedan faktor krize, a to je dezorijentacija Saveza komunista Jugoslavije, koji je “dekomponovan iznutra”. Nejedinstvo SKJ dalo je priliku “sveštenstvu da preuzme vodeću poziciju i da religijske pretenzije objedini sa političkim”. Stoga, “obnovljena klerikalistička ideologija” nastaje planirano s “porivom za svjetskom ekspanzijom” jer se odražava u oživljenim panideologijama poput panislamizma i pankatolicizma.⁴⁷ Klerikalizam u svim vjerskim zajednicama smatra se neprijateljem marksizma i naglašava se potreba primjene najenergičnijih mjera protiv nosilaca nacionalizma, pa i muslimanskog kao i “islamskog klerikalizma i panislamizma”.⁴⁸

“U novije vrijeme svjedoci smo činjenice da i kod nas ima nacionalističkih ispada religijski obojenih, a čiju osnovu čine laici. Slično tome u nekim zemljama takozvani *paralelni islam* koji se razvija izvan zvanične vjerske institucije, već je postao značajan politički problem.”⁴⁹

Cilj spomenutih opsežnih rasprava o neophodnom razlikovanju vjerskog i nacionalnog i pogubnosti njihove saradnje i poistovjećivanja nije samo puko raspravljanje o povijesnoj povezanosti ova dva “različita identiteta”. Društveni diskurs 80-ih

⁴⁶ Fuad Muhić, “Kultura i međunacionalni odnosi: dijalog, grupe za pritisak, klerikalizam i kleronacionalizam”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1983, br. 1, 100-101.

⁴⁷ *Isto*, 103.

⁴⁸ Ivan Cvitković, “Bakarićeva kritika klerikalizma”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1983, br. 2, 228.

⁴⁹ Hasan Sušić, “Islam i nacionalno pitanje”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1984, br. 8, 231.

godina obilježen je sve evidentnijom nacionalnom homogenizacijom koja se ostvarivala vjerskim simbolima i kojoj se trebala suprotstaviti Partija na vlasti. Članci kao nauk, kao usmjerenje i odgovor bili su namijenjeni ne samo građanstvu već i političkoj eliti koja je očito bila “dekomponovana iznutra”, razjedinjena, bez jasnog cilja i programa.

Religija i sekularizacija

Poistovjećivanje religije i nacije u direktnoj je vezi s pitanjem jačanja religije u javnoj sferi i slabljenja procesa sekularizacije 1980-ih godina. Sekularizacija i njen uspjeh u bosanskohercegovačkom društvu zaokupljali su posebnu pažnju marksističkih teoretičara.

U *Sveskama* se ističu prednosti odvojenosti crkve, tj. vjerskih zajednica od države u socijalističko-samupravnom društvu. Sekularizacija kao proces odvajanja religije od političkog života smatrala se uspješnom, pri čemu se pokazala “nemoć religijskih zajednica u odnosu prema problemima sa kojima se narodi svakodnevno susreću”.⁵⁰ Međutim, očito je da je, i pored značajnih uspjeha procesa sekularizacije, 80-ih godina ona značajno usporena. Zbog toga se ističe neophodnost suočavanja sa stvarnošću, koja je pokazala da teorija o iščezavanju religije u socijalizmu “koju su nas čitav život podučavali” nije opravdana jer se to nije dogodilo.⁵¹

O suvremenom jačanju nacionalnog i religijskog kao i isticanju njihovog jedinstva piše se kao o simptomu krize. Sintetiziranje nacionalnog i religijskog također se shvaća kao reakcija crkve na sekularizacijski proces u cilju njenog kakvog-takvog opstanka. Konstatira se da se crkva, u nastojanju da očuva svoj značaj i bude važan društveni faktor, nameće kao oslonac naciji. Takvo djelovanje vjerskih zajednica ima “političku oštricu”.⁵² Međutim, naglašava se da su socijalistički sistem i Ustav SFRJ

⁵⁰ I. Cvitković, *Naša multinacionalnost i multikonfesionalnost*, 19.

⁵¹ “Socijalizam u svjetskim relacijama na ovom planu se iskazao prilično nemoćan, i to treba jednom priznati bez neke ideološke bojazni ili lažnog stida [...] Bez obzira na različite oblike represije, pa čak i zakonske zabrane koje karakteriziraju pojedine socijalističke zemlje, religija se i u tim zemljama, reklo bi se, nanovo vraća.” Nijaz Duraković, “Nacionalno i konfesionalno – kontroverze”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988, br. 22-23, 25-26.

⁵² Srđan Vrcan, “Religija i duhovna situacija vremena”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989, br. 24-25, 205-206.

i dalje “ostavili prostora” i dozvolili vjerskim zajednicama da se bave nacionalnim pitanjima i da se pojavljuju kao “zaštitnici nacionalnih interesa”.⁵³

Period druge polovine 70-ih godina smatra se periodom zaokreta u kojem oživljava religija i tradicionalni religijski oblici.⁵⁴ Takav zaokret ipak se ne povezuje s društveno-ekonomskom krizom socijalističkog sistema, već sa krizom svjetskog humanizma. Međutim, navodi se da kriza svjetovnosti i očita revitalizacija religijskih vrijednosti nisu samo kratkotrajna pojava koja će imati brojne dugoročne posljedice.⁵⁵ Ono što je posebno zabrinjavalo marksističke teoretičare bilo je to što se s revitalizacijom religije obnavljao fundamentalizam i integrizam koji su, kako se tvrdi, politički usmjereni s ciljem osmišljavanja savremenog društvenog života, kako privatnog tako i javnog, a sve to pod izgovorom “izlaženja iz savremene krize”.⁵⁶

U kontekstu slabljenja sekularizma i jačanja religije, u *Sveskama* se govori o *islamskoj politici* i oživljavanju islama. Val Mioghadam u raspravi o tom pitanju naglašava dvije činjenice: prvo, da se “islamski pokreti” ne mogu shvatiti kao povratak islamu jer on nikada i nije prestajao biti prisutan; drugo, da su ti pokreti, iako sebe predstavljaju iznad nacije, oblikovani nacionalnom kulturom i potrebno ih je promatrati u okviru ekonomskih, političkih i ideoloških kriza datog regiona.⁵⁷ Autorica naglašava da “previranja” između Iraka i Irana, misleći na rat koji su tada vodile ove dvije zemlje, imaju izričito nacionalno-državni karakter, dok se Iranska revolucija ne može shvatiti samo kao povratak na srednjovjekovno religijsko ustrojstvo, jer se zahtjev za islamskom republikom postavio tek u zadnjoj fazi revolucije. Zaključuje da Islamskoj republici kao teokratskoj nedostaje upravo teokracije, jer se

⁵³ I. Cvitković, *Naša multinacionalnost i multikonfesionalnost*, 20.

⁵⁴ S. Vrcan, *Religija i duhovna situacija vremena*, 209-210.

⁵⁵ Srđan Vrcan navodi plejadu različitih manifestacija sekularizacije. Navodi mišljenja autora koji su je opisali kao “iseljavanje religije iz strateški značajnih područja društvenog života, tj. povlačenje religije s javnih funkcija, kao pomak u smjeru privatizacije i subjektivizacije religije”. Također, ukazuje na stanovište prema kojem je sekularizacija zamjena vidljive institucionalne crkve nevidljivom i neinstitutionalnom crkvom kao i raskid postojećeg ugovora između Boga i određene nacije. “Jednom riječju, procesi sa sekularizirajućim učincima manifestirali su se tako da je religija manje nego ranije izravno utjecala i mogla utjecati na važna područja društvenog života.” *Isto*, 216.

⁵⁶ *Isto*, 225-226.

⁵⁷ Val Moghadam, “Islam, popularizam i država u Iranu”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989, br. 24-25, 308-309.

Irska republika formirala prema zapadnom modelu kao država “sa karakteristikama 20. stoljeća”.⁵⁸

Pitanje muslimanske (bošnjačke) nacije u *Sveskama*

Rasprave o odnosu nacije i religije u *Sveskama*, kao što smo već rekli, uglavnom se zadržavaju na teorijskom nivou i rijetko se upuštaju u detaljnu analizu konkretnog nacionalnog ili religijskog fenomena. Stoga, o pitanju nacionalnog identiteta pojedinih nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini nije pisano mnogo. Ako izuzmemo broj 28-29. *Sveski*, objavljen 1990. godine, o ovom pitanju se raspravlja sporadično, djelimično i uglavnom u kontekstu “revitalizacije religije” i “pojave klerikalizma” u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Broj 28-29. *Sveski* posvećen je konkretnim problemima nacionalnih identiteta, a mi ćemo u nastavku ovog rada detaljnije pokazati kako je tretirano pitanje muslimanske nacije u časopisu *Sveske*, te se kasnije posebno usmjeriti na analizu tekstova o identitetu Muslimana objavljenih u tom broju časopisa.

U rijetkim raspravama koje se dotiču muslimanske nacije dominira pitanje naziva nacije, adekvatnosti i opravdanosti postojećeg naziva Musliman i potrebe njegove zamjene drugim imenom, tj. imenom Bošnjak. Raspravljalo se i o aktuelnim društveno-političkim tendencijama negiranja muslimanske nacije, što se često dovodilo u vezu s velikim značajem religije u nacionalnom identitetu i religijskog imena kao nacionalne odrednice. Također, aktuelno je pitanje opredjeljivanja Muslimana, njihovog svojatanja i opravdanosti politike njihovog nacionalnog zanemarivanja. O pitanju jezika i nacionalnih institucija u kontekstu postojanosti i budućnosti “nacije bez jezika, svoje historije i svojih institucija”, u *Sveskama* se samo stidljivo raspravlja. Pitanje islama i muslimanske nacije, tj. doprinosa islama nacionalnoj afirmaciji i procentu religijskog u nacionalnom identitetu Muslimana, postavljeno je u kontekstu općeg razmatranja odnosa religije i nacije.

Jedan od rijetkih članaka koji se podrobnije bavi pitanjem nacionalne afirmacije Muslimana jeste članak Nijaza Durakovića objavljen 1985. godine. Hronološki prateći proces nacionalnog oblikovanja Muslimana, Duraković ukazuje na nekoliko aktuelnih kontroverzi, poput *velikog i malog m*, a koje proizlaze iz krutih teorijskih formula nacije.

⁵⁸ *Isto*, 316.

“Neki ne shvataju da nije samo stvar pravopisa, velikog M i malog m, već da se radi o sasvim dva različita pojma koji se na jugoslavenkim prostorima već zadugo razlikuju. Muslimani sa veliko M su Muslimani u nacionalnom smislu, dok su muslimani sa malo m zapravo vjernici, pripadnici Islamske zajednice u Jugoslaviji, bez obzira na nacionalnu ili narodnosnu pripadnost, koja može biti muslimanska, albanska, turska, romska itd.”⁵⁹

Ideju o uvođenju novog nacionalnog imena Bosanac ili Bošnjak autor smatra pogrešnom jer je to isključivo regionalna oznaka. Time bi se, prema njegovom mišljenju, jednom narodu u Bosni i Hercegovini “dalo historijsko pravo na to područje”, što bi “u nacionalističkoj izvedbi značilo zahtjev za etnički čistom Bosnom”. Ukazuje na činjenicu da je islam u Bosni i Hercegovini zadobio specifične oblike i usvojio mnoge običaje koje su prakticirali stanovnici prije dolaska islama i da je takav sinkretizam utjecao na nacionalnu afirmaciju. Primjer takve mješavine “domaće tradicije i običaja” i “islamske orijentalne kulture” jeste alhamijado književnost, književnost na domaćem jeziku pisana arapskim pismom. Osvrćući se na nacionalnu afirmaciju u periodu austrougarske uprave i periodu između dva svjetska rata, Duraković kaže da je “vodstvo iz redova begovata i sveštenstva” u tim periodima insistiralo na religiji kao nacionalnom spasitelju. To je dovelo do “gubljenja smisla za snalaženje u novonastalim prilikama i imalo dalekosežne posljedice za ukupan tok klasno-nacionalne emancipacije muslimanskog naroda”.⁶⁰ Međutim, krajem 19. i početkom 20. stoljeća polahko se gubi značaj religijskog i Muslimani polahko napuštaju orijentalnu kulturu i počinju upotrebljavati latinično pismo, štampati časopise koji “sve više ističu muslimansko-slovensku narodnost”.

“U najkraćem kada se govori o konstituiranju muslimanske nacije, odnosno procesu formiranja muslimanske nacionalne svijesti, treba konstatirati da se ona počela izraziti oblikovati krajem 19. i početkom 20. stoljeća i to prije svega u sukobu sa ostacima feudalnog društva sa tradicionalizmom i klerikalizmom, koji je Muslimane nastojao zadržati na ni-

⁵⁹ Nijaz Duraković, “Neki aspekti nacionalne afirmacije Muslimana u Jugoslaviji”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1985, br. 9, 7.

⁶⁰ *Isto*, 11.

vou vjerske svijesti, podrške feudalizmu i veze sa orijentalnom civilizacijom i kulturom, pa i podrške panislamističkim koncepcijama.”⁶¹

Međutim, u članku se posebno ukazuje na neprikosnovenu ulogu i zaslugu Komunističke partije u nacionalnoj afirmaciji Muslimana i njeno “pravilno rasuđivanje stvarnih fakata”.

Jedna od rijetkih rasprava o daljnjoj afirmaciji muslimanske nacije jeste članak Anđelka Vuletića “Nekoliko prijedloga za buduće razgovore”, koji više predstavlja nacrt smjernica za daljnji rad Instituta nego elaboraciju konkretnog problema. U članku Vuletić naglašava da je potrebno razlikovati političku i kulturnu afirmaciju muslimanske nacije. Ističe neophodnost političke afirmacija kroz kulturu i istraživanje prošlosti. Međutim, autor naglašava da postoje dvije struje, oni “koji žele to ubrzati i oni koji žele to usporiti”.⁶² Suprotno izričitom stavu komunističke vlasti da zabrani organiziranje nacionalnih institucija u Bosni i Hercegovini, Vuletić zagovara organiziranje muslimanskih nacionalnih institucija. Smatra predrasudom tezu da bi bilo kakvo osnivanje udruženja ili društva s prefiksom *muslimanski* nužno predstavljalo nacionalizam ili šovinizam. Nepostojanje nacionalnih institucija i prijevremeno etiketiranje takvih projekata koji su još uvijek na nivou ideja smatra nepravdom prema jednom narodu. Konstatira da narod “s kojim živimo” nema npr. “PEN KLUB”, a ima pravo na to.

“Ne mislim da se to može riješiti odmah, niti da je to neki veliki problem, ali samo naznačujem sve te činjenice koje mogu, takoreći svakog časa iskrnuti, a ne znamo kako ćemo se postaviti prema njima.”⁶³

Međutim, ova usamljena inicijativa o daljnjoj nacionalnoj afirmaciji Muslimana naišla je na otpor. U duhu “bratstva i jedinstva”, zagovarajući partijski stav o dostatnosti zajedničkih institucija kao institucija svih naroda i narodnosti, Vuletiću se suprotstavio Sulejman Grozdanić. U polemici s Vuletićem Grozdanić naglašava da u tadašnjoj situaciji “ne vidi ništa neobično, neprirodno, nešto što bi sugeriralo nepovoljan položaj Muslimana”. Smatra da Muslimanima, koji su ostvarili “zadovoljjava-

⁶¹ N. Duraković, *Neki aspekti nacionalne afirmacije Muslimana u Jugoslaviji*, 15.

⁶² Anđelko Vuletić, “Nekoliko prijedloga za buduće razgovore”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1983, br. 1, 66.

⁶³ *Isto*.

jući nivo nacionalne afirmacije”, nisu potrebne posebne nacionalne institucije u Bosni i Hercegovini. Tu ideju ocjenjuje potpuno neprihvatljivom jer bi njeno realiziranje utjecalo na ravnopravnost naroda i heterogenost Bosne i Hercegovine.⁶⁴

Institut za proučavanje nacionalnih odnosa realizirao je projekt koji se bavio istraživanjem odnosa nacionalnog identiteta i jezika. Članci o ovoj problematici koji su objavljeni u *Sveskama* ukazuju na potrebu poštivanja bosanskohercegovačke jezičke posebnosti. Alija Isaković piše o potrebi “daljih razgovora”, tj. unapređivanja jezičke politike jer, prema njegovom mišljenju, ne može “četveronacionalni jezički odnos da ostane zamrznut na 1954. godini niti da ostane u srpsko-hrvatskom jezičkom raskoraku iz 1971. godine”.⁶⁵

U ovim raspravama ukazuje se važnost priznavanja policentričnosti srpsko-hrvatskog jezika i varijanti kojima govore Muslimani i Crnogorci. Pri tome se naglašava da su te posebnosti stvarne i postojeane. Time se ne bi mijenjao dvočlani naziv jezika, nego bi se izvršilo “proširenje norme i njeno prožimanje duhom zajedništva”.⁶⁶

⁶⁴ “Ne osjeća se zaista nikakva potreba za nekim muslimanskim Pen-klubom ili muslimanskom akademijom, maticom i slično, a još manje za zastavom ili grbom.” Sulejman Grozdanić, *Diskusija, Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1983, br. 1, 151-152. O pitanju potrebe i opravdanosti organiziranja muslimanskih nacionalnih institucija Sulejman Grozdanić je vodio polemiku i s Hamdijom Čemerlićem. U intervjuu “Nezgodan je to naziv” 1987. godine Hamdija Čemerlić je istakao potrebu razlikovanja vjerskog i nacionalnog identiteta Muslimana. Međutim, kao preduslov za to naveo je nužnost promjene njihovog imena i uspostavljanje nacionalnih institucija Muslimana. Sulejman Grozdanić se odlučno suprotstavio tezi i prenominalaciji Muslimana ističući da je ovaj naziv prihvaćen imperativom prakse i proizlazi iz stvarne i svakodnevne nominacije. Također, odlučno je odbacio tezu o potrebi organiziranja muslimanskih nacionalnih institucija. Grozdanić je smatrao da bi njihovo organiziranje predstavljalo ugrožavanje prava drugih naroda u republici, muslimansku protekciju, a Bosna i Hercegovina bi na taj način postala nacionalna država Muslimana. Dženita Sarač-Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 215-216.

⁶⁵ Alija Isaković u ovom članku govori o tradicionalnom nazivu bosanski jezik (naški jezik) koji su koristili ne samo autori iz Bosne i Hercegovine nego ga tako nazivaju i drugi van Bosne i Hercegovine. Međutim, Isaković naglašava da Muslimani govore istim jezikom kao i Hrvati i Srbi, ali da “pravopisi nisu poštovali svojstva muslimanske leksike”, tj. nisu poštivane posebnosti u jeziku kojim oni govore. Alija Isaković, “Leksika u muslimanskih pisaca i naši pravopis”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1984, br. 5-6, 335.

⁶⁶ Asim Peco u svom radu insistira na nazivu srpsko-hrvatski jezik koji, prema njegovom mišljenju, ne treba mijenjati. Međutim, na kraju članka kaže: “Ovo su samo želje (opstanak

Dževad Jahić sagledava jezik kao važan element konstituiranja muslimanske nacije i zastupljenost ove problematike u djelima koja su objavljena u posljednjih petnaestak godina, a bave se nacionalnom afirmacijom Muslimana. Zaključuje da se do sada o ovoj problematici jako malo pisalo, a kao razloge navodi “opću nedovoljnu spremnost, ali i naslijeđenu inerciju”.⁶⁷ Pozivajući se na istraživanja Kasima Suljevića, Salima Ćerića i Muhameda Hadžijahića, Jahić naglašava veliki značaj jezika kao elementa konstituiranja muslimanske nacije, koja ima slavensku etničku i jezičku osnovu. Značajno je da autor ukazuje na tradiciju i upotrebu bošnjačkog ili bosanskog jezika koji, iako sličan, nije ni srpski ni hrvatski, jer jezička bliskost sama po sebi nije dovoljna da neutralizuje i druge važne, pa i važnije faktore koji utječu na diferenciranje. Suprotstavlja se tvrdnji da “Muslimani nemaju svoga jezika” smatrajući je “laičkim ubjeđenjem s ciljem prikrivanja notornih istina, jer su se naziv bošnjački i bosanski jezik dugo čuvali kao jezičko-formalne odrednice koje su krile aktivan stav prema vlastitom porijeklu”. Stoga, činjenica da Muslimani nisu transponirali svoje ime u naziv jezika ne umanjuje nacionalno određenje i identifikaciju.⁶⁸

Shodno postojećem stanju, Jahić sugerira nužnost daljnjeg istraživanja i utvrđivanja bosanskohercegovačkog književno-jezičkog izraza. Naglašava da pitanje jezika nije ni čisto političko, ni čisto lingvističko pitanje, ali je i dalje “vrlo osjetljivo”. Dalja naučna istraživanja “morat će da idu u pojedinosti koje će otkrivati ono što se u jezičkoj stvarnosti događa”.⁶⁹

dvočlanog naziva, o. p. Dž. S. R.), a one nikako ne isključuju pravo svakog člana naše društvene, pa i jezičke zajednice, da jeziku kojim se služi da svoje ime ako smatra da je to nužno. Ali, ma koliko ovaj stav bio opravdan, on u sebi – samim tim što, u našim uslovima, jeziku daje jednočlani naziv – nosi obilježja koja su neprihvatljiva za druge članove naše jezičke zajednice.” Asim Peco, “Naš jezik i njegovo ime”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1984, br. 5-6, 348.

⁶⁷ Dževad Jahić, “Tretiranje jezika u vezi sa nacionalnim konstituisanjem Muslimana (U povodu pojave knjiga o muslimanskoj genezi i identitetu)”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1985, br. 11-12, 273.

⁶⁸ *Isto*, 280-284.

⁶⁹ Dževad Jahić, “Za naučni pristup jezičkoj upotrebi u Jugoslaviji i književno-jezičkom izrazu u BiH”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988, br. 22-23, 340-343. Kritički se osvrćući na rad Tomislava Kraljačića “Kalajeva jezička politika u Bosni i Hercegovini (*Književni jezik*, Sarajevo, 1982, 165-177), Jahić u *Pregledu* naglašava da je nominacija jezika “centralno štokavskog terena” uvijek imala strogu političku pozadinu. Kritizirajući Kraljačićev pristup pitanju nominacije, prema kojem izgleda da je Benjamin Kalaj sam iskonstruisao naziv bosanski jezik, Jahić naglašava da pitanje nominacije ne treba

Međutim, o identitetu Muslimana najviše se piše u kontekstu rasprava o jačanju i ekspanziji različitih nacionalizama, pa i muslimanskog nacionalizma. Pri tome se piše o jačanju veze islama i nacionalizma, jačanju klerikalizma, kao i utjecaju “revitalizacije i borbenog islama u svijetu” na Bosnu i Hercegovinu i Jugoslaviju. Ivan Cvitković ukazuje na jačanje veze između religioznog i nacionalnog i njihovo suočavanje s procesom sekularizacije.⁷⁰ Autor ukazuje na pogubnost neraskidivog vezanja religije, tj. islama uz nacionalni identitet Muslimana.

“Danas islamisti, ali i neki drugi autori, smatraju da obnavljanjem ovih ili onih obreda čovjek dokazuje svoju pripadnost naciji. Islam ne uzimaju kao svaku drugu religiju, već kao političku ideologiju i kulturu na kojoj se formira posebna nacionalna zajednica. Može li se reći za pripadnike ove nacije da nose poseban “religijski biljeg”? Da li je religija bila baš u onoj mjeri element nastajanja muslimanske nacije? Ima autora koji smatraju da je u pitanju narod koji je nastao islamizacijom. Dok jedni ističu da je religija kod Muslimana glavni element konstituisanja posebne nacionalne svijesti, jer, po njima, Muslimani kao nacija, tobože, imaju čak ime od svoje vjerske pripadnosti, dotle drugi ističu da Muslimani, uslijed uticaja islama, mogu predstavljati, samo religijsku a ne nacionalnu zajednicu (po njima muslimanska nacija je nastala samo na staroj tradicionalnoj kulturi, pri čemu misle na islam). Neosporno je da

posmatrati samo kroz formalnu, već kroz suštinsku dimenziju. Govoreći o generalizaciji naziva bosanski jezik, Jahić kaže slijedeće: “On se, naime, isuviše generalizuje povezivanjem sa Kalajevim političkim potezima u Bosni, pri čemu se neobjektivno svodi na jednu njegovu političku epizodu, istina važnu za istoriju naše standardizacije, za neke njene devijantne tokove. Pri tome se ne vodi dovoljno računa o stvarnoj kulturnoj pozadini zbivanja u vezi s njim i ne dolazi se do dubljih saznanja o kompleksnosti težnji koje su se u vezi sa takvom nominacijom javljale na ovom tlu. I to od vremena prije Vuka, pa sve do austrougarskog perioda, kada je naziv “bosanski jezik” praktično i završavao svoju istorijsku misiju. Nadalje, njegova upotreba neopravdano se svodi na težnje u muslimanskom kulturom krugu, a obraća se malo pažnje na stvarne veze koje su se njime u istorijskom kontinuitetu ispoljavale među različitim konfesijama na centralnom štokavskom terenu. I kada je opravdano svodenje nekih tendencija za muslimanski kulturni krug, onda se ono vrši bez ulaženja u realne težnje Muslimana za vlastitim standardnojezičkim definisanjem. Zanimljivo je nastojanje, posredno vezano za tu nominaciju, koja su imala opravdanost, s obzirom na poznate okolnosti muslimanskog nacionalnog buđenja i potrebe za maternjom jezičkom identifikacijom u vezi s tim.” Dževad Jahić, “Uloga ‘bosanskog jezika’ u procesima srpskohrvatske nominacije”, *Pregled*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 1987, br. 2, 251.

⁷⁰ I. Cvitković, *Uvodne napomene uz projekat Nacionalni i religijski odnosi na selu*, 210.

je islam ostavio duboke tragove na kulturu Muslimana (način života, urbana kultura, nošnja, ishrana, pa i neki elementi jezika), ali je promašaj njihovu nacionalnu afirmaciju vezivati za islam i Islamsku zajednicu. Jer, po islamu, zajedništvo ideologije jeste osnova nacionalnosti, pa je Kur'anska teza o tome da su svi muslimani braća i da svi tvore jednu zajednicu (ummu), u stvari, internacionalna negacija Muslimana.”⁷¹

Takvo poistovjećivanje religijskog i nacionalnog identiteta “stvara mješavinu islamskog klerikalizma i klerikalnog nacionalizma s kojim se danas suočava SK BiH”. Konstatira se da takve pojave “nisu od jučer”, jer pojedina “klerikalistička pitanja opstaju dugi vremenski period i shodno prilici povremeno se nameću političkoj javnosti”. Raspravljajući o ovom “aktuelnom pitanju”, autor se dotiče pitanja nacionalnih institucija Muslimana. Zagovaranje njihovog organiziranja smatra klerikalizmom koji dodatno potiče muslimanski fundamentalizam.⁷² Cvitković odlučno odbacuje mogućnost organiziranja muslimanskih institucija navodeći da se takvo što suprotstavlja “stavu AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, politici SK” i svodi “Bosnu i Hercegovinu na republiku samo muslimanskog naroda”.⁷³

Govoreći o “etnički čistom” okupljanju u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, i Hamdija Pozderac se osvrnuo na muslimanski nacionalizam. Muslimanski nacionalizam poistovjećuje s fundamentalizmom koji ima dvije osnove: islam i panislamizam. Prema njegovom mišljenju, islam određuje unutrašnje, a panislamizam vanjske odnose Islamske zajednice, pa tako “religija predstavlja ideološku, a panislamizam političku osnovu svakog društvenog i političkog organiziranja pripadnika islama pa i Muslimana”. Prema tome, muslimanski nacionalisti insistiraju na islamu koji se prihvata kao cjelina vjerovanja i zakonitosti, iz čega proizlazi nespojivost koegzistencije između islama i neislamskog društvenog sistema i političkih institucija, kao što su socijalističko samoupravljanje i Savez komunista. Stoga, ukazuje da muslimanski nacionalisti danas imaju za cilj etnički čistu Bosnu i Hercegovinu i organiziranje islamske republike na tom prostoru.⁷⁴

⁷¹ *Isto*, 212.

⁷² Ivan Cvitković, “SKJ u borbi protiv klerikalnih interpretacija odnosa religijskog i nacionalnog”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988, br. 21, 113.

⁷³ *Isto*.

⁷⁴ Hamdija Pozderac, “Socijalističko samoupravljanje kao utemeljenje organizacije i djelatnosti nacionalnih entiteta i njihovih društveno-političkih zajednica”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1985, br. 11-12, 53.

Međutim, iako se radovi uglavnom osvrću na negativnu tendenciju jačanja islama i njegove veze s nacijom ili državnim sistemom, presedan predstavlja članak Hasana Sušića "Islam i socijalizam". Autor odnos islama i socijalizma razmatra na globalnom, svjetskom planu, raspravljajući o brojnim pitanjima poput dogme islama, vjerskih propisa i ustrojstva država u islamskom svijetu, različitih percepcija socijalizma i primjenjivih formi. Ono što je novo jeste da se u ovom članku pronalaze sličnosti islama i socijalizma i pokušava ukazati na zajedničke tačke koje "omogućavaju i obećavaju" njihov suživot. Hasan Sušić konstatira da su gotovo sve islamske zemlje nakon Drugog svjetskog rata izabrale socijalističku orijentaciju u kojoj islam i dalje ima istaknuto mjesto jer "islam nije inkompatibilan sa socijalizmom".⁷⁵ Jugoslavija, stoga, služi kao "primjer progresivnim socijalističkim snagama u islamskom svijetu". Međutim, konstatira se da takav suživot i zajedništvo islama i socijalizma nije dovoljno poznat, zbog čega se često, posebno od "antikomunističkih i antisovjetskih krugova u islamskom svijetu", šalje pogrešna i zlonamjerna slika o položaju muslimana u Jugoslaviji.⁷⁶

U kontekstu vanjske politike, u *Sveskama* se razmatra i pitanje odnosa vlasti i Islamske zajednice. Pojedini autori konstatiraju da se vlast, dajući određene privilegije Islamskoj zajednici, nastojala "dodvoriti" islamskim zemljama s kojima Jugoslavija ostvaruje višestruku saradnju. Međutim, navodi se da "briga islamskih zemalja za muslimane i islam" u Jugoslaviji nema uvijek dobru namjeru. Nepotrebno "inostrano brižništvo" tumači se kao svjetska tendencija desnice čiji je cilj destabilizacija određenih zemalja i područja. Takvo "brižništvo" islamskih zemalja smatra se nastojanjem desnice da uspostavi "izvjestan patronat" ili "lamentira nad sudbinom Muslimana u Jugoslaviji". Odlučno se odbacuje takvo "brižništvo", tvrdeći da su "jugoslavenski Muslimani historijski, kulturno i nacionalno dorasli i da ih takvo brižništvo ponižava".⁷⁷

Tema radova u *Sveskama* bila je i Iranska revolucija i njen odraz i utjecaj na Muslimane u Bosni i Hercegovini. Ona se smatra najznačajnijim poticajem "kleru" da

⁷⁵ Hasan Sušić, "Islam i socijalizam", *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989, br. 26-27, 182.

⁷⁶ *Isto*, 197.

⁷⁷ Hasan Sušić, "Mladi i poznavanje historije religije", *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988, br. 22-23, 80.

preuzme političku ulogu, prvo kroz zahtjeve za pojačanom ulogom uleme u provođenju islama kao cjelovitog, a ne samo religijskog svjetonazora.⁷⁸

Iz ovih napisa u *Sveskama*, zaključujemo da ni sami autori često ne prave razliku između *muslimana* i *Muslimana*. U članku Hasana Sušića piše se o “dušobrižništvu islamskih zemalja za muslimane” u Jugoslaviji, a na kraju se konstatira da “Muslimani žive ravnopravno sa drugim narodima” u Bosni i Hercegovini, čime se stavlja znak jednakosti između ova dva pojma.

O savremenim tendencijama i pisanjima o nacionalnom identitetu Muslimana znatno drugačije pisao je Šaćir Filandra u svojim člancima. Općenito, Filandra konstatira da je problematika nacionalnog identiteta bosanskohercegovačkih Muslimana, tj. civilizacijsko-kulturološka dimenzija ovog procesa “prilično zapostavljena”.⁷⁹ Njegova pažnja usmjerena je na unutrašnje tendencije kojima se propituje, polemizira i negira nacionalna posebnost Muslimana.⁸⁰ Navodi da su Muslimani dugo vremena morali da brane i dokazuju svoj identitet. Pokušaj muslimanske denacionalizacije, tj. njihovog pretapanja u druge nacije je planirani proces koji je dugo i intenzivno trajao. Autor se posebno fokusirao na pokušaje asimiliranja Muslimana od strane srpskih nacionalista. Savremene tendencije negiranja nacionalnog identiteta Muslimana ocjenjuje kao “duhovni, teorijski i politički anahronizam” i “svojevrsnu blasfemiju duha”. Takvu aktuelnu tendenciju tumači kao “mitomansku i retrogradnu svijest srpske buržoazije, koja ne vidi ili neće ili ne može da se pomiri sa stvarnošću”.⁸¹ Za sporo razvijanje svijesti o posebnosti Muslimana djelomično krivi “muslimansku političku, kulturnu i naučnu inteligenciju”, kao i “pojedince u redovima SKJ koji su kočili taj proces”.⁸²

⁷⁸ Fuad Muhić, “Kultura i međunacionalni odnosi: dijalog, grupe za pritisak, klerikalizam i kleronacionalizam”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1983, br. 1, 103.

⁷⁹ Pri tome, navodi izjavu beogradskog književnika Brane Crnčevića koja predstavlja “savremeni dokaz negiranja nacionalnog identiteta Muslimana”. Šaćir Filandra, “Traganje za nacionalnim identitetom” (prikaz knjige Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana BiH (1903-1941)*, Sarajevo: Veselin Masleša 1986), *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988, br. 21, 271.

⁸⁰ Šaćir Filandra, “O jednom asimiliranju Muslimana”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989, br. 26-27, 409.

⁸¹ *Isto*, 415.

⁸² Š. Filandra, *O jednom asimiliranju Muslimana*, 416.

Sveske br. 28-29 (1990)

Za razliku od prethodnih izdanja *Sveski* Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, *Sveske* broj 28-29, objavljene 1990. godine, posvećuju mnogo više pažnje nacionalnom identitetu Muslimana. Dva tematska bloka: *Članci i Okrugli sto "O nacionaliziranju Muslimana"* u potpunosti se odnose na nacionalni identitet Muslimana. U tematskom bloku *Istraživanja* prezentirana su tadašnja sociološka istraživanja o stavu stanovništva prema naciji i nacionalnom identitetu, kao i religiji i religioznosti. Sadržaj ovog broja svjedoči o aktuelizaciji pitanja identiteta Muslimana krajem 80-ih godina. U člancima se raspravlja o ključnim pitanjima, poput stvarne nacionalne afirmacije, nominacije nacije, kao i njenog daljnjeg razvoja. Novost je to što se ovim pitanjima bave upravo muslimanski autori, koji ukazuju na greške i propuste komunističke vlasti posebno tokom prvih decenija njene vladavine.

U člancima se raspravlja o "formi i o sadržaju" muslimanskog identiteta. Pri tome se naglašava postojanost muslimanske književnosti kao i posebnog kulturnog, socijalnog i političkog tijela Muslimana na čije je oblikovanje utjecao islam, koji je znatno "individualiziran i prilagođen" našem području.⁸³

Članak "Bošnjaci i/ili Muslimani" ukazuje da je pitanje nominacije nacije bilo posebno aktuelno krajem 80-ih godina, te da je smatrano jednim od ključnih pitanja. Navodi se da je članak reakcija na "ponuđeno mišljenje javnosti po kojem je Musliman krivo ime za narod koji ga nosi".⁸⁴ Međutim, tvrdnja o neosnovanosti ideja i zahtjeva za prenominacijom nacije potkrepljuje se tezom da muslimanstvo ne može biti zamijenjeno bošnjaštvom iz jednostavnog razloga što bošnjaštvo "nikada nije smjeralo obuhvatiti se ono što obuhvata muslimanstvo".⁸⁵ Ističe se ključna uloga islama u oblikovanju nacije, a odrednica Musliman "postaje ključna u općem pogledu" jer "ona u sebi nosi jasno i neprijeporno označavanje pripadanja i razlikovanja".⁸⁶

⁸³ Šaćir Filandra, "Muslimani između 'forme' i 'sadržaja' u političkoj misli Ahmeda Muradbegovića", *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, br. 28-29, 393-394.

⁸⁴ "To drugo ime bi, kako tvrde zagovornici tog mišljenja, trebalo biti "Bošnjaci": ono je, prema istom mišljenju, oduzeto sadašnjim Muslimanima te im tako učinjena nepravda koju bi čim prije valjalo otkloniti. Dovođenje u pitanje imena Musliman u ovom slučaju dolazi iz redova samih Muslimana ili uvažimo li uvjetno taj stav, 'Bošnjaka'." Rusmir Mahmutćehajić, "Bošnjaci i/ili Muslimani", *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, br. 28-29, 405.

⁸⁵ *Isto*, 422.

⁸⁶ R. Mahmutćehajić, *Bošnjaci i/ili Muslimani*, 407.

“Sudjelovanje u zajednici Muslimana nezaobilazno tvori niz novih kulturnih svojstava, pri čemu se zadržavaju sva zatečena koja nisu u suprotnosti sa islamom. To zajednicu živo oblikuje, utoliko snažnije ukoliko je važniji osjećaj nezaobilaznosti islamskog poziva. Nastali oblici kulture međutim, nastavljaju živjeti i djelovati i onda kada svijest o moralnom sastavu islama slabi; oni ne mogu biti oprečni ni onda kada se prema islamu javlja potpuna ravnodušnost ili odbojnost. [...] Posebnost Musliman potiče upravo iz islama jer su jezik, zemlja, etnogeneza, kao osnovni elementi nacionalnog identiteta zajednički.”⁸⁷

Kao važan, možda i presudan argument u odbacivanju nominacije Bošnjak navodi se činjenica da izvan republičkih granica Bosne i Hercegovine živi 1/5 pripadnika muslimanske nacije. Međutim, kao drugi razlog zbog kojeg autor insistira na muslimanskoj nominaciji jeste to što bi uvođenje imena Bošnjak “značilo nepravednost prema zajedničkom vlasništvu” naroda koji žive u Bosni i Hercegovini. Uvođenje imena *Bošnjak* samo za jednu naciju u Bosni i Hercegovini značilo bi favoriziranje jednog naroda. Ovaj naziv bi bio moguć samo u određenju “zajedničkog sudjelovanja u prošlosti, jeziku, državotvornosti i politici Srba, Hrvata i Muslimana” u Bosni i Hercegovini.⁸⁸

⁸⁷ *Isto*, 414-415, 417.

⁸⁸ *Isto*, 422. Ovaj članak koji je izazvao veliku medijsku polemiku Mahmutćehajić je prvo objavio u sarajevskom listu za književnost, umjetnost, kulturu i društvena pitanja *Književna revija* (br. 33-34, juni-juli 1990), a potom u *Sveskama*. Dva kruga muslimanskih intelektualca polemizirala su o potrebi prenominalacije i opravdanosti postojećeg naziva. Krug intelektualaca kojem je pripadao Mahmutćehajić zalagao se za postojeći naziv jer su na taj način u jednu nacionalnu zajednicu bili uključeni i Muslimani koji žive u drugim jugoslavenskim republikama. Također, smatrali su da bi se prenominalacijom Musliman u Bošnjak nanijela nepravda drugim narodima koji žive u Bosni. Drugom krugu intelektualaca pripadao je Nenad Filipović, koji u svom članku “O jednom pokušaju nacionaliziranja Bošnjaka” kaže slijedeće: “Dokle god Bošnjaci budu nosili apstraktno ime Musliman mogu mirne duše biti svedeni ukazom na status vjerske zajednice bez prava na vlastitu povijest, književnost, kulturu uopće. Ime Bošnjak im omogućava popudbinu njihove četiristogodišnje opstojnosti na jugoslavenskom prostoru i njihovu vezu sa praocima koji su zasnovali najstariju južnoslavensku državu, dok će sa imenom Muslimani ostati uvijek apstrakcija sa primjetnim okusom komunističkog dekreta oktroirane i isforsirane nacije.” (Nenad Filipović, “O jednom pokušaju *nacionaliziranja* Muslimana”, *Islamska misao*, Sarajevo, 1990, br. 40, 64-68), Preuzeto iz knjige: Dž. Sarač-Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog*, 193. Međutim, 27. septembra 1993. godine, u

Razgovor o knjizi Alije Isakovića *O nacionaliziranju muslimana*, koji je koncipiran kao treći tematski blok ovog broja *Sveski*, također se dotakao brojnih aktualnih pitanja, tj. aktualnih tendencija koje su se ticale muslimanske nacije. Jedno od vrlo važnih je bilo pitanje “neprestanog osporavanja nacionalnog identiteta Muslimana”. U postojanom i dugotrajnom konceptu osporavanja nacionalnog identiteta Muslimana prepoznaju se tri ključna pitanja. Prvo je iznošenje teze da često pre naglašavanje uloge islama u etničkom i nacionalnom formiranju Muslimane svodi samo na vjersku grupu. Suprotstavljajući se takvom pojednostavljivanju odnosa islama i nacije, konstatira se da je islam zaista odigrao važnu ulogu u nacionalnom razvoju Muslimana, isto kao i kršćanstvo kod drugih jugoslavenskih nacija. Međutim, naglašava se da islam na ovim prostorima ne predstavlja samo religiju, nego i kulturni i socijalni okvir. Prema tome, islam je vremenom gubio “religijsko-emocionalne naboje i otvarao prostor za racionalne sadržaje i svrsishodne forme, očuvanja i razvoja etničkog identiteta Muslimana odvojeno, ali bez negacije islama kao historijskog saputnika na tom razvojnog putu”.⁸⁹

Drugi važan razlog osporavanja Muslimana kao nacije pronalazio se u historijskom razvoju koji se odvijao u trokutu između srpsko-hrvatske nacionalne ideje i jugoslavenstva. Približavanje ili udaljavanje od ove tri ideje utjecalo je na formiranje kolektivne svijesti o samosvojnosti. Konstatira se da su one, i pored znatnog približavanja ovim idejama, istovremeno bile značajna “poluga nacionalnom razvoju Muslimana” i “brana od asimilacije” najvećem dijelu pripadnika ove nacije.⁹⁰

Treći izvor sporenja nacionalnog identiteta Muslimana je stalna rasprava o nazivu nacije, tj. njenom imenu. Kao rješenje za ovo vrlo značajno pitanje navodi se svijest i praksa ovog naroda koji je sam izrazio “otklon od bošnjaštva i uklon identiteta kao Musliman”. Kao argumenti ovoj tezi navode se rezultati savremenih socioloških istraživanja Instituta prema kojima se za bošnjaštvo kao nacionalnu odrednicu

ratnim okolnostima, održan je Bošnjački sabor koji je, između ostalog, prenominirao dotada muslimansku u bošnjačku naciju, Muslimane u Bošnjake. Jedan od gorljivih zagovornika takve prenominacije, tj. “vraćanja povijesnog i narodnog imena”, bio je Rusmir Mahmutćehajić. O utjecaju “panislamističke” struje unutar muslimanskih intelektualnih krugova na ovu prenominaciju, kao i transformaciji Mahumtćehajića od zagovornika muslimanstva krajem 80-ih, a bošnjaštva sredinom 90-ih opširnije vidjeti u: Xavier Bougarel, “Od Muslimana do Bošnjaka: pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana”, *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 129-130.

⁸⁹ Ibrahim Bakić, “Muslimani između stvarnosti i osporavanja”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, br. 28-29, 452.

⁹⁰ *Isto*, 453.

na uzorku od 850 ispitanika u 17 bosanskohercegovačkih općina opredijelilo svega 1,82% ispitanika, a postotak od 65,05% ispitanika za naziv Musliman.⁹¹

Na skupu je konstatirano da savremeno negiranje muslimanske nacije proizlazi iz neznanja, iz zle namjere da se prenamaglašavanjem religijskog umanja ili potpuno negira nacionalni identitet. Pri tome se islam isticao i prihvaćao kao zatvoren i nepromjenjiv sistem i sve što je predstavljalo specifičnost nacionalnog razvoja pripisivalo se islamu.⁹²

Pitanje poistovjećivanja nacionalnog i vjerskog razmatralo se u okviru analize djelovanja snaga Islamske zajednice koje su šezdesetih godina bile “protiv nacionalnog afirmiranja Muslimana” i to iz “straha da ne izgube status nacionalne institucije”, ali i krugova bliskih zajednici.⁹³

⁹¹ *Isto*, 453-454.

⁹² “Radi se dakle o jednom pretpostavljenom shvatanju islama na našem podneblju, po kojem se najveći dio nacionalnog bića Muslimana svodi na neku religijsku osnovu, a ta religijska osnova katkada je shvatana i kao ‘smiješna mješavina katoličanstva, odnosno hrišćanstva, judizma i paganizma’ (Stepinac). U takvim interpretacijama islam se često shvaća i kao cjelovit religijski kulturno-civilizacijski sklop koji usisava sve pa i nacionalno biće. Ovakav stav je kod nas bio izuzetno pogodan za političke manipulacije. S tog stanovišta koje je staro više od stotinu godina, sve što se događalo u Muslimana bilo je zapravo islamsko, bez ikakve spremnosti da se poštiva bilo kakva specifičnost u nacionalnom konstituiranju Muslimana. Pri tome nije mi ni na kraj pameti da osporim značajne utjecaje islama što je u većoj ili manjoj mjeri slučaj i s drugim religijama na ovim našim prostorima.” Hasan Sušić, “Neznanje i politikantstvo”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, br. 28-29, 468-469.

⁹³ Autor posebno navodi mišljenje Hamdije Čemerlića “koji i danas ističe” da je granica između nacionalnog i vjerskog kod Muslimana teško određiva. (Ivan Cvitković, “Uz knjigu Alije Isakovića *O nacionaliziranju Muslimana*”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, br. 28-29, 457-458.) Međutim, pogrešna je tvrdnja da je Islamska zajednica bila protiv priznanja posebne muslimanske nacije. Određeni krugovi u njoj vrlo su angažirano djelovali tokom 60-ih i 70-ih godina u procesu nacionalne afirmacije Muslimana. U članku *Islam i Muslimani*, objavljenom u *Glasniku VIS* broj 5-6. iz 1970. godine, Husein ef. Đozo, predsjednik Udruženja ilmija, kaže slijedeće: “Mogao bi neko reći zar to nije paradoks: imamo Muslimana koji nije musliman. Na prvi pogled izgledalo bi tako. Činilo bi se da tu Islam gubi. Stoji kao napadnuto, da se u tom slučaju riječ musliman najviše otuđila i udaljila od Islama. Ipak nije tako. Ja bih rekao da se ovdje prije radi o vraćanju, a ne otuđivanju. Malo m ne gubi već dobiva. Veliko M ga još više jača i učvršćuje. Ne poričem da se u našem razvoju, velikim M-om nije otvorio vrlo interesantan proces čiji daljnji razvoj i ishod ovisi o snagama koje će unutar tog procesa djelovati. Već sada su ovdje na pomolu različite snage. [...] Nas iz malog m mora interesovati pojava ovih snaga, njihov sukob i ishod ovog

Na skupu je otvoreno i pitanje *Mladih Muslimana* i njihovog doprinosa nacionalnoj afirmaciji. Odlučno je odbačena teorija o bilo kakvom doprinosu ove “ilegalne organizacije” nacionalnom konstituiranju Muslimana i navodi se da je panislamiizam koji oni zagovaraju “internacionalna negacija Muslimana” kao nacije.⁹⁴

Zanimljivo je da su na skupu u isto vrijeme, pored brojnih pohvala Partiji zbog “ispravne politike priznavanja postojećeg”, iznesene i osude odnosa Saveza komunističara prema Muslimanima. Pri tome se ukazuje na iskustva pojedinih muslimanskih književnika i njihovo “razapinjanje od muslimanskog partijskog poltronskog klera”. Ukazuje se na djelatnost i angažiranost tzv. “muslimanskih uglednika” koji su imali zadatak da politički afirmiraju muslimansku naciju, a ustvari to su “iskompleksirani kriptomuslimani i pseudokomunisti”. Osnovana kritika bila im je upućena zbog toga što im je “bio dovoljan nacionalni paritet u partijskoj i državnoj hijerarhiji” i što su shvatali muslimansku naciju samo kao “retoričku figuru”, tj. “praznu bocu kojoj je samo nalijepljena etiketa”.⁹⁵

Nije preskočeno ni pitanje daljnje afirmacije muslimanske nacije. Međutim, ponovo su se sukobila različita mišljenja o potrebi organiziranja posebnih muslimanskih nacionalnih institucija. Ovaj put, kao argument o nužnosti njihovog organiziranja, navodi se činjenica da i pored postojanja zajedničkih institucija, kao što su Insti-

sukoba. Ima nažalost pokušaja da nam se to ospori. Mi se s tim ni u kojem slučaju, razumije se, ne možemo pomiriti. Mi smo svjesni da malo m predstavlja osnovu velikog M bez čega bi ono značilo prazno ime, frazu bez sadržaja. Neke snage iz velikog M htjele bi, kako se čini, da isključe iz ovog procesa snage malog m što ni u kojem slučaju ne bi bilo opravdano. [...] Strahovanje da bi u daljnjem našem razvoju moglo doći do slabljenja baze ne bi moralo biti bez osnova. U kom će pravcu teći ovaj razvoj zavisit će, kao što smo rekli, o snagama koje ga budu nosile. U sadašnjem trenutku nove progresivne snage iz velikog M, imaju prednost: spremnije su, aktivnije se uključuju i angažiraju u procesima općeg našeg razvoja. One ustvari predstavljaju i drže u svojim rukama naš društveni, kulturni, politički i ekonomski život. Svakako imaju bolje pozicije. Bilo bi najbolje kada bi se sukob izbjegao. Cilj je isti. Možda su načini i sredstva za postizanje ovog cilja različiti, ali to ne bi smjelo smetati.” Navedeno prema: Dž. Sarač-Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog*, 67. Xavier Bougarel obnovu islamske vjerske štampe i otvaranje novih džamija “u brojnim muslimanskim selima” 60-ih godina objašnjava jačanjem Islamske zajednice kao nacionalne institucije i prevage panislamiističke struje koja je isticala islam kao temelj nacionalnog identiteta i koja će preuzeti vođstvo u nacionalnoj homogenizaciji bosanskomuslimanskog stanovništva početkom 1990-ih godina. X. Bougarel, *Od Muslimana do Bošnjaka*, 123-124.

⁹⁴ I. Cvitković, *Uz knjigu Alije Isakovića*, 463-464.

⁹⁵ Alija Isaković, “Aoretika jednog čina”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, br. 28-29, 466.

tut za istoriju, Institut za nacionalne odnose, Orijentalni institut, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, nije napisana historija Muslimana.⁹⁶

Ipak, učesnici ovog stola imali su jedinstveno mišljenje u pogledu potreba podrobnijeg istraživanja nacionalnog razvoja Muslimana, njihove osobnosti i specifičnosti i to uz izbjegavanje krutih odredbi i definitivnih zaključaka i preispitivanje potrebne primjene Lenjinove i Staljinove definicije nacije na naše područje.⁹⁷

U tematskom bloku *Istraživanja* prezentirani su rezultati istraživanja Instituta koja su pokrenuta s ciljem da se ispitaju stanovišta građana povodom krupnih socijalnih promjena kao i stavovi o važnim aspektima uzroka i posljedica nacionalnih proturječnosti. Rezultati istraživanja pokazali su da bi prenominacija iz Muslimana u Bošnjake predstavljala vještačku identifikaciju i preinačenje identiteta. To je potvrdio i procenat od svega 1,82% ispitanika koji su se opredijelili za naziv Bošnjak. Na pitanje da li je bošnjaštvo najadekvatnija oznaka za pripadnike svih nacija u Bosni i Hercegovini, potvrdno je odgovorilo 16,99%, dok se za postojeće stanje opredijelilo 65,05%, a nesigurno po tom pitanju iskazalo se 15,05% ispitanika.⁹⁸ Istraživanja su se dotakla niza pitanja poput evidentnog “nacionalizam na djelu”, potaknutog od vjerskih zajednica, koji je izazvan političkom, a ne ekonomskom krizom.⁹⁹

Pitanje religije i religioznosti predstavlja posebnu temu u sklopu istraživanja. U uvodu se navodi da religija nije biološka kategorija, već izraz zbilje u kojoj individua živi, gdje se potvrđuje fraza “kakav čovjek takvo društvo, kakav čovjek takva religija i takva religioznost”.¹⁰⁰ Istraživanje je pokazalo da su religijska pripadnost i religioznost različite kategorije, kao i to da je sklad između religije i nacije veći u privatnoj sferi, “a što se ide prema javnoj sferi ta udaljenost je sve veća, a participacija u naciji i nacionalnom životu manja (uglavnom se svodi na odnose na institucionalnoj ravni)”.¹⁰¹ Iako se procenat od 88,3% ispitanika izjasnio da vjerske zajednice ne trebaju snažnije da utječu na društveni život, konstatira se da je u proteklih godinu dana došlo do promjene u odnosu prema vjerskim zajednicama. Njihove aktivno-

⁹⁶ Rasim Muminović, “Knjiga podsticanja i opomene”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, br. 28-29, 477.

⁹⁷ Mustafa Imamović, “Terminologija kao politika”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, br. 28-29, 490.

⁹⁸ Ibrahim Bakić, “O naciji i religiji (distribucija stavova javnog mnijenja)”, *Sveske*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, br. 28-29, 268.

⁹⁹ *Isto*, 275.

¹⁰⁰ *Isto*, 282.

¹⁰¹ I. Bakić, *O naciji i religiji*, 281-285.

sti idu u pravcu “demokratizacije i otvaranja pitanja, položaja i značaja vjerskih zajednica kao i otvaranja pitanja na široj društvenoj ravni, prevladavanja dogmatizma i sektaštva koje je bilo veoma izraženo, te potreba za diferenciranjem tj. selektivnom pristupu svakom tom pitanju”.¹⁰²

Zaključak

Složeni proces reformi jugoslavenske privrede, a potom i društva započeo je sredinom 60-ih godina. Reforme su bile usmjerene u pravcu decentralizacije Federacije i jačanja republika. Međutim, određena dešavanja krajem 60-ih i početkom 70-ih godina primorala su političku elitu da ozbiljno sagleda dotadašnji reformski tok i donese određene promjene u njenoj daljnjoj realizaciji. Stoga, istovremeno s procesom decentralizacije, jačanja republika, partijski vrh odlučio je da pokrene proces jačanja centralizacije Partije kao vodeće i usmjeravajuće snage u društvu. Jedan u nizu koraka u tom pravcu bila je aktivizacija marksističke misli. Pojačano je izdavaštvo marksističke litetature, a organizirani su različiti oblici marksističkog partijskog obrazovanja u vidu predavanja, seminara, kurseva, posebnih političkih škola i slično.

Istovremeno s uspjesima mlade političke elite u Bosni i Hercegovini, koja je ostvarila značajne rezultate u njenoj konsolidaciji kao ravnopravne republike u Federaciji, tekao je proces jačanja Partije. U skladu s potrebama “političkog trenutka”, 1973. godine u Sarajevu je organiziran Marksistički studijski centar “Veljko Vlahović”, koji je trebao da doprinese širenju i usvajanju marksističke misli. Realizacija ideje o organiziranju posebnog tijela u okviru Centra koje se trebalo baviti pitanjem nacionalnog identiteta i međunacionalnih odnosa dugo vremena bila je odlagana.

Međutim, smrću prvo Edvarda Kardelja 1979, najdosljednijeg zagovarača reforme jugoslavenskog društva, a potom i Josipa Broza Tita 1980. godine, užurbano su pokrenuti procesi koji su u mnogočemu bili u suprotnosti s dotadašnjim marksističkim pogledom na društveno-političke odnose. U diskursu neprestanog propitivanja ispravnosti, opravdanosti i uspjeha odluka socijalističke vlasti i Komunističke partije, nacionalno pitanje, tj. pitanje održivosti komunističkog rješenja nacionalnih odnosa akutelizirano je početkom 80-ih godina.

Zbog toga, Partija, opet shodno kontekstu političkih i društvenih odnosa početkom 80-ih godina, ubrzava aktivnosti oko formiranja Instituta. Konačno, Institut je 1982. počeo s radom i različitim predavanjima, seminarima, kursovima, okruglim stolovima i savjetovanjima trebao potvrditi ispravnost dotadašnje partijske politike.

¹⁰² *Isto*, 288-289.

Istraživanja u okviru institutskih dugogodišnjih projekata prezentirana su u institutskom časopisu *Sveske*, iz kojih se može rekonstruirati partijski stav i njen odnos prema sve aktuelnijem pitanju nacionalnog identiteta, posebno odnosu nacije i religije. Na sve učestalije svakodnevno poistovjećivanje nacije i religije tokom 80-ih godina, na njihovu sve evidentniju saradnju, upotrebu i zluopotrebu nacionalnih i religijskih simbola, odgovara se radovima u *Sveskama* koji insistiraju i dokazuju njihovu posebnost, odvojenost i promjenjivost. Pitanje nacionalnog identiteta Bošnjaka u ovim teorijskim studijama samo je sporadično tretirano. Međutim, sve veća važnost ovog pitanja u bosanskohercegovačkom, pa i u jugoslavenskom društvu krajem 80-ih godina našla je svoj odraz i u sadržaju *Sveski*. Radovi u *Sveskama* simptomatično ukazuju da će se u narednom periodu pitanja poput adekvatne nominacije, nacionalnih institucija, odnosa prema Islamskoj zajednici kao i općenito daljnje nacionalne afirmacije Bošnjaka naći u centru interesovanja kako intelektualnih tako i političkih krugova u Bosni i Hercegovini ■

Izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Marksistički studijski centar “Veljko Vlahović” (ABH, MSC VV)

Literatura

- Bakić, Ibrahim, “O suodnosu nacionalnog i religijskog”, *Sveske*, br. 22-23, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988.
- Bakić, Ibrahim, “O naciji i religiji (distribucija stavova javnog mnijenja)”, *Sveske*, br. 28-29, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990.
- Bakić, Ibrahim, “Muslimani između stvarnosti i osporavanja”, *Sveske*, br. 28-29, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990.
- Bougarel, Xavier, “Od Muslimana do Bošnjaka: pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana”, *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka, zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.
- Cvitković, Ivan, “Bakarićeva kritika klerikalizma”, *Sveske*, br. 2. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1983.
- Cvitković, Ivan, “Uvodne napomene uz projekat *Nacionalni i religijski odnosi na selu*”, *Sveske*, br. 7-8, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1984.

- Cvitković, Ivan, "SKJ u borbi protiv klerikalnih interpretacija odnosa religijskog i nacionalnog", *Sveske*, br. 21, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988.
- Cvitković, Ivan, "Naša multinacionalnost i multikonfesionalnost", *Sveske*, br. 22-23, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988.
- Cvitković, Ivan, "Uz knjigu Alije Isakovića *O nacionaliziranju Muslimana*", *Sveske*, br. 28-29, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990.
- Čebić, Petar, "Versko i nacionalno", *Sveske*, br. 28-29, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990.
- Duraković, Nijaz, "Neki aspekti nacionalne afirmacije Muslimana u Jugoslaviji", *Sveske*, br. 9, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1985.
- Duraković, Nijaz, "Nacionalno i konfesionalno – kontroverze", *Sveske*, br. 22-23, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988.
- Filandra, Šaćir, "Traganje za nacionalnim identitetom (prikaz knjige Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana BiH (1903-1941)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1986)", *Sveske*, br. 21, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988.
- Filandra, Šaćir, "O jednom asimiliranju Muslimana", *Sveske*, br. 26-27, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989.
- Filandra, Šaćir, "Muslimani između *forme* i *sadržaja* u političkoj misli Ahmeda Muradbegovića", *Sveske*, br. 28-29, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990.
- Grozdanić, Sulejman, "Diskusija", *Sveske*, br. 1, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1983.
- Imamović, Mustafa, "Terminologija kao politika", *Sveske*, br. 28-29, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990.
- Isaković, Alija, "Leksika u muslimanskih pisaca i naši pravopisi", *Sveske*, br. 5-6, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1984.
- Isaković, Alija, "Aporetika jednog čina", *Sveske*, br. 28-29, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990.
- *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa: Institut za istoriju: NIŠRO Oslobođenje, 1990.
- Jahić, Dževad, "Tretiranje jezika u vezi sa nacionalnim konstituisanjem Muslimana (u povodu pojave knjiga o muslimanskoj genezi i identitetu)", *Sveske*, br. 11-12, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1985.
- Jahić, Dževad, "Uloga 'bosanskog jezika' u procesima srpskohrvatske nominacije", *Pregled*, br. 2, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 1987.

- Jahić, Dževad, “Za naučni pristup jezičkoj upotrebi u Jugoslaviji i književno-jezičkom izrazu u BiH”, *Sveske*, br. 22-23, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988.
- Kamberović, Husnija, *Hod po trnju*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.
- Klasić, Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968.*, Zagreb: Ljevak, 2012.
- Mahmutćehajić, Rusmir, “Bošnjaci i/ili Muslimani”, *Sveske*, br. 28-29, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990.
- Maštruko, Ivica, “Razmeđa latinsko-bizantinskih horizonata (Odnos religijskog i nacionalnog kod Miroslava Krležje)”, *Sveske*, br. 10, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1985.
- Maštruko, Ivica, “Religija i nacionalno idolopoklonstvo”, *Sveske*, br. 11-12, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1985.
- Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb: Naklada Pavičić, 1998.
- Mikulić, Branko, *Rasprave*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa: NIŠRO Oslobođenje, 1978.
- Moghadam, Val, “Islam, popularizam i država u Iranu”, *Sveske*, br. 24-25, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989.
- Muhić, Fuad, “Kultura i međunacionalni odnosi: dijalog, grupe za pritisak, klerikalizam i kleronacionalizam”, *Sveske*, br. 1, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1983.
- Mujadžević, Dino, *Bakarić. Politička biografija*, Zagreb: Plejada, 2011.
- Muminović, Rasim, “Knjiga podsticanja i opomene”, *Sveske*, br. 28-29, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990.
- Peco, Asim, “Naš jezik i njegovo ime”, *Sveske*, br. 5-6. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1984.
- Pozderac, Hamdija, “Socijalističko samoupravljanje kao utemeljenje organizacije i djelatnosti nacionalnih entiteta i njihovih društveno-političkih zajednica”, *Sveske*, br. 11-12, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1985.
- Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Ramet, Sabrina, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918-2005*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009.
- Sarač-Rujanac, Dženita, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012.
- Stefoska, Irena, “What about Institute of national history? Institutionalized historiography in the process of building the macedonian nation”, http://www.oei.fu-berlin.de/nation-building/resources/wp/stefoska_01

- Sušić, Hasan, "Islam i nacionalno pitanje", *Sveske*, br. 7-8, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1984.
- Sušić, Hasan, "Mladi i poznavanje historije religije", *Sveske*, br. 22-23, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1988.
- Sušić, Hasan, "Islam i socijalizam", *Sveske*, br. 26-27, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989.
- Sušić, Hasan, "Neznanje i politikanstvo", *Sveske*, br. 28-29, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990.
- Vrcan, Srđan, "Nekoliko napomena o odnosu religije i nacije u sadašnjem trenutku", *Sveske*, br. 11-12, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1985.
- Vrcan, Srđan, "Religija i duhovna situacija vremena", *Sveske*, br. 24-25, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989.
- Vuletić, Anđelko, "Nekoliko prijedloga za buduće razgovore", *Sveske*, br. 1, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1983.
- Zundhausen, Holm, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd: Clio, 2008.

DISCUSSION ABOUT THE NATIONAL AND RELIGIOUS IDENTITY IN THE JOURNAL "SVESKE" OF THE INSTITUTE FOR THE STUDY OF NATIONAL RELATIONS 1983-1990

Summary

The process of decentralisation of Yugoslavia from the beginning of the 1970-ies was followed by a strong centralization of the Party. Special emphasis was placed on the study and promotion of Marxist thought. The publishing of Marxist literature was intensified and various forms of Marxist Party education were organized such as lectures, seminars, courses, special political schools etc. In this context, during 1973 in Bosnia and Herzegovina the Marxist Study Centre Veljko Vlahović was organized. Within this Centre, in 1982, the Institute for the Study of National Relations was formed. Through the analysis of the journal "Sveske", published by the Institute, we can reconstruct the Party stance towards the question of national identity, relations between nation and religion, as well as towards the issue of the religious and national identity in Bosnia and Herzegovina during the 1980-ies ■

UDK: 355.426 (497.6 Banja Luka) "1993"
Pregledni rad

AKCIJA "SEPTEMBAR 93" – POBUNA VOJSKE REPUBLIKE SRPSKE U BANJOJ LUCI

Nikica Barić

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Apstrakt: U radu je uglavnom na temelju fragmentarno raspoloživih dokumenata Vojske Republike Srpske i memoarske literature prikazana akcija "Septembar 93". Bila je riječ o pobuni dijela jedinica Vojske Republike Srpske, koje su u rujnu 1993. preuzele kontrolu nad Banjom Lukom. Pobuna je okončana mirnim putem, bez žrtava. U radu se također pokušava objasniti koji bi mogli biti dublji politički razlozi zbog kojih je do te pobune i došlo.

Ključne riječi: Akcija "Septembar 93", Banja Luka, Republika Srpska, Vojska Republike Srpske, Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Slobodan Milošević.

Abstract: The paper deals with the rebellion of some units of Army of Serb Republic that occurred in September 1993 in Banja Luka, during the war in Bosnia-Herzegovina. Publicly Serb soldiers rebelled against the widespread poverty and social problems in the Serb Republic. The crisis was resolved peacefully and units that took part in the rebellion withdrew from Banja Luka. The paper gives information about this event and gives possible answers to the political events that initiated the rebellion.

Key words: Action "September 93", Banja Luka, Serb Republic, Army of Serb Republic, Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Slobodan Milošević.

U rujnu 1993. rat u Bosni i Hercegovini trajao je već duže od godinu dana. Tijekom 1992., u agresiji Jugoslavenske narodne armije (JNA), odnosno Srbije i Crne Gore, bosanskohercegovački Srbi zauzeli su najveći dio te države, te je na tom području uspostavljena vlast Republike Srpske. Međunarodna zajednica, odnosno Ujedinjeni narodi (UN) intervenirali su na rat u Bosni i Hercegovini i srpsko "etničko čišćenje" bošnjačkog i hrvatskog stanovništva na način da su novoproglašenoj Saveznoj Republici Jugoslaviji, odnosno Srbiji i Crnoj Gori nametnuli gospodarske sankcije i izolaciju. Na okončanju rata u Bosni i Hercegovini radila je i Međunarodna konferencija o bivšoj Jugoslaviji. Početkom 1993. supredsjedatelji te konferencije David Owen i Cyrus Vance ponudili su sukobljenim stranama svoj mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu. No, on je propao zato jer se rukovodstvo Republike Srpske nije željelo odreći svoje državnosti i jer je plan predviđao da se Srbi moraju povući sa znatnih dijelova područja koja su zauzeli na početku rata.¹

U međuvremenu je Beograd sve snažnije osjećao posljedice međunarodnih sankcija i izolacije, te je gospodarsko i društveno stanje u SR Jugoslaviji tijekom 1993. postalo vrlo teško.² To je značilo da Beograd i srbijanski predsjednik Slobodan Milošević sve teže mogu neograničeno pomagati "zapadne" srpske republike, odnosno Republiku Srpsku, kao i Republiku Srpsku Krajinu (RSK), koja je proglašena krajem 1991. godine, tijekom rata u Hrvatskoj. Zato je i stanje u tim srpskim "državama", uspostavljenima po planovima Beograda i s osloncem na vojnu premoć JNA, postajalo sve teže.³

U takvim okolnostima 10. rujna 1993. u Banjoj Luci je došlo do pobune dijela pripadnika 1. krajiškog korpusa Vojske Republike Srpske (VRS). Pobunjenici su preuzeli nadzor nad gradom, a vodio ih je "Krizni štab" koji je pobunu prozvao akcijom "Septembar 93". Ostoja Zec, komandant Kriznog štaba, objavio je da je ta akcija pokrenuta zbog izuzetno teških uvjeta života srpskih vojnika i njihovih obitelji, dok se istovremeno u Banjoj Luci sve više šire "kriminal" i "ratno profiterstvo". Zato je cilj akcije "Septembar 93" da budu smijenjeni oni civilni i vojni predstav-

¹ David Owen, *Balkanska odiseja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski institut za povijest, 1998., 127-228.

² Slobodan Antičić, *Zarobljena zemlja, Srbija za vlade Slobodana Miloševića*. Beograd: Otkrovenje, 2002., 124-184.

³ Opširnije o RSK vidjeti: Nikica Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj, 1990.-1995.*, Zagreb, Golden marketing - Tehnička knjiga, 2005.; Ozren Žunec, *Goli život, Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*, Svezak prvi i drugi, Zagreb, Demetra, 2007.

nici koji su svoje položaje iskoristili za stjecanje vlastite dobiti.⁴ Krizni štab je izolirao Predraga Radića, predsjednika općine Banja Luka, i Radoslava Vukića, predsjednika Srpske demokratske stranke u Banjoj Luci, a zaplijenjena je i dokumentacija "vojne i nacionalne bezbednosti". Krizni štab je 11. rujna izdao proglas u kojem je, među ostalim, navedeno:

"Banja Luko, ponosni grade junačke srpske Krajine. A od sutra, ako Bog da i glavni grade najmlađe i najljepše republike na svijetu, naše Republike Srpske. Jutros se u tvoj grad vratila ponovo radost. Došao je dio tvojih najboljih sinova, boraca sa prve borbene linije, mladića iz ratnog pakla, prekaljenih ratnika iz najtežih bitaka ovoga rata. Došli su, grade, da vrate dostojanstvo prvenstveno tebi, da te spasu od licemerja, nereda i kriminala, od korupcije i pljačke, a za sebe i svoje porodice da izbere samo skromno mjesto, koje im pripada pod slobodnim suncem ove od juče slobodne zemlje, koju su oni stvorili i platili svojim životima i životima svojih najboljih drugova, a uz ogromnu patnju i odricanja svog naroda".⁵

Zato sudionici akcije "Septembar 93", navedeno je dalje u proglasu, žele odati počast svojim poginulim suborcima, čije žrtve ne smiju biti zaboravljene. Oni žele vratiti "radost na tužna lica" roditelja i rodbine poginulih srpskih vojnika, kako bi oni znali da im "djeca nisu uzalud ginula". Također žele ohrabriti i pokrenuti "sve poštene i progresivne" snage srpskog naroda za borbu koja još stoji pred njim. Suborci sudionika akcije i dalje čuvaju linije fronte od napada neprijatelja, dok su oni sami stigli u Banju Luku da dobiju i "odsudnu bitku" za "dostojanstvo srpskog naroda":

"Ovi su momci ušli u grad bez ijednog ispaljenog metka, bez ijednog incidenta, bez ijedne kapi prolivene krvi, ovo su moralni, časni i hrabri ljudi koji će tu ostati dok bude potrebno. Banja Luko [...] odluči se da li si za svoje sinove, svoje borce koji ti pronose slavu širom slobodar-

⁴ Dragan Radišić, *Hronologija događaja na prostoru prethodne Jugoslavije 1990-1995*, Banja Luka, Glas srpski, Centar za geostrateška istraživanja Univerziteta u Banja Luci, 2002., 361.

⁵ Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske, Dnevnik 1993-1995*, Knjiga 1, Priredila Milica Koljević, Beograd, Službeni glasnik, Službeni glasnik Republike Srpske, 2008., 307.

skog svijeta ili si za one koji ti kaljaju ime i ugled i tvoju slobodarsku tradiciju".⁶

"Pres centar" 1. krajiškog korpusa VRS 10. rujna 1993. priopćio je da su tijekom prethodne noći pripadnici nekih njegovih jedinica s borbenim vozilima stigli u Banju Luku i blokirali važne objekte u gradu. No, odmah zatim navedeno je da je zapravo riječ o srpskim vojnicima koji se nalaze na odmoru, pa akcija "Septembar 93" ne narušava borbenu gotovost srpskih snaga koje se nalaze na liniji fronte. No, istoga dana oglasio se i komandant 1. krajiškog korpusa general-potpukovnik Momir Talić, koji je pozvao sudionike akcije "Septembar 93" da se odmah vrate na svoje borbene položaje, naglasivši da njegov korpus ne stoji iza akcije kojom je blokirana Banja Luka. Idućeg dana, 11. rujna, Radovan Karadžić, predsjednik Republike Srpske, uputio je poruku Kriznom štabu akcije "Septembar 93". On je priznao da je njihova akcija rukovodstvu Republike Srpske skrenula pažnju na brojne propuste koji se, bez obzira na ratne okolnosti, nisu smjeli dogoditi. Ipak je Karadžić upozorio da se ta "najdobronamjernija akcija" može pretvoriti u "veliku nesreću", pa i u propast "slobodnog grada" Banje Luke. Karadžić je upozorio da hrvatski predsjednik Franjo Tuđman priželjkuje da međunarodne snage zaposjednu i podijele Banju Luku, po uzoru na Mostar i Sarajevo. Zato je Kriznom štabu akcije "Septembar 93" poručio da se "tiho povuku" iz Banje Luke i vrate u svoje jedinice, a vlast u gradu predaju nadležnim civilnim i vojnim vlastima.⁷ Slično je bila intonirana i informacija koju je Komanda 30. lake pješadijske divizije, jedne od jedinica u sastavu 1. krajiškog korpusa, istoga dana uputila podređenima. U njoj je među ostalim navedeno:

"Događaje u Banja Luci starješine i borci treba da shvate vrlo ozbiljno i odgovorno, bez pristranosti i jednostranosti. Problemi i slabosti, na koje se od strane Kriznog štaba ukazuje u proglasu i pismu predsjedniku Republike su stvarnost. Prihvatljivo je i sasvim opravdano što se ukazuje na profiterstvo i bogaćenje, što se traži veća briga za razrešavanje socijalnih problema, za zbrinjavanje porodica poginulih i što se ukazuje na neprihvatljivost odnosa koji omogućavaju da pojedinci zgrću bogatstvo, na račun države i naroda, a da se kite lovorikama zaslužnih ljudi na osnovu toga što vojsci daju mrvice od zgrnutog bogatstva".⁸

⁶ *Isto.*

⁷ D. Radišić, *Hronologija događaja na prostoru prethodne Jugoslavije*, 361-362.

⁸ Komanda 30. lake pješadijske divizije, str. pov. br. 1139-1, 11. 09. 1993. Ako nije navedeno suprotno, dokumenti VRS-a korišteni u ovom radu skinuti su s web-siteta: <http://www.slobodanpraljak.com> (23. 2. 2012.).

Uostalom, navedeno je u istoj informaciji, na nužnost otklanjanja opisanih negativnosti ukazivale su i sve komande VRS-a, pa tako i Komanda 30. lake pješadijske divizije, koja je o tim problemima izvještavala Komandu 1. krajiškog korpusa, a ona Glavni štab VRS-a. S druge strane, iako je razumljivo nezadovoljstvo sudionika akcije "Septembar 93", ipak bi trebalo razmisliti o trenutku i načinu na koji ga oni izražavaju. Nekoliko stotina vojnika je u Banjoj Luci demonstriralo silu, te bi trebalo postaviti pitanje tko ih je za to ovlastio. Takve događaje teško je držati pod kontrolom, i nema jamstava da se stanje neće komplicirati. Neprijatelj bi mogao iskoristiti nesuglasice između Srba za napade na područja pod njihovom kontrolom, a ako se izgubi rat s neprijateljima, onda ionako neće biti moguće riješiti probleme koji postoje u Republici Srpskoj. Isto tako treba postaviti pitanje tko su zapravo osobe koje su pokrenule akciju "Septembar 93" i kakve su njihove stvarne namjere. Zato sve komande moraju raditi na tome da starije razgovaraju s vojnicima, da u tim razgovorima ne osporavaju opravdano nezadovoljstvo, ali je vojnicima argumentirano trebalo pokazati da akcija "Septembar 93" može imati negativne posljedice. Također je trebalo poduzeti mjere da se "poveća budnost", održi borbena gotovost i spriječe eventualni neprijateljski napadi. O "karakterističnim pojavama" u jedinicama, pri čemu se očito mislilo na spremnost vojnika da se priključe akciji "Septembar 93", trebalo je izvijestiti pretpostavljene komande, a kod srpskih vojnika također je trebalo razvijati uvjerenje da će Narodna skupština Republike Srpske, koja upravo zasjeda, poduzeti mjere da otkloni opravdano nezadovoljstvo i da će se pobjedom u ratu stvoriti pretpostavke za suzbijanje postojećih nepravdi i siromaštva.⁹

Ni Srbi u Kninu, odnosno rukovodstvo RSK-a, nisu bili ravnodušni na događaje u Banjoj Luci. Do početka 1993. mirovna operacija UN-a u Hrvatskoj, Vanceov plan, našla se u slijepoj ulici, zbog odbijanja srpske strane da provede njezine odredbe. Hrvatska vojska je u siječnju 1993. izvela ograničenu vojnu operaciju u sjevernoj Dalmaciji, što je značilo i prekid primirja uspostavljenog početkom 1992. godine. Hrvatska vojska je 9. rujna, jedan dan prije početka akcije "Septembar 93", izvela i operaciju protiv srpskih snaga u Medačkom džepu kraj Gospića.¹⁰ Zato je Glavni štab Srpske vojske Krajine u Kninu već 11. rujna uputio dopis Kriznom štabu akcije "Septembar 93" u kojem je navedeno:

⁹ *Isto.*

¹⁰ Zdenko Radelić, Davor Marijan, Nikica Barić, Albert Bing, Dražen Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*. Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Školska knjiga, 2006., 159-165.

“Apelujemo na vas da propustite kolone motornih vozila i dobrovoljce koji se kreću prema teritoriji RSK. Prolaz je neophodan jer upravo u ovim trenucima ustaške snage produžavaju agresiju iz pravca Gospića prema Gračacu, pa je prolaz od životne važnosti za opstanak srpskog naroda na ovom prostoru”.¹¹

Idućeg dana, 12. rujna, i Vlada RSK-a uputila je dopis predsjedniku Vlade Republike Srpske i Kriznom štabu akcije “Septembar 93”. U njemu je navedeno da su Hrvati s premoćnim snagama započeli “totalnu agresiju” na RSK, kojoj je zato potrebna pomoć svih srpskih rodoljuba:

“Zbog svega toga događaji u Banjaluci duboko su nas potresli i zabrinuli. Ne sumnjamo da su namjere pripadnika Vojske Republike Srpske, da stanu na put svim prljavim stvarima koje donosi rat - plemenite. Sa sličnim problemima susrećemo se i sami [...]. S druge strane, dužnost svih nas je da ne dozvolimo da se naši unutrašnji problemi koriste u realizaciji planova o uništenju Srba. Zato je očuvanje institucija države i pravnog reda jednako važno koliko i obrana od vanjskih neprijatelja. Prije svega, ne smijemo dozvoliti da nad razumom nadvladaju emocije i da svojim postupcima, koji mogu biti i najplemenitiji, stvorimo haos u sopstvenoj državi”.¹²

U istom je dopisu ukazano da se RSK već suočava s negativnim posljedicama događaja u Republici Srpskoj. Bilo je slučajeva da su na srpskom “koridoru” u Bosanskoj Posavini zaustavljani kamioni koji su u RSK vozili gorivo i drugu opskrbu. Isto tako zadržavani su dobrovoljci koji su krenuli u RSK da pomognu u borbama protiv Hrvata. Iako je izraženo uvjerenje da iza toga stoje “neodgovorni pojedinci”, ipak je skrenuta pažnja na moguće negativne posljedice takvih incidenata. Zato je od predsjednika Vlade Republike Srpske i Kriznog štaba akcije “Septembar 93” još

¹¹ *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti*, Knjiga 9., Dokumenti vojne provenijencije “Republike Srpske Krajine” (srpanj - prosinac 1993.). Zagreb, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2010., dok. br. 148.

¹² *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti*, Knjiga 10., Dokumenti institucija pobunjenih Srba u Republici Hrvatskoj (srpanj - prosinac 1993.). Zagreb, Slavonki Brod, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2011., dok. br. 64.

jednom zatražena pomoć za RSK, kao i da svim "borcima i građanima" u Republici Srpskoj prenesu zahtjev iz Knina da se "svim problemima pristupi razumno i odgovorno, uz svijest o mogućim posljedicama".¹³

Sektor za obavještajno-bezbjednosne poslove Glavnog štaba VRS-a 16. rujna obavijestio je Odjeljenje bezbjednosti Glavnog štaba Srpske vojske Krajine u Kninu da ima podatke da su sudionici pobune u Banjoj Luci tijekom 14. i 15. rujna dolazili u Studentski dom u tom gradu. Tamo su pohvatali i maltretirali studente s područja Knina. Neke od studenata su ošišali, a druge pretukli, govoreći im da se odmah jave na ratište u sjevernoj Dalmaciji, odnosno da oni ne mogu studirati dok traje rat. Točnijih podataka o naoružanim osobama koje su maltretirale studente nije bilo, ali je navedeno da su ti sudionici banjalučke pobune podrijetlom iz RSK-a. Po primitku ovog podatka u Odjeljenju bezbjednosti Glavnog štaba Srpske vojske Krajine zaključeno je da se u vezi sa spomenutim ništa ne može poduzeti dok nema točnih podataka o osobama iz RSK-a koje su maltretirale studente, a nije isključena mogućnost da su ti sudionici akcije "Septembar 93" zlonamjerno lažno tvrdili da su iz RSK-a.¹⁴

U međuvremenu je 14. rujna Krizni štab akcije "Septembar 93" odao priznanje Radovanu Karadžiću za rezultate koje je postigao u "spoljnoj politici", no zapravo su pred vlasti Republike Srpske postavljeni novi zahtjevi, odnosno provođenje novih izbora, kao i zahtjev da se na odgovorne dužnosti postave stručne osobe, što bi osiguralo bolje stanje u Republici Srpskoj, u čemu trenutne vlasti nisu postigle "nikakve rezultate". Konačno je 15. rujna u blizini Banje Luke održan razgovor Karadžića i predstavnika Kriznog štaba. Kako su zaključili mediji u Republici Srpskoj, ti bi razgovori mogli dugo trajati jer vode akcije "Septembar 93" postavljaju i zahtjeve "političke prirode". Tako oni traže održavanje novih izbora, odnosno smjenjivanje Vlade Republike Srpske.¹⁵

I dok su prve informacije komandi VRS-a o akciji "Septembar 93" ipak pokazivale razumijevanje zbog opravdanih nezadovoljstava koja vladaju među srpskim vojnicima, u sljedećim danima te su informacije postale krajnje negativno intonirane i prema toj akciji i prema osobama koje su je vodile. Tako je Komanda 1. krajiškog korpusa 13. rujna obavijestila podređene komande da su pobunjenici iz nekoliko jedinica (16. krajiške motorizirane brigade, 1. oklopne brigade i 1. bataljona Vojne policije) u jutarnjim satima 10. rujna napustili svoje položaje i krenuli pre-

¹³ *Isto.*

¹⁴ Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb, Glavni štab Srpske vojske Krajine, kut. 34, Odeljenje bezbednosti, str. pov. br. 9-401, 20. 9. 1993.

¹⁵ D. Radišić, *Hronologija događaja na prostoru prethodne Jugoslavije*, 362-363.

ma Banjoj Luci, stavivši se pod komandu Kriznog štaba akcije "Septembar 93". U toj koloni bilo je osam tenkova M-84, dva oklopna vozila BRDM i četiri protuavionska samohodna topa "Praga". Pobunjenici su blokirali ulaze u Banju Luku i zauzeli važne objekte u gradu, među ostalim Skupštinu općine, Centar službi bezbjednosti i Radio-televiziju Banja Luka. Zatim su provalili u Komandu 1. krajiškog korpusa i Dom VRS i uhapsili većinu oficira koje su zatekli u tim objektima, kao i one koji su tog jutra krenuli na posao. Ukupno je uhapšeno i u zatvor odvedeno 96 osoba. Nakon što su predsjednik Karadžić i komandant Glavnog štaba VRS-a generalpotpukovnik Ratko Mladić telefonski razgovarali s vođama pobune, oni su oslobodili većinu uhapšenih, ali su u zatvoru ipak zadržali pet oficira iz Komande 1. krajiškog korpusa.¹⁶

U istoj informaciji 1. krajiškog korpusa navedeno je da je komandant Kriznog štaba akcije "Septembar 93" rezervni stariji vodnik Ostoja Zec, a članovi štaba su komandant obrane grada Banje Luke, aktivni kapetan Dragomir Babić, zatim aktivni poručnik Željko Ačić, rezervni kapetan 1. klase Ostoja Bilak, vojnik Đurađ Sušić, aktivni stariji vodnik Rade Vujčić i vojnik Miljan Žugić. Krizni štab javno ističe da se želi obračunati s ratnim profiterima i poboljšati socijalni položaj srpskih vojnika, obitelji poginulih srpskih vojnika i ratnih vojnih invalida, što narod i vojska smatraju opravdanim. No, Krizni štab prikriva da je u Banjoj Luci uhapsio oficire i demolirao vojne prostorije, kako ih ostali vojnici i narod zbog toga ne bi osudili. Zapravo se može reći da su pobunjenici izvršili napad na Komandu 1. krajiškog korpusa, kako bi preuzeli komandu nad vojskom, a zatim i nad civilnim vlastima i službom unutrašnjih poslova. Pobunjenici su krenuli i u privođenje "uspešnih privrednika u društvenom i privatnom sektoru", koji su puno pomogli "borbu srpskog naroda". Njih su prisiljavali da daju izjave koje su zatim koristili za "blaćenje" civilnih i vojnih vlasti. Nasuprot svojim općenito prihvatljivim zahtjevima, kojima su pridobili i dio "poštenih boraca", pobunjenici su u Banjoj Luci zapravo stvorili "haos", čime su stvarnim "ratnim profiterima i kriminalcima" omogućili da tijekom noći s 10. na 11. rujna u tom gradu opljačkaju više "privrednih objekata u državnom i privatnom vlasništvu". Može se zaključiti da je Krizni štab zapravo manipuliran od "političkih mentora" koji pritajeno usmjeravaju pobunjenike protiv Komande 1. krajiškog korpusa i banjalučkih općinskih vlasti. Krizni štab je na početku dobio potporu dijela građana i poduzeća iz Banje Luke jer su oni pogrešno smatrali da nije riječ o pobuni, nego o akciji koju vodi Komanda 1. krajiškog korpusa. Akcija "Septembar 93" provedena je u trenutku kada se održava zasjedanje Narodne skupštine Republike Srpske, te pobunjenici očekuju da će Skupština na njihov zahtjev zatražiti "odgovornost" i prove-

¹⁶ Komanda 30. [ake]p[ješadijske]d[ivizije], str. pov. br. 445-13, 13. 9. 1993.

sti smjenjivanje oficira VRS-a. No, akcija "Septembar 93" zapravo pomaže srpskim neprijateljima koji Banju Luku žele staviti pod zaštitu UN-a i podijeliti na hrvatski, bošnjački i srpski dio, a zatim će se u grad vratiti Bošnjaci i Hrvati koji su ga napustili nakon početka rata. Također je ukazano na to da u Kriznom štabu zapravo nema osoba podrijetlom s područja općine Banja Luka, nego pobunjenici primaju financijsku potporu iz drugih općina, a nije isključeno da ih pomažu i iz "inostranstva". Nakon svega navedenog svatko može zaključiti da pobuna zapravo blokira normalno odvijanje života i rada i da ne može dovesti do ostvarenja početnog zahtjeva pobunjenika, odnosno poboljšanja uvjeta života srpskih vojnika i stanovništva. Tako su i međunarodne humanitarne organizacije već odlučile da neće uputiti pomoć u Banju Luku i okolno područje jer su ocijenile da ona neće stići do onih kojima je potrebna. Isto tako, pobuna se događa u trenutku kada prijeti opasnost da će RSK zbog hrvatskih napada izgubiti "sopstveni integritet", što će i Republiku Srpsku dovesti u težak položaj, a zatim će i Srbija biti svedena na "beogradski pašaluk". Zato je ocijenjeno čudnim da Krizni štab nije sagledao šire posljedice koje mogu proizaći iz njegovih postupaka. To predstavlja dobar primjer kako se opravdano nezadovoljstvo vojnika i naroda može iskoristiti za manipulacije čije političke i druge posljedice mogu biti "katastrofalne". Na kraju informacije je navedeno da Narodna skupština Republike Srpske na trenutnom zasjedanju razmatra i pitanja koja su istakli pobunjenici, a podređene komande su informaciju trebale "dobro proučiti" i s njom upoznati svoje vojnike.¹⁷

U informaciji podređenim komandama od 16. rujna Komanda 1. krajiškog korpusa ponovila je podatke i optužbe protiv vođa akcije "Septembar 93", pridodavši im i neke nove. Tako je navedeno da se u Kriznom štabu, uz aktivne i rezervne starješine VRS-a, nalazi i "više civila". Oni su u svoju akciju uspjeli uključiti i dio obitelji poginulih i ranjenih srpskih vojnika, kao i ratnih invalida, čije interese načelno žele zaštititi, dok su "informativno-propagandno" pokušali dobiti potporu što većeg broja građana i proširiti svoju akciju na susjedne općine i na cijelu Republiku Srpsku. Pobunjenici pozivaju druge vojnike da im se priključe, ali u tome nisu imali većeg uspjeha, a postojeće objektivne gospodarske i socijalne probleme koriste za ostvarenje "programa i ciljeva" koje nisu javno objavili. Unatoč svim naporima predsjednika Karadžića i general-potpukovnika Mladića i njihovih suradnika da se pregovorima i sa što manje posljedica okonča akcija "Septembar 93", u tome do kraja 14. rujna nije bilo uspjeha. Ipak je vidljivo da u Kriznom štabu sve više raste "kolebanje i nesigurnost", ali se naoružani pobunjenici i dalje nalaze na ulicama Banje Luke. Ako se pobuna ubrzo ne okonča, to može imati "izuzetno teške i nepredvidive" po-

¹⁷ Isto.

sljedice po "našu državu u stvaranju", njezin srpski narod, a posebno za Banja Luku i njezine građane.¹⁸

U istoj je informaciji zaključeno da će se "pravu istinu" o akciji "Septembar 93" saznati tek nakon njezina okončanja i "celovite analize", ali se ipak već mogu sagledati neke "važnije karakteristike" tog događaja. Tako je zaključeno da pobuna ima "izrazito političku pozadinu" i da je dobro pripremana i vođena. Vješto su odabrani javni zahtjevi koji su poslužili kao "maska i mamac" za manipulaciju. Ni sam Krizni štab akcije "Septembar 93" niti građani koji mu vjeruju zapravo ne shvaćaju što se događa i koji su pravi ciljevi stvarnih organizatora pobune. U Kriznom štabu nalaze se osobe s "malim životnim iskustvom", "skromnog obrazovanja", zapravo se nitko od njih nije istaknuo kao vojnik i oni nemaju sposobnost "šireg političkog razmišljanja i rasuđivanja". Očito je da su članovi Kriznog štaba "nesamostalni" i da za svoje postupke "od nekog" moraju tražiti "instrukcije i odobrenje". Zato su oni "puki izvršioc, pioni u nečijim rukama", a iza svega se zapravo nalaze "dalekosežni politički ciljevi" i "sasvim drugi politički programi".¹⁹

Tako pobunjenici formalno daju potporu vojsci i Glavnom štabu, ali zapravo na "vrlo perfidan" način napadaju visoke oficire 1. krajiškog korpusa i cijele VRS i omalovažavaju sve uspjehe koje je VRS ostvarila. Na isti se način žele omalovažiti i svi uspjesi Srpske demokratske stranke, koja je bila politički organizator borbe srpskog naroda. Tako Krizni štab širi različite glasine i dezinformacije, lažno izvještava o stanju u Banjoj Luci i preuveličava vlastiti utjecaj. No, poduzete su uspješne mjere da se širenje tih dezinformacija spriječi. Isto tako, vjerojatno nije slučajno što su pobunjenici za svoju akciju izabrali upravo "Krajinu i Banja Luku" jer se narod na tom području još od travnja 1991. priključio "svetoj i pravednoj borbi" srpskog naroda, pa je pobuna, taj "podmukli udar", nastupila u kraju u kojem je srpski narod najbrojniji i najjači. Zbog svega spomenutog ne iznenađuje da je "pohvale" vođama pobune uputio Alija Izetbegović, predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine, a "indirektno" i hrvatski predsjednik Tuđman. Članovi Kriznog štaba u Banjoj Luci svega toga i nisu svjesni, ali sve to "dobro znaju" oni koji su "stvarni organizatori" pobune. "Niži nivo" organizatora pobune zapravo i ne zna njezinu stvarnu pozadinu i vjerojatno teži ostvariti osobnu korist, te se obračunati sa svojim suparnicima. Takve osobe iskoristile su pobunu da se dokopaju dokumenata koji su ih kompromitirali, kako bi te dokaze protiv sebe mogli uništiti, a istovremeno žele doći i do dokumenata kojima mogu kompromitirati svoje suparnike. Tako se Krizni štab načelno zalaže za borbu protiv ratnih profitera, iako se u njegovom sastavu nalaze i osobe koje su zapravo

¹⁸ Komanda 30. [ake]p[ešadijske]d[ivizije], str. pov. br. 1157-1, 16. 9. 1993.

¹⁹ *Isto*.

vlasnici "brojnih privatnih firmi". Pobunjenici proganjaju upravo one oficire VRS-a i policajce koji imaju spoznaje o njihovim nezakonitim poslovima.²⁰

Zapravo je Krizni štab tijekom 14. rujna već bio u "nervozi i strahu" jer im se narod i vojska nisu pridružili, nego osuđuju takve "avanturiste i kriminalce", među kojima su i brojni "psihijatrijski pacijenti". Narod shvaća da je pobuna zapravo "ustaško podmetanje", u smislu "bolje je Srbe na Srbe, nego Srbe na vrbe". Zato ulice Banje Luke napušta sve veći broj "zavedenih vojnika", koji mogu računati na to da će dobiti amnestiju. Tako akcija "Septembar 93" gubi "snagu i tempo", ali upravo zato ne može se isključiti mogućnost da će "mozak" akcije pokrenuti "represiju" prema stanovništvu. Isto tako, vidljivo je da Krizni štab postupno sve više ističe političke zahtjeve, dok su izvorni zahtjevi za poboljšanje položaja vojnika i njihovih obitelji stavljeni u drugi plan. Civilno i vojno rukovodstvo Republike Srpske ulaže napore da se pobuna okonča mirnim putem i da pobunjenici prekinu s daljnjim "srljanjem u nepovrat". Pri tome je istaknuto da će biti učinjeno sve da pobuna bude okončana mirnim putem, ali je implicitno ukazano na to da se ona može ugušiti i silom, odnosno na "efikasan način", kako se "takvi slučajevi" rješavaju "svuda u svetu".²¹

Na kraju ove informacije Komande 1. krajiškog korpusa navedeno je da svi srpski vojnici moraju ostati u svojim jedinicama i na svojim mjestima u punoj borbenoj gotovosti. Oni moraju imati povjerenje u civilno i vojno rukovodstvo Republike Srpske i svoje komandante. Ponovljeno je da zaista postoje brojni problemi, ali je glavni preduvjet za njihovo rješenje da "imamo državu", koja će te teškoće prevladati. Zato bi za srpske vojnike bilo "vrlo opasno" ako bi se povelili za zagovornicima akcije "Septembar 93" ili eventualnih sličnih akcija. Komanda 1. krajiškog korpusa također je navela da je s ovom njenom informacijom potrebno upoznati "što više boraca i starješina".²² Teško je reći koliko su svi podaci izneseni u ovim informacijama bili točni. No, ostaje dojam da je to bilo manje važno. Najvažnije je bilo to da se kod srpskih vojnika stvori dojam da je akcija "Septembar 93" u svakom pogledu negativna pojava, kako bi ih se odvratilo od pomisli da se s tom akcijom slože i eventualno joj se pridruže.

Vršene su i druge mjere kako bi se pokazalo da komande VRS-a ne podržavaju pobunu u Banjoj Luci. Tako je Komanda 30. lake pješadijske brigade 16. rujna uputila poruku komandantu 1. krajiškog korpusa i "Pres centru" istog korpusa u kojoj je navedeno:

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² Isto.

“Komanda 30. divizije izražava lojalnost i daje punu podršku predsjedniku R[epublike]S[rpske], Vrhovnoj komandi i G[lavnom]Š[tabu] V[ojske]R[epublike]S[rpske] u naporima da očuva jedinstvo srpskog naroda i time garantuje uspeh naše borbe. Uvereni smo da će predsjednik Republike, G[lavni]Š[tab] vojske i državni organi učiniti sve da otklone nepravdnosti kojih ima i koje smetaju svim poštenim borcima i ljudima, ali i osuđujemo sve koji svesno ili ne, zloupotrebljavaju teškoće i nepromišljenim potezima ugrožavaju sve što je srpski narod postigao u dosadašnjoj borbi”.²³

Akcija “Septembar 93” okončana je 17. rujna. Tada su u Banju Luku došli predsjednik Karadžić, general-potpukovnik Mladić, predsjednik Vlade Republike Srpske Vladimir Lukić i njezin potpredsjednik Vitomir Popović. Karadžić je pred zgradom Skupštine općine Banja Luka izjavio da je sve “dobro završilo”, iako su događaji mogli krenuti i drugim smjerom. Tako je Banja Luka nakon sedam “dramatičnih dana” konačno “odahnula” i postala “potpuno miran grad” u kojem je uspostavljena redovna vlast. Tenkovi koje su imali pobunjenici napustili su grad koji se konačno “vraća sebi”, a srpski vojnici, sudionici pobune, posvetit će se zadacima “odbrane otadžbine”. Tako se moglo zaključiti da je sve okončano na “najbolji mogući način” i “bez ijedne kapi krvi”, dok su pobjedu odnijeli “mudrost i strpljenje”.²⁴

Nažalost, ne raspolazem podacima kakav je dogovor konačno postignut između vlasti Republike Srpske i Kriznog štaba akcije “Septembar 93”. No, pokušat ću dati moju pretpostavku o političkim uzrocima banjalučke pobune. Kao što je spomenuto, informacije 1. krajiškog korpusa VRS-a govorile su o tome da iza pobune i Kriznog štaba, koji ju je formalno vodio, zapravo stoje njezini pravi organizatori koji je vode zbog svojih političkih ciljeva. No, tko su pojedinci ili snage koje zapravo stoje iza akcije “Septembar 93” u spomenutim informacijama nije objašnjeno.

Biljana Plavšić, potpredsjednica Predsjedništva Republike Srpske, kasnije će u svojim sjećanjima zapisati da se tijekom zasjedanja Narodne skupštine Republike Srpske, koja se održavala na Palama kraj Sarajeva, pronijela vijest o pobuni vojske u Banjoj Luci. Ona je to “vrlo teško doživela”, a ista je vijest uznemirila i sve prisutne na zasjedanju Narodne skupštine. Kako dalje piše Plavšić, stanje u Banjoj Luci se nakon nekoliko dana smirilo, a neki sudionici pobune su uhapšeni. Također spominje da Banja Luka nikada nije bila “oduševljena” Radovanom Karadžićem, odnosno

²³ Komanda 30. [ake]p[ešadijske]d[ivizije], Interno br. 2/1-46, 16. 9. 1993.

²⁴ D. Radišić, *Hronologija događaja na prostoru prethodne Jugoslavije*, 363.

da on "nije bio dobro prihvaćen" u zapadnom dijelu Republike Srpske. Iako navodi da joj cijela pozadina događaja povezana s akcijom "Septembar 93" nije poznata, ipak smatra da je pobunu organizirao upravo Karadžić, a zatim je takvo krizno stanje osobno riješio, samo kako bi demonstrirao "svoju hrabrost i svoju moć", a istovremeno je na taj način želio oslabiti položaj general-pukovnika Ratka Mladića, odnosno želio je pokazati da je on, Karadžić, vrhovni komandant VRS-a.²⁵

Nikola Koljević, također potpredsjednik Predsjedništva Republike Srpske, u svom će dnevniku zabilježiti da je pobuna u Banjoj Luci izvedena na način "pravog državnog udara", te je na zasjedanju Narodne skupštine Republike Srpske nastala opća zbunjenost. Koljević je u dnevniku zapisao da će pobuna nanijeti veliku štetu Republici Srpskoj. Ipak je svima na srpskoj strani odmah bilo jasno da na svaki mogući način treba izbjeći da zbog pobune "padne krv" među samim Srbima jer onda "uzajamnim obračunima ne bi bilo kraja". Zatim je na zasjedanju Narodne skupštine započeo sukob između Karadžića i Mladića. Mladić nije htio prihvatiti tumačenje da je u pitanju "vojni puč", insistirajući da je pobuna u prvom redu "politički" problem. Karadžić je sa svoje strane ukazivao na propust VRS-a da surađuje s civilnim vlastima. Čini se da ni Koljević nije vjerovao Mladiću jer je u svom dnevniku zapisao da je teško vjerovati da bi pobuna u Banjoj Luci bila moguća da nadležne komande to nisu željele spriječiti, iako se za pobunu navodno znalo nekoliko dana prije njezinog otpočinjanja.²⁶

Kao što se vidi, Biljana Plavšić piše da je za banjalučku pobunu zapravo odgovoran Radovan Karadžić, dok je Nikola Koljević u svom dnevniku sumnjao i na Ratka Mladića, odnosno VRS. No, moje je mišljenje da je, kada je riječ o Plavšić, zapravo riječ o "naknadnoj pameti" i netrpeljivosti prema Karadžiću. Kada je riječ o sumnjama Koljevića prema vojnim komandantima, odnosno Mladiću, može se reći da dokumenti VRS-a, barem oni koje sam koristio u ovom radu, te sumnje ne potvrđuju. Naprotiv, iz njih je vidljivo da je VRS prema akciji "Septembar 93" zauzela izrazito negativno stajalište i bila je vrlo zabrinuta i uznemirena što je do tog događaja uopće došlo. Isto tako, jedan izvještaj Komande 30. lake pješadijske divizije od 25. rujna 1993. upućen Komandi 1. krajiškog korpusa pokazuje da je VRS nakon okončanja pobune u Banjoj Luci provodila istragu o vojnicima i starješinama koji su u njoj sudjelovali, a na njihovo učešće u akciji "Septembar 93" uopće nije gledala u povoljnom svjetlu.²⁷

²⁵ Biljana Plavšić, *Svedočim*, druga knjiga. Banjaluka, Trioprint, 2005., 60-62.

²⁶ N. Koljević, *Stvaranje Republike Srpske, Dnevnik 1993-1995*, Knjiga 1, 307-308.

²⁷ Komanda 30. [ake]p[ešadijske]d[ivizije], str. pov. br. 1198-2, 25. 9. 1993.

Svakako bi akciju "Septembar 93" trebalo sagledati u širem svjetlu odnosa Beograda, odnosno Slobodana Miloševića prema Republici Srpskoj. Milošević je pokrenuo rat u Bosni i Hercegovini i omogućio stvaranje te srpske "države". No, kao što je navedeno, međunarodne sankcije i izolacija Beograda tjerale su Miloševića da započne sa svojom "mirotvornom", odnosno kompromisnom politikom. Tako je on već sredinom 1993. tražio od vodstva Republike Srpske da prihvati Vance-Owenov mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu, iako on nije nudio opstanak Republike Srpske. Milošević je početkom svibnja te godine i osobno došao na zasjedanje Narodne skupštine Republike Srpske na Palama, kako bi uvjerio njezine poslanike da prihvate spomenuti mirovni plan, no oni su to odbili učiniti. Tijekom 1994. Milošević će tražiti od Republike Srpske da prihvati i mirovni plan Kontaktne skupine, koji je jamčio njezin opstanak, ali i tražio da se Srbi povuku sa znatnih dijelova područja koja su zauzeli na početku rata. Kada je Karadžić odbio i taj mirovni plan, u ljeto 1994. došlo je do otvorenog raskola i Beograd je objavio prekid veza s Republikom Srpskom.²⁸ Miloševićeva kompromisna politika izazvala je i nezadovoljstvo Srpske radikalne stranke, koja je zauzimala značajno mjesto u tadašnjem političkom životu Srbije. Predsjednik radikalna Vojislav Šešelj smatrao je da je Milošević svojom novom politikom "izdao" srpske republike u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.²⁹

Francuski sociolog Xavier Bougarel u svom prikazu rata u Bosni i Hercegovini spominje banjalučku pobunu, odnosno akciju "Septembar 93". On je smatra pokazateljem gospodarskih i društvenih slabosti Republike Srpske, spominjući zahtjeve pobunjenika da se uvede porez na unosnu trgovinu naftnim derivatima i cigaretama i onemogućuje ratni profiteri koji srpskoj vojsci daju dobrovoljne priloge, samo zato da bi izbjegli plaćanje poreza. Bougarel upozorava da se pobunjenici pri tome ne odriču "velikosrpskog projekta", naprotiv, jedan od njihovih zahtjeva je da se iz vlasti i javnih poduzeća u Republici Srpskoj otpuste preostali Bošnjaci i Hrvati, kako bi njihove poslove dobili srpski ratni veterani.³⁰ Iako Bougarel navodi da točni razlozi i okolnosti akcije "Septembar 93" nisu jasni, on spominje da se pobuna podudara s prvim

²⁸ Dušan Pavlović, *Akteri i modeli, Ogledi o politici u Srbiji pod Miloševićem*. Beograd: Samizdat B92, 2001., 13-71. O odrazu Miloševićeve kompromisne politike na RSK vidjeti: Nikica Barić, „O okolnostima i posljedicama smjene predsjednika Vlade Republike Srpske Krajine Borislava Mikelića 1995. godine“, *Istorija 20. veka*, Institut za savremenu istoriju, 2010., br. 3, 151-168.

²⁹ Opširnije o Šešeljevima radikalima vidjeti: Nikica Barić, "Srpska radikalna stranka u Republici Srpskoj Krajini, 1992.-1995. (s naglaskom na Slavoniju i Baranju)", *Scrinia Slavonica, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 2010., svezak 10, 495-525.

³⁰ Ksavijer Bugarel. *Bosna, Anatomija rata*. Beograd: Fabrika knjiga, 2004., 180.

neslaganjima između Beograda i Republike Srpske, kao i prekidom suradnje između Miloševićeve Socijalističke partije Srbije i Šešeljevih radikala. Isto tako, pobuna održava i neslaganje "urbanih Banjalučana" prema Palama, glavnog uporišta Radovana Karadžića.³¹ Zaista je i Nikola Koljević u svom dnevniku zabilježio da Milošević tvrdi da iza akcije "Septembar 93" stoje Šešeljevi radikali, dok je Šešelj izjavio da iza pobune zapravo stoje Miloševićevi ljudi.³²

Ruska povjesničarka Jelena Guskova u svom pregledu raspada Jugoslavije i ratova u njezinim bivšim republikama također spominje akciju "Septembar 93". Uz podatke koji su uglavnom spomenuti u ovom radu, ona spominje da je u vezi s banjalučkom pobunom osnovana komisija, ali ona nije dala "nikakav odgovor" o stvarnim organizatorima pobune. No, zanimljiva je primjedba koju je uz taj dio teksta ruske povjesničarke dao urednik knjige Miroslav Toholj, koji je za vrijeme banjalučke pobune bio ministar informiranja Republike Srpske. Tako on navodi da je vodstvo Republike Srpske kasnije saznalo da su stvarni organizatori akcije "Septembar 93" bili članovi vodstva stranke "Jugoslavenske udružene levice", ali to nikada nije objavljeno kako se ne bi dodatno pogoršavali ionako narušeni odnosi između Republike Srpske i službenog Beograda.³³ Toholj zapravo nije u pravu jer je "Jugoslavenska udružena levica", odnosno "Jugoslavenska levica" (JUL) kao stranka osnovana tek u ljeto 1994. godine. U tu stranku je, među ostalim, pristupio i dotadašnji Savez komunističara – Pokret za Jugoslaviju. Važna činjenica u vezi s JUL-om bila je ta da je u njezinom vodstvu sudjelovala supruga Slobodana Miloševića Mirjana Marković.³⁴ No, Toholj je svojom primjedbom želio reći da su iza banjalučke pobune stajali zagovornici Miloševićeve politike. U vezi s ovim zanimljivo je primijetiti da je 25. listopada 1993., nešto više od mjesec dana nakon akcije "Septembar 93", Socijalistička partija Republike Srpske, dakle produžetak Miloševićevih socijalista, upravo u Banjoj Luci objavila deklaraciju u kojoj je pozvala sve stranke u Republici Srpskoj da se "ne bore za vlast", nego da daju potporu "za stvaranje mira".³⁵ Početkom svibnja 1995., kada je javni raskol između Miloševića i Karadžića trajao već više od pola godine, Snežana Aleksić, pomoćnica ministra u srbijanskoj vladi i članica JUL-a, u jednom je telefonskom razgovoru obavijestila Mirjanu Marković da je posjetila Banju Luku, gdje

³¹ *Isti*, 99-100.

³² N. Koljević, *Stvaranje Republike Srpske, Dnevnik 1993-1995*, Knjiga 1, 308.

³³ Jelena Guskova, *Istorija jugoslovenske krize (1990-2000)*, I. Beograd, Izdavački grafički atelje "M", 2003., 376-377.

³⁴ Dijana Vukomanović, „Nastanak političkih partija“. u: *Partijski mozaik Srbije 1990-1996* (Priredio Vladimir Goati), Beograd, Beogradski krug i AKAPIT, 1997., 43-44.

³⁵ D. Radišić, *Hronologija događaja na prostoru prethodne Jugoslavije*, 372.

je stupila u vezu s predstavnicima Socijalističke partije Republike Srpske i s "našim ljudima" iz Saveza komunista – Pokreta za Jugoslaviju, te će ubrzo u Republici Srpskoj biti osnovana "Udružena levica".³⁶

Očito, ni spomenuti podaci ne daju odgovor o eventualnim stvarnim organizatorima i pokretačima akcije "Septembar 93". No, vidljiva je težnja Beograda da se, u sukobu s Karadžićem, osloni na određene snage koje su se nalazile upravo u Banjoj Luci. U tom smislu čini se mogućim da je Milošević, u sklopu svoje kompromisne politike, čiji je cilj bio natjerati vodstvo Republike Srpske na međunarodne mirovne inicijative, preko svojih ljudi potaknuo banjalučku pobunu. U tom smislu pobuna je trebala pokazati Radovanu Karadžiću da je nastupilo vrijeme da se pristane na kompromise i okonča rat, što su pobunjenici pokazali i kroz svoje socijalne i gospodarske, a kasnije i političke zahtjeve. Ako je Beograd zaista stajao iza pobune, onda pretpostavljam da je ona potaknuta preko veza i utjecaja koje je u Republici Srpskoj imao Resor državne bezbjednosti Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije ■

ACTION "SEPTEMBER 93" - REBELLION OF ARMY OF SERB REPUBLIC IN BANJA LUKA

Summary

The paper deals with the rebellion of elements of 1st Krajina corps of Army of Serb Republic that began on September 10, 1993 in Banja Luka, during the war in Bosnia-Herzegovina. Serb soldiers rebelled against the widespread poverty and social problems in the Serb Republic. The crisis was resolved peacefully on September 17 when units that took part in the rebellion withdrew from Banja Luka. The paper presents how civilian and military authorities of Serb Republic responded to the rebellion. It also shows that immediately after the outbreak of rebellion there appeared rumors that there existed a deeper political background of the rebellion and that rebellious soldiers and their formal leaders were only executioners of a plan that had been created by others. The paper explains that the rebellion coincided with the beginning of crisis in relations between Serbian president

³⁶ "Transkripti razgovora raznih ličnosti (maj-avgust 1995)". u: *Republika Srpska Krajina, Deset godina poslije*, druga knjiga. Beograd, "Dobra volja", 2005., 121.

Slobodan Milošević and leadership of Serb Republic headed by Radovan Karadžić. Because of the involvement of Belgrade in war in Bosnia-Herzegovina newly proclaimed Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) was put under international sanctions and isolation. Because of this economic and social situation in Serbia soon became very difficult and this forced Milošević to accept international peace plans for Bosnia-Herzegovina. Although Serb Republic in Bosnia-Herzegovina was established by the will and support of Belgrade, its leadership refused to accept these peace plans because it did not want to relinquish territories captured at the beginning of war and it also did not want any solution within the internationally recognized borders of Bosnia-Herzegovina. There is a possibility, although not substantiated by clear evidence, that Milošević's men in fact organized the rebellion in Banja Luka, in order to show Serb Republic's leadership that compromises must be made and war brought to an end. But in fact Karadžić retained his uncompromising position until 1995 when offensive of Croatian and Bosniak forces, as well as NATO air strikes, finally forced him to accept negotiations that finally resulted in Dayton peace accords ■

(Translated by the author)

UDK: 327.8:323 (497.6) “1994”
32-05 (497.6) “1994”

Izvorni naučni rad

PLAN KONTAKT-GRUPE I POLITIKA ALIJE IZETBEGOVIĆA 1994. GODINE

Admir Mulaosmanović
Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Nakon definitivne propasti Owen-Stoltenbergovog mirovnog plana Međunarodna zajednica je trebala novu diplomatsku aktivnost kojom bi Bosnu i Hercegovinu povelala ka miru i rješavanju krize političkim sredstvima. Nastankom Federacije Bosne i Hercegovine, potpisivanjem Washingtonskog sporazuma između Bošnjaka i bosanskohercegovačkih Hrvata, odnosno R Bosne i Hercegovine i R Hrvatske, promoviran je politički okvir i dvoentitetski koncept budućeg ustroja Bosne i Hercegovine koji je predložen Planom Kontakt-grupe, a temeljno proveden na pregovorima u Daytonu (Ohio, SAD).

Ključne riječi: Kontakt-grupa, Alija Izetbegović, Bosna i Hercegovina, mirovni plan.

Abstract: After the definitive breakdown of the Owen-Stoltenberg peace plan, the International community needed a new diplomatic activity which would help it to lead Bosnia and Herzegovina towards peace and the solving of the crisis through political means. With the creation of the Federation of Bosnia and Herzegovina, the signing of the Washington agreement between the Bosniaks and the Bosnian and Herzegovinan Croats, i.e. between the Republic of Bosnia and Herzegovina and the Republic of Croatia, a new political framework was promoted together with the two-entity concept of the future organization of Bosnia and Herzegovina which was sug-

gested by the Plan of the Contact Group, and thoroughly implemented during the negotiations in Dayton (Ohio, USA).

Key words: Contact group, Alija Izetbegović, Bosnia and Herzegovina, peace plan

Uvod

Rat i agresiju na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995) pratile su političke aktivnosti Međunarodne zajednice koje su se najznačajnije ogledale u predlaganju određenih mirovnih planova i rješenja. Propast Vance-Owenovog mirovnog plana, vjerovatno najkompleksnijeg prijedloga međunarodnih posrednika, nije mnogo naštetila onima koji su ga odbacili – bosanskohercegovačkim Srbima. Od prijatnji i zastrašivanja kojima su bili izloženi, a koje su im upućivane sa različitih strana i od raznih međunarodnih zvaničnika, ništa se nije ostvarilo. Nakon što su objavili rezultate Referenduma, raspisanog za potrebe bosanskosrpske vrhuške, i rekli da su za ‘nastavak pregovora’, okrenuli su se ratovanju i osvajanju teritorija koje su željeli vidjeti u okviru svoje države.¹ Međunarodna zajednica je bila u ćorsokaku, a američka diplomacija je grozničavo pokušavala ponuditi neko rješenje kojim će se opravdati pred domaćom javnošću zbog neuspjeha koji su doživjeli u New Yorku i Ateni prilikom pokušaja ‘smekšavanja’ Karadžića i društva.

Prilika se ukazala kada je Andrei Kozirev, ruski ministar vanjskih poslova, sazvao sjednicu Vijeća sigurnosti UN-a radi razmještaja trupa u ‘sigurnosnim zonama’ (Srebrenica, Žepa, Goražde, Sarajevo, Tuzla i Bihać) koje su netom formirane radi zaštite bošnjačkog stanovništva. Dana 22. maja 1993. godine ‘petorka’ (SAD, Velika Britanija, Francuska, Rusija i Španija) lansirala je takozvani *Program zajedničke akcije*, kojim se praktički odriču Vance-Owenovog plana i pokreću novu diplo-

¹ “Na osnovu Izvještaja Komisije za sprovođenje referenduma utvrđuje se i proglašava: a) građani Republike većinom od 1.060.348 glasova ili 83,26% od ukupno upisanih glasača, odnosno 96% od izašlih glasača, nisu prihvatili Vens-Ovenov plan, b) građani Republike su se većinom od 1.061.140 glasova ili 88,37% od ukupno upisanih glasača, odnosno 96% izašlih glasača, izjasnili za samostalnu Republiku Srpsku sa pravom Republike da stupa u ravnopravne odnose sa drugim narodima i državama”. Vidjeti: Narodna skupština Republike Srpske: Odluka o proglašenju rezultata referenduma (19. 5. 1993). u: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995.* (ur. Bilić, Ivan – Tuđman, Miroslav), Zagreb: Udruga Svetog Jurja, 2005, 261-262.

matsku akciju.² Ovakav razvoj situacije Izetbegović je ocijenio kao suštinski ustupak Srbima.³

Ova inicijativa ubrzo je porodila Owen-Stoltenbergov mirovni plan. Tri mukotrpa dana pregovaranja u Genevi (kraj jula 1993) kulminirala su u hotelskoj sobi u kojoj su Alija Izetbegović i Fikret Abdić dugo razgovarali. Nakon razgovora, sa glavom među rukama i pogledom uprtim u pod, Izetbegović je sinu Bakiru rekao da mu pozove Nadu Al-Issu, dopisnicu BHT-a, kojoj je saopćio da prihvata plan, te da pošalje izvješće u domovinu i izvijesti bosanskohercegovačku javnost o tome.⁴ Supredsjedatelji su bili brzi u obznani postignutog dogovora. Odmah 30. jula proglasili su nastanak *Unije Republike Bosne i Hercegovine*, države sastavljene od tri konstitutivne jedinice.⁵ Definirane su ovlasti države i konstitutivnih jedinica, uloga parlamenta i ostalo što je trebalo urediti, a s obzirom da se o mapama i privicima nije još uvijek postigao dogovor, rečeno je da će sporazum stupiti na snagu čim se to dogodi. Čitav sporazum je bio sporan, ali ono što je bosanskohercegovačku delegaciju najviše bolo u oči, posebno profesora Francisa Boyla, bilo je nedefinirano pitanje pozicije *Unije* u UN-u. Kako je rekao Boyle, nisu postojale garancije za kontinuirano članstvo *Unije Bosne i Hercegovine* u ovoj organizaciji, tako da je Izetbegović povukao svoj potpis već sutradan, 31. jula i o tome izvijestio supredsjedatelje.⁶

Mjeseci su prolazili u ratnim i mirovnim naporima tri strane u Bosni i Hercegovini i međunarodnih faktora. Napokon, stvari su bile pokrenute s mrtve tačke mekšim stavom predsjednika R Hrvatske Franje Tuđmana. Da li zbog mogućeg rascjepa unutar HDZ-a, zbog njegove ‘bosanske politike’, pobjeda koje je Armija R Bosne i Hercegovine imala u srazu sa HVO-om ili zbog pritiska određenih centara moći, ostat će nejasno, no približavanje stavova dvojice predsjednika nenadano je počelo.⁷

² Pet članica Vijeća sigurnosti UN: Zajednička izjava o BiH (22. 5. 1993), u: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, 263-264.

³ Alija Izetbegović, *Sjećanje*. Sarajevo: GIK OKO, 2005, 246.

⁴ Ivo Komšić, *Preživljena zemlja. Ko je, kada i gdje dijelio BiH*. Zagreb: Prometej, 2005, 208.

⁵ Owen-Stoltenbergov plan: Ustavni sporazum o Uniji Republika Bosne i Hercegovine (Ženeva, 30. 7. 1993), u: *Planovi, sporazum, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*, 283.

⁶ Owen-Stoltenbergov plan: Predsjednik predsjedništva BiH Alija Izetbegović povlači svoje “da” (Ženeva, 31. 7. 1993), u: *Planovi, sporazum, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*, 285.

⁷ Drago Stipac, predsjednik HSS-a, naprimjer, 7. septembra rekao je Komšiću da je Izetbegović odbijanjem plana spasio Hrvatsku i Hrvate. Vidjeti: Komšić. *Preživljena zemlja*, 240-242.

Tuđman je bio svjestan podrške koju Bosna i Hercegovina ima u svjetskoj javnosti i govorio je da je “svijet na strani Muslimana”.⁸

Nakon fijaska kod Gornjeg Vakufa, ali i sve većih strahova od reakcije svijeta, Tuđman je odlučio da se oslobodi balasta koji mu je predstavljao Mate Boban i na taj način otvori mogućnost za pregovore s Izetbegovićem.⁹ Do kraja 1993. godine, što pobjedama Armije R Bosne i Hercegovine u sukobima sa HVO-om, što naporima liberalnijih intelektualaca među bosanskohercegovačkim Hrvatima, Mate Granić, ministar vanjskih poslova R Hrvatske, odaslao je poruku Izetbegoviću “ukoliko se zaustavi ofenziva Armije R Bosne i Hercegovine u srednjoj Bosni, sve je podložno dogovoru”.¹⁰ Kao vrlo značajan utjecaj Mate Granić navodi i stav Pape Ivana Pavla II, koji je izrekao Tuđmanu, a kojim je zagovarao trenutni prekid sukoba između Bošnjaka i Hrvata, gledajući ga kroz prizmu opterećivanja odnosa islama i katoličanstva.¹¹ Diplomatska aktivnost, koja je potom nastupila, a koju su sinhrono vodili dvojica ministara vanjskih poslova Silajdžić i Granić, doveli su do potpisivanja Washingtonskog sporazuma i nastanka Federacije Bosne i Hercegovine. Time je podjela Bosne i Hercegovine na tri etno-nacionalne jedinice propala na određeni period.

Nastanak inicijative

Pod posredovanjem Charlesa Redmana, američkog specijalnog izaslanika, već 21. marta, dok su potpisi na *Washingtonskom sporazumu* bili još *vrući*, razgovaralo se o Uniji dviju republika i teritorijalnom omjeru 51:49, čime je udaren temelj za sve kasnije razgovore o teritorijima.¹² Izetbegović je ovo vrijeme doživljavao kao “vrijeme u kojem nema neutralnih, svi su se opredijelili, a onaj bolji dio svijeta je na našoj strani”, rekao je prilikom konvencije SDA u Sarajevu na kojoj je ponovo postao predsjednik stranke 25. marta 1994. godine.¹³ Zaključujući govor, ponovo je izrekao

⁸ Zapisnik razgovora Tuđman – Boban (15. septembar 1993), u: *Stenogrami o podjeli Bosne I*, (ur. Lucić, Predrag – Lovrenović, Ivan). Split – Sarajevo: Kultura&Rasvjeta – Civitas, 2005, 318-319.

⁹ Zapisnik sa razgovora Tuđman – Boban (Predsjednički dvori, 28. novembar 1993), u: *Stenogrami o podjeli Bosne I*, 492.

¹⁰ I. Komšić, *Preživljena zemlja*, 304.

¹¹ Mate Granić, *Vanjski poslovi. Iza kulisa politike*. Zagreb: Algoritam, 2005, 91-92.

¹² I. Komšić, *Preživljena zemlja*, 361.

¹³ Svjetlo na kraju tunela (*Obraćanje na Konvenciji SDA – Sarajevo, 25. 3. 1994*), u: Alija Izetbegović, *Robovi biti nećemo. Govori 1990-1995*. Sarajevo: GIK OKO, 2005, 116.

riječi kojima je želio vjerom protumačiti ono što se događa u Bosni, ali i poručiti da ništa ne prolazi bez eshatoloških posljedica. Fatalizam koji ga je odlikovao u mladosti, u starosti i pod ekstremnim opterećenjima postao je još izraženiji.

“Njihova savjest je čista (misli na određene srpske akademike koji su posjetili srpske položaje na brdima iznad Sarajeva, a bili su kreatori velikosrpske ekspanzionističke politike, potcrtao A. M.)? On to kaže iznad Sarajeva u kojem je od njihovih granata i metaka ubijeno 1 300 djece. Vidite, meni se toga dana dogodio nekakav čudan sticaj okolnosti. Baš toga dana sam čitao jedno sure iz Kur’ana koje me je oduvijek privlačilo. Ono je negdje pri kraju Kur’ana i počinje riječima ‘I kada Sunce potamni, i kada zvijezde padaju...’ I tu, u nastavku, u nekoj prijetećoj gradaciji što se penje naviše, ima jedna rečenica koja kaže: ‘I kada se nevino ubijena djevojčica bude upitala zbog kakvog grijeha je umorena...’ Dogodilo se da sam baš tada uključio televizor, a tamo su upravo prikazivali scenu masakra koji se dogodio dva dana prije masakra na Markalama. Kao što znate, 4. februara ubijeno je šestoro djece. I onda kamera zumira lice jedne mrtve djevojčice. I sada, ta mrtva djevojčica, taj kur’anski ajet i taj akademik čija je ‘savjest čista’. Htio bih da kažem i nama i njima da se crna sjenka toga grijeha proteže preko prostora i vremena do Sudnjeg dana.”¹⁴

Izloživši svoja zapažanja u kojima je značajno mjesto zauzimalo ono o procesu koji se okrenuo u ‘našu’ korist i samo treba pametno dovršiti posao, Izetbegović je širio optimizam na članstvo stranke, ali i na sveukupnu javnost. Američka prodornost, pak, i želja da se ‘prelome’ stvari u Bosni ubrzo je splahnula. Naime, ruski predsjednik je zbog NATO udara nekoliko puta pozivao na samit EU-a, Rusije i SAD-a da bi se ‘razmotrila kriza u Bosni i Hercegovini’.¹⁵ Mnogi dijele mišljenje da Amerikanci nisu trebali pristati na ovaj poziv, koji je ubrzo pretočen u Londonski sastanak (25. aprila), na kojem je saopćeno da je formirana četveročlana *Kontakt grupa radi usaglašavanja političkog djelovanja koji bi doveo do okončanja rata u Bosni i Hercegovini*.¹⁶ Izetbegović je, naknadno, bio vrlo precizan u ocjeni ove diplomatske aktivnosti svjetskih sila:

¹⁴ *Isto*, 125-126.

¹⁵ Kasim Begić, *Bosna i Hercegovina. Od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997, 200.

¹⁶ K. Begić, *Bosna i Hercegovina. Od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, 200-201.

“Amerika je popustila pred pritiskom Evrope, priklonila se njenoj real-politici i praktički prihvatila podjelu zemlje na Federaciju i srpski entitet u odnosu na 51:49. To je poznati i kontroverzni plan Kontakt-grupe, ustvari diktat svijeta. Rat će potrajati još više od godinu dana, ali politička sudbina Bosne i Hercegovine bila je ovim odlučena. Sve što će se dalje događati bit će određeno ovim kompromisom iza kojeg su stale sve relevantne sile svijeta od Amerike do Rusije.”¹⁷

Jeljcinova inicijativa došla je u trenutku kada su SAD pokušavale održati i ojačati partnerske odnose sa Rusijom, koja se dizala iz pepela Sovjetskog saveza, ali i kada je Milošević slao signale da je u srpskom interesu završiti rat.¹⁸ Značajni naponi na putu uspostave dobrih odnosa njemačko-američkog bloka s Rusijom dogodili su se nakon dolaska Richarda Holbrooka, kreatora Daytonskog ugovora, u Njemačku radi službe i kada je uspostavio uspješnu trilateralnu komunikaciju.¹⁹ Predsjednik Clinton je zasigurno u vidu imao i radikalizaciju Rusije preko Vladimira Žirinovskog, koji je zbog NATO-ovih zračnih udara na položaje vojske bosanskih Srba poručio da je “to objava rata Rusiji [...] i početak Trećeg svjetskog rata”.²⁰ Prijetnje su bile populističke i prejake, kada se govori o Žirinovskom, no politički efekt na unutarne odnose u Ruskoj federaciji od njegovih nastupa i govora nije bio zanemariv.

Vitalij Čurkin, izaslanik ruskog predsjednika za Balkan, ponudio je Srbima, ukoliko povuku artiljeriju kako je zahtijevao NATO, spremnost da u okviru UNPROFOR-a pošalje ruske vojnike koji bi stali između srpskih snaga i Armije R Bosne i Hercegovine.²¹ Globalna politika, izgledalo je, prelamala se na bosanskohercegovačkim brdima. Proces je, opet, zaustavljen, no optimizam nije nestao. Na vojnom planu promjena je bila značajna i Armija R Bosne i Hercegovine bila je spremna za ofanzivne akcije kojima bi oslobađala okupirana područja. Izetbegović je, izgleda, izvu-

¹⁷ A. Izetbegović, *Sjećanje*, 254.

¹⁸ Norman Cigar, Srpski ratni napor i okončanje rata, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995* (ur. Magaš, Banka – Žanić, Ivo), Zagreb – Sarajevo: Jesenski Turk – Dani, 1999, 229-254.

¹⁹ Richard Holbrooke, *Završiti rat*. Sarajevo: Šahinpašić, 1998, 57.

²⁰ Matijaž Klemenčić, Međunarodna zajednica i SRJ/Zaraćene strane 1989-1997, u: *Suočavanje sa jugoslavenskim kontroverzama*. (ur. Ingraio, Charles – Emmeret A. Thomas), Sarajevo: Buybook, 2010, 152-197.

²¹ Džemal Najetović, *Britanska politika u Bosni i Hercegovini 1992–1995*. Sarajevo: DES, 2008, 137.

kao značajne pouke nakon zračnih udara. Silber – Little su to odlično prokomentirali nakon udara u jesen 1994. godine i donijeli Izetbegovićev stav: “Vazdušni napadi – sveti Gral ratne politike Sarajeva – došli su i prošli bez uticaja na tok rata. Izetbegović se sada već pomirio s tim da će rat biti dug. ‘Sada ćemo i mi ići na sve ili ništa [...]. Izvukli smo pouku. A ona je: moramo biti snažni jer se u ovom svetu samo sila poštuje’”.²²

Sačinjena na osnovi francusko-ruskog prijedloga, petočlana grupa (Redman / SAD/, Manning /V. Britanija/, Marseille /Francuska/, Steiner /Njemačka/ i Nikiforov /Rusija/) 26. aprila stigla je u Sarajevo, čime je i zvanično otpočeo njihov rad.²³ Početak rada Kontakt-grupe bio je furiozan i prijeteći. Naglašavali su da će posljedice snositi oni koji ne budu prihvatili njihova rješenja, čime su, zapravo, u istu ravan stavili napadača i onoga koji se brani. Čak je francuski ministar vanjskih poslova Alain Juppe izjavio (7. maja) da “europski savez treba biti spreman nagraditi teritorijalne ustupke bosanskih Srba”, dok je Douglas Hogg, drugi čovjek britanske diplomacije, 19. maja poručio bosanskohercegovačkoj vlasti (odnosno Bošnjacima) “da trebaju priznati vojni poraz i odustati od namjere da se silom vrate izgubljene teritorije”.²⁴ Uloga Rusije ogledala se i u ovim izrečenim stavovima, a Sonja Biserko je o tome zaključila: “Učešće Rusije u Kontakt grupi doprinelo je ublažavanju nekih stavova koji su se ticali Srbije, kao i odugovlačenju svih odluka, što je uvek davalo vremensku prednost Srbiji. Posebno su odluke o eventualnoj intervenciji protiv bosanskih Srba bile odbijane”.²⁵

Strane su izjednačene, s time da je sada naspram bosanskih Srba stajala Federacija Bosne i Hercegovine sa svoje dvije delegacije. Faktički, nije se puno promijenilo. Da bi Kontakt-grupa napravila određeni pomak pred početak pregovora uspjeli su isposlovati jednomjesečni prekid neprijateljstava potpisan u Genevi 8. juna 1994. godine.²⁶ Uskovitlana diplomatska aktivnost donosila je nizove izjava i stavova, ali svijet je postavio princip od kojeg nije htio odustati. Hrvatski vrh je odobravao planove koje je Kontakt-grupa prezentirala predsjedniku Tuđmanu, bosanski Srbi su ap-

²² Laura Silber, Alan Little, *Smrt Jugoslavije*. Beograd: B92, 1996, 281.

²³ K. Begić, *Bosna i Hercegovina. Od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, 201.

²⁴ K. Begić, *Bosna i Hercegovina. Od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, 202.

²⁵ Sonja Biserko, Rusija i njen uticaj na Balkanu, u: *Snaga lične odgovornosti. Prijatelji o Latinki Perović* (Grupa autora), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008, 267-299.

²⁶ Predstavnici hrvatsko-bošnjačke federacije te predstavnik bosanskih Srba: Dokument o prekidu neprijateljstava u cijeloj Bosni i Hercegovini (Ženeva, 8. 6. 1994), u: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*, 420.

solutno odbacivali mape vrijeđanjem medijatora i isticanjem da će “srpska vojska crtati mape”, a ne nekakvi niži činovnici.

Dana 4. jula u Genevi Kontakt-grupa je sačinila svoj plan – *Prijedlog o teritorijalno-političkom ustroju Bosne i Hercegovine*. Dali su petnaest dana stranama u Bosni i Hercegovini da se izjasne o prijedlogu, uz poruku da će strana koja ne prihvati prijedlog snositi sankcije.²⁷ Odlučnost predlagača je bila očigledna (SAD, Njemačka, Rusija, Velika Britanija, Francuska i Grčka), a na redu da povuku potez bili su lideri u Bosni, ali i Hrvatskoj i SRJ.

Karadžić je nakon salvi uvreda upućenih pregovaračima, a doznajući za odredbe pripremljenog prijedloga, ipak odlučio da 27. juna pošalje pismo Jeljcinu tražeći razumijevanje za srpske stavove o jedinstvenosti teritorija koji žele ostvariti, ‘srpskom’ Sarajevu i nemogućoj Bosni i Hercegovini.²⁸ Pored mapa, srpsku stranu je interesiralo i pitanje opstanka Bosne i Hercegovine kao države, odnosno hoće li biti uvažena Deklaracija od 16. septembra ‘93. (Izetbegović – Krajišnik), kojom je, kako navodi Koljević, precizirano osamostaljenje Republike Srpske.²⁹ Bosanski Srbi definitivno nisu imali namjeru prihvatiti plan. Za njih je to, opet, bila ‘osnova za nastavak pregovora’.³⁰

Izetbegović je brinuo svoje brige. S obzirom da je ponovo bio u ćorsokaku, morao je djelovati brzo i odlučno. To je i učinio. Primjetno je bilo da ga nepravdne odluke nisu toliko doticale i nije lamentirao nad njima. Sviknut da međunarodnu diplomaciju i odnose, nastojao je izvući što može u tome trenutku. Odlučio se, smatrajući da je situacija krajnje ozbiljna, sazvati *Bošnjački sabor* i Skupštinu Bosne i Her-

²⁷ Douglas Hurd, Claus Kinkel i Alain Juppe naglasili su da plan odražava jedinstvo ovih zemalja i to ne samo oko načela teritorijalne podjele 51:49% nego i o konkretnim razgraničenjima kao i o mjerama koje će se primijeniti ako strane prihvate ili odbace prijedlog. “Strana koja odbije plan bit će suočena s odlučnim odgovorom međunarodne zajednice”, kazao je Kinkel. Američki državni tajnik Warren Christopher napomenuo je da su šesterica ministara posebno podrobno razgovarala šta učiniti ako bosanski Srbi ne prihvate prijedlog Kontaktne skupine. “Sankcije će biti pojačane”, kazao je Kozirev, a u krajnjem slučaju “predložiti će se Vijeću sigurnosti UN da ukine embargo na isporuke oružja za Vladu BiH”. Vidjeti: Kontaktne skupine: *Prijedlog o teritorijalno-političkom ustroju BiH (Ženeva, 4. 7. 1994)*, u: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*, 421.

²⁸ Nikola Koljević, *Stvaranje republike srpske 1. Ratni dnevnik 1993–1995*. Beograd: Službeni glasnik, 2008, 569-570.

²⁹ *Isto*, 578.

³⁰ Skupština Republike Srpske: Deklaracija o planu kontaktne skupine (19. 7. 1994), u: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*, 429.

cegovine, kao što je učinio i krajem septembra 1993. godine kada se raspravljalo o Owen-Stoltenbergovom mirovnom planu.³¹

Posjeta turskog predsjednika Süleymana Demirela Hrvatskoj iskorištena je za potpisivanje trilateralne deklaracije na Brijunima 17. jula 1994. godine. Pored Izetbegovića, na Brijune je iz BiH stigao i Krešimir Zubak, predsjednik Federacije Bosne i Hercegovine. U Deklaraciji trojica predsjednika “sa zahvalnošću su zabilježili da međunarodna zajednica postiče potreban konsenzus i odlučnost u pronalaženju trajnog političkog rješenja za krizu u regiji, osobito u Bosni i Hercegovini, kako to pokazuju najnovije međunarodne inicijative” i pozvali na bezuvjetno potpisivanje ponuđenog plana.

“Predsjednici su potpuno uvjereni da se sva potpora mora proširiti na prihvatanje i potpunu provedbu plana Kontaktne skupine kojega je cilj postići trajan mir u Bosni i Hercegovini te osigurati teritorijalni integritet i suverenitet Bosne i Hercegovine. Oni pozivaju srpsku stranu da prihvati plan bezuvjetno i nedvosmisleno. Oni traže od Kontaktne skupine da preuzme potpunu odgovornost za njihovu inicijativu glede prihvatanja i djelotvorne provedbe. U slučaju da Srbi odbace plan Kontaktne skupine i međunarodna zajednica trebali bi zaprijetiti i poduzeti sve potrebne mjere kako bi spriječili ponovno izbijanje agresije i osigurala sva sredstva samoobrane za napadnutu stranu.”³²

Bezuovjetnost potpisivanja, prema Izetbegovićevom mišljenju, bila je povezana i sa nemogućnošću vojne suradnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine jer “Hrvatska trenutno nema interesa za to”, ali da u budućnosti to nije isključeno.³³ Bilo je postavljeno i pitanje da li je Tuđman iskreno opredijeljen za provedbu *Washingtonskog sporazuma*, na što je Izetbegović dao vrlo indikativan odgovor u kojem otvoreno sumnja u Tuđmanovu razboritost.

“Vjerujem da je provedba Vašingtonskog sporazuma od vitalnog interesa za Hrvatsku. Vjerujem da predsjednik Tuđman želi dobro Hrvat-

³¹ A. Izetbegović, *Sjećanje*, 254.

³² Trilateralna brijunska deklaracija predsjednika Republike Hrvatske, Republike Turske i Republike Bosne i Hercegovine (Brijuni, 17. 7. 1994), u: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*, 425-426.

³³ Iskúšenja Vašingtonskog sporazuma (‘Globus’, 19. 9. 1994. – Redakcijska pitanja), u: Alija Izetbegović. *Bosna je velika tajna. Intervjui 1989–1995*. Sarajevo: GIK OKO, 2005, 202.

skoj. Iz ovih dviju premisa slijedi zaključak da bi predsjednik Tuđman trebao iskreno podržavati Vašingtonski sporazum. Kao što vidite, riječ je o logici. Jesmo li logični, i možemo li to uvijek biti, drugo je pitanje.”³⁴

Govor koji je Izetbegović sutradan nakon Brijunskog sastanka 18. jula održao odudara od govora na *Prvom bošnjačkom saboru*. Zbog prihvaćanja plana potpisivanjem Brijunske deklaracije morao je sabornicima poručiti da nema mjesta za dileme i pronalaženje novih putova za političko rješenje bosanskohercegovačke krize. Jasno je sasvim da je bio fokusiran na bošnjački narod i iznalaženje rješenja koje će koliko-toliko pomoći prestanku stradanja:

“Plan koji nam je ponuđen i o kojem treba da se izjasnimo je nepravedan. Govorim ovo da bih vama i sebi uštedio vrijeme i trud. Jer, ovih dana neki ljudi se ubiše trudeći se da dokažu ovu svima očiglednu činjenicu. A očigledne činjenice ne treba dokazivati. Neki to čine iz ubjeđenja, vjerujući naivno da će na taj način pomoći, a neki, upravo većina njih, da bi izbjegli odgovor na pravo i mnogo teže pitanje: šta nam u takvoj situaciji valja činiti? [...] Mislim da ponuđeni plan, uprkos svim njegovim manjkavostima, ne možemo odbiti. On je nepravedan i loš, ali sve opcije koje bi nastale iz njegovog odbijanja, a koje mi u ovom momentu možemo procijeniti, za naš narod su lošije od njega. [...] Rekao bih stoga da će naša borba za integraciju Bosne zavisiti u velikoj mjeri od nas, od toga ko smo mi sami, šta hoćemo i šta možemo. Da li mi hoćemo i možemo od dijela Bosne koji kontroliramo napraviti savremenu, demokratsku i slobodnu zemlju? Da li će njena svjetlost biti dovoljno jaka da osvijetli i dalje kutove zemlje i rastjera mrak šovinizma ili ćemo se i sami zatvoriti u tjeskobu šovinizma i mržnje? Bosna ne trpi isključivosti. Ovakva kakva jest, višenacionalna i viševjerska, ona traži nekoga kome to šarenilo ne smeta. A mi smo ti kojima to ne smeta. Nama ne smetaju ni crkve, ni katedrale, mi smo naučili da živimo sa ljudima koji drukčije misle i osjećaju i smatramo to svojom prednošću [...].”³⁵

Sabornici su se izjasnili pozitivno – 303 za i 46 protiv. “Bosna ovim nije bila sačuvana. Sačuvana je ideja cjelovite Bosne za koju će se trebati strpljivo boriti u du-

³⁴ A. Izetbegović, *Iskušenja Vašingtonskog sporazuma*, 203.

³⁵ Između pravednog rata i nepravednog mira (Izlaganje na Drugom bošnjačkom saboru – Sarajevo, 18. 7. 1994), u: A. Izetbegović, *Robovi biti nećemo*, 132.

gim godinama koje dolaze”, izrazito realan u zaključku bio je Izetbegović, nekoliko godina poslije osvrćući se na odluku Sabora, ali i Skupštine Bosne i Hercegovine.³⁶ U ovome periodu, nakon prestanka jednomjesečnog primirja, Armija R Bosne i Hercegovine odlučila se na slamanje takozvane Autonomne pokrajine Zapadna Bosna. Bilo je važno za državni vrh ali i vojsku u cjelini zatvoriti taj front. Nakon velikih borbi vojnici Petog korpusa otjerali su Fikreta Abdića Babu i njegove pristaše prema okupiranim dijelovima Hrvatske, pretežno na područje Vojnića.

Ovu pobjedu Izetbegović je iskoristio da pošalje poruku građanima Bosne i Hercegovine na okupiranom dijelovima države. Istoga dana kada je izdat proglas Predsjedništva Bošnjacima Bosanske krajine u kojima ih se pozivalo da zajednički oslobode ostala područja ove regije, upućen je i proglas ‘sugrađanima pod okupacijom’.³⁷ Pozvao ih je da se opredijele za mir jer je projekt ‘velike Srbije definitivno propao, a oni koji nisu “okaljali ruke krvlju nevinih dobro su došli”’.³⁸ Apelirao je na zaštitu ono malo preostalih Bošnjaka i Hrvata u Karadžićevoj ‘republici’.

Ultimativni stav ministara Kontakt-grupe bio je samo to – stav. Konkretni koraci nisu poduzeti iako je bilo bjelodano da bosanski Srbi nemaju namjeru prihvatiti njihov prijedlog. Na dolazak u Sarajevo, da izrazi svoju podršku, odlučio se Papa Ivan Pavao II (8. septembra), što je izazvalo velike simpatije u Bosni i Hercegovini i svijetu. Izetbegović je pripremio govor u kojem je poručivao Ivanu Pavlu II – “pozdravljam u Vama velikog prijatelja Bosne [...] jer niste šutili i čekali. Od prvog pučnja u nezavisnost naše zemlje i čim su pale prve nevine žrtve – Vaš glas je odjeknuo snagom poziva i osude”.³⁹

No, Papa nije stigao. Yasushi Akashi, specijalni izaslanik generalnog sekretara UN-a i osoba odgovorna za ovu posjetu, nije mu mogao garantirati sigurnost, a nastojao se i revanširati Izetbegoviću zbog kritika koje je upućivao na njegov račun.⁴⁰ Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine, sjećajući se ovoga događaja, prenijela je: “Upravo zabrinutost za sigurnost hodočasnika navela je Papu na odgodu toga putovanja (svi govori odavno već pripravljeni) pa je Ivan Pavao II. u Castel Gandolfu

³⁶ A. Izetbegović, *Sjećanje*, 255.

³⁷ Armija RBiH nije osvetnička vojska (Proglas sugrađanima pod okupacijom – Sarajevo, 5. 8. 1994), u: Alija Izetbegović, *Na razmeđu svjetova. Izjave, obraćanja, poruke, pisma 1990–2003*. Sarajevo: GIK OKO, 2005, 87-88.

³⁸ *Isto*, 87.

³⁹ Čin lične hrabrosti i dubokog uvjerenja (Dobrodošlica Papi Ivanu Pavlu II – Sarajevo, 8. 9. 1994), u: A. Izetbegović, *Na razmeđu svjetova*, 90-91.

⁴⁰ Bojim se da će to biti dug rat (‘Der Spiegel’, 9. 9. 1994 – Redakcijska pitanja.), u: Izetbegović, Alija (2005): *Bosna je velika tajna. Intervjui 1989–1995*, 199.

izrekao govor koji je namjeravao izgovoriti u Sarajevu. U govoru, koji je prenosila bosanskohercegovačka televizija, Papa se obraćao kao da je u Sarajevu”.⁴¹

U ovome periodu Izetbegović kao da je osjetio potrebu da izrazi zahvalnost onima koji nisu previše kalkulirali u pogledu podrške Bosni. Njemački kancelar Helmut Kohl krajem augusta izvijestio je Izetbegovića da je njemačka vlada osigurala bošnjačkoj djeci u SR Njemačkoj pohađanje nastave na maternjem jeziku. Zahvaljujući mu na tom angažmanu, predsjednik Predsjedništva je dodao “da je ugled Njemačke u našem narodu još više porastao od uvođenja Europske administracije nad Mostarem, pod rukovodstvom hrabrog i časnog građanina SR Njemačke, gospodina Hansa Koschnika”.⁴²

Osiguravajući podršku koju je Bosna i Hercegovina do tada dobivala od određenih zemalja, grupa i pojedinaca, trebalo je učiniti dodatne napore da još neko prihvati bosanski stav i pogled na događaje u Bosni i Hercegovini. Na zasjedanju Generalne skupštine UN-a (27. septembra 1994) Izetbegović je izvršio pritisak na članice da poduzmu aktivnosti radi odbacivanja plana Kontakt-grupe od strane bosanskih Srba. Tada je ofanziva Mladićeve vojske bila vrlo snažna na gradove u Podrinju (Srebrenica, Žepa, Goražde), kao i na Sarajevo. “Posljednji događaji u vezi s mirovnim planom Kontakt grupe dali su pristalicama *teorije zavjere* dodatni argument jer Srbi, koji su odbili plan nagrađeni su suspenzijom sankcija, a mi koji smo ga prihvatili, kažnjeni smo totalnom blokadom Sarajeva”.⁴³

Skupštinsko zasjedanje, zajednička sjednica Skupštine R Bosne i Hercegovine i Federacije Bosne i Hercegovine, dogodilo se 18. novembra kada je plan Kontakt-grupe bezuvjetno prihvaćen.⁴⁴ Do tada su Armija R Bosne i Hercegovine i HVO uspješno djelovali u ofanzivnim akcijama na Kupres, odnosno u okolini Sarajeva na igmansko-treskavičko-bjelašničkom platou. Cilj ovih akcija, kako je Izetbegović naveo, bio je prisiliti Karadžića da prihvati mirovni plan Kontakt-grupe.⁴⁵

No, Ustavna komisija je među svoje zaključke ugradila i stajalište prema kojem mapa Kontakt-grupe ne može biti polazna osnova za nove pregovore ukoliko srpska

⁴¹ “Sjećanje na pohod pape Ivana Pavla II Sarajevu (12. travanj 2011.)” <http://www.ktabkbih.net/info.asp?id=19885> (12. 5. 2012)

⁴² Zahvalnost njemačkom narodu (Pismo saveznom kancelaru Helmutu Kohlu – Sarajevo, 18. 9. 1994), u: A. Izetbegović, *Na razmeđu svjetova*, 92-93.

⁴³ Bosna nije samo parče zemlje na Balkanu (Govor na 49. zasjedanju Generalne skupštine UN-a, New York, 27. 9. 1994), u: A. Izetbegović: *Robovi biti nećemo*, 146.

⁴⁴ K. Begić, *Bosna i Hercegovina. Od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, 215.

⁴⁵ Agresora prisiliti na mir (‘Stern’, 5. 11. 1994. – Redakcijska pitanja), u: A. Izetbegović. *Bosna je velika tajna*, 215.

strana ne prihvati plan Kontakt-grupe.⁴⁶ Vjera u vlastite mogućnosti iščitavala se između redova ovoga stajališta, a nedavni događaji pokazali su da ta vjera i nije bez osnova. Veliki teret je predstavljala teška situacija u *Bihaćkom džepu*, kako su međunarodni faktori nazivali slobodno područje Bihaćke krajine, jer su bosanski Srbi, nakon propasti APZB-a nastojali slomiti otpor Petog korpusa i na taj način odgovoriti na teritorijalne gubitke koje su imali.⁴⁷

Još veći značaj, u tom pogledu, imalo bi osvajanje Bihaća zbog totalnog povezivanja sa UNPA zonama (hrvatska područja koja su držali pobunjeni Srbi) i, *de facto*, formiranja homogenog i velikog srpskog područja (Bosanska krajina, Lika, Banija i Kordun) kojim bi hrvatska država bila potpuno ugrožena, a Bosna i Hercegovina vjerojatno bačena na koljena. Bihać je odolijevao, no Kladaša se nije mogla braniti. Babo se vratio uz pomoć zloglasnih *Crvenih beretki* i srpskih snaga koje je predvodio Milorad Ulemek Legija, a operacija je bila poznata kao 'Pauk'.⁴⁸

Pored vojne ofanzive na Bihać događala se i diplomatska živa aktivnost kojom se nastojalo doći do političkog rješenja. Prijedlozi nisu zadovoljavali Izetbegovića jer su dijelom odstupali od prijedloga iznesenih u planu, tako da je u intervjuu bosanskohercegovačkom časopisu rekao: "Mi se uspješno odupiremo vojnoj ofanzivi na Peti korpus, a i političkoj ofanzivi na mirovni plan".⁴⁹ Nekoliko dana prije, obraćajući se na Samitu KESS-a (Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji) u Budimpešti, Izetbegović je otvoreno prozvao Francusku i Veliku Britaniju za podršku Srbiji i Srbima, pozivajući se na izjavu Društva za ugrožene narode u Göttingenu.⁵⁰ Dosta oštro obraćanje koje je imao završio je snažnom i odlučnom porukom, pokazujući preobražaj koji je doživio posljednjih mjeseci.

"Upitao bih neku gospodu koja predano rade na tome da od ovog čuovišta što je sebe nazvalo 'republikom srpskom' naprave državu – a neki od njih sjede i u ovoj sali – hoće li sutra raditi na tome da ta 'republika srpska' bude priznata i da njeni tvorcii slijedeći put sjede ovdje sa nama?"

⁴⁶ K. Begić, *Bosna i Hercegovina. Od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, 216.

⁴⁷ Satansko iskušenje ('The Times', 18. 11. 1994. – Redakcijska pitanja), u: A. Izetbegović, *Bosna je velika tajna*, 219.

⁴⁸ Dejan Anastasijević, Stazama Škorpiona. *Vreme* 753 <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=418240> (10. 10. 2009)

⁴⁹ Rat nam je nametnut ('Ljiljan', 10. 12. 1994. – Redakcijska pitanja), u: A. Izetbegović, *Bosna je velika tajna*: 225-226.

⁵⁰ Borba za slobodu se teško vodi, ali se teško i gubi (Obraćanje na Samitu KESS-a, Budimpešta, 5. 12. 1994), u: A. Izetbegović, *Robovi biti nećemo*, 152.

Upitao bih tu gospodu: hoće li, spremaju li se da tu tvorevinu, zasnovanu na nasilju i genocidu, danas-sutra pozovu u porodicu civiliziranih zemalja. (...) Nadam se da mi prijatelji Bosne neće zamjeriti na ovim riječima, a za one druge, nakon svega, nije me briga. Hvala!”⁵¹

Plan Kontakt-grupe je propadao. Zračni udari koje je NATO poduzimao nisu davali nikakvog rezultata. Ponekad su bili i komični.⁵² Zapravo je bilo dosta letova i nadlijetanja aviona NATO pakta od kojih je najznačajnija posljedica bila potrošnja goriva i određena buka koja nikoga nije puno uzbuđivala.

Izetbegović je digao ruke od Međunarodne zajednice i okretao se ‘prijateljima Bosne’ koji su još uvijek podržavali ‘ideju Bosne’. Mnogi od njih nalazili su se u islamskom svijetu. Sredinom decembra (13. 12. 1994) obratio se učesnicima na Samitu OIC-a (Organizacije islamske konferencije) u Casablanci, a oko mjesec dana nakon toga i u Kairu, prilikom održavanja Skupa dobitnika nagrade *Kralj Fejsal* (21. 1. 1995). Mogućnost da muslimanske zemlje (Malezija, Iran, Pakistan i Turska) odlučnije reagiraju i pošalju vojnu pomoć, ukoliko Vijeće sigurnosti povuče mirovne snage, bila je veoma velika, ali je to sa sobom nosilo i određene poteškoće za Bosnu i Hercegovinu, odnosno Bošnjake, jer bi se sasvim sigurno promijenila politička klima i odnosi prema ‘bosanskoj krizi’. Ali Izetbegović nije bio u dilemi da li bi tu pomoć prihvatio, “...suprotna odluka bila bi neodgovorna. Narod je ne bi odobrio ni razumio”, rekao je novinaru sarajevskog magazina *Dani*.⁵³

Kritika u Budimpešti evropskim i svjetskim diplomatima bila je jaka, no kritika koju je uputio u Kairu također je bila beskompromisna i ‘udarala’ u srž problema islamskog svijeta. Izetbegović je, zapravo, ponavljao stavove, kritike i činjenice iz *Islamske deklaracije* o muslimanima, koje su vremenom još više bile naglašene. Vlastodršci su, vjerovati je, teško podnijeli ovaj govor, zbog udara na kult ličnosti, tako da Izetbegović nije ‘mudro’ postupio, pobrao je simpatije naroda, ali vođe, poput Moubaraka, Gadafija i Al-Asada, morali su misliti drugačije.

“Islam je religija okrenuta prirodi, a Kur’an knjiga prožeta duhom posmatranja. Podsjećam na one pozive u Kur’anu: gledajte, posmatrajte, putujte, pomalo neobične za jedan vjerski spis. Drugi su poslušali te po-

⁵¹ *Isto*, 153.

⁵² Tokom septembra avijacija je, između ostalog, djelovala na jedan zastarjeli tenk u voćnjaku (sic!), ali nije ga pogodila, već je razorila svinjac. Vidjeti: N. Koljević, *Stvaranje Republike Srpske 1*, 667.

⁵³ Alija Izetbegović, *Govori, pisma, intervjui '95*. Sarajevo: Šahinpašić, 1998, 13.

zive, mi nismo. Moć zapada nije prvenstveno u snazi njegovih armija ili ekonomija. To je vanjski izgled stvari. U osnovi ove moći nalazi se eksperimentalna metoda mišljenja koju zapadna civilizacija baštini još od Bacona. (...)

I na kraju, pitanja koja su u posljednje vrijeme zaokupljala moju pažnju. Prvo pitanje: naš svijet je netačan, kao da nema kalendara i sata. Kako se to moglo dogoditi u svijetu čija je molitva vezana za vrijeme i gdje je sve izraženo u satima i minutama? Drugo pitanje: naši gradovi su prljavi. Kako je to moguće u svijetu u kojem su čistoća i čišćenje sastavni dio vjere i organski, neodvojivi dio molitve? Treće pitanje: naš duh se uspavao i okrenuo ka mistici a negdje i praznovjerju. Kako to objasniti uprkos posmatračkom duhu Kur'ana i njegovoj okrenutosti prirodi i vanjskom svijetu? Konačno, četvrto pitanje: otkud kult ličnosti u svijetu Al Akide (la illahe ilallah) – koji svjedoči da nema božanstva osim Boga, da je samo Bog velik i nepogrešiv, a da to ljudi, bez obzira na porijeklo i društveni status, nikad nisu?

To su ta četiri pitanja. Onaj ko bi odgovorio na ova pitanja, ustvari, ko bi riješio ovu zagonetku, zaslužio bi sljedeću međunarodnu nagradu kralja Fejsala.”⁵⁴

Sredinom decembra u ‘pregovaračkom loncu’ našao se još jedan akter. Bivši američki predsjednik Jimmy Carter odlučio se na vratolomiju zvanu ‘pomirenje u Bosni i Hercegovini’ i posjetio regiju u cilju pokretanja pregovora s mrtve tačke i oživljavanja plana Kontakt-grupe. Za srpsku stranu ovo je bila mogućnost da se naglase stavovi od ranije i da im se pokuša osigurati pozicija ravnopravnosti. Bojali su se namjera koje je Carter imao i implikacija koje bi se mogle desiti jer je, zapravo, veoma nenadano ušao u središte pregovaranja.⁵⁵ Zbog toga su zatražili izvješće od Srđe Trifkovića o Carterovim razgovorima s američkom administracijom i pripremama koje je napravio radi procjene kako se postaviti u razgovorima.

Na početku diplomatske aktivnosti Izetbegović o Carterovoj misiji nije imao puno toga reći. Smatrao je da bivši američki predsjednik “nije baš najbolje upoznat sa svim problemima Bosne, pa će rezultat njegove posjete biti u razmjeri s tim”.⁵⁶

⁵⁴ U Bosni se reflektiraju moral, moć i nemoć svijeta (Govor na Skupu dobitnika Fejsalove nagrade – Kairo, 21. 1. 1995), u: A. Izetbegović, *Robovi biti nećemo*, 166-168.

⁵⁵ Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske 2. Ratni dnevnik 1993–1995*. Beograd: Službeni glasnik, 2008, 8.

⁵⁶ A. Izetbegović, *Govori, pisma, intervjui '95*, 20.

Prevario se. Srbijski predsjednik Milošević iskoristio je ukazanu priliku i kao osoba koja je prihvatila plan Kontakt-grupe, čime je dobio određenu naklonost u međunarodnim forumima koji mu inače nisu bili naklonjeni, odlučno je iskoristio posjetu i umanjio njen ‘privatni karakter’, odnosno potencirao ulogu američke administracije u Carterovom dolasku. “Njegovo (Carterovo, potcrtao A. M.) prisustvo nesumnjivo izražava opredelenje Amerike i predsjednika Klintonu za mir. To opredelenje da se postigne mir zaslužuje našu punu podršku. Srbija će, kao i uvek do sada, dati svoj puni doprinos”.⁵⁷

Svjetska javnost bila je informirana sa stranica vodećih svjetskih dnevnih listova i časopisa da je ‘Zapad pomogao da se zapali vatra u Bosni i Hercegovini’ eliminiranjem srpskih zahtjeva, a da je ‘alternativi diplomata’ uspio da napravi određene pomake i korake koji vode ka miru.⁵⁸ Vrlo značajno, za srpsku stranu bilo je i Carterovo prijateljsko rukovanje s Karadžićem na Palama, čime je odaslao veoma pogrešnu poruku.

Ipak, ‘goropadna’ Kontakt-grupa svojim verbalnim napadima i prijetnjama, i uz pomoć NATO avijacije, nije pokolebala bosanske Srbe. Ono što je bilo očigledno u novembru 1994. godine, činjenica da će odstupiti od vlastitog plana, sa misijom Jimmyja Cartera, dobilo je svoju punu potvrdu. Već u januaru i februaru počele su pristizati inicijative o novim konferencijama o Bosni i Hercegovini. Vance-Owenov mirovni plan, godinu dana poslije, morao je izgledati izvanredno. Početkom proljeća upravo je završavalo četveromjesečno primirje (koje nije poštovano i tijekom kojeg je Armija R Bosne i Hercegovine oslobodila planinu Vlašić napravivši tako epohalnu vojnu operaciju), isposlovano od strane Cartera i potpisano krajem decembra 1994. godine između dvojica Izetbegović i general Delić s jedne, te Karadžić i general Mladić s druge strane, koji je pratio i sporazum u koji je bilo uključeno i zapovjedništvo HVO-a.⁵⁹

U Bosni i Hercegovini je tinjao sukob Izetbegović – Silajdžić zbog dvojbenog djelovanja Vlade Bosne i Hercegovine na unutarnjem planu koju je vodio potonji, a u Hrvatskoj (i Bosni i Hercegovini) inženjerske jedinice HV-a dovršavale su pripreme na infrastrukturi putova kroz dinarski lanac, tako da je “u proljeće 1995, HV preuzela taktičku kontrolu nad ključnim prolazom Knin-Grahovo i ostalim pozicijama

⁵⁷ N. Koljević, *Stvaranje Republike Srpske* 2, 9.

⁵⁸ *Isto*, 11-13.

⁵⁹ Predsjednik Predsjedništva BiH Alija Izetbegović, glavni zapovjednik Armije BiH general Rasim Delić, te Radovan Karadžić i general Ratko Mladić: Sporazum o prekidu vatre u BiH (Sarajevo – Pale, 23. 12. 1994), u: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*, 437.

podesnim za otvaranje vatre na artiljerijske položaje krajiških Srba⁶⁰.⁶⁰ Srpsko odbijanje plana Z-4 (31. 1. 1995, zvanični naziv mu je bio *Nacrt sporazuma o Krajini, Slavoniji, Južnoj Baranji i Zapadnom Srijemu*), pokazalo je hrvatskom vrhu da će se na kraju situacija u Hrvatskoj morati rješavati vojnim operacijama.

Nedefinirano stanje u vezi s Federacijom Bosne i Hercegovine opterećivalo je odnose Bošnjaka i Hrvata. Radi pokazivanja podrške ovome projektu u Münchenu je tokom februara 1995. potpisan *Sporazum*, koji je pripremio Richard Holbrooke i tako značajnije ušao u rješavanje krize.⁶¹ Kreator *Daytonskog mirovnog ugovora* bio je, izgleda, posvećen do kraja mirovnom procesu.⁶²

Sredinom februara 1995. vođeni su pregovori o humanitarnim pitanjima između Vlade Bosne i Hercegovine i srpskih predstavnika (Nikola Koljević) u kojima se naziralo da će primirje teško ostati na snazi jer su koncepti političkog djelovanja bili različiti. Bosanskohercegovačke vlasti imale su prijedlog da se nesporazumi sa najviših nivoa 'spuste na lokalni (dogovori na relaciji Srebrenica – Bratunac, Goražde – Kopači), međutim, Koljević je to odbacivao vidjevši Izetbegovićevu 'namještaljku' u takvim prijedlozima. Kako je objašnjavao, smatrao je da se računa kako je narodu dosta rata i da će na taj način doći pritisak na rukovodstvo 'odozdo' oduzimajući mu mogućnost postavljanja ozbiljnih političkih zahtjeva.⁶³ Ovakvim razmišljanjem, iako je prijedlog Vlade Bosne i Hercegovine vjerojatno sadržavao 'političku podvalu' u cilju relaksiranja stanja u enklavama (Srebrenica, Žepa, Goražde), Koljević pokazuje da je stanovništvu doista bilo dosta ratovanja. Bojazan da bi izvršili pritisak na rukovodstvo bila je osnovana. Naravno, pitanje jačine pritiska je dvojbeno.

Plan Kontakt-grupe, s druge strane, bio je u velikoj krizi. Inventivnost i odlučnost među pregovaračima Međunarodne zajednice bila je ravna nuli. Izetbegović, pak, smatrao je da plan nije mrtav jer bi preduvjet odbacivanja bilo nuđenje nečega

⁶⁰ Mile Bjelajac – Ozren Žunec et al, *Rat u Hrvatskoj 1992-1995 /izvještaj/*. Salzburg: Centar za povijest, demokraciju i pomirenje, 2007, 33.

⁶¹ K. Begić, *Bosna i Hercegovina. Od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, 250.

⁶² Izetbegović je u januarskom susretu s Holbrookom rekao da će se borba nastaviti čak s većim intenzitetom čim prođe zima. Holbrookea je, pak, čak inspirirala Izetbegovićeva pozicija: "Izetbegović je pružao začuđujuću sliku odlučnosti pred teškoćama. Sjedeći u nezagrijanoj i slabo osvijetljenoj predsjedničkoj palati, sa unutrašnjim zidovima unakaženim rupama od metaka i slomljene žbuke, a prozorima djelimično zamijenjenim debelim plastičnim folijama, nije pokazivao znak da će ikada odstupiti ili premjestiti svoj glavni grad u sigurnost obližnje Tuzle". Vidjeti: Holbrooke. *Isto*, 66.

⁶³ N. Koljević, *Stvaranje Republike Srpske 2*, 69.

drugog, boljeg, a to nije stizalo u Bosnu i Hercegovinu.⁶⁴ Velika očekivanja i određene pripreme na svim stranama prevagnule su, ipak, na stranu rata. S obzirom da je jedino Karadžić trebao reći 'da' jer su svi ostali to uradili, a on do kraja to odbijao, sukobi su bili neizbježni. Pobunjeni Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini jednostavno nisu željeli postići dogovor s ostalima.

U takvoj situaciji i sa takvom konstelacijom odnosa 'vjetar u leđa' planu Kontakt-grupe dat će združene vojne operacije HV-a, HVO-a i Armije R Bosne i Hercegovine, koje će ubrzati politički proces i dovesti do završnih mirovnih pregovora u Daytonu (Ohio, SAD) i potpisivanja Daytonskog mirovnog ugovora (Paris, 14. 12. 1995), čija je suština bila sadržana u prijedlogu svjetskih moćnika (Prijedlog o teritorijalno-političkom ustroju Bosne i Hercegovine) od 4. jula 1994. godine ■

Izvori i literatura

- Begić, Kasim, *Bosna i Hercegovina. Od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997.
- Biserko, Sonja, „Rusija i njen uticaj na Balkanu“, u: *Snaga lične odgovornosti. Prijatelji o Latinki Perović* (Grupa autora), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008.
- Bjelajac, Mile – Žunec, Ozren et al, *Rat u Hrvatskoj 1992-1995 /izvještaj/*. Salzburg: Centar za povijest, demokraciju i pomirenje, 2007.
- Cigar, Norman, „Srpski ratni napor i okončanje rata“, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995* (ur. Magaš, Banka – Žanić, Ivo), Zagreb – Sarajevo: Jesenski&Turk – Dani, 1999.
- Granić, Mate, *Vanjski poslovi. Iza kulisa politike*. Zagreb: Algoritam, 2005.
- Holbrooke, Richard, *Završiti rat*. Sarajevo: Šahinpašić, 1998.
- Izetbegović, Alija, *Govori, pisma, intervjui '95*. Sarajevo: Šahinpašić, 1998.
- Izetbegović, Alija, *Bosna je velika tajna. Intervjui 1989–1995*. Sarajevo: GIK OKO, 2005.
- Izetbegović, Alija, *Na razmeđu svjetova. Izjave, obraćanja, poruke, pisma 1990–2003*. Sarajevo: GIK OKO, 2005.
- Izetbegović, Alija, *Robovi biti nećemo. Govori 1990-1995*. Sarajevo: GIK OKO, 2005.

⁶⁴ A. Izetbegović, *Govori, pisma, intervjui '95*, 35.

- Izetbegović, Alija, *Sjećanje*. Sarajevo: GIK OKO, 2005.
- Klemenčić, Matijaž, „Međunarodna zajednica i SRJ/Zaraćene strane 1989-1997“, u: *Suočavanje sa jugoslavenskim kontroverzama*. (ur. Ingraio, Charles – Emmeret, A. Thomas), Sarajevo: Buybook, 2010.
- Koljević, Nikola, *Stvaranje republike srpske 1. Ratni dnevnik 1993–1995*. Beograd, Službeni glasnik, 2008.
- Koljević, Nikola, *Stvaranje Republike Srpske 2. Ratni dnevnik 1993–1995*. Beograd, Službeni glasnik, 2008.
- Komšić, Ivo *Preživljena zemlja. Ko je, kada i gdje dijelio BiH*. Zagreb: Prometej, 2005.
- Najetović, Džemal, *Britanska politika u Bosni i Hercegovini 1992–1995*. Sarajevo: DES, 2008.
- Silber, Laura – Little, Alan, *Smrt Jugoslavije*. Beograd: B92, 1996.
- *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*. (ur. Bilić, Ivan – Tuđman, Miroslav), Zagreb: Udruga Svetog Jurja, 2005.
- “Sjećanje na pohod pape Ivana Pavla II Sarajevu (12. travanj 2011.)” <http://www.ktabkbih.net/info.asp?id=19885> (12. 5. 2012)
- *Stenogrami o podjeli Bosne 1*, (ur. Lucić, Predrag – Lovrenović, Ivan). Split – Sarajevo: Kultura & Rasvjeta – Civitas, 2005.

THE PLAN OF THE CONTACT GROUP AND THE POLITICS OF ALIJA IZETBEGOVIĆ IN 1994

Summary

During the months of April and May 1994, on the initiative of the Russian Federation, diplomatic activity of World Powers arose which subsequently formed the Contact group. The aim of this action was to find a political solution in Bosnia and Herzegovina, and after the signing of the Washington agreement and the creation of the Bosniak-Croat Federation of Bosnia and Herzegovina, so that this group soon presented its peace plan. The basis was formed by the territorial organization of Bosnia and Herzegovina into two entities, which remained as an unchanged principle during the negotiations in Dayton, so that the Plan of the Contact Group is considered

the foundation of the present organization of Bosnia and Herzegovina. The Bosniak and Croat side accepted this Plan, while the Serb side rejected it. Even if he did not consider this solution to be a good one, Alija Izetbegović was ready to sign it, partly because of exhaustion of the Bosnian and Herzegovinian side, and partly because it was supported by the allies Republic of Croatia and Turkey. His activities were directed into two paths, to attempt the use of military and political pressure in order to influence the Serb side to accept the agreement, that is to have the Bosnian and Herzegovinan diplomacy influence the International community to apply pressure on Slobodan Milošević and the regime from Pale so that they would give a positive answer to the suggested peace plan ■

PRILOZI

UDK: 613.22:37.018 (497.5 Dubrovnik) "04/14"
Izvorni naučni rad

NAJMLJENO DOJENJE I ODGOJ NAPUŠTENE DJECE U DUBROVNIKU I DUBROVAČKOM ZALEĐU U RAZVIJENOM SREDNJEM VIJEKU

Esad Kurtović
Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Kroz nekoliko pronađenih ugovora i tužbi prilog razmatra pitanje najmljenog dojenja i odgoja napuštene ili ostavljene djece u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu u razvijenom srednjem vijeku. Ugovori ukazuju na uhodanost i učestalost ovih aktivnosti na koje se, iz različitih pobuda opredjeljuju ugovorene strane. Prilog skreće pažnju na pozadinu ovih suhoparnih ugovora koji kriju raznorazne životne priče kojima je obilježena bogata svakodnevnica u odnosima Dubrovnika i zaleđa. Primjeri ukazuju i na kupovinu djece.

Ključne riječi: najmljeno dojenje, usvajanje napuštene djece, srednji vijek, Dubrovnik, zaleđe.

Abstract: On the basis of a few newly discovered contracts and litigations this paper considers the issue of breastfeeding for hire and the upbringing of abandoned children in Dubrovnik and its hinterland during the late Middle Ages. The contracts show the frequency of these activities which the contractual parties entered into due to various causes. The contribution pays attention to the background of these arid contracts which hide various life stories and the rich history of everyday life in the relations between Dubrovnik and its hinterland. The presented examples also illustrate the practice of buying and selling children.

Key words: *Breastfeeding for hire, adoption of abandoned children, Middle Ages, Dubrovnik, hinterland*

Svakodnevni promet između Dubrovnika i zaleđa u razvijenom srednjem vijeku u širokom spektru omogućava praćenje različitih poslovnih aktivnosti. Gotovo da se ne može zamisliti šta se sve iz neposrednog zaleđa ne slijeva u Dubrovnik, a isto tako i iz njega izvozi u zaleđe. U tom kontekstu život čini svoje, pa je niz uobičajenih dešavanja izraz životne, svakodnevne prakse. Te aktivnosti su odraz međusobne ovisnosti koja je trajala, održavala se, bila životnom i pretvarala u tradicionalne i običajne okvire odnosa među susjedima. Na ovom mjestu skrećemo pažnju na jednu specifičnu djelatnost koja sama po sebi pokazuje kolika je bila raznovrsnost neposrednih veza Grada podno Srđa sa svojim prvim komšijama. Radi se o najmljenom dojenju. Ovdje je ono prezentirano kroz nekoliko zabilježenih, očuvanih i pronađenih primjera u knjigama Državnog arhiva u Dubrovniku. To su ugovori o dojenju, ishrani i zdravom odgoju djece, plaćanje tih aktivnosti i tužbe zbog neispunjavanja pojedinih odredbi tih ugovora. Njihova specifičnost, poslovna uhodanost i činjenica da očuvane informacije ne označavaju i ne predstavljaju sve moguće situacije, upućuju na relativno uobičajenu formu kojom se u neposrednim vezama među susjedima rješavao i pokušavao riješiti kritični problem nedostatka mlijeka za dojenje djece ili nemogućnost dojenja.

* * *

Škrte informacije iz ugovora o najmljenom dojenju ponekad ne dozvoljavaju šira elaboriranja. Tako se marta 1356. godine Dobroslava, supruga Dobroslava iz Popova, obavezala apotekaru Jakobu da će godinu dana dojiti mlijekom jednog njegovog sina uz naknadu od 16 dubrovačkih dinara.¹ Ugovor podrazumijeva da je apotekar Jakob tražio dojilju i da je uspio da je pronađe na području Popova, ali ne i da je i sam bio u potrazi na terenu, niti da je Dobroslava morala da bude prisutna u Dubrovniku pri sklapanju ovog ugovora. Potraga se mogla svoditi na razgovor sa susje-

¹ “Dobrosclaua uxor Dobrosclaui de Papoa presente dicto eius marito volente et consentiente facit manifestum quod ipsa promittit et se obligat Jacobo speciaro de lactando quedam eius filium I anno pro yperperis XVI grossos Ragusii” (20. 3. 1356. g.), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Diversa Cancellariae, XVIII, 116.

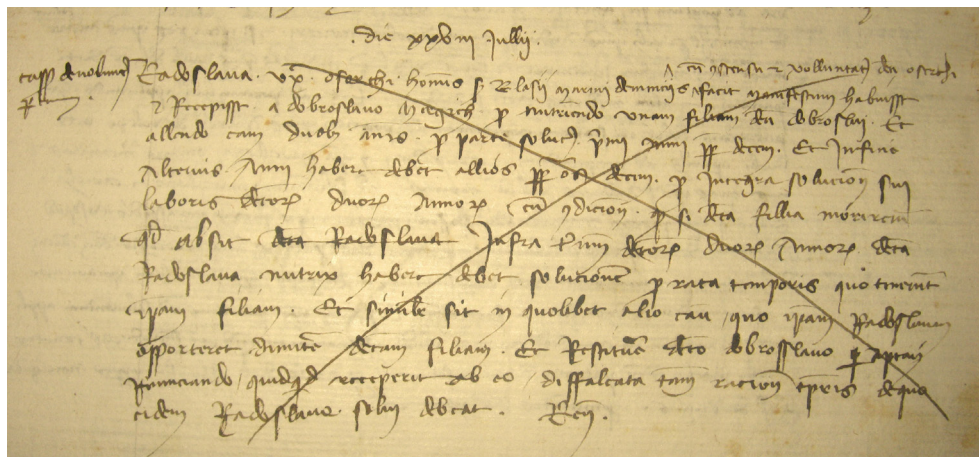
dima iz zaleđa koji su prispjeli svojim poslovima u Dubrovnik i koji su mogli Jakoba da upute na pravu adresu.

U narednom ugovoru koji imamo pred sobom ne znamo starost djeteta, no moglo bi se raditi i o dojenju. U svakom slučaju, januara 1401. godine Milohna Tomić primio je od Tripe Jurjevića iz Kotora jednu ‘modrinu’ (toga, plava haljina), a na ime ishrane sina Tripuna de Gazolana. Milohna se obavezao da neće više ništa tražiti od Tripe niti od njegove žene sve dok se ne pojavi Tripun, otac djeteta.²

Jula 1403. godine Radoslava, uz saglasnost supruga Ozerka, čovjeka dubrovačkog vlastelina Blaža Marina Menčetića, primila je ‘na dvogodišnju ishranu’ kćerku Dobroslava Mrgića. Ugovor je predviđao isplatu deset perpera dubrovačkih dinara poslije prve godine, a još toliko po isteku ugovora, tj. na kraju druge godine. Specifičnost ovog ugovora je njegova surova poslovnost koja je podrazumijevala i okolnost smrti djeteta, a u tom slučaju hraniteljica bi trebala da bude isplaćena za onoliko vremena ‘svoga rada’ (*sui laboris*) do kada je dijete bilo u životu. I ukoliko bi se ta aktivnost iz nekog drugog razloga prijevremeno prekinula, plaćanje bi se podrazumijevalo do vremena prekidanja.³

² “Millochna Thomich facit manifestum quod ipse habuit et recepit a Tripe de Georgio de Chatharo unam modrinam pro nutrimento filii Triphonis de Gaçolana quem tenuit dictus Millochna, promictens ipse Millochna nichil aliud petere a Tripe de Georgio predicto nec ab usore sua donec venerit Tripcho de Gazolana, pater dicti pueri. Renuntiando” (18. 1. 1401. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXIV, 62.

³ “Radoslawa uxor Oserchi hominis ser Blasii Marini de Menciis cum consensu et voluntatem dicti Oserchi facit manifestum habuisse et recepisse a Dobroslauo Mergich pro nutriendo unam filiam dicti Dobroslaui et allendo eam duobus annis pro parte solucionis primi anni perperos decem et in fine alterius anni habere debet alios perperos decem pro integra solutione sui laboris dictorum duorum annorum. Cum conditione quod si dicta fillia moriretur quod absit infra terminum dictorum duorum annorum dicta Radoslawa nutrix habere debet solutionem pro rata temporis quo teneatur ipsam filiam. Et similiter sit in quolibet alio causa quo ipsam Radoslawa apporretet dimittere dictam filiam et restituere dicto Dobroslauo per aptay renunciando quidquid acceperit ab eo diffalcata tamen racionem temporis de quo eidem Radoslawa filiam debeat. Renuntiantes” (28. 7. 1403. g.), DAD, Diversa Cancellariae XXXV, 10.

(28. 7. 1403. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 10.

Aprila 1405. godine uz saglasnost svog supruga Radiše Bogavčića, Ljubisava se obavezala ljekaru (*magistro cyrugico*) Ivanu iz Pavije da će dvije godine dojiti jednu djevojčicu. Za dojenje i ishranu (*lactatione et nutrimento*) poslije prve godine trebala je Ljubisava dobiti 16 perpera, a poslije isteka druge godine još 12 perpera dubrovačkih dinara. Radiša je u ime supruge Ljubisave za naznačenu aktivnost unaprijed dobio predujam za prvu godinu u iznosu od 4 perpera. Na sličan način tako mu je isplaćivano u naredne dvije godine. Prema svemu navedenom, ne vidi se da je ova djevojčica bila i kćerka ljekara Ivana iz Pavije. Teško je znati da li je dijete bilo neželjeno, vanbračno ili bez živih roditelja, ali je naznačeno da je ljekar Ivan iz samilosti ('za ljubav Božju') ipak odlučio da ga odgoji (*amore Dei accepire ad elleuandum*) i da je ovaj ugovor zbog toga sačinio i do kraja finansijski sprovodio.⁴

⁴ "Liubislava uxor Radisse Bogavich cum voluntate eius mariti presentis et consentientis conuenit et se obligauit magistro Johanni de Papia cyrugico presenti et conuenienti tenere, alere et nutrire et lactare unam puellam pauperem lactantem quam dictus magister Johannes amore Dei accepire ad elleuandum et dedit ipsi Liubislauae ad lactandum usque ad duos annos proxime futuros. Promittens et se obligans dicta Liubislava dictam puellam bene lactare, nutrire et tractare usque ad dictum terminum duorum annorum. Et hoc quia dictus magister Johannes promixit et se obligauit dicte Liubislauae pro dicta lactatione et nutrimento ipsam lactando et nutriendo pro primo anno yperperos sexdecim et pro secundo anno yperperos duodecim. Liubislava et Radissa suprascripti fuerunt confessi recepisse a suprascripto magistro Johanne pro parte solucioni nutrimenti primi anni perperos quatuor. Item die XI augusti

Dalje od navedenog motivi su nepoznati. Hirurg Johannes de Papia bio je ljekar na državnoj plaći u Dubrovniku krajem XIV i početkom XV stoljeća⁵ i vjerovatno je morao da vodi brigu o svome imidžu u dubrovačkoj sredini.⁶

1405 Radissa suprascriptus fuit confessus recepisso pro dicto nutrimento alios perperos quatuor. Item die primo nouembris 1405 Radissa suprascriptus recepisso pro dicto nutrimento alios perperos quatuor. Item die VII marzii 1405 [?, 1406] Radissa predictus recepisso pro resto nutrimenti primi anni perperos quatuor. Item die --- [ne vidi se, očito prijem 4 perpera] – Item die VIII januarii 1407 Radissa predictus fuit confessus recepisso pro complemento solucionis seconde anni nutrimenti dicte puele perperos octo” (17. 4. 1405. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 171.

⁵ Poznat je i po tome što je u dva navrata boravio u Bosni da liječi kneza Pavla Radinovića i kralja Stjepana Dabišu 1395. godine. Vojka Besarović, “Italijani – dubrovački ljekari u srednjovjekovnoj Bosni“, *Prilozi*, Institut za istoriju 21, Sarajevo, 1985, 249-250; “magistro Johanni de Papia ciruico salariato comunis Ragusii” (11.02. 1377.g.), Михаило Динић, “Одлуке већа Дубровачке републике“, Књига I, Српска академија наука, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, Треће одељење, Књига 15, Београд, 1951, 71, 164; Исти, “Из Дубровачког архива“, III, Српска академија наука и уметности, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, Треће одељење, Књига 22, Београд, 1967, 34; Исти, “Одлуке већа Дубровачке републике“, Књига II, Српска академија наука и уметности, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, Треће одељење, Књига 21, Београд, 1964, 170, 470; Nella Lonza – Zdravko Šundrica, “Одлуке дуброваčkih вјећа 1390-1392“, HAZU, Zavod za povijesne znanosti, Posebna izdanja, *Monumenta historica Ragusina* 6, Zagreb-Dubrovnik, 2005, 104, 135, 292, 336, 350, 373, 388; “magistro Johanni condam magistri Marchi de Papia” (9. 11. 1389.g.), DAD, Diversa Notariae, X, 77; “magistro Johanne de Papia ciruico salariato Ragusii” (6.10. 1390. g.), Diversa Cancellariae, XXIX, 140v; “magistro Johanne condam M. Marchi de Papia cirugico” (4. 1. 1393. g.), Isto, XXX, 176v; “Milleta Bogzich de Puncta Stagni fracit manifestum quod ipsi locat se et oppera sua magistro Johanni de Papia ciruico salariato comunis Ragusii” (2. 3. 1407. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXVI, 152, 152.

⁶ Ljekar Ivan imao je kćerke za udaju, što je spomenuto 1390. godine, i bile su vjerovatno u Italiji jer je predviđano odsustvo zbog njihovih udaja: “Prima pars est de confirmando magistrum Iohannem de Papia cirugicum salariatum nostrum ... quod possit ire ad maritandum filias transacto mense augusti proxime venturi, non livrando soldum pro toto tempore quo vaccaverit” (3. 3. 1390. g.), N. Lonza – Z. Šundrica, “Одлуке дуброваčkih вјећа 1390-1392“, 104. Prema jednoj kasnijoj “testamentarnoj odluci“ saznajemo da je Ivan bio oženjen Pervulom, ali ne znamo od kada. Imao je sina Tomasa, također ljekara, koji je bio nasljednik Pervule. Pervula i Ivan su umrli prije 1423. godine, pri čemu je Ivan umro prije Pervule, koju nije oporučno obezbijedio: “Testamentum Peruule olim magistri Johannis de Papia. MCCCXXIII indictione prima die XXVIII nouembris, Ragusii. Hec est ordinatio

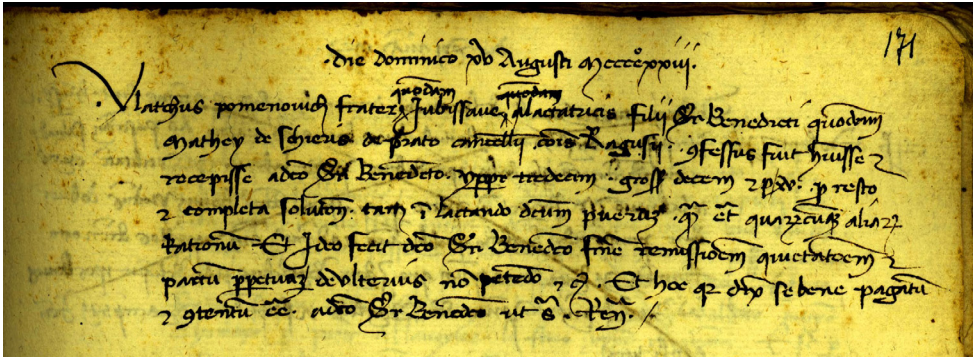
Početakom 1422. godine Radosav Ozrisalić i njegova žena Anukla iz Uskoplja u Konavlima, u onom dijelu te župe koji je dubrovačka vlada do tada već bila stekla kupoprodajom od vojvode Sandalja Hranića Kosače (*de parte dominationis Ragusii*), sklopili su ugovor s dubrovačkim kancelarom i notarom Franciskom Boskom o dojenju i odgoju njegove kćerke uz cijenu od 15 perpera dubrovačkih dinara godišnje.⁷

Sredinom augusta 1423. godine Vlatko Pomenović, brat pokojne Ljubisave, doji je sina Benedikta Schierisa iz Prata, dubrovačkog kancelara, primio je od istoga Benedikta kao ostatak isplate za dojenje njegovog sina 30 perpera, 10 groša i 15 parvula.⁸

yperperorum quingentorum facta per dominum Rectorem et minus consilium ciuitatis Ragusii secundum ordines et statuta ciuitatis pro quarta parte bonorum quondam Peruule filie olim Paulum speciarrii et uxor olim magistri Johannis de Papia medicii que obit intestata inter infrascriptas personas ... Quam ordinationem magister Thommas magistri Johannis medicus tanquam sucesor bonorum dicte olim Peruule soluere debeat unicumque tenorem ordinationis predictae” (29. 11. 1423. g.), DAD, Testamenta Notariae, XI, 90v. Kod Vojke Besarović pogreška u dataciji testamenta (1432), V. Besarović, “Italijani – dubrovački ljekari u srednjovjekovnoj Bosni“, 250. Prema poznatom, ovaj ugovor je zadnji spomen ljekara Ivana.

⁷ “Radossauus Osrisaglich de Uschoplia de Canali de parte dominationis Ragusii confessus et contentus fuit habuisse et recepisse a ser Francisco de Boscho cancellario et notario Ragusii pro parte lactis et nutrimenti et educationis filie dicti ser Francisci educande et enutriende per uxorem dicti Radossauu ad rationem yperperorum quindecim in anno incepto die XVIII januarii proxime preteriti yperperos quinque grossorum. Pro quibus yperperis quinque Anucola uxor Radosii se constituit pleziam et principalem pagatricem insolidum et ad meliustenentem in casu quo ipse Radossauus et uxor sua non possint vel non vellent casu aliquo tantum temporis seruire et tenere dictam puellam quantum ascendunt dicti yperperi quinque ad rationem predictam. Renuntiando. Et die VII mai dictus Radossauus confessus et contentus fuit habuisse et recepisse a dicto ser Francisco pro parte dicti nutrimenti yperperos tres. Renuntiando etc.” (8. 2. 1422. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLII, 6v.

⁸ “Vlatchus Pomenouich frater quondam Jubissau lactatricis filii ser Benedicti quondam Mathey de Schieris de Prato cancellari comunis Ragusii, confessus fuit habuisse et recepisse a dicto ser Benedicto yperperis tredecim grossos decem et paruulum XV pro resto et completi solutionem tacti in lactando dictum puerum quam etiam quarumcumque aliarum rationum. Et ideo fecit dicto ser Benedicto finem remissionem, quietationem et pactum perpetuum de ulterius non petendo etc. Et hoc quia dixit se bene pagatum et contentum esse a dicto ser Benedicto ut supra. Renuntiando” (15. 8. 1423. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLII, 171.

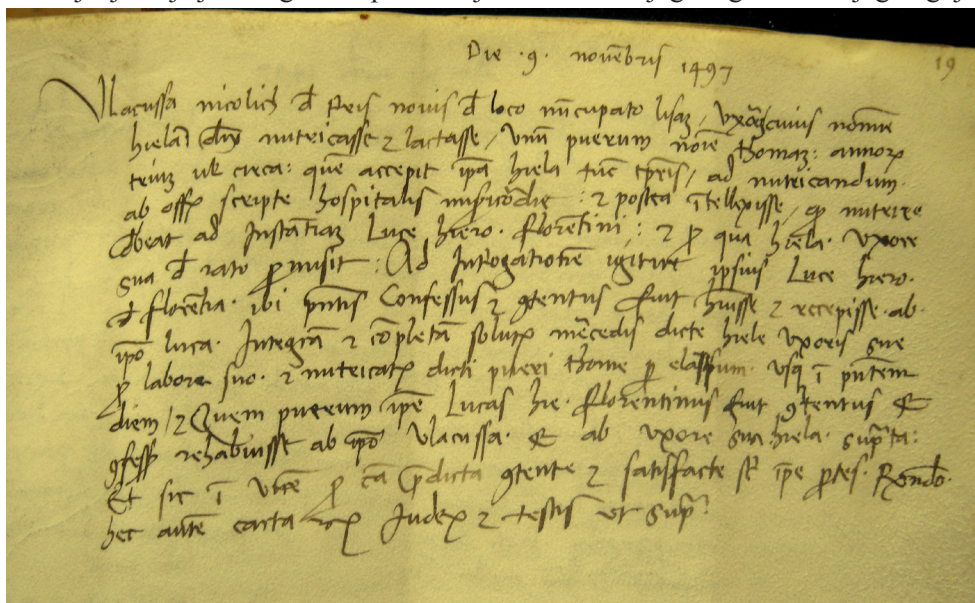
(15. 8. 1423. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLII, 171.

* * *

Sličnu praksu pratimo i u nešto kasnijem vremenu. Pronađeni primjeri pokazuju da se radilo o napuštenoj djeci smještenoj u posebnim ustanovama na području Dubrovnika. Novembra 1497. godine Vlakuša Nikolić iz naselja Lisac u Novim zemljama (Slansko primorje) izjavljuje da je u potpunosti isplaćeno dojenje i hranjenje djeteta koje je obavljala njegova supruga Jela. Jela je dojila i hranila dječaka po imenu Toma, starosti oko tri godine. Dobila ga je na dojenje od hospitalaca milosrdnika gdje su se nalazila napuštena djeca, a ispostavilo se, ustvari, od Luke Hijeronima iz Firence, koji je bio zainteresiran za dijete, koji je isplatio troškove dojenja i kome je, na kraju, dječak Toma sporazumno na zadovoljstvo obje strane bio predat.⁹ Cijena

⁹ “Vlacussa Nicolich de Terris Nouis de loco nuncupato Lisaz uxorem cuius nomine Hielam dixit nutricisse et lactasse unum puerum nomine Thomam annorum trium vel circa, quem accepit ipsa Hiela tunc temporis ad nutricandum ab officialiis Scripte hospitalis missericordie et postea intellexisse quod nutrire debeat ad instantiam Luce. Hiero. Florentini et pro qua Hiela uxore sua de rato promisit. Ad interrogationem igitur ipsius Luce Hiero. de Florentia ibi presentis, confessus et contentus fuit habuisse et recepisse ab ipso Luca integram et completam solutionem mercedis dicte Hiele uxoris sue pro labore suo et nutricatorum dicti pueri Thome per elapsam usque in presentem diem et quem puerum ipse Lucas Hie. Florentinus fuit contentus et confessus rehabuisse ab ipso Vlacussa et ab uxore sua Hiela suprascripta. Et sic in vicem pro causa predicta contente et satisfacte sunt ipse partes. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (9. 11. 1497. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XCIIb, 19.

dojenja nije navedena, a po svemu sudeći, Luka nije bio Tomin otac, nego se radilo o usvajanju koje je omogućeno pokrivanjem troškova njegovog dotadašnjeg odgoja.

(9. 11. 1497. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XCIIb, 19.

U ovom vremenu nalazimo i jasniji primjer uzimanja djeteta iz doma za napuštenu djecu i njihovog novog udomljavanja. On potkrepljuje i pojašnjavanje opće brige o napuštenoj djeci koju Dubrovčani strogo sprovode. Januara 1498. godine oficijali prihvatilišta dozvolili su Živanu Božićkoviću da iz prihvatilišta uzme trogodišnju Katarinu, koju Živan obećava usvojiti, tj. uzeti kao kćerku, koju će držati, hraniti i odijevati i koju će, kada za to dođe vrijeme, udati prema njenom statusu. No ukoliko njen otac ili majka ili bilo ko drugi bude htio uzeti Katarinu od Živana, morat će platiti za sve vrijeme koje je Živan držao Katarinu kod sebe u iznosu od po 25 perpera po godini, te troškove prihvatilišta “*in educationem*“ rečene Katarine.¹⁰ Nave-

¹⁰ “*Officiales de Scripta hospitalis misericordie, videlicet, ser Silvester Mar. de Zamagno et socii dederunt Ziuano Bosigchouich vergezerio presenti et recipienti unam ex puellis dictis hospitalis nomine Catherinam etatis annorum trium vel circa, quam dictus Ziuan promisit tenere, nutrire, vestire et calciare et illam habere in filiam et quando venerit ad etatem nubilem illam maritare iuxta conditionem suam, declarantes ipsi officiales si reperiendo pater vel mater dicte Catherine qui vel que eam vellet accipere de manibus dicti Ziuan quia per dictum*

deni ugovori pokazuju da su svi oni koji su napuštali svoju djecu mogli kasnije da je povrate, ali samo ukoliko su bili spremni na plaćanje relativno visokih troškova od svoje strane zapostavljenog dječijeg odgoja. Iako su bili roditelji, bez dovoljno novca nisu imali posebne prednosti u odnosu na ostale koji su željeli njihovo usvajanje.

* * *

Pronađeni primjeri pokazuju da je, osim najmljenog dojenja koje je kraće trajalo i posinjavanja, tj. uzimanja djece u okrilje drugih porodica za duže vrijeme, kada su ženska djeca bila do udaje, bilo i ugovora o odgoju na određeno vrijeme. Jedan takav primjer iz februara 1393. godine je specifičan a zaslužuje da se sazna njegova prethistorija i da se djelimično bolje razumije šta sve život nosi sa sobom. Uglješša Galjušović iz Brštanika sklopio je ugovor s epitropima umrlog Ostoje Milečevića o držanju dvoje njegove djece. Epitropi su upravljali Ostojinom imovinom i brigom o njegovom naslijeđu o čuvanju i odgoju njegove dvoje djece, sina i kćerke. Uglješša se obavezao da će na pet godina djecu držati, hraniti, odijevati i čuvati, a zauzvrat će dobiti 100 perpera. Ukoliko djeca ranije umru, Uglješša je trebao izvršiti povrat za onoliko vremena za koje nije izvršio predviđeni ugovor.¹¹ Sve je to samo tako postavljeno i samo po sebi služi za promišljanje. Međutim, očuvane su informacije

patrem aut matrem eius qui ipsam Catherinam vellet accipere dicto Ziuanone teneatur soluere sibi ad rationem yperperorum 25 in anno pro toto tempore quo ipse Ziuanone eam tenuisset et de pluri expensis hospitalis factis in educationem dicte Catherine. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (3. 1. 1498. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XCIIb, 48.

¹¹ “Ego Ugljessa Gagliusouich confiteor quod super me et omnia bona mea habui et recepi a Radino Hyllich, Jurcho Ghinouich et Helya Tripetich epitropis condan Ostoye Millečeuich et gubernatoribus eius heredium et de bonis dicte epitropie et filiorum dicti Ostoye dantibus et soluentibus yperperos centum pro quibus me obligo et promicto tenere, allere, nutrire, pascere et vestire duos filios dicti Ostoye, videlicet, unum masculum et I feminam usque ad quinque annos proxime futuros condcenter secundum condicionem ipsorum peuri et puelle omnibus meis expensis. Cum pacto quod si ambo dicti filii Ostoye morirentur ante quatuor annorum nunc proxime futurorum quod teneat dictis epitropis restituere per rationem id quod eis tangeret de dictis yperperis centum per me pro dictis expensis habitis et receptis. Et si unus solus decederet ante dictum terminum quod tamen propter mortem unius nichil nobis teneatur restituere. Et similiter si post quatuor annos ipsi ambo filii morirentur quod nichil teneat restituere pro tempore quo restaret ad complementum V annorum. Et si alius esset de me ante complementum dictorum quinque annorum quod super bonis meis debeant habere expensas usque ad dictum terminum quinque annorum. Ser Clemens Marini de Goçe judex et Ratchus Velloeuich testis” (23. 2. 1393. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXI, 54v.

koje pojašnjavaju kontekst ovog ugovora. Navedeni Uglješa Galjušović, prema drugim dokumentima Gališević, Galesalić i Galisalić, trgovac je koji je pored Brštanika djelovao i u Drijevimama 1393. i 1394. godine.¹² Prema testamentu Ostoje Milečevića (u testamentu Milčević) iz maja 1392. godine, a čija su djeca predmetom ugovaranja poslije Ostojeine smrti, saznajemo da je Ostoja također živio i djelovao u Brštaniku. Imao je majku Stanku i brata Radoslava, te ženu Velku, sina Ivana i kćerku Marušu, kojima ostavlja dio svoje imovine. Supruzi ostavlja 250 perpera, a djeci zajedno 400 perpera.¹³ Poslije Ostojeine smrti Velka se ponovo udala. Zapravo, jula 1392. godine ranije spominjani Uglješa Gališević iz Brštanika oženio je Velku.¹⁴

Ako bi smo ovu kratku priču pokušali rezimirati i dati joj malo boje putem pretpostavki, proizlazilo bi da su se svi spominjani međusobno poznavali za života Ostoje Milčevića (Milečevića), jer su zajedno živjeli u Brštaniku. Poslije Ostojeine smrti njegova supruga i djeca našla su se kod Uglješe Gališevića. Ostoja je jasno propisao da njegova djeca dobijaju dio imovine, pa su epitropi putem ugovora o odgoju štitili interese djece dajući očuhu njihov novac za odgoj, a time i majci njenu djecu. Majka i djeca dirigiraju Uglješino ponašanje, a epitropi nemaju ništa protiv da Ostojeina udovica Velka i njen novi suprug Uglješa preuzmu brigu nad Ostojeinom djecom. Sve nam to ukazuje da nije bilo nikakvih nedopuštenih ili diskutabilnih pona-

¹² “Ego Uglessa Gallisseuich de Berstanicho confiteor etc. dare et soluere ser Martolo Junii de Zrieua ducatos auri nonaginta quatuor grossos sex usque ad sex menes proxime futuros. Et sit de presenti viaggio. Et si ultra etc. Renuntiando etc. Ser Andreas Dobre de Binzolla judex et ser Junius Tripe de Georgio testis” (27. 2. 1393. g.), DAD, Debita Notariae, XI, 8; “Ego Uglessa Gallessallich mercator in Narento confiteor quod super me et super omnia bona mea obligo me dare et soluere ser Sthefano de Lucaris ducatos auri centum nonaginta duos cum dimidio usque ad unum mensem proxime futuros. Et de presenti viaggio. Et si ultra etc. Renuntiando etc. Ser Michael de Babalio judex et Helyas de Trippe testis” (4. 11. 1393. g.), Isto, 47v; Ђуро Тошић, “Брштаник у средњем вијеку“, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине* 21-27, Сарајево, 1976, 46-47; Исти, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1987, 104.

¹³ “Testamentum de Ostoya Milčeuich. MCCCCLXXXII, indictione XV, die XIII mensis maii ... quia ostoya Milceuich olim habitator Berstanichi in nostra presentia fecit ultimum testamentum sic dictos: In Christi nomine amen. Anno domini millesimo trecentesimo nonanta dui, die venti quatro del mese d’april nel merchato de Berstanich. Io Ostoya Milčeuich faço lo mio ultimo testamento cum la mia sanita e cum bona mente ... ancora lasso a madre mia Stancha cum so fio Radoslau perperi cento, ancora lasso a Velcha mia mulglier perperi ПСL, ancora lasso a la mia fiola Marussa e al mio fiol Iuan a traumbi duy per meço perperi III^c çç” (13. 5. 1392. g.), DAD, Testamenta Notariae, VIII, 21.

¹⁴ Ђ. Тошић, “Брштаник у средњем вијеку“, паромена 72 на страни 47.

šanja od strane udovice Velke, majke dvoje djece, ili njenog novog supruga Uglješe, jer su epitropi za ovaj novac u suprotnom slučaju mogli da angažiraju i druge osobe. To je prehistorija ugovora kojim Uglješa ugovara za novac odgoj dvoje djece, kojima sada znamo i imena (Ivan i Maruša), djece svoje supruge Velke, ranije supruge Ostoje Milčevića (Milečevića), koji su mu pastorki i kojima je on očuh, pa ta početna ugovorna jednostavnost u ovom širem kontekstu daje sasvim drugačiju, praktičnu, moguću svakodnevnu životnu pozadinu.

* * *

Po strani od navedene problematike stoje slučajevi posinjavanja, adopcije, ugovorene sporazumom između bioloških roditelja i usvojitelja. S jedne strane, u takvim situacijama biološki roditelji motivirani su raznim polazištima, a najčešće ekonomskog karaktera. Na drugoj strani, usvajatelji, najčešće oni koji ne mogu imati djecu, spremni su da za njih daju izvjesne kompenzacije biološkim roditeljima. Iako je to očita pozadina adopcije, to se u dokumentima jasno i ne vidi. Navodimo jedan primjer koji je interesantan za razmišljanje jer podrazumijeva odgoj usvojene djece vrlo malog uzrasta. Novembra 1454. godine Bjelosava iz Trebinja dala je svoga dvogodišnjeg sina Tomu na usvajanje Ivanu de Bononia, stanovniku Svetog Severa, koji nije mogao imati naslijeđa (*ipse Johannes ut asseruit caret liberis ex se genitorum*). Ivan se obavezao da će se brinuti o Tomi kao o vlastitom sinu, odgajajući i usmjeraujući ga potrebnim vještinama i dostojnim običajima kako to čini otac prema svome sinu (*ad bonas artes et bonos ac laudabiles mores prout tenetur pater filio*). Majka Bjelosava morala se obavezati da više nikad ni u kakvom slučaju ne može tražiti Tomu od Ivana, nego da ga mora smatrati Ivanovim sinom.¹⁵ Pozadina ovog slučaja nije jasno izražena, a ona može biti svakovrsna, naročito s obzirom na uzrast djeteta. Očito je da se radi o prodaji djeteta i da su se takve situacije dešavale. Sigurno je

¹⁵ “Bielossaua de Tribigne non vi nec victu sed ut asseruit ex certa scientia et spontanea voluntate dedit, cessit et donauit Tomam filium ipsius Bielossauae annorum duorum vel circa in filium adoptium Johanni de Bononia habitatori terre Sancti Seueri, presenti et acceptanti ipsum Tomam in filium et pro filio adoptiuo. Cum sit quod ipse Johannes ut asseruit caret liberis ex se genitorum promittens ipse Johannes ipsum Tomam tenere, habere, reputare et tractare pro filio ac ipsum Tomam si vixerit et pro ipso Toma non desit instruere et dirigere ac instrui et diuigi facere ad bonas artes et bonos ac laudabiles mores prout tenetur pater filio. Et ipsa Bielossaua promittens quod nula unquam causa dictum Tomam accipiet ab ipso Johanne sed ipsum Tomam ipsi Johanni dimittet tanquam filium proprium ipsius Johannis. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (6. 11. 1454. g.), DAD, Diversa Notariae, XXXIX, 137v.

da je Ivan tražio dijete odgovarajućeg uzrasta i da je uspio da ga pronade zahvaljujući finansijskim sredstvima.

* * *

Kao i sve druge poslovne aktivnosti u odnosima na dubrovačkom području i naročito u odnosima sa susjedima i dojenje je ponekad bilo predmetom tužbi. Iz tužbi saznajemo da ugovori ponekad nisu poštovani. Početkom februara 1402. godine dubrovački vlastelin Damjan Marina Gundulić potigao je tužbu protiv Pribislava Pribilovića iz Šćenice (u Popovu) zbog nepoštivanja ugovora o dojenju njegovog sina. Iako se Pribisav obavezao da će Damjanov sin biti kvalitetno dojen, zdravo hranjen i primjerno odgajan (*de bono lacte et sano faceret nutriri victum eius filium et bene tractare eum*), Damjan je saznao da je Pribislavljeva supruga trudna već šest mjeseci, da njeno mlijeko time 'nije kvalitetno' za dojenje njegovog sina (*quod illud lac iam corruptum etiam ita corrumpit ipsum puerum filium dicti ser Damiani*), te da je njegovo dijete time oslabljeno gotovo do smrti (*ipse puer quasi ad mortem infirmatus est*).¹⁶ U drugom poznatom slučaju, marta 1446. godine Božidar Božitković podigao je tužbu protiv Milorada Žikrića (Xicrich) iz Ljubomira i njegove supruge Gojke zbog toga što je Gojka 'ubila njegovog sina' (*dicta Goicha mactauit dictum puerum*) kojeg je on dao na dojenje uz cijenu od tri perpera dubrovačkih dinara.¹⁷

¹⁶ "Ser Damianus Marini de Gondola coram domino Rectore ser Vita de Restis fecit lamentum supra Pribisauum Pribilouigh de Stiença, dicens quod cum ipse ser Damianus dedisset dicto Pribisauo unum eius filium ad nutriendum et ipse Pribisauus promississet ipsi ser Damiano quod de bono lacte et sano faceret nutriri victum eius filium et bene tractare eum, in fine ipse ser Damianus reperit quod uxor ipsius Pribisaui erat grauida iam ex sex mensibus. Quo effectum est, quod illud lac iam corruptum etiam ita corrumpit ipsum puerum filium dicti ser Damiani. Quod ipse puer quasi ad mortem infirmatus est. [Testes:] Mladinus Cuietcouigh tabernarius, Ziuicus rullus riuierius comunis, Vela uxor Nicolai ortolai, Marussa uxor de Radoe de Ombla, homo ser Marini Micaelis de Bona, Radoe etiam predictus" (1. 2. 1442. g.), DAD, Lamenta de foris, XV, 95.

¹⁷ "Bosidar Bositchouich coram domino Rectore domino Aluixio de Goze fecit lamentum supra Millorath Xicrich de Glubomira et Goicham uxorem dicti Millorath, dicens quod dederat sibi unum filium ipsius Bosidar ad lactandum, dicens quod et decepit ipsum in tribus yperperis et in pannis dicti pueri unde etc. [Testes:] Radouanus Miochouich, Stiepanus Ostoich" (6. 3. 1446. g.), DAD, Lamenta de foris, XX, 72.

Specifični okviri razmatrane građe i količina prikupljenih podataka ne daju nam odgovore na sva pitanja koja imamo. Ugovori o najmljenom dojenju, ishrani i odgoju djece na dubrovačkom području i neposrednom zaleđu pokazuju raznovrsnost životne svakodnevnice u razvijenom srednjem vijeku. Zajedno s pratećim tužbama zbog neispunjavanja ugovora ovi ugovori ukazuju na uhodanost, češću praksu i učestalost ovih aktivnosti. U prvoj polovini XV stoljeća godišnje dojenje imalo je cijenu između 10 i 15 perpera dubrovačkih dinara (tj. 3-5 zlatnih dukata), a uobičajeno je to dojenje trajalo dvije godine. Poticaji za davanje djece na dojenje mogu biti različiti. Uobičajeno bi bilo da je u pitanju nedostatak mlijeka, i pretpostavljamo da je to glavnim razlogom za najmljeno dojenje. Oduvijek je dojenje djeteta bilo i u sferi afiniteta majke, naročito u bogatijim slojevima društva, pa pretpostavljamo da ni to nije bilo strano plemkinjama i bogatijim građankama u Dubrovniku. No, za krajnost se u našim primjerima potrudio ljekar Ivan iz Pavije, koji je očito bio u situaciji da sam odlučuje o sudbini jednog djeteta, te se odlučio da finansira njegov odgoj putem najmljenog dojenja. Primjeri isplata iz ugovora pokazuju da se ova za brojno potomstvo hvalevrijedna majčinska aktivnost, a ujedno i adekvatna poslovna transakcija za porodicu dojilje, uspješno realizirala i predstavljala značajan djelić u lepezi šarolikih odnosa Dubrovnika i zaleđa. Isto tako, kroz date tužbe zbog neispunjavanja ugovora o dojenju vidimo da je bilo i drastičnog zapostavljanja ispunjavanja obaveza iz ovih poslovnih transakcija ■

BREASTFEEDING FOR HIRE AND THE UPBRINGING OF ABANDONED CHILDREN IN DUBROVNIK AND ITS HINTERLAND IN THE LATE MIDDLE AGES

Summary

Contracts about breastfeeding for hire, nursing and upbringing of abandoned children in the area of Dubrovnik and its hinterland, show the variety of everyday life in the late Middle Ages. Giving children to wet nurses for breastfeeding was principally caused by lack of milk, but it was also a custom practised by the richer social layers in Dubrovnik. Breastfeeding contracts are often only an arid reflection of the business like nature of the practice. However, they still illustrate various life stories on the basis of which, through the dimension of a happy or sad context, the Middle Ages do not differ much from the contemporary times ■

HISTORIJSKA GRAĐA

UDK: 930.25 (497.6) "1395"
Historijska građa

TRAGOM POVELJE BOSANSKOG KRALJA DABIŠE KĆERI STANI OD 26. APRILA 1395. GODINE

Adis Zilić

Fakultet humanističkih nauka, Mostar, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Na osnovu dokumentacije Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu o restituciji arhivske građe između Austrije i Jugoslavije prilog pokazuje kako je nakon dugotrajnih pregovora Povelja bosanskog kralja Dabiše kćeri Stani iz 1395. godine dospjela u Bosnu i Hercegovinu.

Ključne riječi: Bosanski kralj Dabiša, arhivistika, arhivska građa, restitucija.

Abstract: This paper shows how, after lengthy negotiations, Bosnian King Dabiša's 1395 Charter made present to his daughter Stana arrived to Bosnia and Herzegovina. The documentation which is the basis for this research i.e. records on restitution between Austria and Yugoslavia is held by the Archives of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo.

Key words: Bosnian King Dabiša, archive administration, archival units, restitution.

Sa Dabišinom poveljom, kojom kralj daruje 26. IV 1395. svojoj kćeri Stani i zetu Jurju Radivojeviću selo Veljake u Humskoj zemlji, naučna javnost upoznala se na samom početku XIX stoljeća, kada tek započinje sistematski i ozbiljniji pristup izdavanju srednjovjekovnih dokumenata i u širem, evropskom kontekstu. Prve sa-vjesno i stručno objavljene povelje bile su upravo dvije bosanske povelje kralja Dabiše. Jedna od njih je i Dabišina darovnica kćeri Stani. Njen original čuvao se u pri-

vatnim rukama, da bi potom dospio u bečki Haus-Hof und Staatsarchiv prije septembra 1815, kada je isprava prvi put objavljena (**Новине сервске изъ царствѣющаго града Виенне отъ петка 3-га септембра 1815.**) pod naslovom **Слѣдѣнїе книжественне**. Prilomjerak novina tog dana nosi br. 195. Povelja je objavljena na četvrtoj strani bez potpisa izdavača. Slovački slavist Pavao Josip Šafarik tvrdio je da je povelju tom prilikom objavio Dimitrije Davidović.¹ Kasnije je objavljena u više navrata.²

U literaturi već postoji detaljan opis Dabišine povelje, tj. njena paleografska i diplomatska analiza.³ Stoga je predmet našeg interesovanja prvenstveno put kroz koji je ovaj dokument prošao do svoje konačne destinacije. Značaj povelje je utoliko veći što je riječ o jednom od rijetkih srednjovjekovnih arhivskih dokumenata koji se nalaze u Bosni i Hercegovini, i to u relativnoj blizini mjesta nastanka. Dokument je nastao u bosanskoj dvorskoj kancelariji u Sutjesci, a čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Tu se, pored navedene, nalaze još dvije originalne srednjovjekovne povelje: Povelja Tvrtka I Kotromanića od 12. III 1380, kojom daruje Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću posjede u župi Lašvi, sela Trboušu, Lupnicu i Bjelu,⁴ te Darovnica Stjepana

¹ O tome u: Александар Соловјев, *Властееоске повеље босанских владара*, Историско-правни зборник 1, Сарајево, 1949, 83-85. Gregor Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka (Dopuna)*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, knj. X, Istorija i etnografija, Sarajevo, 1955, 137-138.

² Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Graz, 1864, 224-225. Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XXIII, Zagrabiae, 1892, 56-57. Skraćena verzija u: Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава Средњег века*, Српска краљевска академија, Београд, 1912, 317-318.

³ Analiza dokumenta u: Čremošnik, *Povelje*, 138-140. Срђан Рудић, *Повеља краља Стефана Дабаше кћерци Стани. 1395, април 26.*, Стари Српски Архив, књ. 4, Споменица професора Милоша Благојевића, Београд, Бања Лука, Српско Сарајево, Ваљево, Чачак, 2005, 173-192.

⁴ Povelja je objavljena i analizirana u: Људевит Талоци, *Како и када је Хрвоје постао велики војвода босански?*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево, април-јуни 1897, 183-191; Isti, *Wie und wann wurde Hervoja Grossvojevode von Bosnien?*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, knj. VI, Wien, 1899, 284-290. Раде Михаљчић, *Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватињићу. 1380, март 12.*, Стари српски архив, књ. I, Београд, Бања Лука, Ваљево 2002, 117-129.

Tomaša sinovima Ivanca Jurčinića: Pavlu, Matiji i Jurju od 19. II 1450. godine, kojom im daruje u baštinu sela Vlasinje Donje i Gornje u Jajačkom kotaru.⁵

Tvrtkova povelja se prva našla u kolekciji Zemaljskog muzeja. Zalaganjem austrougarskih vlasti ustupljena je ovoj instituciji 1897. godine, kada je sporazumno prenesena iz Nacionalnog muzeja u Budimpešti.⁶ Zavedena je u Inventar srednjovjekovne zbirke u Arheološkom odjeljenju Muzeja, pod brojem 5779. Danas je izložena u sef-sobi zajedno sa druge dvije povelje.

Kada su o Tomaševoj povelji braći Jurčinićima pisali Vid Vuletić Vukasović i Petar Kajer, iznijeli su konstataciju da ju je pronašao pop Kajer u Šibeniku, među 86 pergamena, te da se ne zna kako se Tomaševa listina našla na tom mjestu. Također su primijetili da povelja nije objavljivana do tada. Ponovo je “senzacionalno” otkrivena 1961. u sefu Narodne banke u Sarajevu. Vlasnik ovog i još pet dodatnih sefova sa značajnim inventarom bio je Aleksandar Poljanić, strastveni kolekcionar, kojem je zbog saradnje s okupatorom 1945. konfiskovana cjelokupna imovina, on sam osuđen i odveden na prisilni rad, da bi po isteku kazne početkom 1948. umro u Trnavi kod Đakova.⁷ Nije poznato na koji način je Poljanić došao do povelje. Do 1961. bila je zaključana u sefu bivše Zemaljske banke. Kad je sef konačno otvoren, komisija za pregled sefa sačinila je 20. I 1962. izvještaj, u kojem je povelja evidentirana u desetom od ukupno 11 paketa, gdje je bila zavedena pod rednim brojem 12. Komisija je predložila da se povelja ustupi Zemaljskom muzeju. Iz Zemaljskog muzeja dostavili su 26. IV podatke Arhivu Bosne i Hercegovine, iz kojih se vidi da je povelja kralja Tomaša smještena zajedno s poveljom kralja Tvrtka.⁸ Zemaljskom muzeju ustupljena je dana 31. III 1962,⁹ gdje je zavedena kao Poljanićeva zaostavština pod inventarnim brojem 1246.

Poznato je, dakle, na koji način su se Tvrtkova i Tomaševa povelja našle u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Ostao je još nerazjašnjen put Dabišine povelje do Bosne i Hercegovine. U više navrata iznosila se konstatacija u literaturi, čak i onaj no-

⁵ Objavljena u: Петар Кајер, Вид Вулетић-Вукасовић, *Листина Стефана Томаша од 19. фебруара год. 1450.*, Гласник Земаљског музеја XVII, Сарајево, 1905, 253-256.

⁶ Informacija o primopredaji dobivena je od osoblja Zemaljskog muzeja, gospođe Lidije Fekeža. Nedostaje zvanični akt.

⁷ O životu kolekcionara Poljanića i pronalasku Tomaševe povelje u njegovoj konfiskovanoj imovini u: Andrej Rodinis, *Aleksandar Poljanić*, Hrvatska misao, Matica hrvatska Sarajevo, časopis za umjetnost i znanost, god. XV, br. 3-4/11 (57), nova serija sv. 42, Sarajevo, 2011, 9-12, 27-29, 40-95.

⁸ *Isto*, 104-114, 128.

⁹ Zemaljski muzej (dalje: ZM), akt br. 01-195-5/62 (15. III 1962).

vijeg datuma, kako se povelja čuva u bečkom Haus-Hof und Staatsarchivu. Ona se zaista nalazila duži vremenski period u navedenoj instituciji. Međutim, danas se ova vrijedna povelja čuva u Sarajevu. Na koji način se Dabišina povelja našla na novoj adresi?

Nakon završetka Prvog svjetskog rata i potpisivanja St. Germainskog mirovnog sporazuma 1919. godine, Kraljevina SHS i Austrija potpisale su poseban sporazum o izvršenju članova mirovnog ugovora koji se odnose na arhive. Prema tom arhivskom sporazumu ili konvenciji potpisanoj 26. VI 1923, Austrija je preuzela na sebe obavezu da izvrši restituciju arhivske građe odnesene u Beč tokom Prvog svjetskog rata. Potpisani arhivski sporazum postao je time pravni osnov za restituciju građe. O tom pitanju vođeni su pregovori između dva svjetska rata, ali je Austrija izbjegla obaveze postavljajući maksimalističke zahtjeve jugoslavenskoj delegaciji. Nakon završetka Drugog svjetskog rata Austrija je ponovo bila prisiljena na restituciju arhivske građe prilikom sklapanja novog mirovnog ugovora. Na osnovu potpisanog protokola iz 1958. godine, Austrija se još jednom obavezala na ispunjavanje odredbi sporazuma iz 1923. godine, tako da su ponovo vođeni novi pregovori 1961. godine. Pregovori su prekinuti, da bi se nastavili u nešto povoljnijim uslovima tek jula 1975. godine.¹⁰

Među zahtjevima koje je jugoslavenska delegacija postavila Austriji, a odnose se na građu Bosne i Hercegovine, nalazile su se na prvom mjestu dvije srednjovjekovne povelje iz XIV stoljeća.¹¹ Radi se o dvije povelje kralja Dabiše iz 1392. i 1395. godine, što se vidi iz Informacije o zahtjevu Austrije za predaju značajnih arhivskih fondova iz SR Bosne i Hercegovine.¹² U spomenutom dokumentu iz oktobra 1975. navodi se da je predaja dvije povelje već bila dogovorena stvar, te da je jugoslavenska delegacija očekivala u skorije vrijeme primopredaju istih. Također se tom prilikom konstatuje da je već u martu formirana Mješovita arhivska komisija, te da su na prvom zasjedanju u julu iste godine utvrđeni način, mjesto i vrijeme za razmatranje zahtjeva.

Posebno interesantno čini se pitanje po kojoj osnovi je jugoslavenska delegacija u pregovorima potraživala restituciju Dabišine povelje kćeri Stani, s obzirom da je ista mnogo ranije dospjela u Beč, još prije 1815. godine. Povelja nije, dakle, odnese-

¹⁰ Podatke o pregovorima navodi direktor Arhiva BiH Božo Madžar, u Informaciji o toku pregovora o restituciji arhivske građe. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Dokumentacija Arhiva BiH o restituciji arhivske građe između Austrije i Jugoslavije, bb. (10. VI 1976), 1-2. Informacija sličnog sadržaja ponavlja se u više navrata.

¹¹ Isto, 2.

¹² ABH, Informacija o zahtjevu Austrije za predaju značajnih arhivskih fondova iz SR Bosne i Hercegovine i pregovorima za predaju jugoslovenskih kulturnih dobara koja se nalaze u Austriji, bb. (10. X 1975), 6.

na s ostalom vrijednom građom u Beč tokom dva svjetska rata, nego se u tamošnjem arhivu čuvala odranije. Jugoslavenska delegacija potraživala je povelju na osnovu člana osam Aneksa arhivskog sporazuma iz 1923. godine, koji propisuje da se arhivalije iz Aneksa trebaju predati bez obzira na razliku u mišljenjima, tj. da li su jugoslavenske provenijencije ili su na neki drugi način dospjele u Austriju, uz obrazloženje zadovoljenja kulturnih potreba jugoslavenskih naroda.¹³ Na Aneksu se zasnivao veći dio jugoslavenskih zahtjeva, o čemu se raspravljalo na zasjedanju Mješovite komisije.

Zasjedanje prve grupe eksperata za sprovođenje Arhivskog sporazuma iz 1923. trajalo je nekoliko dana u Beču, od 4. do 9. X 1976. godine, gdje su razmatrana neriješena pitanja. Povodom zahtjeva za predaju arhivske građe koje je postavila SR Bosna i Hercegovina riješeno je tom prilikom da se predaju dvije bosanske povelje iz XIV stoljeća. Iz izvještaja koji tim povodom podnosi Božo Madžar, direktor Arhiva Bosne i Hercegovine, vidi se da su dvije povelje bile spremne za predaju. Primopredaja je trebala uslijediti 11. X, samo dva dana nakon završetka zasjedanja. Preuzimanje je trebao izvršiti slovenski ekspert Božo Otorepec u Upravnom arhivu u Beču.¹⁴ Austrijska strana je sa svoje strane prihvatila da primopredaja počne tog dana. Ako je slovenski ekspert Otorepec zaista preuzeo diplomatski materijal 11. X, onda je isti već bio na putu za Sarajevo u trenutku kada direktor Madžar piše svoj izvještaj. Iz akta Saveznog sekretarijata za inostrane poslove vidi se da je do 25. X izvršena prva predaja arhivskog materijala, te da se slijedeća predaja očekuje tek u decembru ili januaru naredne godine.¹⁵ Do ovog datuma je jugoslavenska delegacija zaprimila povelje.

Na slijedećem zasjedanju Mješovite jugoslovensko-austrijske komisije za sprovođenje arhivskog sporazuma iz 1923. godine, održanom u Beogradu mjesec dana kasnije, u periodu od 8. do 16. XI 1976, uglavnom su okončane rasprave, te su donesene odluke o više različitih pitanja. Tom prilikom konstatovano je da su dvije bosanske povelje kralja Dabiše iz 1392. i 1395. godine već predate i nalaze se u Arhivu Bosne i Hercegovine,¹⁶ što znači da je restitucija izvršena u periodu između 11. X i 8. XI 1976. godine. I pored uloženog napora, nismo uspjeli pronaći službeni akt

¹³ Isto, 5.

¹⁴ ABH, Izvještaj sa zasjedanja I grupe eksperata za sprovođenje Arhivskog sporazuma od 1923. god. sa Austrijom, bb. (16. X 1976), 1.

¹⁵ ABH, Savezni sekretarijat za inostrane poslove, Služba za međunarodno-pravne poslove, akt br. 456876, (25. X 1976), 1-3.

¹⁶ ABH, Informacija o zasjedanju Mješovite Jugoslovensko-austrijske komisije za sprovođenje arhivskog sporazuma iz 1923. godine, održanom u Beogradu od 8-16. novembra 1976. godine, bb. (18. XI 1976), 1.

na osnovu kojeg bismo mogli odrediti tačan datum kada je Arhiv Bosne i Hercegovine zaprimio povelje. Neobično je da nedostaje arhivski materijal o tom pitanju, a još više čudi tišina u medijima tog vremena, s obzirom na veliku medijsku pažnju posvećenu “senzacionalnom” otkriću Tomaševe povelje 15 godina ranije.

Tu nije kraj priče o ovom vrijednom diplomatskom materijalu. Poseban problem predstavlja što je u čitavom nizu dokumenata koji tretiraju restituciju građe iz sedamdesetih godina XX stoljeća uvijek bilo riječi o dvije Dabišine povelje. Osim kraljeve darovnice kćeri Stani, spominje se već u prvoj knjizi zahtjeva Jugoslavije za povratom arhivske građe još jedna povelja kralja Dabiše od 7. XI 1392, čak se navode četiri prijepisa ove povelje.¹⁷ Njen destinatar bio je Vukmir Vladislavić. Da li su postojala četiri prijepisa, ne znamo, ali se nikad ne navodi zahtjev za predajom tolikog broja prijepisa. Nakon brojnih iscrpljujućih pregovora delegacija dviju zemalja koji su trajali decenijama, te izvršene restitucije ovih značajnih dokumenata, tj. nakon konstatacije da su obje Dabišine povelje zaprimljene u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, jednoj od ove dvije povelje, onoj iz 1392. godine, gubi se svaki trag! Ostaje samo da se nadamo da su Austrijanci izvršili povrat prijepisa, a ne originalnog dokumenta.

Prilikom nabiranja Dabišinih povelja na spisku potraživanja navodi se da su se u Haus-Hof und Staatsarchivu iste nalazile u zbirci sačinjenoj od ukupno 16 povelja, sa skraćenicama D. rep., što najvjerovatnije označava repertorij.¹⁸ Jugoslavenske delegacije pregledale su razne repertorije u tom arhivu, tragajući za građom koja im se mogla učiniti interesantnom.

Dabišina darovnica kćeri Stani čuvala se u Arhivu Bosne i Hercegovine do početka 2011. godine, kada je privremeno ustupljena na izložbu Zemaljskom muzeju,¹⁹ gdje se čuva u sef-sobi, na istom mjestu gdje se nalaze i druge dvije originalne sred-

¹⁷ ABH, Prva knjiga. Zahtjevi za vraćanje arh. građe iz Austrije na osnovu sporazuma iz 1923. g., V 442/I, Spisak potraživanja o predaji kulturnih dobara na osnovu sporazuma od 26. VI 1923, (bez datacije), 126.

Knjiga je završena prije 1960. godine. Mješovita austrijsko-jugoslavenska komisija formirana je 1958, nakon čega je ista zaključila da se poštuje reciprocitet prilikom pristupa stručnjaka u arhive, kao i da se izrade liste potraživanja, što je bila osnova za predaju građe. Zahvaljujući istraživanjima jugoslavenskih stručnjaka, sačinjene su ove liste zahtjeva Austriji, a mi se s poveljom prvi put susrećemo u dokumentaciji 1960. godine, kada su povelje evidentirane u Aneksu I/1 sporazuma iz 1923. godine.

¹⁸ Isto, 126. Repertorij je mogao biti katalog, inventar i sl. u Haus-Hof und Staatsarchivu, u kojem su bile evidentirane povelje. Uvidom u repertorij jugoslavenski eksperti su ih uočili i stavili na svoju listu potraživanja.

¹⁹ ZM, akt br. 120-55/11 (25. I 2011).

njovjekovne povelje. Bez obzira što se povelja nalazi na novoj destinaciji, i dalje je u vlasništvu Arhiva Bosne i Hercegovine. To je razlog zbog kojeg u Zemaljskom muzeju nije dobila inventarni broj kao druge povelje ■

* * *

REPUBLIČKI SEKRETARIJAT ZA ODNOSE SA INOSTRANSTVOM

INFORMACIJA²⁰

o zahtjevu Austrije za predaju značajnih arhivskih fondova
iz SR Bosne i Hercegovine i pregovorima za predaju jugoslo-
venskih kulturnih dobara koja se nalaze u Austriji

Na sastanku u Republičkom sekretarijatu za odnose sa inostranstvom održanom 9. oktobra ove godine na kome su prisustvovali: Milenko Ostojić, član Izvršnog vijeća – republički sekretar za odnose sa inostranstvom, Hamdija Delić, pomoćnik republičkog sekretara, Refik Hukić, član izvršnog vijeća, Zvonko Petrović, član izvršnog vijeća – republički sekretar za obrazovanje i nauku, Božo Ma[d]žar, direktor Arhiva Bosne i Hercegovine, Čelić prof. ing. Džemal, direktor zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, razmatrano je:

1. Austrijski zahtjev za predaju arhive Zajedničkog ministarstva finansija – Odjeljenja za BiH i arhive konzulata koja se nalazi u Sarajevu;

2. Rezultati pregovora u prvoj i četvrtoj grupi za razmatranje jugoslovenskih zahtjeva za povraćaj kulturnih dobara iz Austrije.

– Nakon upornih nastojanja SFRJ da Austrija preda jugoslovenska kulturna dobra, vlada Austrije je prihvatila da se razmotre jugoslovenski zahtjevi. Razmjenom nota između SSIP-a i Ministarstva inostranih poslova Austrije obrazovana je Mješovita arhivska komisija /mart 1975. g./ koja je na prvom zasjedanju u julu mjesecu 1975. godine utvrdila način, mjesto i vrijeme za razmatranje zahtjeva.

²⁰ ABH, Dokumentacija o restituciji arhivske građe između SFRJ i Austrije. Nema fonda, dokumentacija je sređena, ali nije klasificirana.

Na prvoj sjednici Mješovite komisije obrazovano je pet jugoslovensko-austrijskih grupa sastavljenih od eksperata koje treba da razmotre opravdanost zahtjeva SFRJ i Austrije o povraćaju arhiva. Prve četiri grupe eksperata treba da razmotre jugoslovenske zahtjeve, a peta mješovita grupa eksperata treba da razmatra austrijske zahtjeve za povraćaj arhiva koji se navodno nalaze u SFRJ, a pripadaju Austriji.

Na osnovu dogovora predstavnika republika i pokrajina u prvu i petu grupu imenovan je drug Božo Ma[d]žar a u IV grupu drug Čelić Džemal.

Prema informaciji Saveznog sekretarijata za inostrane poslove od 12. do 14. novembra treba da se obave razgovori pete grupe koja će razmatrati austrijske zahtjeve. Pod brojem 19. i 20. austrijskih zahtjeva navedena su i dva arhivska fonda koja se nalaze u Arhivu Bosne i Hercegovine. Prvi fond sadrži arhiv Zajedničkog ministarstva finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu koji je nastao u Beču od 1878. do 1918. godine, a prenesen je legalno kao svojina BiH u Jugoslaviju 1918. godine. Međutim, 1941. godine ovaj fond je nasilnim putem od fašista opljačkan i odvučen u Beč. Neposredno po završetku rata /1947. godine/ ovaj fond je konačno vraćen u Sarajevo.

Iz tzv. bosanskog odjeljenja, koje se nalazilo u sastavu Zajedničkog ministarstva finansija, faktički je upravljalo okupiranom Bosnom i Hercegovinom i preko njega su donošene sve važnije odluke. Na taj način stvorena je za 40 godina veoma značajna arhivska gradnja koja predstavlja dragocijen izvor za sve oblasti istorije Bosne i Hercegovine. [podvučeno u originalu, op. A. Z.]

Drugi, takodje važan fond, koji se nalazi u spisku austrijskih zahtjeva je fond Generalnog austro-ugarskog konzulata u Sarajevu 1850.-1878. godine. Oba navedena arhivska fonda imaju preko 4.000 arhivskih kutija, a po svojoj vrijednosti i značaju za našu istoriju predstavljaju najvažniji dio arhivskog fonda Bosne i Hercegovine.

Iako se Austrija u svom zahtjevu poziva na međunarodne principe iz kojih proističe njeno pravo na navedena dva fonda, mi takodje imamo pravnu osnovu za posjedovanje ove arhive. Naime, fond Zajedničkog ministarstva finansija je legalno dobijen 1919. godine, a u arhivskom sporazumu iz 1923. godine u zaključnom protokolu pod t. 2/v Austrija traži dopuštenje slobodnog pristupa za korištenje ovog fonda, čime se implicitno priznaje Jugoslaviji i pravo vlasništva nad ovim fondom.

Takodje i za Generalni konzulat mi možemo dokazati naše pravo posjedovanje[a], jer je dvije godine nakon okupacije Bosne i Hercegovine arhiva svih konzularnih predstavništava na teritoriji Bosne i Hercego-

vine uključena u sastav registrature Zemaljske vlade za BiH, koju mi sa punim pravom posjedujemo.

Polazeći od značaja arhivskog fonda Bosne i Hercegovine i neopravdanog austrijskog zahtjeva na sastanku je dogovoreno da se:

- ovom pitanju informiše Predsjedništvo i Izvršno vijeće SRBiH radi zauzimanja stavova i verifikacije sljedećih zaključaka:

1. Da se na osn[ov]u pravne dokumentacije zasnovane na međunarodnim pravnim aktima energično odbije neopravdan austrijski zahtjev za predaju fondova zajedničkog ministarstva finansija i konzulata koji pripadaju SRBiH odnosno SFRJ i nalaze se u Arhivu BiH;

2. Da se zauzeti stav SRBiH o ovom pitanju prenese Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove i zahtjeva da se u toku razgovora sa Austrijancima u V grupi ne može ni pod kakvim uslovima odlučiti o eventualnom povraćaju ova dva značajna fonda.

Konačan oblik pravne argumentacije o ovom pitanju treba da sačine Republički sekretarijat za odnose sa inostranstvom i Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu u saradnji sa katedrom za međunarodno pravo Pravnog fakulteta u Sarajevu.

- O drugom pitanju vezanim za predaju jugoslovenskih dobara iz Austrije, na osnovu informacije predstavnika iz SR Bosne i Hercegovine delegiranih u prvoj i četvrtoj grupi eksperata, konstatovano je na ovom sastanku:

/za rad prve grupe /9.[.] 10. i 11.9.1975. godine u Beču o predaji arhivalija/

- da je poslije prekida od 14 godina Austrija prihvatila da na osnovu Sporazuma iz 1923. godine prihvati obnavljanje razgovora o ispunjenju odredaba ovog Sporazuma kojim se reguliše pitanja arhivalija;

- da je na ovom sastanku došlo do oprečnog tumačenja pravnog naslova i time osporavanje naših prava što se može vidjeti iz sljedeća dva primjera:

- Aneks Arhivskog sporazuma iz 1923. godine predstavlja popis arhivalija koje je Austrija dužna predati Jugoslaviji. Član 8. Sporazuma izričito propisuje da se arhivalije iz Aneksa imaju predati bez obzira na razliku u mišljenjima /tj. bez obzira da li su jugoslovenska provenijencija i na koji su način dospjele u Austriju/, obrazlažući to kulturnim potrebama jugoslovenskih naroda. Mi smo bili iznenađeni kada je austrijska strana i ovdje osporila najveći dio naših zahtjeva, tražeći da se primjeni princip pre[o]venijencije. Pošto se na Aneksu zasnivao veći dio jugoslo-

venskih zahtjeva, zaključeno je da se o ovom kao i dobrom dijelu ostalih naših zahtjeva, raspravlja na zasjedanju Mješovite komisije;

- Za većinu srednjovjekovnih povelja takodje je osporen naš zahtjev i to tumačenjem da su te povelje inventarizacijom u Državnom arhivu u Beču promijenile svoju provenijenciju, što je po mišljenju naših eksperata apsurdno, jer bi tako arhivi mogli da mijenjaju provenijenciju svakog arhivskog fonda.

Zahtjevi Bosne i Hercegovine odnosili su se na sljedeće:

1. Dvije srednjovjekovne povelje iz 14. vijeka
2. Pet kutija arhivskih dokumenata iz 16. i 19. vijeka koji se nalaze u zbirci Hungarica,
3. Prepisi spisa koji se odnose na proces protiv Gavrila Principa i drugova, koji su 1916. godine poslati iz Sarajeva u Beč.

Ostali naši zahtjevi odnose se na: projekte željezničkih pruga, arhiva generala Počoreka nastala vršenjem njegove funkcije komandirajućeg generala, nešto dokumenata koji se odnose na Vojnu krajinu isl. Ovi naši zahtjevi uključeni su u šire zahtjeve koje su branili eksperti drugih republika pod istim pravnim naslovom.

Za sada je sigurno jedino da će nam se predati dvije srednjovjekovne povelje, pisane u kancelariji kralja Dabiše 1392. i 1395. godine. Za zahtjev naveden pod brojem 2. austrijska strana je osporila našu provenijenciju /kao i za većinu drugih zahtjeva zasnovanih na Aneksu/, pa će o tome odlučiti Mješovita komisija. Za zahtjev pod brojem 3. austrijska strana je izjavila da su traženi materijali predati porodici ubijenog Ferdinanda i tamo nestali. Mi smo tražili da se konstatuje naše pravo na te arhivalije, i ukoliko se pronadju, treba da nam se predaju. Za ostale naše zahtjeve, koji predstavljaju fragmente vrijedne arhivske gradje, takodje je osnovan pravni naslov, pa će o tome takodje raspravljati Mješovita komisija.

/Za rad IV grupe 17. [i] 18.9.1975. godine u Beču/

- da je u toku razmatranja u ovoj grupi naših zahtjeva za predaju muzejskih vrijednosti od austrijske strane insistirano da na svaki predmet pojedinačno dokažemo pravni osnov; dokumentacija da je predmet stvarno "otet" a ne kupljen i podaci o sadašnjem mjestu čuvanja. Medjutim, ovako zahtijevanu dokumentaciju naših zasluga nemoguće je pribaviti bilo zbog proteklog vremena, ili uslova /rat/ pod kojim se odvijalo pljačkanje jugoslovenskih dobara. Zbog toga je, na sve naše zahtjeve stavljen prigovor i ocjena da "nisu dovoljno dokumentovani".

Indikativno je objašnjenje koje su Austrijanci formulisali za oteta crkvena zvona i za zbirku oružja odnesenu iz Muzeja u Beogradu. Za cr-

kvena zvona, tvrde da su u toku rata razbijena i upotrebljena za ratne svrhe, a za zbirku ori[u]žja da je od strane okupacionih sovjetskih trupa sredinom 1945. godine odneseno iz Beča.

Zahtjevi Bosne i Hercegovine se nalaze u takozvanom katalogu "patriotskih zbirki ratnih materijala" a odnose se na posudje iz bosansko-hercegovačkih kuća za koje Austrijanci tvrde da su za vrijeme rata "dobrovoljno dati od stanovništva kao prilozima" za ratne potrebe. Jedino je utvrđeno od svih bosansko-hercegovačkih predmeta da su svijećnjak /turski iz XV ili XVI vijeka/ nalazi u Muzeju za primjenjenu umjetnost u Beču.

Bez obzira na krute i neprihvatljive zahtjeve Austrijanaca o dokumentaciji naših zahtjeva, na ovom sastanku je dogovoreno:

- da se uporno insistira na našim pravima za povraćaj opljačkanih kulturnih dobara koja proističu iz Sporazuma od 1923. godine.

- da treba učiniti dalje napore za dopunu naše pravne dokumentacije o pojedinim predmetima i to preko naših stručnjaka i institucija u Bosni i Hercegovini i SFRJ i istovremeno na istraživanju podataka o identifikaciji i mjestu čuvanja naših dobara u Beču;

- da se sa pitanjima povraćaja arhivske gradje i kulturnih dobara iz Ausd[t]rije upoznaju odgovarajuće institucije u SRBiH.

Sarajevo, 10. oktobra 1975. godine

* * *

IZVJEŠTAJ²¹

sa zasjedanja I grupe eksperata za sprovođenje
Arhivskog sporazuma od 1923. god. sa Austrijom

Zasjedanje grupe trajalo je od 4-9 oktobra 1976. godine u Beču. Razmatrana su ona pitanja koja su ostala neriješena u maju ove godine kao i izvještaji mješovitih podgrupa formiranih za ispitivanje pojedinih pitanja. (Vidi zapisnik sa majskog zasjedanja.)

U pogledu zahtjeva za predaju arhivske gradje koje je SR Bosna i Hercegovina u okviru zajedničkog jugoslovenskog zahtjeva postavila, riješeno je sljedeće:

²¹ Isto.

1. Dvije bosanske povelje iz 14. vijeka već su spremne za predaju. Preuzimanje će izvršiti Božo Otorepec, ekspert iz Slovenije 11. oktobra 1976. godine u Upravnom arhivu u Beču.

2. Zahtjev za predaju fascikla arhivske gradje pod nazivom "Ungarische acten" fase. 356 "Bosnien und die Herzegovina 1593-1606" takodje je rješen, nakon što je mješovita grupa eksperata, u kojoj su sa naše strane učestvovali Božo Madžar i dr. Slavko Gavrilović, ekspertizom utvrdila koji su dokumenti jugoslovenske a koji austrijske provenijencije, imajući pri tom u vidu usaglašeno tumačenje Aneksa Ugovora od 1923. god.

Iz kopije priloženog protokola pomenute grupe navedene su folije svakog dokumenta koji pripada Jugoslaviji, odnosno ostaje Austriji.

Moja je ocjena da smo sa ovakvim rješenjem postigli maksimalno što se moglo postići. Dobili smo oko 120 stranica vrijednih dokumenata iz 16. i poč. 17. vijeka, nastalih na našoj teritoriji i pretežno od naših ljudi.

3. Drugi dio ovoga našeg zahtjeva odnosio se na 4 kutije gradje pod nazivom "Bosnien 1848-1878" nije prihvaćen. Mi smo iz ove zbirke tražili samo nekoliko dokumenata, ali je austrijska strana i to odbila i osporila naš pravni osnov. Naime pokušali smo taj zahtjev zasnovati na Aneksu I/11, (Akte vojne granice) ali je austrijska strana to odbila, navodeći da ovaj fond nije predmet Aneksa.

Činjenica je, zaista da se ovaj fond ne nabraja u Aneksu, ali smo pokušali da nam se izdvoje dokumenti koji se odnose na Vojnu granicu za koju postoji pravni osnov u Aneksu. O ovom pitanju raspravljao se i na Mješovitoj komisiji, ali vjerujem da će austrijska strana ostati pri svom stavu.

4. Zahtjev (tačka 38 zapisnika, str. 253 zajedničkog zahtjeva) koji se odnosi na arhivu u vezi sa gradnjom bosanskih pruga (1888-1895) prihvaćen je u potpunosti i predaja te arhive Jugoslaviji biće predložena Mješovitoj komisiji. Do sada je istraženo 8 kutija, ali bi trebalo i dalje tražiti za ranije godine iz kojih nam je čl. 6 Ugovora pripadaju tzv. predakti, tj. akti koji imaju veze sa kasnijim predmetima (1888-1895). U tu svrhu naš ekspert trebao bi da radi najmanje 10 dana u Saobraćajnom arhivu u Beču, skupa sa njihovim ekspertom.

5. Ostali naši zahtjevi, prije svega prema Ratnom arhivu, sadržani su u sklopu globalnog zahtjeva. Međutim, Ratni arhiv je na ovom zasjedanju zauzeo krut i nepopustljiv stav, tako da je od tog zahtjeva veoma malo prihvaćeno.

Mi u ratnom arhivu nismo do sada istraživali u ove svrhe, pa će biti neophodno da se i ovdje istražuje gradja koja bi nama pripala ili bi se eventualno kopirala.

6. Za zahtjev koji se odnosi na Savezni ured za spomenike (Bundesdenkmalamt) vršeno je istraživanje samo nad onim dijelom gradje koja je sredjena, a dalja istraživanja će se nastaviti naredne godine. Pošto se ovaj ured bavio i pitanjima spomenika kulture u Bosni i Hercegovini, bilo bi takodje veoma korisno da se i tu uputi jedan naš ekspert radi istraživanja.

7. Početkom novembra 1976. (8-17) održaće se sastanci pete grupe i Mješovite komisije u Beogradu, gdje će se raspravljati i o zahtjevu Austrije za tzv. bosanskom arhivom. Na prošlom zasjedanju u Beču, odlučeno je u vezi sa tim zahtjevom da se uputi jedan austrijski ekspert da pregleda fond Austro-ugarskog generalnog konzulata (1850-1879), a za fond Zajedničkog ministarstva finansija -Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu riješeno je da austrijska strana konsultuje svoju vladu prije narednog zasjedanja Mješovite komisije.

Sarajevo, 16. X 1976. godine

Podnosilac izvještaja,
(Božo Madžar)
[potpis, op. A.Z.]

* * *

INFORMACIJA²²

o zasjedanju Mješovite jugoslovensko-austrijske komisije
za sprovođenje arhivskog sporazuma iz 1923. godine, održanom u Beogradu od 8-16. novembra 1976. godine.

Treće zasjedanje Mješovite komisije imalo je za cilj da raspravi i odluči o predlozima mješovitih grupa eksperata (I-IV) u vezi sa jugoslovenskim zahtjevima za predaju arhivske gradje na osnovu Arhivskog sporazuma iz 1923. godine, kao i o zahtjevima Austrije za predaju arhivske gradje, o čemu je prethodno raspravljano u okviru Pete grupe eksperata.

²² Isto.

U ovoj informaciji biće govora samo o onom što je od interesa za Bosnu i Hercegovinu.

I

Naši zahtjevi Austriji za predaju arhivske gradje na osnovu Arhivskog sporazuma iz 1923.

Na ovom trećem zasjedanju Mješovite komisije uglavnom su okončane rasprave i donesene odluke u pogledu naših zahtjeva i to:

1. Dvije bosanske povelje kralja Dabiše iz 1392. i 1395. već su predate i nalaze se u Arhivu Bosne i Hercegovine.

2. Iz zbirke Bosna i Hercegovina, prema predlogu mješovite potkomisije eksperata, predaće se nama oko 130 stranica originala arhivske gradje iz perioda 1593-1606. godine. Prilikom ove predaje treba da prisustvuje i naš predstavnik, odnosno ekspert koji je skupa sa austrijskim ekspertima vršio ekspertizu.

3. Za predaju je takodje predviđeno i oko 15 kutija arhivske gradje koja se odnosi na gradju bosansko-hercegovačkih željeznica, ali o tome treba da odluči austrijska vlada.

Ovaj zahtjev smo postavili na osnovu člana 6. Arhivskog sporazuma koji nam dozvoljava da [da prekriženo olovkom, op. A.Z.] predaju svih arhivskih cjelina koje se odnose na naše krajeve, a nalaze se u bivšim austrijskim ministarstvima. Kako sam naveo u prošloj informaciji o zasjedanju I grupe eksperata, ovaj naš zahtjev mogao bi se znatno proširiti ako bi se izvršila nova istraživanja.

4. Naš zahtjev za predaju izvjesnog broja dokumenata iz zbirke "Bosna" odbijen je na zasjedanju I grupe, a ovoga puta na Mješovitoj komisiji odlučeno je da se formira zajednička potkomisija da ispita koji bi dokumenti iz ove zbirke pripali nama. U tu svrhu trebaće omogućiti odlazak našem predstavniku kada dobije saglasnost iz Državnog arhiva u Beču.

O našim ostalim zahtjevima riješeno je ranije.

II

Austrijski zahtjevi

Glavne tačke austrijskih zahtjeva odnose se na arhivsku gradju koja se čuva u Arhivu Bosne i Hercegovine, a potiče iz perioda od 1850-1918. To su:

1. Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu – Zajedničkog ministarstva finansija u Beču (1878-1918), oko 3000 kutija. Kao što je poznato, ovaj fond je dobijen poslije I svjetskog rata i nalazio se u Beogradu do 1941.

kada je vraćen u Beč, da bi 1947. godine bio povraćen Jugoslaviji, odnosno Bosni i Hercegovini.

Zahtjev Austrije se temelji na arhivskom principu provenijencije (mjestu postanka) dopunjen sa tvrdnjom da je ovaj fond silom odnešen u Jugoslaviju 1925. godine.

Mi smo izradili elaborat u kome smo dokazali da nama pravo vlasništva nad ovim fondom pripada na osnovu Arhivskog sporazuma iz 1923. i dokumentovali da je fond ipak legalno preuzet i prebačen u Jugoslaviju poslije I svjetskog rata.

Na prošlom zasjedanju austrijska vlada je tražila da još razmisli o svom zahtjevu, ali ni na ovom zasjedanju nije odustala. – Naprotiv u okviru Pete grupe ovaj zahtjev je zaoštren. Pripremili su dokumentaciju o navodnom nasilnom prenošenju ovoga fonda u Jugoslaviju. – Na Mješovitoj komisiji opet nije donesena konačna odluka. Austrijska strana insistirala je da se Austriji prizna pravo provenijencije nad ovim fondom, a priznaje da je princip pertinencije na našoj strani tj. da se gradja po sadržaju odnosi na Bosnu i Hercegovinu pa da na osnovu toga principa tražimo da nam se ta gradja ostavi.

U konsultaciji sa našim predsjedavajućim odbili smo ovaj predlog, jer bi ispalo da priznajemo Austriji vlasništvo nad ovim fondom i da nam ga poklanja, s obzirom da se odnosi na Bosnu i Hercegovinu. – Zato mi ostajemo na našim principima, ne mjenjajući pravni osnov, jer potrebno je, pored toga što ćemo zadržati ovaj fond u svom vlasništvu, da se konačno razbije fama o navodnom nasilnom prenošenju ovoga fonda i da se konačno utvrdi da smo mi njegov zakoniti imalac, kako u budućnosti ne bi dolazilo do sličnih pokušaja da nam se to oduzme.

Ostalo je konačno da Austrija uputi svoje eksperte u Sarajevo da pregledaju ovaj fond.

2. Generalni konzulat u Sarajevu 1850-1880.

I ovaj austrijski zahtjev temeljen je isto na principu provenijencije. Oni ne priznaju naše dokumentovane tvrdnje da je ovaj fond prenesen u vlasništvo Zemaljske vlade za BiH 1880. godine, jer, navodno, ni mi njima, kada je bilo govora o slovenačkim zahtjevima, nismo priznali tzv. sekundarnu provenijenciju.

Na Mješovitoj komisiji zahtjev je nešto ublažen i odlučeno je da se pošalju njihovi eksperti u Sarajevo da pregledaju ovu gradju i da utvrde da li u toj gradji ima dokumenata koji se odnose na austrijske državljane, pa da bi onda svoj zahtjev sveli samo na predaju tih dokumenata.

Na pitanje našeg predsjedavajućeg da li se slažem sa takvim predlogom odgovorio sam da se slažem da njihovi eksperti pregledaju fond, a

da se o eventualnoj predaji dokumenata koji se odnose na njihove državljanke kasnije odlučuje. –

Ovim pregledom utvrdiće se koliko ima takvih dokumenata, pa predlažem da se najprije kod nas u Bosni i Hercegovini zauzme stav prije zasjedanja Mješovite komisije.

Zahtjev da se preda arhivska gradja nastala radom šefa Zemaljske vlade u svojstvu komandujućeg generala takodje je odbijen, jer se takva gradja ne nalazi kod nas. Ako bi se i pronašla mi bi osporili njihov pravni osnov, jer je to bio sastavni dio funkcije šefa Zemaljske vlade, a jedinice kojima je on komandovao (dvije divizije) bile su stacionirane, a ne operativne i to sve do 1914. godine.

Ponovno zasjedanje grupe eksperata održaće se u proljeće 1977. godine, a zasjedanje Mješovite komisije vjerovatno u oktobru 1977. godine.

Do tada je potrebno da se obave svi zadaci postavljeni pred potkomisije i da se izvrši dalje istraživanje.

Sarajevo, 18. XI.1976. god.

BOŽO Madžar
[potpis, op. A.Z.]

Prilog:

Povelja kralja Dabiše kćeri Stani na izložbi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu

TRACING THE PATH OF THE CHARTER OF BOSNIAN KING DABIŠA TO HIS DAUGHTER STANA FROM 26TH APRIL 1395

Summary

Dabiša's Charter made present for his daughter Stana and his son-in-law Juraj Radivojević was, under unknown circumstances, found in Haus-Hof und Staatsarchiv in Vienna in 1815. The Charter's first publication the same year makes it one of oldest published documents of the Bosnian medieval period. As frequently stated in literature, the Charter was kept for a long time in Vienna.

According to the 1923 Archive Agreement, the state of Austria assumed liability for the restitution of archival material taken to Vienna. This Agreement later became a legal basis for further negotiations. Signing the 1958 Protocol, Austria again assumed liability for complying with the regulations of the Agreement from 1923. Negotiations continued in 1975 when the Yugoslav delegation, according to Article eight of the Agreement Annex, claimed two of King Dabiša's Charters. The Article (Article 8 of the Annex) states that archival units be handed over regardless of the units being of Yugoslav provenance or brought to Austria in any other way.

The restitution of this valuable diplomatic material was carried out from October 11th to November 8th 1976, when it was stated that both Charters were received in the National Archive of Bosnia and Herzegovina. After that, Dabiša's 1392 Charter is untraceable. The King's gift to his daughter Stana was placed into the National Museum in 2011 where it is kept along with further two original medieval Bosnian Charters ■

(Translated by the author)

PRIKAZI

Грађа о прошлости Босне 4, Академија наука и умјетности Републике Српске, Одељење друштвених наука, Бања Лука, 2011, 176 str.

Kritički objavljeni izvori, pored originalnih izvora koji se čuvaju u arhivima, čine temelje svakog naučnoistraživačkog rada te stoga njihovo objavljivanje ima više-struki značaj. Nezaobilazne zbirke izvora koje su nastale tokom 19. i početkom 20. stoljeća već su odavno pokazale manjkavosti, zbog čega se pojavila potreba za suvremenijim kritičkim izdanjima koja bi se oslanjala na rezultate do kojih je došla moderna historijska nauka. U tom smislu, u časopisu *Građa o prošlosti Bosne*, od kako se 2008. godine na naučnoj sceni pojavio, prezentirano je i kritički analizirano oko šezdeset povelja, isprava i pisama koja su dio korespondencije bosanskih vladara, vlastele, trgovaca, bilo među sobom, što je rjeđi, bilo s Dubrovačkom općinom, što je češći slučaj. Novi broj ovog časopisa sadrži šesnaest kritičkih izdanja povelja koje su hronološki raspoređene, počevši od Povelje kralja Tvrtka 1357. do 1468/1469. godine, kada je objavljena potvrda koja svjedoči da je Juraj Bogišić sinovac Braila Tezalovića. Sve isprave koje su u ovom broju obrađene spadaju u ćirilčne isprave, dok je samo jedna napisana na latinici.

Dejan Ječmenica je u radu pod naslovom *Povelja bana Tvrtka knezu Vlatku Vukoslaviću* (9-19) analizirao povelju koja se dugo vremena pogrešno pripisivala glasovitom korpusu körmendskih povelja. Ova isprava, koja se čuva u Mađarskom držav-

nom arhivu u Budimpešti, pripada jednoj u nizu koja rasvjetljava odnose između bana Tvrtka na početku vlasti i plemićke porodice Vukoslavića. U njoj mladi bosanski vladar, zajedno s bratom Vukom i majkom Jelenom i u prisustvu četrnaest svjedoka, potvrđuje knezu Vlatku Vukoslaviću *vjeru gospodsku*. Dalje saopćava da Vlatko neće trpjeti zbog posljedice nevjere koju je počinio njegov bratučed Grgur Pavlović, te ga poziva da mu i dalje vjerno služi. Povelja nije datirana, ali se kao *terminus post quem* uzima 14. mart 1357. godine. Ovjerena je pečatom s istim tipom teško naoružanog konjanika koji je koristio Tvrtkov stric Stjepan II.

Isti autor je obradio i drugi dokument pod naslovom *Povelja bana Tvrtka knezu Pavlu Vukoslaviću* (21-29) iz 1367. godine. Iako nedostaje početni dio teksta koji sadrži invokaciju i intitulaciju, iz sadržaja dokumenta može se zaključiti da se odnosi na događaje koji su se desili neposredno nakon ponovne uspostave vlasti Tvrtka na položaju bosanskog bana, pošto je prethodno zajedno sa svojom majkom napustio zemlju zbog pobune vlastele koja je na vlast dovela njegovog brata Vuka ili Vukića. Povelja pripada poznatom korpusu isprava koje su se čuvale u mađarskom gradu Körmendu. Budući da se ovom dokumentu danas izgubio svaki trag, analiza je izvršena na osnovu solidnog crno-bijelog

snimka nastalog 1896, kojega je objavio Thallóczy 1906. godine. Skrećemo pažnju i na autorovu sumnju u površinske dimenzije ostalih körmendskih povelja objavljenih kod Thallóczyja.

Uspješna vanjska politika kralja Tvrtka I kulminirala je proširenjem bosanske granice prema Dalmaciji i Hrvatskoj. Reprezentativan primjer ovih nastojanja je *Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Šibeniku* (31-47), koju je obradio Neven Isailović. Iako je original znatno oštećen, naporom autora rada povelja je dopunjena na spornim mjestima iz *Šibenskog diplomatarata* nastalog u 17/18. stoljeću koji je prepisan prije nego se mehaničko oštećenje pojavilo. Pored toga ispravljeni su propusti i nedostaci ranijih čitanja povelje iako su neka vršena u skorije vrijeme. U ovoj povelji, objavljenoj 11. juna 1390. godine, bosanski vladar na molbu šibenskih poslanika Dujma Žuratića i Ivana Naplavića potvrđuje Šibenčanima slobode i privilegije koje su uživali pod vlašću ugarskih kraljeva. S druge strane, Tvrtko zadržava za sebe samo prihode od solne komore i tridesetnice, a pored toga dodjeljuje općini grada Šibenika polovinu sela Humljani. Kako se iz dokumenta vidi, izdavanju ove povelje prethodila je zakletva Šibenčana na vjernost kralju Tvrtku, koja, međutim, nije sačuvana. Pisana je na pergamentu lijepom i svečanom goticom. Isprava se čuva u Mađarskom državnom arhivu.

U radu *Письмо Дубровчан Госпоже Елене о Царине в Люттой* (49-56) Marija Aleksandrovna Černova analizira dokument koji se čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku, a govori o problemu koji je izazvao uvođenje carine na Ljutoj, koju su kontrolirali ljudi Sandalja Hranića. Naime, vlasni Nikšići žalili su se Dubrovčanima, a oni su nakon toga 6. augusta 1399. godine

poslali pismo Jeleni Hranić, supruzi Sandaljevoj, u kojem su je podsjećali na prijateljstvo koje su njegovali i dodali da uvođenje carine te odnose ugrožava. Iako su Dubrovčani dobro znali da je sam Sandalj uveo spomenutu carinu, oni su se obratili njegovoj supruzi uzdajući se u njenu naklonost s nadom da će im izgledi tada biti veći. Carina je najvjerovatnije ubrzo nakon toga i ukinuta.

Dva pisma koja su upućena od strane Dubrovačke općine Raupu, čovjeku od povjerenja Hrvoja Vukčića Hrvatinića, analizira Pavle Dragičević u radu *Dva pisma dubrovačke opštine knezu Raupu* (57-66). Iz razloga što je trgovina solju bila veoma važna i intenzivna između Bosne i Dubrovnika, pridavala se velika pažnja trgovima gdje se so mogla prodavati. Prema srednjovjekovnom shvaćanju, stari običaji i tradicija imali su veliku ulogu pri argumentaciji o ispravnosti donesenih odluka. U tom smislu, otvaranje novih solnih trgova smatralo se uzurpacijom i povredom starih običaja, o čemu govore spomenuta dva pisma. Prvi dokument iz 27. januara 1403, između ostalog, sadrži zahvalu za Raupovo posredovanje kod bosanskog vlastelina da se obustavi prodavanje soli u trgu u Sutorini, dok u drugom dokumentu iz 26. marta 1405. godine Dubrovčani upućuju Raupu čestitke povodom njegovog postavljanja za kneza Splita i pri tom ga podsjećajući da pripazi na njihove interese u tom gradu, jer su čuli da Splićani žele da ometaju dubrovačke trgovačke brodove.

Pokušaj da se iznađu prihvatljivi mirovni okviri nakon bosansko-dubrovačkog rata, vođenog između juna 1403. i maja 1404. godine, reflektiraju se u radu Tamare Vuković *Dva pisma dubrovačke opštine knezu Pavlu Radenoviću iz 1405. godine* (67-74). Oba pisma se nalaze u seriji *Lettere e com-*

missioni di Levante, a sačinio ih je poznati logotet Rusko Hristiforović. U prvom dokumentu Dubrovčani se zahvaljuju knezu Pavlu zbog njegovog angažmana koji je bio od koristi Dubrovčanima kod novoizabranog kralja Tvrtka II i hercega Hrvoja. U drugom pismu uočava se drugačija politička klima. Dubrovčani odgovaraju pozitivno na molbe Pavla, koji im se u ranijem pismu obratio kako bi zatražio utočište sebi i porodici, a prinuđen zbog opasnosti koja je prijetila sa sjevera personalizirana u liku ugarskog kralja.

Veoma važan dokument iz historije Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku predstavlja *Povelja kralja Stefana Tvrtka Tvrtkovića kojom Dubrovčanima potvrđuje Slansko primorje (75-88)*, koju je obradio Rade Mihaljičić. Nakon što je kralj Ostoja nakon neuspješnog rata s Dubrovnikom iz 1403-1404. morao odstupiti s vladarskog položaja, na novom kralju Tvrtku II ostalo je da se iznađe mirovni sporazum s Dubrovčanima. Mir je 24. juna 1405. godine uspostavljen, a sačuvan je u formi svečane povelje koju je bosanski kralj, nakon što se savjetovao s vlastelom, uputio Dubrovačkoj općini. Svakako, najznačajnija stavka u njoj odnosi se na potvrdu zemljišta koje se prostire od Kurila (danas Petrovo Selo) do Stona, uključujući selo Lisac i zaseoke Imoticu i Trnovicu. U prilogu se pored odlične fotografske reprodukcije povelje nalazi i njen prijepis koji je načinio Nikša Zvijezdić.

Pavle Dragičević je autor i rada *Dva pisma Dubrovačke opštine vojvodi Sandalju povodom kupovine broda i jedne pomorske nepogode (89-95)*. Veliki bosanski vojvoda Sandalj Hranić Kosača od jeseni 1412. godine našao se u ulozi posrednika između dvije zaračene strane – Venecije i Zete, pošto se prethodne godine oženio Jelenom, udovicom Đurđa II Stracimirovića Balšića

i majkom Balše III, tadašnjeg gospodara Zete. U svrhu mirovnih nastojanja i njegovih ličnih trgovačkih aktivnosti vezanih za depozit, vojvoda Sandalj je u Veneciju oktobra iste godine poslao svog poslanika Grubača Dobrevića. Nakon što su svi poslovi uspješno završeni, poslanstvo je prilikom povratka u Dubrovnik imalo pomorsku nezgodu, o čemu govori drugo pismo od 15. decembra 1412, jer su tokom nevremena bili primorani da izbace dio tereta, a Sandalj je po odredbama Pomorskog zakona trebao da nadoknadi štetu u visini od 12 dukata. S druge strane, iz prvog pisma od 12. oktobra iste godine, saznajemo da se odbija Sandaljeva ponuda o kupovini broda u Dubrovniku. Originali dokumenta nisu sačuvani, preostali su samo ovi prijepisi koji se nalaze u seriji *Lettere e commissioni di Levante* Dubrovačkog arhiva.

Povelja o kupoprodaji Konavala koju je analizirao Rade Popović u radu *Povelja vojvode Sandalja i braće mu Vukca i Vuka kojom ustupaju Dubrovčanima svoj deo Konavala (97-109)* spada u rijetki primjer očuvane građe koja potječe iz Sandaljeve kancelarije. Područje Konavala ima primarni značaj za teritorijalno širenje teritorija Dubrovačke općine, stoga je dogovor o ustupanju jednog njegovog dijela od strane vojvode Sandalja važan datum u historiji grada pod Srđem. Ovom ispravom bosanski vojvoda, koji je nositelj suverenosti nad ovim posjedom zajedno s braćom knezom Vukom i Vukcem, koji su svoje posjede imali uglavnom u Podrinju, Dubrovačkoj općini "u baštinu i plemenito" ustupa pola župe Konavala i Vitalinu u Donjoj Gori i sva sela, zaseoke i ljude koji pripadaju ovim župama. Zauzvrat je Sandalju obećan godišnji tribut od 500 perpera, a zajedno s braćom darovane su mu dvije kuće u gradu Dubrovniku i ostavljena mogućnost da kupi

baštine u Župi dubrovačkoj u vrijednosti od 3.000 perpera. Napominjemo da je isprava izdata na Stipan-polju pod Sokolom 24. juna 1419. godine, te da sadrži tri originalna pečata, svakog od trojice braće, što se rijetko može susresti.

O jednom specifičnom obliku bankarskog poslovanja, čije je pravo korištenja bilo osigurano samo nekolicini aktera, svjedoči *Dubrovačka potvrda knezu Brailu Tezaloviću o primanju novca na dobit* (111-116) od 10. januara 1427. godine, koju je obradio Arandjel Smiljanić. Ovom dokumentu prethodio je kupoprodajni ugovor za dio Konavala koji je bio baština Pavlovića, jer je za njegovo izdavanje važnu ulogu odigrao diplomata Radoslava Pavlovića knez Brailo Tezalović, kojeg su Dubrovčani nagradili sa 1.000 dukata. Ovaj dokument saopćava nam da je polovinu od tog iznosa Brailo ostavio komuni da tamo stoji kako bi na njega ostvario godišnju dobit od 5%. Ova vrsta bankarskog poslovanja predstavlja odraz strujanja razvijenih evropskih tržišta i predstavlja najveći stupanj zaštite imovine, dok je za njenu tehniku, za razliku od depozita, sistem kamatnog kreditiranja bio nužan. Dokument je sačinjen u dva primjerka, jedan koji je ovdje prezentiran i drugi koji je Brailo odnio sa sobom.

Drugi rad koji je obradio Arandjel Smiljanić je *Povelja vojvode Đurđa Voisalića kojom potvrđuje baštinske posjede braći Đurđevićima* (117-135), izdana u Potkruševu 12. augusta 1434. godine. U ovom dokumentu, koji je bogat topografskim podacima, vojvoda Donjih Kraja Juraj Vojsalić izdaje ispravu kojom potvrđuje baštinske posjede braći: vojvodi Pavlu, knezu Nikoli i Vlatku Đurđeviću, te njihovom rođaku knezu Vuku Vukićeviću. Povelja, osim u slučaju nevjere, garantira nepovredivost njihovih posjeda koji se nalaze na prostoru Cetinske

krajine. Autor skreće pažnju kako isprava daje podatke od "kapitalnog značaja" za proučavanje etničke i vjerske pripadnosti stanovništva ove oblasti. Specifičnost ovog dokumenta ogleda se i u tome što on predstavlja korespondenciju između humske vlastele, dakle nije upućen u Dubrovnik niti iz njega, što je prava rijetkost. Iako se danas čuva u ovom gradu, nije jasno kako je tamo dospio. Iz njegovog sadržaja jedino saznajemo da je predat franjevačkom redu na čuvanje.

Uvid u diplomatske odnose Pavlovića – poznatog velikaškog roda iz srednjovjekovne Bosne i Dubrovnika, omogućava Rade Popović u radu *Povelja vojvode Ivaniša R. Pavlovića Dubrovčanima* (137-149), koja je izdata na planini Bujaku prema Brodaru 29. septembra 1442. godine. Zanimljivost koja se veže za ovaj dokument jeste njegova dimenzija koja spada u red najvećih južnoslavenskih isprava. Ovu povelju je vojvoda Ivaniš Pavlović u svoje i u ime svoje malodobne braće, kneza Petra i kneza Nikole, uputio Dubrovčanima kako bi potvrdio sve povelje, ugovore i povlastice koje su imali s njegovim prethodnicima. Najvažniji dio dokumenta svakako se odnosi na potvrdu onog dijela Konavala koju su Pavlovići prodali Dubrovčanima kojem pripadaju grad Soko, Vitalina, Cavtat i Obod. Pored odlične reprodukcije povelje u prilogu se nalazi i njen prijepis.

Posljednji članak u ovom broju djelo je Srđana Rudića – *Potvrda da je Juraj Bogišić sinovac Braila Tezalovića* (151-160). Iz njega saznajemo da je devet osoba posvjedočilo da je Juraj Bogišić, kojeg se na dvoru vojvode Radoslava Pavlovića "prijekorom" zvalo Hvae, sin Brailovog brata Bogiše. Svjedoci, među kojima ima i onih kojima je ovo jedini spomen, to potvrđuju na osnovu toga što su sa Brailom Tezalovićem i njegovom

braćom bili u službi kod vojvode Radoslava Pavlovića. Kako bi se svjedočenje osnažilo u ovom nedatiranom dokumentu prikazan je i rodoslov porodice Tezalović. Autor, ispravljajući prethodne pogrešne datacije, smatra da nastanak ovog dokumenta treba tražiti između 5. februara 1468. i 14. januara 1469. godine.

Širina ponuđenog raznovrsnog izvornog materijala ne bi bila u dovoljnoj mjeri pregledna da nije izrađen precizni *Registar* (161-169), koji je sačinio Dejan Ječmenica, a istraživačima srednjovjekovne bosanske prošlosti omogućit će lakši i brži uvid u prezentirane radove.

Ovim brojem kolektiv okupljen oko časopisa *Građa o prošlosti Bosne* uspješno nastavlja svoj angažman na objavljivanju i analizi dokumenata koji se odnose na srednjovjekovnu prošlost Bosne. Različiti

segmenti bosanske historije, među kojima se u ovom broju ističu ekonomski, pravni, genealoški aspekti, omogućuju istraživačima da uz kvalitetne slikovne priloge detaljnije proniknu u bit dokumenta. Kao nedostatak možemo navesti nepostojanje geografskih karata koje bi topografske podatke, kojih u pojedinim ispravama ima više od deset, učinile preglednijima.

Na kraju napominjemo da je ovim izdanjem, kao i prethodnima iz ove serije, izdavačka djelatnost u Bosni i Hercegovini obogaćena novijim pristupom koji se odavno nametao kao nužan s obzirom da su mnogi dokumenti važni za historiju ove zemlje zadnji put kritički obrađeni prije više desetljeća ■

Nedim Rabić

Споменица академика Симе Ђирковића, Историјски институт, Зборник радова, Књ. 25, Београд, 2011, 463 стр. + Библиографија академика Симе Ђирковића, Историјски институт, Посебна издања, Књ. 61, Београд, 2011, 157 стр.

Povodom smrti akademika Sime Ćirkovića Istorijски институт iz Beograda je u toku 2011. godine objavio dvije prigodne publikacije kojima je odana počast ovom velikanu srpske, balkanske i evropske historiografije. Značaj ovog historičara u razvoju historijske nauke, pogotovo medievalistike, gotovo je nemjerljiv. Širina proučavanih tema, velika erudicija, do savršenstva doveden historičarev zanat te pravilan osjećaj i odnos prema izvorima, doprinijeli su tome da je vrlo teško naći granu histo-

rijske nauke o srednjem vijeku na našim područjima a da je Ćirković nije obradio. Učešće u publikovanju Spomenice dalo je trideset istaknutih historičara s područja jugoistočne Evrope, ali i šire, koji su se svojim radovima, na jedan ili drugi način, dotakli tema koje je nekada u toku svoje velike karijere proučavao Ćirković.

Spomenicu otvara nekrologij *Сима М. Ђирковић (29. јануар 1929, Осијек – 14. новембар 2009, Београд)* (9-13), koji je napisao Ljubomir Maksimović, još jedan

predstavnik starije historiografske škole. Kako je poznati bizantolog istakao, Ćirković jeste doživio ono što malo koji naučnik uspije – da ga se smatra simbolom čitave jedne naučne oblasti, no istovremeno, Ćirković je i najreprezentativniji predstavnik čitave jedne škole – srpske kritičke historiografije, koju su utemeljili njegovi znameniti učitelji Dinić, Radojčić, Ostrogorski, Tadić i drugi. Analizirajući raspon Ćirkovićeve stvaralaštva, koji se kretao od manjih studija do obimnih sinteza, Maksimović ističe da prava analiza Ćirkovićeve ostavštine tek treba uslijediti. Nakon osvrta na profesionalni život, autor se podsjetio i ljudskih kvaliteta pokojnog akademika Ćirkovića, među kojima su dominirale odmjerenost, spremnost na pomoć mlađim kolegama, ali i konstantna odlučnost u čuvanju naučnih i akademskih vrijednosti. Opus radova Sime Ćirkovića na polju izučavanja problematike urbanih naselja centralnog Balkana predstavila je Jelena Mrgić u radu *Cives et Civitates – Urban Studies in Recent Serbian Historiography* (245-259).

Prvi od stručnih radova Spomenice predočila je Desanka Kovačević-Kojić – *Србија у економији Венеције (XV вијек)* (15-27). Na osnovu podataka iz trgovačkih knjiga braće Kabužić, autorica proučava nivo razvijenosti privrednih veza srpskih rudnika sa „Gospodaricom mora“. Za ovu temu naročito je interesantan račun venecijanskog trgovca Hristofora Alberta, koji predstavlja pravi prozor u dinamični svijet srednjovjekovne trgovine. Niz članaka sa tematikom proučavanja raznih aspekata života u srednjovjekovnim manastirima nastavila je Mirjana Živojinović radom *Рога и друга новчана давања протама атонским манастирима* (29-38). Iz rada saznajemo da je termin *roga* u početku označavao nagradu za učinjenu službu, da

bi se kasnije u praksi približio terminu *solemnon*, tj. svečano darivanje godišnje rente od strane cara nekoj crkvenoj ustanovi. Bariša Krekić, danas profesor emeritus na uglednom UCLA u Sjedinjenim Američkim Državama, svojim pristupom *Images of women's life in Dubrovnik in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (39-54) doprinio je proučavanju statusa žena u srednjovjekovnom Dubrovniku. Ova tema je i ranije zaoкупljala pažnju historičara, od kojih treba istaći Dušanku Dinić-Knežević, Zdenku Janeković-Römer i druge, a doprinos Krekića u ovom radu je što je rasvijetlio da je i slanje djevojaka u manastire ipak nosilo sa sobom osjetno finansijsko opterećenje, te što je učvrstio stav moderne historiografije da položaj žena u gradskim sredinama tokom srednjeg vijeka i nije uvijek bio tako loš kako se ranije smatralo.

Jedan od korifeja balkanske medievalistike, Ignacij Voje također nije mogao izostati u odavanju počasti tri godine mlađem kolegi Ćirkoviću. Dopunjujući svoj čuveni rad *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku* (Sarajevo, 1976), ovaj put se osvrnuo na značaj mjenice u potpunom procesu kreditnog poslovanja: *Mjenice (littera cambii) u kreditnim poslovima srednjovjekovnog Dubrovnika* (55-62). Rad je napisan većinom na osnovu podataka iz arhivske serije *Debita notariae*. Autor ističe da se mjenice u poslovanju Dubrovčana javljaju tek u dvadesetim godinama 14. stoljeća, te da su bile ograničene samo na trgovinu sa stranim zemljama, dok se u domaćem prometu nisu upotrebljavale. Iz Slovenije je pristigao i rad Darje Mihelič sa Zgodovinskog inštituta „Milka Kosa“ *Don Mauro Orbini in njegovi vzorniki o zgodnjem srednjem veku v vzhodnih Alpah* (93-117). Autorica je analizirala jednu, pokojnom Ćirkoviću vrlo dragu temu, izvora Mavra Or-

binija, ovaj put samo za područje istočnih Alpa. Rade Mihaljić u radu *Замена поседа у средњовековној Србији* (63-73) pozabavio se praksom i pravnim normama ovog specifičnog srednjovjekovnog običaja, dok je Bogumil Hrabak jednim od svojih posljednjih radova *Фирентинска породица из Фераре Минујати на дубровачком пословном подручју (XVI век)* (75-91) dao poseban ton ovom izdanju.

Nenad Fejić je tokom cijele svoje karijere približavao srednjovjekovnu historiju jugoistočne Evrope frankofonskom dijelu naučne zajednice. Danas je profesor na Univesite des Antilles et de la Guayane, a ovoj Spomenici je doprinio radom *Lordre regne a Dubrovnik: Une commune medievale face a la menace etrangere et aux problemes de la paix civile* (119-136). U radu se raspravlja o politici dubrovačkog patricijata u toku vanrednih stanja. Osnovni zadatak koji su težili da obave, tokom svakog od ukupno četrnaest ratova koje je Dubrovnik vodio za vrijeme svoje nezavisnosti, jeste očuvanje ustaljenog društvenog poretka i mira. Ti zadaci su se obavljali naizgled kontradičnim metodama, koje su zapravo bile vrlo dobro osmišljene. To se najbolje vidi u odnosu prema vanpatricijskom dijelu društva: građanima ili strancima prema kojima su istovremeno primjenjivane i metode pojačanog isključenja (jake sankcije i ograničenja) i metode pojačane integracije (ohrabrivanje da uzmu učešća u odbrani grada, mjere zaštite i sl.). Počast Ćirkoviću odali su i dvoje inostranih istraživača kojima je pokojni profesor mnogo pomogao u obradi izabranih tema. Austrijski historičar Oliver Jens Schmitt predstavio se radom *Micro-history and Lebenswelten as aproaches to Late Medieval Dalmatian History. A case study of Korčula* (137-158), dok je Paola Pinelli sa Ekonomskog fakul-

teta Univerziteta u Firenci prezentirala svoj članak *The Florentine company of Francesco Neroni and trade with Dubrovnik (Ragusa) in the first half of the 15th century* (159-175). Niz radova o iseljavanjima stanovništva sa svih dijelova Balkana u Mletke Lovorka Čoralić je dopunila pristupom *Prisutnost i djelovanje iseljenika iz Srbije u Veneciji u XV. i XVI. stoljeću* (177-194). Autorica je istakla da su najveći valovi iseljavanja povezani sa sve oštrijim upadima osmanske vojske, zatim da su u izvorima uglavnom označavani kao *de Servia*, te da su se većinom bavili pomorskim poslovima. Obradeni su svi aspekti svakodnevnog života iseljenika, njihova mjesta stanovanja, poslovno i religiozno organiziranje.

Za srednjovjekovnu Bosnu tri su rada od posebnog značaja. Esad Kurtović sa Univerziteta u Sarajevu radom *Monte Lapidoso – Kameno brdo* (195-209) analizira podatke iz dubrovačkih izvora o ovom ozloglašenom lokalitetu poznatom kao izuzetno pogodno za drumsko razbojništvo. U kompletnom spektru svakodnevnih odnosa Dubrovnika sa zaleđem, razbojništva su bila jedan od prisutnih segmenata koji ne treba ni pretjerano naglašavati, ali ni zanemarivati, a u dinamičnom svijetu kretanja robe i trgovaca između Bosne i Dubrovnika neizbježno je moralo doći i do pljački i prepada. Jedno izuzetno pogodno mjesto za razvijanje takve aktivnosti bilo je i Kameno brdo, koje autor na osnovu informacija većinom iz serije *Lamenta de foris* locira uz frekventan put pored Ključa, niz pravac Cernica – Bileća. Kurtović ispravlja i stavove ranije historiografije da se radi o naselju ili trgu i zaključuje da je to tek geografski pojam koji ne treba miješati sa lokalitetom sličnog imena – Brdo u blizini Trebinja. Poznati profesor Novosadskog univerziteta Petar Rokai autor je rada *Tpu*

прилога историји Босне у средњем веку (211-217), у којем анализира три појма vezana za bosansko srednjovjekovlje i predlaže njihovo novo čitanje, čime se otvaraju prostori za nove interpretacije njihovog konteksta. Prvi termin je *ubanus*, koji se javlja u povelji pape Grgura IX iz 1233. godine vezano za vijest bana Ninoslava o prelasku njegovog rođaka Prijезде *ubanus* (albanusa) na katoličku vjeru. Za razliku od starijih tumačenja, Rokai smatra da je riječ „al“ preuzeta iz mađarskog jezika i da ona označava termin podban. Slijedeći termin koji autor analizira ustvari je lično ime – Ponsa, ime bosanskog biskupa iz 14. stoljeća. Smatrajući da su svi kasniji istraživači nekritički preuzeli čitanje ovog imena od Klaića, Rokai je uvjeren da je ispravno čitanje Poša. Još jedno ime je zainteresovalo Rokaia i ponovo je vezano za tumačenje Vjekoslava Klaića. Radi se o navodnom kralju Bosne Janošu Marotiju, koji se spominje među učesnicima kongresa vladara iz 1412. godine kao *Marolt konig zu Bossen*. Autor naglašava da se radi o nesporazumu u spisku i da je dotični Maroti samo naveden ispred bezimenog bosanskog kralja, bez znaka interpunkcije među njima. Treći rad proizišao je iz suradnje Nevena Isailovića i Aleksandra Jakovljevića: *Шах Мелек (Прилог историји турских упада у Босну 1414. и 1415. године)* (441-463). У раду се расправља о вођи османских одреда који су упадали на територију Босанског краљевства у наведеним годинама. Аутори су нагласили да је већина истраживача погрешно читала име ове личности и самим тиме нису могли да га правилно идентифицирају. Једина изnimка био је чувени Nedim Filipović, који је у свом капиталном djelu *Princ Musa i Šejh Bedredin* ispravno tumačio da se radi o Šahu Meleku, istaknutoj личности 14. stoljeća, ali su naglasili i da je taj nalaz ostao

nepريمijećen zbog nedostatka imenskog registra u spomenutoj knjizi.

Ovako veliki broj priloga nije mogao dobiti jednak tretman u ovom prostorno ograničenom prikazu. Spomenut ćemo još dva interesantna rada, dok istovremeno i sve ostale svakako preporučujemo za čitanje. Radivoj Radić i Dušan Korać, analizirajući kasnobizantijsko djelo *Lulolog* (knjiga o pticama), naišli su na *Један необичан спомен Дубровника из XI века* (219-224). Bizantinci su imali jedan, po svoje neistomišljenike vrlo nezgodan običaj da ih izvrću ruglu i podsmijehu, a korištenje životinjskog epa u kojem su životinjama davane ljudske osobine bilo je jako rašireno. Knjiga *Pulolog* je satirično djelo proizišlo iz naroda i najviše namijenjeno ismijavanju poroka vladajuće klase u Bizantiji. No, u jednom trenutku su i Dubrovčani došli na udar. Naime, u prepirci čaplje i ždrala potonji grdi čaplju da nalikuje na Raguzanina iz Raguze koji nosi bisage i u njih ubacuje sve što nađe. Jako interesantan članak temeljen na još zanimljivijem književnom izvoru. Marko Šuica sa Odeljenja za istoriju Beogradskog univerziteta zadnjih se godina intenzivno bavi srednjovjekovnom ratnom taktikom na području jugoistočne Evrope. Ovaj put je analizirao najčuveniju bitku na Balkanu, koja je svojevremeno bila pod naučnom lupom i samog Ćirковића: *О могућој улози Вука Бранковића у Косовској бици – прилог разматрању средњовековне ратне тактике* (225-244). Šuica naglašava da je tadašnji običaj, mogao bi se nazvati i strategijom, bio da je u slučaju zarobljavanja ili smrti jednog od članova vladajuće porodice preostali član porodice trebao napustiti bojno polje i povući se u zemlju, kako bi učvrstio vlast i organizovao državu.

Radovi na koje se nismo osvrnuli u

ovom prikazu također su na neki način povezani sa naučnim radom pokojnog Ćirkovića. Tako se analizom izvora bave članci Nebojše Porčića (*Дипломатички обрасци српских средњовековних разрешних докумената*), Srđana Pirivatrića (*Податак Нићифора Григоре о хронологији брака Стефана Дечанског и Марије Палеолог*) i Tibora Živkovića (*The Origin of the Royal Frankish Annalist's Informations About the Serbs in Dalmatia*). Legislativne aktivnosti cara Dušana proučavaju Đorđe Bubalo (*Судбина и Опаданије – прилог тумачењу члана 84 Душановог законика*) i Biljana Marković (*Сведочење у судском доказном поступку према старијим рукописима законодавства цара Стефана Душана*). Problematiku proučavanja srednjovjekovnih porodica obrađuju četiri rada: Gordana Tomović (*Војиновићи*), Đuro Tošić (*Славонска грана породице Милорадовић*), Marica Malović-Đukić (*Породица Кимо – Климо из Улциња у средњем веку (14-15. век)*) i Srđan Rudić (*Прилог познавању неких исламизованих босанских породица*). Crkvenom historijom bavi se Katarina Mitrović (*Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*), dok Stanoje Bojanin istražuje jedan interesantan segment svakodnevnog života (*Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији*).

Nizom kvalitetnih i zanimljivih radova koji su objavljeni u ovoj *Spomenici* kolege, suradnici i nekadašnji učenici pokojnog akademika Sime Ćirkovića na dostojanstven način oprostili su se od velikog naučnika i zahvalili mu se na pomoći i uvođenju u tajne nauke. Nema sumnje da će odlaskom Ćirkovića ostati ogromna rupa u historijskoj nauci kompletne jugoistoč-

ne Evrope, a naročito u medievalistici. Nestanak vrhovnog autoriteta neizbježno sa sobom povlači tektonske poremećaje i na njegovim nasljednicima je da ne dozvole da se Ćirkovićeve ostavština izokrene.

Uporedo sa *Spomenicom* akademika Sime Ćirkovića objavljena je i *Библиографска академика Симе Ћирковића*, koju su priredili Slavica Merenik, Neven Isailović i Vlastimir Đokić. Sam broj stranica potreban za objavljivanje bibliografije govori o veličini karijere pokojnog Ćirkovića. Tehnički, *Bibliografija* je urađena veoma kvalitetno. Najprije je predodčen spisak svih objavljenih Ćirkovićevih radova (17-101) koji su prezentirani hronološki, od prvih početaka naučnog djelovanja 1953, do onih objavljenih posthumno 2011. godine. Radi se o ukupno 663 bibliografske jedinice, što je, znajući njihovu kvalitetu, impozantno. Zatim slijedi *Predmetni registar radova akademika Sime Ćirkovića* (103-122). Ovaj dio je koristan iz više razloga. Iz njega se vidi sva širina Ćirkovićeva djelovanja, a istovremeno je budućim istraživačima olakšano snalaženje u moru pojmova, imena i mjesta koje je obrađivao u svom radu. Iz istih razloga je napravljen i *Registar naslova radova akademika Sime Ćirkovića* (123-156), u kojem su abecednim redom navedeni svi naslovi, kako bi se olakšala orijentacija unutar *Bibliografije*.

Od samih početaka Ćirkovićeve plovidbe naučnim vodama srednjovjekovna Bosna je postala jedna od stalnih luka u koje je navraćao. Naime, prvi objavljeni naučni radovi su vezani upravo za srednjovjekovno Bosansko kraljevstvo: *Две године босанске историје (1414 и 1415) // ИГ 3-4 (1953) и Властела и краљеви у Босни после 1463. године // ИГ 3 (1954)*. Jedna od ključnih godina Ćirkovićeve biografije jeste 1964, kada je objavio *Историју средњовековне*

bosanske државе (СКЗ; Београд, 415 стр.). Та је књига и до данас најкомплетнија синтеза босанског средњовјековља. Затим је објавио и своју дисертацију *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба* (САНУ, Београд, 309 стр), која је изузетно добро оцијенјена и представља узор како треба писати биографије историјских личности. Значај Ћирковића за босанскохерцеговачку историографију средњег вијека може се видјети и из сlijедећих наслова: *Један прилог о бану Кулину* (ИЧ 9-10, 1959), *Сузуби венац* (ЗФФБ, 1964), *Zdravstvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi* (sa Desankom Kovačević-Kojić, Acta historica medicinae, pharmaciae et veterinae, 10-

2, 1970), *Русашка господа* (ИЧ 21, 1974), *Mere u srednjovekovnom rudarstvu Srbije i Bosne* (Zbornik JAZU 8, 1977), *Bosanska crkva u bosanskoj državi* (Prilozi za istoriju BiH I, 1987), *Bosna u Vizantiju* (800 godina povelje bosanskog bana Kulina, 1989), *Dvor i kultura u srednjovekovnoj bosanskoj državi* (Međunarodni simpozijum „Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi“, 1989), *Prenošenje kraljevstva u Bosnu* (Odjek XLIV, 1991) i brojni drugi.

Dignum laude virum Musa vetat mori!■

Dženan Dautović

Niko Kapetanić, *Konavle u XV. stoljeću*. Gruda: Matica hrvatska Konavle, 2011, 274 str.

Niko Kapetanić je biotehnolog po temeljnom studiju, tajnik Društva prijatelja dubrovačke starine, djelatnik Matice hrvatske Konavli i vanjski saradnik Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku. Pripada istaknutijim predstavnicima u modernom proučavanju dubrovačke, posebno konavoske prošlosti, što potvrđuje i ova njegova nova knjiga. Sastavljena je od deset po sadržaju raznovrsnih i po obimu raznolikih cjelina, čiji sadržaj još jednom značajno skreće pažnju stručne javnosti na ovo najjužnije područje današnje hrvatske države.

Uvodni dio knjige predstavlja kratki presjek historije Konavala kojom se de-

finira mjesto i uloga područja kroz prošlost. Prvi pisani podaci o Konavlima sežu u doba prije nove ere, a sjedište se nalazilo u Epidauru (Cavtat), gdje se razvila rimska kolonija. Trasa rimskog vodovoda (*canali*) koja je presijecala ovaj prostor dala je području svoje ime. Šire područje proživljava seobu Germana, a početkom VII stoljeća naseljeno je Slavenima. Kao organizirana državna zajednica i upravna administrativna cjelina, Konavli egzistiraju uz susjedne Travuniju, Duklju i Rašku. Godine 1371. pod vlašću su oblasnog gospodara župana Nikole Altomanovića, a vlast u njima imaju i zetski Balšići od 1373. godine. Bosanska vlast u Konavlima prati se od 1377, kada ih zajedno s Travunijom osvaja Tvrtko I Ko-

tromanić, pa sve do 1419, odnosno 1426, kada su ih Bosanci poslije dugotrajnih pokušaja i nagovaranja prodali Dubrovčanima. Pod dubrovačkom vlašću Konavli su ostali do pada Dubrovačke republike 1808. godine. U historiji srednjovjekovne Bosne Konavli su ostavili značajnoga traga i kasnije, kroz dva konavoska rata, dvije velike međunarodne krize koje su potresale širi region (1430-1432, 1451-1454). Najvažnije mikroregije na konavoskom području su Konavle u užem smislu, Donja Gora, Vitaljina, Površ, Završje, Prijedor, Planine i Obod s Cavtatom. Na čelu dubrovačke uprave je knez Konavala, a čitavo područje je podijeljeno na 22 (kasnije 26) kazančine, čiji su upravnici, kaznaci, imali finansijsku i policijsku dužnost. Odbrana Konavala bazirana je na utvrđenom gradu Sokolu, te u slučaju potrebe na planiranom izvlačenju stanovništva dijelom u Cavtat, a dijelom u Molunat. Glavni centri katoličanstva bili su u crkvenim župama u Cavtatu, Držojevićima i Pločicama. Do sredine XV stoljeća vjerska unifikacija bila je potpuno ostvarena.

Dolazak pod dubrovačku vlast omogućio je da Konavli, kako to autor slikovito izražava, budu „osvijetljeni tisućama reflektora“. Inkorporiranje kupljenog posjeda podrazumijevalo je prvo njegovo popisivanje, a na osnovu snimljenog stanja i njegovu podjelu među Dubrovčanima. To je iziskivalo detaljno unošenje svih relevantnih katastarskih podataka o zemlji i njenim karakteristikama zbog definiranja međusobnog razgraničenja posjeda te zatečenom stanovništvu koje je bilo sastavnim dijelom stečenog posjeda. Cilj autorovog rada je upravo da prikaže kako je, za razliku od ranijih šturih pokazatelja, u novom dubrovačkom ustrojstvu očuvana dubrovačka arhivska građa (prije svega, ka-

tastarska knjiga *Libro rosso*) omogućila da se egzaktno prezentiraju brojni segmenti života u Konavlima.

Najveći obim u knjizi zauzima iscrpan pregled stanovništva i toponima u pojedinim kazančinama. Takvim detaljnim opisima može se pohvaliti malo koja sredina, pa i na užem dubrovačkom području. Pored iscrpnog popisa svaka kazančina je popraćena kartografskim pokazateljima koji omogućavaju lakšu kontekstualizaciju na terenu (53-210). Imena zatečenih stanovnika i njihova vezanost za određeni prostor predstavlja značajno uporište za proučavanje društvenih procesa kroz duže vrijeme. Na drugoj strani, imena predjela, uzvisina, bregova, brda, dolova i dolina, njiva i njivica, livada, sjenokosa, jama, vinograda, voda, kućišta, zaseoka, raznovrsnih oronima, hidronima, etnika, kćetika i drugih, predstavljaju nepresušno vrelo za izučavanje jezika, društva i prostora. Zasebno su izdvojeni pregledi naselja (211-235), sakralnih objekata (236-246), voda, lokvi, mlinova i ciglana (247-252), te putevi (253-257). Na hiljade ponuđenih informacija posebno će obradovati lingviste. Brojnim istraživačima bit će olakšano snalaženje u konavoskom a i u dubrovačkom prostoru. Prilozi predstavljaju faksimile kartografskih i slikovnih katastarskih rješenja kojima su vizuelno potkrijepljene detaljne granice u Konavlima.

Knjiga obiluje dugotrajnim pokazateljima, podacima o toponimima i stanovništvu koji su odraz kontinuiteta od srednjeg vijeka do današnjih dana na području Konavala. Poseban tretman kod istraživača svakako će imati starije informacije koje su odraz slavenske prisutnosti i susreta s romanskim elementom.

Radovi koji tretiraju prošlost Konavala oduvijek su pažljivo praćeni u Bosni i Her-

cegovini, a i u ovom slučaju razlozi su više nego opravdani. Naslov asocira na sintezu historije Konavala u XV stoljeću. No, iako ima i elemente sveobuhvatnog pregleda, ponuđeni sadržaj zapravo pretpostavlja i podrazumijeva sintezu konavoske prošlosti kao budući veliki zadatak koji se nalazi pred strukom. Radi se o svojevrsnom širokom predstavljanju prikupljene najvažnije izvorne građe za historiju Konavala. Velika količina pokazatelja delegira prezentaciju ove knjige u elektronskom

obliku radi lakšeg sagledavanja i kontrole prikupljenih informacija. Prikupljena baza onomastičkih, toponomastičkih, antroponomastičkih, hagiotopografskih i drugih pokazatelja predstavlja pravo bogatstvo za sagledavanje historije dubrovačkog zaleđa i u tom pravcu će imati stručnu pažnju i trajni doprinos kao nezaobilazno djelo u budućim istraživanjima ■

Esad Kurtović

Andrej Rodinis, *Aleksandar Poljanić, Hrvatska misao*. Sarajevo: Matica hrvatska Sarajevo, Časopis za umjetnost i znanost, XV/ 3-4/11 (57), Dobra knjiga, 2011, 277 str.

Ogranak Matice hrvatske u Sarajevu uspio je u julu 1996, samo tri dana nakon osnivačke skupštine ogranka, biti aktivan na polju izdavačke djelatnosti i pokrenuti časopis *Hrvatska misao*. Radilo se, ustvari, o obnovi mjesečne revije koju je glavni pododbor Matice hrvatske u Sarajevu izdavao u razdoblju 1943. i 1944. godine, nakon čega se zadržalo ime časopisa kao znak kontinuiteta. U ovom broju časopisa imamo samo jedan prilog mladog docenta i arhivista Andreja Rodinisa. Doktorirao je 2009. s temom *Institucije javne uprave u Bosni i Hercegovini (1918-1945): funkcije i upravljanje zapisima*. Autor je brojnih radova iz oblasti arhivistike. Njegov prilog u *Hrvatskoj misli* po svojoj suštini i širini teksta mogao je biti i zasebna knjiga, no autor se ipak odlučio štampati svoj rad u časopisu.

Rodinis započinje priču o Aleksandru Poljaniću „senzacionalnim“ otkrićem Tvrt-

kove povelje u sefu Narodne banke u Sarajevu i prilogom objavljenim tim povodom u listu *Svijet* br. 157 iz 1961. godine. Citirajući autora teksta Hamida Dizdara, Rodinis u uvodnom poglavlju postavlja pitanje kakav je put Poljanićeve zbirke od 1945. do danas. Autor se opredijelio za ovaj termin u jednini, iako bi se moglo govoriti o više različitih zbirki vrijednog kolekcionara Poljanića. Također je zanimljivo pitanje može li se uopće saznati šta je sve zaista bilo u zbirci i je li u zbirci bilo nešto čega više nema.

U slijedećem poglavlju imamo osnovne biografske podatke o Poljaniću. Njegov otac Marko bio je u austrougarskoj službi u više bosanskohercegovačkih gradova. Poznao se sa fra Grgom Martićem, s kojim se često dopisivao. Kada mu je otac umro, Aleksandar je imao 11 godina. Školovanje provodi u internatu. U Beču je upisao Trgo-

vačku akademiju, a od 1903. počeo je raditi u Zemaljskoj banci. Sačuvani su izvori o njegovom životu između dva svjetska rata, u periodu kada je i skupio impozantnu zbirku.

Rodinis je opisao Poljanićev profesionalni život, pri čemu je posebno interesantno poglavlje o njegovim sakupljačkim aktivnostima. U Sarajevu je imao širok krug prijatelja, historičara i književnika, što je ostavilo traga na široko polje interesovanja ovog strastvenog kolekcionara. Interesovao se za historiju, posebno za srednjovjekovni period i Crkvu bosansku. Na fonu svojih interesovanja zapisao je slijedeće: „Narod bez svoje povijesti/ Putnik je bez putnog lista/ Zaprijeke nalazi svud/ Daleko ne može doć.“ Poljanić je otkupljivao samo djela koja se odnose na historiju i pjesništvo. Imao je jednog podvornika koji je prvi pregledavao rukopise i tačno znao šta to Poljanića interesuje. Veliki broj orijentalnih rukopisa poklonio je HAZU-u.

U periodu između dva svjetska rata Poljanićeva bogata zbirka korištena je u naučne svrhe. Jedan od korisnika građe bio je i Aleksandar Solovjev, koji se poslužio istom uz dopuštenje vlasnika. Solovjev je, koristeći se građom, datirao jedan rukopis Dušanovog zakonika u XV stoljeće. Uvid u Poljanićevu numizmatičku zbirku imao je Ivan Renđeo. U toj zbirci nalazio se 1936. i zlatnik za koji je Renđeo tvrdio da pripada bosanskom kralju Stjepanu Tomaševiću. Za posjedovanje bogate numizmatičke zbirke Poljaniću su odali priznanje, osim Renđea, Alfred Makanec i Milan Rešetar.

Bio je zainteresiran i za filateliju. U njegovoj kolekciji nedostajala je samo jedna markica iz austrougarskog doba. Marta 1941. učlanio se u Hrvatsko filatelističko društvo u Zagrebu. Za njegove uspjehe u filateliji značajno je bilo poznanstvo s

Marinom Curinaldijem. Poljanić je u bankovnom sefu krio i zbirku prijatelja Josipa Ungara, koji je ubijen u Jasenovcu. Ovu zbirku konfiskovao je tokom rata lično Ante Pavelić.

Poljanić je uhapšen 30. juna 1945, a osuđen je 1. augusta iste godine. U optužnici se ističe da se u gradu stvorilo mišljenje kako se u njegovoj kancelariji rješavaju svi problemi Sarajeva i politička pitanja zbog njegovog visokog društva. Nakon amnestije pušten je 29. septembra 1945, a u novom procesu osuđen je na dvogodišnji prisilni rad. Njegov brat Feliks završio je kao ustaški imigrant u Argentini. Početkom 1947. uslijedila je zapljena imovine Aleksandru i njegovom bratu Feliksu. Do tada je Aleksandar imao nekretninu sa sedam stanova.

Dio velike Poljanićeve zbirke konfiskovan je odmah nakon suđenja, a dio je ostao zaključan u sefu bivše Zemaljske banke, čak do 1961. godine. Sef je tada morao biti obijen, jer se više nije znalo kod koga je ključ. Bilo je prijedloga da se numizmatička zbirka preda u Beograd, ali su reagovali iz Zemaljskog muzeja i tražili da se preda institucijama u Sarajevu. Formirana je Komisija koja je utvrdila kojim institucijama će se ustupiti građa. Komisija je formirana 15. januara 1962, i pet dana kasnije ista podnosi Izvještaj, koji Rodinis donosi u potpunosti. Iz izvještaja se vidi da je u sefu bilo zaključano 11 paketa i kofera sa filatelijom. Komisija je predložila da se predmeti iz zaostavštine dodijele različitim kulturnim institucijama u Sarajevu. Tom prilikom je Zemaljskom muzeju dodijeljena Povelja bosanskog kralja Tomaša braći Jurčinićima iz 1459. godine, pisana na pergamentu. Smještena je u čeličnoj kasi zajedno s Tvrtkovom poveljom iz 1380. godine, koju je muzej posjedovao odranije. Autor uka-

zuje na svjesno izbjegavanje Poljanićevog imena u institucijama koje su preuzele njegovu konfiskovanu građu. Dijelovi njegove zbirke koji su pripali pojedinim ustanovama tretiraju se kao poklon. Rodinis je također pokušao izvršiti popis zbirke Aleksandra Poljanića u podnaslovu teksta *Virtualni inventar*. Zbirka je razdijeljena raznim kulturnim ustanovama, a te ustanove se formiraju upravo u to vrijeme, nakon Drugog svjetskog rata, ukoliko se izuzme Zemaljski muzej. Dio zbirke raznim ustanovama je, prema Radinisovu mišljenju, imala negativne posljedice za kulturnu baštinu Bosne i Hercegovine. Autor ističe da je u jednoj od navedenih ustanova čak bio spriječen obaviti potrebna istraživanja o ovoj temi. On ne navodi o kojoj instituciji je riječ, ali budući da u radu imamo priložene rezultate istraživanja o dijelovima zbirke iz više različitih institucija, možemo primijetiti da je jedino Muzej grada Sarajeva javna ustanova koja čuva dijelove zbirke čiji rezultati nedostaju.

Posebno je interesantno pitanje koje postavlja Rodinis: Po kojim kriterijima je zbirka od velikog značaja podijeljena pojedinim kulturnim ustanovama? Ako se već zbirka nije mogla sačuvati kao cjelina, onda se pojedini njeni dijelovi nisu smjeli komadati i ustupati različitim institucijama. Tu su završili i različiti zapisi i dokumenti porodice Poljanić koje autor naziva Fondom Poljanić, u smislu u kojem se termin fond upotrebljava u arhivistici.

Kada piše o numizmatičkoj zbirci Poljanića, autor ističe problem zlatnika kojem se nakon Drugog svjetskog rata gubi svaki trag. Zlatnik se prilikom likvidacije sefa

uopće ne spominje. Rodinis navodi nekoliko mogućih opcija gdje je zlatnik mogao završiti, nakon čega se pola stoljeća po Poljanićevu hapšenju zlatnik našao na aukciji u zagrebačkom hotelu *Esplanade*, gdje je prodat za 235.000 kuna. Kao što se iznenada pojavio, zlatnik je opet nestao i ponovo ostao nedostupan javnosti. Osim numizmatičke, Poljanićeva filatelistička zbirka smatrala se najboljom u Bosni i Hercegovini. Samo Historijskom muzeju je 1962. predat 4.501 komad iz ove zbirke.

U bogatoj historijskoj građi Poljanića najstariji dokumenti bili su Tomaševa povelja iz 1459. godine i Poljičke isprave. Tu je još i građa trgovačkih kuća iz Bosne i Hercegovine, ostavština Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, te građa raznovrsnog porijekla koju Rodinis naziva *Varia* i donosi njen popis na sedam stranica. Impresivna je Poljanićeva biblioteka sa preko 3.000 naslova. Likvidacijom sefa, zbirka afiša razdijeljena je raznim institucijama. Afiše je Rodinis hronološki pobrojao na čak 16 strana teksta, što govori o imponantnom broju raznih plakata, proglašenja i letaka koje je skupio strastveni kolekcionar.

Bez sumnje, Rodinis je upravo kada Aleksandra Poljanića smatra jednim od najznačajnijih privatnih kolekcionara u Bosni i Hercegovini do 1945. godine. Pokazuje to ovaj Rodinisov rad, koji na kraju teksta sadrži kao prilog 32 ilustracije i četiri dokumenta: optužnicu protiv Poljanića, dvije presude i zaključak suda o prijenosu konfiskovane imovine ■

Adis Zilić

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књига I, 1186-1321, Београд: Историјски институт, 2011, 652 str.

Dugo očekivani zbornik ćirilskih dokumenata (pisama i isprava), nastalih kao rezultat diplomatske službe državnih kancelarija srednjovjekovne Srbije, Bosne i Dubrovnika, objelodanio je Istorijski institut u Beogradu 2011. godine. Ovo djelo je prva objavljena zbirka izvora nakon višedecenijske pauze u organizovanom izdavanju ćirilskog izvornog materijala. Zbornik je nastao na osnovu plana koji je podrazumijevao izradu srpskog diplomatarata, u smislu kritičke obrade i prezentacije poznatih ćirilskih povelja za historiju srpskog naroda. Kontekstualizacijom sadržaja povelja, što je zadatak koji se postavlja pred historičara, piše se historija jedne epohe, što nam zbirka pred nama itekako omogućava. Osim bazične historije dešavanja s ličnošćima i prostorom, koje nam predstavljeni dokumenti otkrivaju, možemo pratiti širok spektar pitanja koja nosi svaki pisani materijal. Kao teme koje istraživač crpi iz izvora, poput ovih sadržanih u Zborniku, nameću se diplomatske karakteristike povelje počevši od pisara, pisma kojim se služi, kancelarije i same diplomatske službe koja formira dokument.

Priručni korpus izvorne građe ujedno je odraz i generacijskog projekta, jer su godine rada na njemu okupile brojne značajne medievaliste. Okvirna ideja za izradu Zbornika izložena je još 1938. godine.

Prvo radno tijelo činili su Jovan Radonić, Vladimir Ćorović, Filaret Granić, Aleksandar Solovjev i Vladimir Mošin. Do sredine sedme decenije XX stoljeća na samom Zborniku se uradilo veoma malo. Ipak, isticala se potreba za jednim takvim djelom, o čemu su pisali brojni autori u svojim radovima i iznosili ideje kako bi trebalo urediti buduću zbirku izvora. Šezdesetih godina prošlog stoljeća Istorijski institut predložio je tri autora koji su trebali finalizirati započeti posao. To su bili Vladimir Mošin, kao iskusni bizantolog i izvrstan poznavalac pomoćnih historijskih nauka, te Sima Ćirković i Dušan Sindik, kao mladi istraživači. Spomenuti autori prvu radnu verziju s urađenom recenzijom završili su još 1965, ali bez registara koje je trebao pripremiti Dušan Sindik. Vrijeme provedeno na izradi registara Sindik je iskoristio za dopunu opisa povelja i podataka o pečatima. Nakon toga, nedostatak finansijskih sredstava odložio je izdavanje ove zbirke, zbog čega je pripremljeni rukopis ostao nedostupan naučnoj javnosti. Vremenom se i način pripreme tekstova za štampu izmijenio, te je Dušan Sindik pripremljeni materijal morao prekucati u računar, što mu je dodatno oduzelo vrijeme i konačno izdanje ovog Zbornika odložilo do daljnjeg. Od brojnih autora koji su radili na pripremi, analizi i konačnoj konstrukciji ove zbirke izvora je-

dino je Dušan Sindik doživio njezinu finalnu verziju i objavljivanje.

Priređeno je ukupno 148 povelja, nastalih u vremenskom rasponu od kraja XII pa do početka treće decenije XIV stoljeća. Najveći broj dokumenata potječe iz srpske državne kancelarije, koji svojom sadržinom pružaju nemjerljiv doprinos u rekonstrukciji srpskog srednjovjekovlja. Kada je riječ o poveljama koje se odnose na srednjovjekovnu Bosnu, u predmetnom zborniku ih je predstavljeno pet, onoliko koliko ih je i sačuvano za period do početka XIV stoljeća. Radi se o Povelji bosanskoj bana Kulina koju izdaje Dubrovčanima i još četiri dokumenta iz vremena vladavine bosanskog bana Mateja Ninoslava, nastalih u korelaciji s gradom sv. Vlahe. Nemali broj povelja odnosi se na dubrovačku diplomatsku službu, nastalu kao rezultat trgovačko-poslovnih veza toga grada sa svojim zaleđem. Zbornik je obogaćen s dvije povelje bugarskih careva, od kojih je jedna trgovački ugovor s Dubrovnikom, a druga darovnica jednom od manastira u Skoplju. Pored toga, Zbornik sadrži i dvije povelje adresirane s bizantskog dvora Hilendarskom manastiru.

Za značajan broj, od ukupno četrdeset povelja koje su priređivači uvrstili u ovu zbirku izvora, nije sačuvan original dokumenta, kao ni prijepisi. Ipak, smatrajući da su vrijedna historijska svjedočanstva, autori su ih naveli kao spomen, kratko ih opisavši te uputivši na fragmente u drugim poveljama koji dokazuju njihovo postojanje.

Zbirka pred nama nije tematski koncipirana. Povelje su izložene hronološki, bez obzira na sadržaj i mjesto nastanka. Svaki dokument je analiziran, počevši od spoljnih karakteristika preko paleografskih i stilskih obilježja do djelimičnog tumačenja

samog sadržaja teksta. Presentacija svakog dokumenta započinje preciznom ili, ukoliko se sa sigurnošću ne može utvrditi, okvirnom datacijom. Ispod toga nalazi se kratka napomena o sadržaju povelje, čime je korisnik upoznat s temom predmetnog dokumenta bez prethodnog uvida u isti. Analiza započinje iznošenjem podataka o historijatu i fizičkim karakteristikama predstavljene građe. Detaljno su opisani svi dijelovi povelje, s posebnim osvrtom na pečat i način pečačenja, ukoliko je sačuvan. S obzirom da je kod velikog broja povelja pored originala sačuvan jedan ili dva prijepisa, priređivači su ih u Zborniku prezentovali *in extenso*. Original je označen slovom A, prvi prijepis sa B, a treći sa B. Svi primjerci štampani su u stupcima, što omogućava njihovo jednostavnije kompariranje. Istaknuta su ranija izdanja svih povelja, čime nam je ostavljen detaljan uvid u historiju publikovanja svih dokumenata iz Zbornika. Dodatnu vrijednost ovoj zbirci daje kritički aparat na koji su priređivači uputili i ostavili prostora za detaljniju analizu, kod svih diskutabilnih i nedovoljno jasnih pitanja. Značajan korpus u Zborniku čine manastirske povelje, posebno hilendarske, ali i one nastale u nekim manjim manastirima. One nam otkrivaju jedan značajan segment prošlosti iz korespondencije s državnim vladarima i njihovim kancelarijama.

Konceptualno, osim samih povelja Zbornik sadrži i predgovor koji objašnjava razvojni put nastanka ove zbirke, od ideje do publikovanja. U posebnom poglavlju autori su naglasili probleme s kojima su se susretali te objasnili sve znakove i brojeve koje su i zašto koristili. Namjenski su pobrojane sve skraćenice koje su citirane, kao i prethodna izdanja s korištenom literaturom. Na samom kraju Zbornika nalaze

se registri ličnih imena, geografskih naziva i općih pojmova, koji upotrebu zbirke izuzetno olakšavaju.

Kao nedostatak ovog izdanja izdvaja se njegova fizička karakteristika, jer je Zbornik nedovoljno kvalitetno ukoričen, stoga papir na kojem je štampan brzo može da se ošteti i degradira punoću koju povelje pružaju. Uz preglednost i jednostavnost, bogatstvo ove zbirke bilo bi još veće da su priređivači pored prekucanih tekstova objavili i originalne slike dokumenata. Najnovije uređeno izdanje ćirilske izvorne građe nastavlja djelimično zaboravljenu tradiciju publikovanja zbirki izvora. Za hi-

storiografiju ovo predstavlja osvježenje u do sada monotonoj praksi rada s izvornim materijalom. Ipak, ovakvi projekti daju podstrek i nadu da će se organizovani rad na objavljivanju izvornih dokumenata nastaviti. Nadamo se da će izdavač raditi na drugom dijelu ovog Zbornika, koji bi obuhvatio XIV i XV stoljeće, za koje možemo reći da je nesumnjivo bogatije izvorima u odnosu na raniji period, što se posebno odnosi na srednjovjekovnu Bosnu ■

Semir Hambo

Tomislav Galović (ur.), *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić.*
Malinska – Rijeka – Zagreb: 2011, 841 str.

U želji da se očuva sjećanje na život i naučni rad akademika Branka Fučića, na otoku Krku je 2009. godine održan međunarodni naučni skup u čast ovog značajnog historičara umjetnosti, arheologa, etnologa i književnika. Dvije godine kasnije naučni radovi pročitani na ovome skupu objavljeni su u zborniku radova pod nazivom *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić* u izdanju više značajnih naučnih institucija Republike Hrvatske (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Institut za povijest umjetnosti, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Staroslavenski institut, Sveučilišna knjižnica Rijeka, Općina Malinska-Dubašnica). Uredništvo ove naučne publikacije pripalo je mladom hrvatskom historičaru medievalistu i arhivistu Tomislavu Galoviću. Radovi ovog zbornika

tretiraju teme kojima je akademik Branko Fučić posvetio čitav svoj naučni vijek, od istraživanja ikonografskih predstava i simbola crkvi istarske regije i Kvarnerskih otoka, pronalaženju i tumačenju glagoljskih epigrafskih spomenika, pa sve do društvenih, socijalnih i političkih kretanja na spomenutom prostoru. Zbornik se sastoji od preko šezdeset naučnih radova i priloga raspoređenih u šest tematskih rubrika: VITA OPUSQUE, ARS HISTORIAQUE, SLAVISTICA ET CROATISTICA, EPIGRAPHICA GLAGOLITICA FUČIĆIANA, ETHNOGRAPHICA ET ALIA, SCIENTIAE AUXILIARES HISTORIAE ET ALIA. U prvoj rubrici memorijalnog karaktera VITA OPUSQUE objavljeni su prilozi koji nas upoznaju sa životom i naučnim opusom Branka Fučića. Objavljeni naučni radovi u ostalih pet rubrika revalorizuju

dosadašnja djela Branka Fučića, donoseći nova saznanja o starim temama.

Rubrika VITA OPUSQUE počinje prilogom *Zemlja prohodana, Baština protumačena: Hermeneutički rasponi Branka Fučića* (45-50), koji potpisuje Tonko Maroević. Ističući naučne i ljudske vrline akademika Branka Fučića, Maroević valorizuje njegova najvažnija djela, naučne sinteze, *Istarske freske* (1967) i *Glagoljski natpisi* (1982). Branko Fučić je pionir u pronalasku i analizi glagoljskih natpisa i etnografske građe istarsko-kvarnerskog područja. Svoj talent pokazao je ne samo otkrivanjem spomenika već datacijom njihovog nastanka, transkripcijom i transliteracijom pisanih tragova, kao i ikonografskom analizom fresaka sa spomenutog područja. Kraću biografiju Branka Fučića napisao je Josip Žgaljić u prilogu *Otok Krk u Fučićevu životu i stvaralačkom opusu* (151–160). Akademik Branko Fučić rođen je 8. septembra 1920. godine u Bogovićima na otoku Krku. Isticao je da potječe iz Dubašnice, što je zapravo zajednički toponim za osamnaest sela koja se nalaze na sjeverozapadu otoka Krka, a čine jednu povijesnu, ekonomsku i teritorijalnu cjelinu. Godine 1944. na Filozofskom fakultetu u Ljubljani diplomirao je historiju umjetnosti i kulture s klasičnom arheologijom te grupom pomoćnih predmeta. Fokus istraživačkog rada usmjerio je na područje Istre, Cresa, Lošinja i Krka, na što je evidentno utjecalo njegovo porodično porijeklo i mjesto odrastanja. Akademik Branko Fučić umro je 31. januara 1999. godine.

Branko Fučić je za svog života objavljivao članke, studije, recenzije, osvрте i prikaze. Njegovu bibliografiju napisali su dvojica mladih historičara Ivan Botica i Tomislav Galović, pod naslovom *Iz rada na cjelokupnoj bibliografiji Branka Fučića* (161-

169). Autori su pobrojali 372 bibliografske jedinice, izašle u sedamdesetak godina bavljenja naučnim radom. Njihov rad bio je težak zadatak, s obzirom na to da je Fučić objavljivao djela u više različitih država. Prvi Fučićev rad izašao je 1936, a posljednji 2008, dakle nakon njegove smrti. Botica i Galović uočavaju "tri vala" objave Fučićevih radova. Između 1936. i 1945. objavljuje djela poetskog i pjesničkog karaktera. Taj period autori nazivaju mladenačko-pjesničkim. Drugi Fučićev stvaralački period jeste naučna faza u kojoj dominiraju teme iz historije umjetnosti, a traje između 1946. i 1964. godine. Upravo u tom periodu odbranio je svoju doktorsku tezu i objavio prvu samostalnu knjigu *Istarske freske*. Treći i zadnji val u njegovom naučnom radu, po broju radova najveći, jeste glagoljaški, koji se proteže od 1980. pa sve do njegove smrti 1999. godine. U tom periodu objavio je djela *Glagoljski natpisi*, *Apsyrtydes*, *Kulturno-povijesni putopis po otočju Cresa i Lošinja*, kao i monografiju *Vincent iz Kastva*. Akademik Branko Fučić u najvećoj mjeri obrađivao je teme iz historije umjetnosti, bavio se slavistikom/kroatistikom, a u radovima se osvrtao i na arheologiju, etnologiju, gastronomiju i književnost.

Rubrika ARS HISTORIAQUE započinje prilogom Alenka Klemenca *Habemus artificem (Iz pisem Branka Fučića Francetu Steletu)* (177-202), u kojem autor izlaže zanimljive detalje korespondencije između Branka Fučića i njegovog mentora i prijatelja profesora Francea Stelea (1886-1972), koja se odvijala uglavnom u vezi s Fučićevom doktorskom disertacijom *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u Istri*. U radu Pavuša Vežića *Tri romanička trikonhosa* (213-230) autor povezuje i analizira morfološke i stilske odlike Crkve sv. Krševana kod Glavotoka na Krku, Crkve sv. Nikole u Prahuljama ispred

Nina i Crkve sv. Tome kod Vrsi nedaleko od Nina, utvrđujući njihovu nesumnjivu pripadnost romaničkoj arhitekturi. Koristeći se analizom samostanskog kompleksa u Portu i ostataka Crkve sv. Apolinara, Marijan Bradanović u radu *Graditeljstvo Dubašnice u razdoblju renesanse* (231-254) dokazuje kako je romaničko graditeljstvo Krka preko krčkog Šotoventa prodrlo na otok Cres. Vremenom su se uloge zamijenile, tako da su umjetnički obrasci s otoka Cresa u vrijeme renesanse živo utjecali na širenje novog stila na otoku Krku. Rad Janeza Hoflera *Grafične predloge v srednjeveškem stenskem slikarstvu Istre* (265-280) daje značajan doprinos proučavanju istarskog srednjovjekovnog zidnog slikarstva, izučavajući grafičke predloške kojima su se koristili onovremeni istarski slikari. Jedan od primjera ovog zidnog slikarstva, rađenog po uzorima anonimnih njemačkih i nizozemskih bakrorezaca XV stoljeća, jeste Crkva sv. Marije na Škriljinah kod Berma (Vincent iz Kastva, 1474). Ikonografskom analizom zidnih dekoracija i datacijom nastanka Crkve sv. Martina u Svetom Lovreču Paznenatičkom bavi se Nikolina Maraković u radu *Zidne slike u crkvi sv. Martina u Svetom Lovreču (Istra): nove spoznaje na tragu Fučićevih opažanja* (281-316). Postanak Crkve sv. Martina autorica stavlja u rani srednji vijek, tačnije u polovinu XI stoljeća. Maraković smatra da zidne dekoracije apsida i arhitektonsku koncepciju gradnje Crkve sv. Martina treba pripisati ranoromaničkom slikarstvu i arhitekturi, odnosno otoskom i postotonskom stilu, kao i bizantskim utjecajima, zaključivši da se "bizantizam" lovrečkih fresaka pojavljuje preplitanjem različitih stilova na prostoru sjeveroistočne Italije, Austrije i Njemačke, a na kojemu su istarski slikari nalazili uzore. U radu Milana Pelca "*Insipiens*" iz Berma i poganska simbo-

lika u srednjovjekovnoj kršćanskoj ikonografiji - hrvatski primjeri (337-354) prikazano je novo tumačenje simbolike freske s likom zagonetnog bradatog muškarca s klasjem i tikvom na glavi u Crkvi sv. Marije, za kojeg su neki istraživači tvrdili da predstavlja insipiens ili bezumnika. S obzirom na raširenost paganskih kultova na području Istre i šireg regiona, Pelc ikonografskom analizom zaključuje da je riječ o Sporyšu, mitskom zaštitniku žetvene plodnosti. On povlači paralelu između Sporyša i "zelenog čovjeka" paganskog božanstva koji je inkorporiran u hrišćansku ikonografiju. Posljednji prilog u rubrici ARS HISTORIAQUE Branko Fučić i *ikonografija prozorska ruža na župnoj crkvi Marijina Uznesenja u Omišlju* (375-390) autorice Marine Vicelja-Matijašić tretira pitanje ikonografske interpretacije reljefnih prikaza na prozorskoj ruži Crkve Marijina Uznesenja. Simbolička pozadina prozorske ruže tumači se kao borba Dobra, koje je predstavljeno u gornjem dijelu, i Zla u donjem dijelu reljefa.

U rubrici SLAVISTICA ET CROATISTICA prilog *Jezik hrvatskoglagoljskih natpisa i grafita* (407-423) autora Milana Mihaljevića i Sandre Sudec prikazuje kapitalno djelo Branka Fučića *Glagoljski natpisi*, propitujući glasovne, morfološke, sintaktičke i leksičke karakteristike svih pisanih spomenika zabilježenih u Fučićevoj sintezi. Zanimljiv rad Olge Akimove *Glagoljski kulturno-povijesni mitologemi u europskom kontekstu* (457-466) tiče se pitanja povezivanja glagoljaške kulture i pismenosti s djelovanjem sv. Jeronima iz V stoljeća od strane hrvatskih glagoljaša, usljed krajnje negativnog stava Katoličke crkve prema braći Ćirilu i Metodu. Takve mitske konstrukcije živo su utjecale na razvitak ideje o antičkim i ranohrišćanskim korijenima Hrvata u Dalmaciji, što će kasnije doseći mnogo šire okvire u

legendama o braći Čehu i Lehu. Akimova zaključuje da je najveći doseg ovakvih konstrukcija upravo sakralizacija glagoljice u Katoličkoj crkvi i s tim u vezi blaži stav Papske kurije prema narodnom bogoslužju s ciljem crkvenog ujedinjenja. Porijeklo legende o svetom Antunu opatu i njenu ukorijenjenost na srednjovjekovnim prostorima Istre i Hrvatskog primorja istražuje Vesna Badurina-Stipčević u radu *Legenda o svetom Antunu opatu u hrvatskoglagoljskoj književnosti (467-474)*. "Legenda iz Patrasa" o sv. Antunu, napisana na latinskom jeziku, zabilježena je u glagoljskim brevijarima XIV i XV stoljeća. Izvorno je grčke provenijencije iz IV stoljeća, napisana rukom aleksandrijskog biskupa Atanzija. U zajedničkom radu autora Marka Rimca i Ivana Botice *Hrvatska ćirilica u glagoljskim matičnim knjigama zapadno od Krke (521-550)* možemo dobiti uvid u istraživanje raširenosti ćirličnog pisma u dominantnom glagoljaškom prostoru zapadno od rijeke Krke. Koristeći se arhivskim materijalom, odnosno matičnim knjigama Zadarske nadbiskupije i Ninske biskupije, autori pronalaze ćirlično pismo u malom obimu, s vrlo kratkim zapisima. Najveći utjecaj na ćirličnu pismenost na tom glagoljaškom prostoru širile su susjedne osmanske vlasti kao i lokalni hrišćani, svećenici i laici.

Rubriku EPIGRAPHICA GLAGOLITICA FUČIĆIANA čini niz radova u kojima se prikazuje doprinos Branka Fučića razvoju znanja o glagoljaškim spomenicima na prostoru Istre, Kvarnerskih otoka i šire regije. U spomenutoj rubrici priloženi su

radovi: Anice Nazor, Tanje Kuštović, Borisa Kuzmića, Vladimira Sokola, Lade Prister, Blaženke Ljubović i Vaclava Čermaka. Rad Maje Pasarić *Višeslojna kulturološka predodžba ovce u putopisu Apsyrtides Branka Fučića (693-708)* u rubrici ETHNOGRAP-HICA ET ALIA kraći je osvrt na kontekst u kojima se spominje ova životinja i njeno značenje za historijsko i kulturno naslijeđe Cresko-lošinjskog otočja. U posljednjoj rubrici SCIENTIAE AUXILIARES HISTORIAE ET ALIA u radu *Latinska epigrafija otoka Krka od IX do XII. stoljeća. Prilog kontekstualizaciji novopronađenog natpisa u gradu Krku (73-758)* autorice Mirjane Matijević-Sokol prikazan je pregled predromaničke epigrafske baštine pisane latinskim jezikom na otoku Krku, uz analizu novootkrivenog natpisa koji pripada Crkvi sv. Ivana iz XII st.

Spomenica Branku Fučiću, širinom tema, velikim brojem radova i kvalitetnim naučnim pristupom otvorila je niz historiografskih, arheoloških, etnoloških, paleografskih i filoloških pitanja. Veći broj raznovrsnih radova utjecao je na kvalitet, ali to nije promijenilo sveukupan pozitivan dojam o naučnim dosezima ove publikacije. Nadamo se da će sadašnje kao i buduće generacije naučnih radnika imati želje da nastave ispitivanje započetih diskusija ili da prošire saznanja o priloženim temama. Takvim pristupom sjećanje na život i djelo akademika Branka Fučića ostat će trajno ■

Senja Mahinić

Горан Ж. Комар, *Ћирилична документа Дубровачког архива, Прилози историји свакодневног живота на тремеђи Дубровника, Требиња и Новог, 1504-1795. Херцег-Нови: Друштво за архиве и повјесницу херцеговску, Друго допуњено издање, 2011, 501 стр.*

Poznato je da je ćirilčno pismo slaven-sko pismo koje je u upotrebi još od ranog srednjeg vijeka. Sa svojim različitim varijantama udomaćilo se i na širem prostoru jugoistočne Evrope. Bez obzira na vlastodršce na Balkanu, tokom povijesti ćirilčno pismo je egzistiralo u službenim korespondencijama različitih nivoa vlasti. Tako je bilo i u dubrovačkoj kancelariji. Dolaskom Osmanlija stanje je ostalo nepromijenjeno. Čak su i kancelarije centralne osmanske vlasti izdavale i dokumente ćirilskim pismom. Postoje, npr., ćirilski fermani koji se tiču Dubrovnika sve do 20-ih godina 16. stoljeća.

Proučavanje ćirilskih dokumenata iz Dubrovačkog arhiva (službeni naziv: Državni arhiv u Dubrovniku) seže još u sredinu 19. stoljeća. Većina objavljenih i analiziranih isprava u narednom periodu odnosila se na srednjovjekovnu historiju, dok su dokumenti koji se odnose na kasniji period neopravdano ostavljani po strani. To svakako nije bio odraz njihovog značaja, nego rezultat činjenice da su se istraživači više fokusirali na izvore pisane latinskim, talijanskim ili osmansko-turskim jezikom.

Premda po stručnom zvanju nije historičar, Goran Ž. Komar svojim predanim arhivskim radom i istraživanjima na prilično zapostavljenim dokumentima pokazuje

na koji način čovjek svoju ljubav i znatiželju prema prošlosti može pretvoriti u konkretnu djelatnost od koje će koristiti imati i profesionalni historičari.

Posljednji u nizu poduhvata navedenog istraživača je drugo dopunjeno izdanje knjige ćirilčnih dokumenata iz Dubrovačkog arhiva, a koja obuhvataju period od 1504. do 1795. godine. I ova knjiga potvrđuje upotrebu ćirilskog pisma u korespondencijama nižih nivoa osmanskih, dubrovačkih, mletačkih i dr. vlasti sve do kraja 18. stoljeća.

Kako i sam autor u predgovoru ovog izdanja ističe, dokumenti su najvećim dijelom izvještaji Nika Mihovog Kuveljića dubrovačkoj vladi nastali u periodu između dva rata, Kandijskog (1645-1669) i Morejskog (1684-1699), kao i u vremenu Morejskog rata. Niko Kuljević je, ustvari, nastavio rad svog oca, koji mu je tokom 1676. godine, a i ranije, diktirao svoje iscrpne izvještaje.

Knjiga zbornik raznovrsnih dokumenata koja je pred nama podijeljena je na osam obimom nejednakih cjelina.

Prva cjelina (6-17) odnosi se na ćirilska pisma upućena dubrovačkoj vladi u periodu od 1602. do 1662. godine (nerazvrstana građa). Sadrži ukupno deset dokumenata koji se odnose na trgovačke tokove na tro-

međi, prijepisku između lokalnih osmanskih službenika i dubrovačkog kneza i vlastele, te na oštru ratnu prijepisku Omerage Begzadića s dubrovačkim knezom i vlastelom.

Druga cjelina (17-27) odnosi se na ćiril-ska pisma dubrovačke kancelarije raznim osmanskim predstavnicima vlasti u periodu od 1640. do 1696. godine (nerazvrstana građa). Sadrži ukupno devet dokumenata iz kojih se, između ostalog, vidi zavidan nivo razvijenosti dubrovačko-osmanskih odnosa.

Treća cjelina (27-107) nosi naslov: *Varie lettere de comandante e capitani turchi delle limitrofe provincie scritte in serviano con alcune copie in Illiricio dal an 1699, fo. LX, No 1984 A*. Sadrži ukupno stotinu i jedan dokument raznovrsne tematike. Između ostalog, na ravni osmansko-dubrovačkih prijepiski, mogu poslužiti za obogaćivanje saznanja iz svakodnevnog života u vezi s pokušajem izbjavljenja iz zatvora, poslovanja sirom, rješavanja pljački, darovanja radi zadržavanja prijateljstva, podučavanjem dubrovačke djece turskom pismu, o vraćanju roditeljima izgubljene djece i drugim temama.

Četvrta cjelina (108-135) nosi naslov *Varie lettere de comandante e capitani turchi delle limitrofe provincie scritte in serviano con alcune copie in Illiricio dal an 1699, fo. LX, No 1984 B*. Sadrži ukupno trideset i četiri dokumenta. Među njima je i jedan vrlo zanimljiv dokument iz oktobra 1650. godine u kojem se detaljno opisuje događaj i postupak podmićivanja osmanskog zvaničnika u Novome od strane Miha Kuveljića.

Peta cjelina (136-177) identičnog je naslova kao i prethodne dvije, uz napomenu da je riječ o skupini C. Sadrži ukupno trideset i jedan dokument. Jedan od dokume-

nata odnosi se na tešku situaciju u Dubrovniku nastalu nakon razornog zemljotresa 1667. godine i pokušaj slanja pomoći od strane novskih glavara. Osim toga, u ovoj cjelini nalazi se nekoliko prijepiski Nike Kuveljića s dubrovačkim knezom i vlastelom iz kojih se, između ostalog, može saznati ljutnja i bijes koji su vladali u osmanskim redovima na graničnim područjima prema Dubrovačkoj republici nakon poraza pod Budimom 1686. godine.

Šesta cjelina (138-333) nosi naslov *Lettere de comandanti e capitani turchi in serviano dalle limitrofe provincie ottomane dall' an. 1646 AD 1694, Fo. 54, No 1942*. Sadrži ukupno osamdeset i sedam dokumenata. Ovaj dio obiluje raznovrsnim izvještajima Mihe Kuveljića dubrovačkom knezu i vlasteli. Tu su izvještaji o kugi koja je pogodila Novi i okolinu 1647. godine, ali i o magiji koju izvode svi stanovnici bez obzira na vjersku pripadnost kako bi se oslobodili te bolesti, o mletačkom zauzeću Klisa 1648. godine, o svrgavanju sultana Ibrahima I 1648. godine, o namjerama i kretanju bosanskog namjesnika i slično. Zanimljivo je da nekoliko puta potražuje svoju plaću iz Dubrovnika, te knjige za pisanje i tvrdi vosa za pečačenje pisama.

Sedma cjelina (333-490), ujedno i najobimnija, pod naslovom je *Lettere de comandanti e capitani turchi in serviano dalle limitrofe provincie ottomane dall' an. 1676 ad 1698, Fo. 53, No 1941*. Sadrži ukupno stotinu i devet dokumenata, s tim da se posljednji dokument nalazi pod naslovom *Testamenta notariae* i riječ je o oporuci dubrovačkog trgovca Hadži Jova Vitkovića, koji je živio u Dubrovniku. I u ovom dijelu nalaze se opširni izvještaji Mihe Kuveljića koje upućuje dubrovačkim vlastima obavještavajući ih o raznim prilikama i događajima iz svoje okoline. U dokumentu pod rednim brojem

313. vidi se da pisanje izvještaja preuzima Niko, sin Miha Kuveljića. S obzirom na to da je Miho Kuveljić svoj posljednji izvještaj u okviru navedenog fonda Dubrovačkog arhiva napisao 28. augusta 1676. godine u teškom zdravstvenom stanju, što je vidljivo i iz načina pisanja pojedinih riječi, a da sljedeći izvještaj piše njegov sin Niko 24. oktobra 1676. godine, u kojem spominje pokojnog oca, jasno je da je Miho Kuveljić preminuo između ta dva datuma. Niko Kuveljić je identičnim putem nastavio posao svog oca. Njegovi izvještaji pred Morejski rat i u toku samog rata su dragocjeni. Osim što donose podatke o stanju u neposrednom susjedstvu Dubrovačke republike, u nekoliko navrata piše i o stanju u drugim dijelovima Bosanskog ejaleta. Tako su, npr., uočljivi podaci o namjerama bosanskih namjesnika za obnovom popaljenog Sarajeva nakon pohoda princa Eugena Savojskog ili o radosti novskih Vlaha, Brđana, Crnogoraca i Albanaca zbog uspjeha carske vojske u Bosni.

Osma cjelina (491-492) sadrži samo jedan dokument iz februara 1702. godine. Riječ je o jednom ugovoru o zavještanju između sestara Anđe i Jane Kuveljić, novskih sudita porijeklom iz Dubrovnika, s jedne, i manastira Savina, zastupanog po ocu Simeonu Tro(po)viću, s druge strane.

Na kraju, deveta cjelina (493-494) nosi naziv *Lettere di diversi corrispondenti de Cursola, Spalato. Cattaro e da vari altri luoghi della Dalmazia dall' anno 1608. al 1699, No 2072, Fo LXVII*. Sadrži samo jedan dokument iz augusta 1774. godine u kojem risanski kapetan Petar Korda potražuje svoj dug od "rođaka" Balda Velikoga.

Između korica ovog svojevrsnog zbornika objavljene arhivske građe nalazi se još i kratak rezime, registar ličnih imena i topo-

nima. Na mnogim mjestima dati su faksimili transliteriranih dokumenata. Potrebno je istaći da bi ovo izdanje bilo potpunije uz nešto širi predgovor i sadržaj koji nije uvršten.

Analizom preko tri stotine navedenih dokumenata moguće je baviti se iz različitih naučnih uglova. Za osmaniste će biti važna potpunija rekonstrukcija historijskih odnosa iz 17. i 18. stoljeća između Osmanjske države odnosno Bosanskog ejaleta s jedne, i Dubrovačke republike, Mletačke republike i drugih susjeda s druge strane. Osim toga, sada je moguće predstaviti i jasniju sliku svakodnevnog života i prilika na tromeđi Dubrovnik, Boka i Trebinje. Nadalje, navedeni dokumenti otvaraju prostor za popunjavanje praznina u vezi s Kandijskim i Morejskim ratom, te periodom između ta dva rata. Također, susrećemo se s nizom imena trgovaca, aga, begova, kapetana, namjesnika, defterdara, serdara, emina, muselima, kadija, janjičarskih čorbadžija, dizdara i drugih službenika u okviru Bosanskog ejaleta, što pruža dodatne mogućnosti na putu rekonstrukcije pojedinih segmenata navedenog razdoblja u bosanskoj povijesti.

Na kraju, ovaj iscrpljujući poduhvat Gorana Ž. Komara naučnim radnicima nudi bogat materijal za produbljivanje historijskih saznanja iz 17. i 18. stoljeća, a širokoj čitalačkoj publici dokumentarno štivo na osnovu kojeg mogu zamisliti sliku o životu, radu, djelatnostima, ratovanju, pregovorima, pljačkama, zemljotresima, otmicama, trgovini, špijunaži, darivanjima, prijateljstvu u nekim prošlim vremenima ■

Sedad Bešlija

M. Hakan Yavuz & Peter Sluglett (eds.), *War & Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*. Salt Lake City: The University of Utah Press, Utah Series in Middle East Studies, 2010, 610 pp.

Nakon što je 2010. godine organizirana Konferencija o Berlinskom kongresu, ključnom momentu redefiniranja osmanskog prisustva na evropskom kontinentu, započeti četverogodišnji Projekt turskih studija na Univerzitetu Utah u Salt Lake Cityju nastavljen je prošlogodišnjom Konferencijom o balkanskim ratovima 1912-1913. godine, te ovogodišnjom Konferencijom o Osmanskom carstvu u Prvom svjetskom ratu, koja je održana u Sarajevu. Pred sobom danas imamo prvu u nizu knjiga koje su objavljene ili će biti objavljene unutar ovdje već spomenutog projekta. Knjiga *War & Diplomacy* rezultat je dobro osmišljenog dugoročnog projekta, a reakcije na njeno objavljivanje već su prisutne u skoro svim zemljama čije se prošlosti ova knjiga u svojim pojedinim segmentima dotiče. Ni Bosna i Hercegovina nije izuzetak u tom slučaju, jer su zabilježene pozitivne reakcije u bosanskohercegovačkoj javnosti.¹

Urednik knjige M. Hakan Yavuz, profesor političkih nauka na Univerzitetu Utah u Salt Lake Cityju, opredijelio se za pristup istraživanja faktora koji su uzrokovali nestanak Osmanskog carstva tako što vodeće svjetske ličnosti u ovoj oblasti okuplja oko projekta stvarajući na taj način impre-

sivan akademski forum za predstavljanje i raspravljanje najnovijih istraživanja. U tom smislu knjiga o kojoj govorimo generalno je usmjerena na područja Balkana, Anadolije, Kavkaza i Bliskog istoka, odnosno Levanta. Svako od navedenih područja imalo je značajnu ulogu u jednoj od faza nestanka Osmanskog carstva, što je zapravo osnovno pitanje na koje cjelokupni projekt traži odgovor; pod kojim okolnostima, kako i zašto je došlo do nestanka Osmanskog carstva, odnosno koji su sve faktori utjecali na formiranje Republike Turske.

Generalno, knjiga je podijeljena u četiri tematska dijela, međusobno povezana, a ipak dovoljno različita da bi se mogli čitati i kao zasebne cjeline. Pored toga, sadrži uvod i na kraju rječnik često korištenih, a široj javnosti slabije poznatih termina, zatim hronologiju osmanske historije 19. stoljeća, bibliografiju, popis autora te odličan indeks. Svoje pozitivne komentare na knjigu dali su profesori nekoliko američkih univerziteta (Indiana University, Stanford University, University of Wisconsin-Madison) te i sada aktivni učesnici političkog i diplomatskog života Republike Turske.

Prvu cjelinu o evropskoj diplomatiji i isključivanju osmanskog "drugog" čine radovi koji tretiraju pitanje transformacije Carstva na dva načina, kroz ratove i reformske zahvate. Zatim slijede radovi koji

¹ Fikret Karčić, "O početku kraja Osmanskog carstva", *Oslobođenje*, 26. maj/svibanj 2012, 36.

raspravljaju o pitanju politike evropskih sila o ravnoteži moći, odnosno osmanskom potragom za stabilnošću i rješenjem kriznih problema, Bizmarkovoj politici prema Osmanskom carstvu te dugoročnim uzrocima nestabilnosti na Balkanu, kao i diskutabilnim korjenima savremenih problema s kojima se suočava ili ne suočava međunarodna javnost kao što je pitanje etničkog čišćenja, genocida ili pitanje humanitarnog intervencionizma, kakvih slučajeva ima u savremenom dobu na prostora gdje se nekada teritorijalno prostiralo Osmansko carstvo.

Berlinski kongres je svojim odlukama, navode u uvodu urednici knjige, legitimirao nacionalne države na principima etničke homogenizacije i etničkog suvereniteta uspostavivši na taj način princip koji je na Balkanu pokrenuo barem dvostrani proces odvijanja događaja. S jedne strane, tekao je proces izgradnje, teritorijalnog i institucionalnog širenja balkanskih nacionalnih država, što je za posljedicu imalo otvaranje drugog procesa – borbe za opstanak vjerskih i etničkih manjina kao i temeljitu izmjenu demografske strukture Balkana. U tom smislu se u drugom dijelu knjige nalaze tekstovi o otporu muslimanskog i pravoslavnog stanovništva odlukama Berlinskog kongresa, izgradnji institucija lokalne uprave u Srbiji (primjeri Niša, Toplica, Vrnja i Pirota), odnosu britanske diplomatije prema Bosni i Hercegovini, zatim rađanju nacionalnih ideja kod muslimana u Bosni i Hercegovini te odnosima među stanovništvom u Crnoj Gori kao i ponovnom otvaranju pitanja Makedonije. Na ovaj način su predstavljeni svi značajniji ishodi berlinskih odluka na odnose na Balkanu.

U istom duhu analize berlinskih odredbi i njihovih posljedica sažeti su i tekstovi u trećem dijelu, koji, za razliku od prethod-

nog, fokus interesovanja sa Balkana prebacuje na istočnu Anadoliju, gdje je krajem 19. stoljeća otvoreno još jedno veliko političko žarište čije se posljedice osjećaju i danas. Tekstovi govore o obrascima sukoba koji su izbili na rečenom području pred izbijanje osmansko-ruskog rata, odnosnu sultana Abdulhamida prema Armenima, modelu osmanske prakse usmjerene prema pobunjenicima i njihovim akcijama kao i o odnosu sultana Abdulhamida prema istočnoanadolskim plemenima. Ovim primjerima predstavljeni su tematizirani problemi u njihovom cjelokupnom obimu, što ne daje povoda pojednostavljenim i proizvoljnim tumačenjima. Naprotiv, pokazuje se zapravo koliko su kompleksni odnosi proizvedeni pojedinim modelskim odredbama Berlinskog kongresa udarili temelje dugoročnoj nestabilnosti regiona te koliko su, kao preteča, utjecali na odnose između Turaka i Armena, čije nesporedne, nerazumijevanje i ignoranciju kao ozbiljan regionalni političko-diplomatski problem vidimo i u savremenim odnosima između Republike Turske i Armenije.

U odnosu na prethodne dijelove knjige, četvrti dio se razlikuje po tome što je tematski jedinstven, a prostorno zahvata područja Balkana i Kavkaza. Navedenim regionima za ovaj period karakteristično je ogromno mijenjanje demografske slike, što je najbolje pokazao svojim radom Justin McCarthy, autor odranije poznat bosanskohercegovačkoj akademskoj javnosti, koji govori o «ignorisanju naroda» u slučajevima posljedica odluka Berlinskog kongresa. I na ovom primjeru se vidi koliko neznanje političkih elita ili njihovih pojedinih predstavnika koji donose velike odluke može negativno utjecati na živote običnih ljudi, ali i čitavih zajednica, naroda. I na drugim primjerima sa Balkana i Kavkaza

predstavljani su konkretni problemi odnosa među različitim etničkim zajednicama, njihova sukobljavanja i reakcije na odluke Berlinskog kongresa (primjeri masakra u Rodopima).

Od ukupnog broja tekstova u ovoj knjizi (18) za pitanje bosanskohercegovačke historije izdvojili bismo dva koji direktno govore o Bosni i Hercegovini. «The Ottoman Wrong Horse?: The Question of Bosnia and Herzegovina in the Last Phase of the Eastern Crisis» autora Edina Radušića i «The Berlin Treaty, Bosnian Muslims and Nationalism» autora Aydina Babune. Pored navedenih, Bosna i Hercegovina je sastavni dio, istina, u manjem obimu, i drugih radova kao što su radovi autora Mujeeba R. Khana ili Justina McCarthyja, autora koji su bosanskohercegovačkoj znanstvenoj publici poznati već dugi niz godina.

Osnova rada Edina Radušića, docenta na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, jeste analiza britanske politike prema Osmanskom carstvu, odnosno Bosni i Hercegovini u vrijeme Istočne krize, gdje se, odmah na početku rada, kristaliziraju dva pravca britanske politike: prvi, od početka sukoba 1875. do potpisivanja preliminarnog Sanstefanskog mirovnog ugovora, i drugi, od Sanstefanskog mirovnog ugovora do Berlinskog kongresa. Navadne dvije faze u britanskoj politici prema Bosni i Hercegovini u potpunosti su suprotne jedna drugoj. Naime, u prvoj fazi Velika Britanija snažno zagovara teritorijalni integritet Osmanskog carstva i Bosne i Hercegovine unutar njega uz insistiranje na unutarnjem reformskom kursu, dok s druge strane, u drugoj fazi fokus britanske politike postaje očuvanje osmanskog prisustva na moreuzima, odnosno udaljavanje Rusije od tog dijela teritorija jugoistočne Evrope. Za postizanje tog većeg cilja, Velika Britanija se

odriče «periferije» – Bosne i Hercegovine u korist Austro-Ugarske monarhije. Detaljnom analizom unutrašnjopolitičke situacije, odnosa u Bosni i Hercegovini, ali i analizom međunarodnih odnosa u cjelini – a sa britanskom politikom uvijek u fokusu naspram Osmanskog carstva – Edin Radušić predstavlja jednu od politika tako što pokazuje njena temeljna opredjeljenja, pravce djelovanja, ciljeve i devijacije, odnosno odstupanja u konkretnom slučaju – Bosne i Hercegovine 1878. godine. Na kraju je, dakako, naglašavajući značaj odluka Berlinskog kongresa za Bosnu i Hercegovinu u političkom, ekonomskom i kulturno-civilizacijskom pogledu, dao i ocjenu britanske politike koju smatra «djelimično uspješnom» jer se na konkretnom primjeru i rezultatima ta politika pokazala suprotnom u odnosu na prethodno temeljno vanjskopolitičko opredjeljenje Velike Britanije.

U drugom radu Aydın Babuna, profesor Bosfor univerziteta u Istanbulu (Boğaziçi Üniversitesi), generalno raspravlja o pitanju Berlinskog mirovnog ugovora, bosanskim muslimanima i nacionalizmu, odnosno izrastanju nacionalnih ideja unutar ove zajednice, teme koja, osim bosanskohercegovačkih, zaokuplja pažnju i drugih historičara. Nakon uvodne teorijske rasprave o nacionalizmu, odnosno o idejama definiranja nacionalnih zajednica, Babuna dalje u tekstu postavlja pitanje odnosa berlinskih odredbi prema bosanskim muslimanima – reakcijama osmanske vlade, dodatnim pregovorima za definiranje njihova statusa, političkim strukturama koje se tek počinju razvijati kao i odnosima bosanskih muslimana prema procesima modernizacije koji su već bili započeti u kasnoosmanskom periodu. Nadalje je, utvrđujući postojanje novih institucija nakon Berlinskog kongresa, analizirao odnos bosanskih muslimana

sa Zemaljskom vladom, odnos prema nacionalnim idejama kod drugih zajednica, unutarmuslimanske odnose i sukobljavanja na nivou između već formiranih elita i nižih društvenih slojeva dajući na taj način zaokruženu cjelinu preglednog karaktera o bosanskim muslimanima na kraju 19. i početku 20. stoljeća. U zaključnom dijelu je, pokušavajući ustpostaviti jednu vrstu tipologije odnosa o kojima je raspravljao, spomenuo i značajno pitanje, i danas toliko aktuelno, odnosa muslimana prema državi (generalno), ali i Bošnjaka prema Bosni i Hercegovini (konkretno).

Naš odnos prema ovoj knjizi za ovu priliku fokusirao se ipak samo na dva rada

u kojima je pitanje Bosne i Hercegovine otvoreno na direktan način. One dijelove knjige koji povremeno problematiziraju bosanskohercegovačku temu unutar drugih, širih tematskih opredjeljenja autora također najsrdačnije preporučujem. Jednako onoliko koliko se radujem činjenici da se u svjetskim akademskim okvirima o Bosni i Hercegovini argumentovano raspravlja kao i da se bosanskohercegovački glas čuje konkretnim primjerima. Sve navedeno, uz činjenicu da je ova knjiga adresirana širokom krugu čitalaca, dovoljno govori o njenoj vrijednosti ■

Amir Duranović

Hana Younis, *Al-hayat bayn al-šarq wa al-garb – Al-Hayat al-yawmiyyah lin-nas fi Sarayifu fi nahayati al-qaen al-tasii ašer (Život između Istoka i zapada - Svakodnevni život u Sarajevu pred kraj osmanske uprave)*. Sarajevo: Kulturni centar "Kralj Fahd", preveo Kenan Musić, 2012, 272 str.

Gotovo neprimjetno iz štampe je izašla knjiga *Život između Istoka i zapada (Svakodnevni život u Sarajevu pred kraj osmanske uprave)* autorice Hane Younis. Bezrazložno stidljivo, ova je knjiga javnosti pokazana na jednom sarajevskom ljetnom štandu knjiga i samo zbog vidnog interesa turista iz arapskog svijeta koji ovog ljeta u većem broju posjećuju Sarajevo ona je i domaćim posjetiteljima postala interesantna. Knjiga je prevedeni magistarski rad Hane Younis, istraživača na Institutu za istoriju u Sarajevu, koji je 8. aprila 2007. godine odbranila na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu pod naslovom „Svakodnevni život u Sarajevu u doba Topal Osman-paše 1861-1869. godine“.

Knjiga je podijeljena u deset poglavlja. Prvo i ujedno uvodno poglavlje jeste kratka historija Sarajeva, a potom slijede: Prostor privatnog, Porodica, Brak, Odijevanje, Ishrana, Zdravstvo, Druženje i zabava, Svakodnevni problemi i Prirodne nepogode. Na kraju je dat Zaključak, Bibliografija korištene građe, literature i časopisa, te indeksi. Već prema naslovima poglavlja da se primijetiti da je knjiga pisana na tragu novijeg pravca u historiografiji koji se definira kao historija mentaliteta, antropološka historiografija ili novija historija, čiji predmet istraživanja nije neki međašnji događaj iz historije poput ratova, buna, prikaza neke institucije, ili pak život poznate ličnosti, već ono što se dešavalo iza te scene, život

običnog čovjeka čije ime i prezime nije suštinski važno, ali koji živi svoj skromni život pojedinca i člana društva. U tom smislu, ovaj rad predstavlja značajan doprinos istraživanju života u Sarajevu, jer do sada nemamo ovakvih istraživanja, iako je o Sarajevu dosta pisano. Metodološki pristup primijenjen u radu zahtijeva ne samo različite metode unutar jedne naučne discipline nego multidisciplinarni pristup, a u konkretnom slučaju radi se o historiji, sociologiji, psihologiji, antropologiji i sl. Sve su to razlozi ocjeni da rad zaslužuje našu dodatnu pažnju i poštovanje, a pogotovo jer je rezultat mladalačkog istraživačkog duha koji se ne miri s dostignutim i koji uz respekt sa već istraženim i napisanim pokazuje naučnu i istraživačku odvažnost i hrabrost. Valjda takva istraživačka mladost treba i biti!

Treba istaći da je historiografija mentaliteta ili antropološka historiografija u razvoju kod naših istočnih i zapadnih susjeda. I dok su oni ostvarili neke pomake u istraživanjima svakodnevnog života nekih perioda historije, dotle kod nas još uvijek nema značajnijih naučnih istraživanja iz historije svakodnevnog života kako Sarajeva tako i Bosne i Hercegovine u cjelini. Stoga je ovaj rad značajan i s ovoga aspekta.

Vrijeme istraživanja ove radnje jesu zadnje decenije vladavine Osmanskog carstva na ovim prostorima. Taj period je vrlo važan, jer se u Sarajevu, kao multireligijskom centru Bosanskog ejaleta, dešavaju promjene na kojima će se intenzivirati susret Istoka i Zapada. Već tada su udomaćeni pojmovi *ala-turka* i *ala-franka*, koji odražavaju stanja duha, odnosa kultura, podjela i identifikacija, ali i susreta i međuprožimanja. Otvaranja konzularnih predstavništava i intenziviranje trgovine sa Zapadom umnogome su značili susretanje, navikavanje i više toleriranje

nego prihvatanje novog, a prema tradicionalnoj identifikaciji „stranog“. U političkom smislu ovo je relativno miran period u odnosu na prethodne decenije, ali na drugim poljima javljaju se novine. Čitaocu su date brojne informacije o gradnji puteva, uspostavi telefonskih linija, dolasku prve šivaće mašine, izgradnji pivare, otvaranju prve fotografske radnje ili otvaranju radnje za skidanje fleka. Iz sredstava Gazi Husrev-begova vakufa otvorena je prva muvekitšana – institucija za mjerenje tačnog vremena.

U ovom periodu otvorene su i prve dvije moderne bolnice, vojna i gradska bolnica u kojoj je bilo osigurano besplatno liječenje za građane, što predstavlja potpunu novinu u odnosu na liječenje kod hećima koji je čak vršio i manje operacije, odnosno berbera koji bi najčešće vadio zube ili liječio različite prijelome kostiju, a također je bilo rašireno i liječenje stravama i zapisima. Pored toga, građani su lijeka tražili i u drogerijama, a tada je otvorena prva moderna apoteka „Kod Lava“, koja je konkurisala radu staroj drogeriji porodice Papo. Čitalac knjige može zaključiti da je u ovom periodu susret novog i starog najmanje imao utjecaja na kulturu ishrane, što je razumljivo uzme li se u obzir da je riječ o značajnom utjecaju religije na kulturu ishrane njenih pripadnika, te da se radi o intimi života. Međutim, u istom omjeru se može izraziti i čuđenje pojavama koji se u radu navode kad su u pitanju sklapanja brakova, vanbračni odnosi, slučajevi (ne)plaćanja alimentacija i sl. Također su značajna i poglavlja koja govore o urbanizaciji, numeraciji kuća, dobijanju dozvola za gradnju, zatim o požarima i poplavama, organiziranju dobrovoljne vatrogasne službe, problemima sa psima lutalicama i sl.

U radu je korištena brojna neobjavljena građa pohranjena u arhivima i biblio-

tekama koje su autorici Hani Younis bili dostupni. Za ovakav vid istraživanja pored sidžila, deftera, te različitih dokumenata tadašnjih vlasti posebno su interesantni putopisi koji pišu o zatečenom stanju, kao i brojna arhivska građa pojedinih uglednih sarajevskih porodica. Ovaj istraživački projekt objavljen je na arapskom jeziku, a ne i na bosanskom, što čudi! Dobro je da je jedna ovakva knjiga objavljena na arapskom jeziku, s obzirom da je vrlo malo objavljenih radova domaćih autora o Bosni i Hercegovini na ovom jeziku, a od stranih autora čija smo djela imali priliku čitati možemo generalno reći da su radovi upitni sa stanovišta poznavanja stanja i činjenica. Nažalost, takvo je stanje bez obzira na višestoljetno prisustvo ovog jezika islama na ovom području, te religijske i naučne veze s arapskim jezikom. U tom smislu ističemo doprinos Kulturnog centra „Kralj Fahd“ u Sarajevu što je našao za važno da izdavački podrži projekt i objavi ovu knjigu, te na taj

način Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu približi čitateljstvu arapskoga govornog područja, a posebno saudijskog naroda koji je u nedavna vremena budno pratio situaciju u našoj zemlji. Treba spomenuti da se prevodilac na arapski jezik mr. Kenan Musić uspješno snalazio u iznalaženju brojnih termina, arhaizama koji se rijetko upotrebljavaju u savremenom arapskom jeziku, a koje je zahtijevao sadržaj knjige. Vjerujemo da će u tom smislu ovaj prijevod i zbog toga biti interesantan arabistima koji će o njemu dati svoj sud.

Na kraju, treba reći da ovu knjigu što prije treba objaviti na bosanskom jeziku, jer njen vrijedan sadržaj za nas u Bosni i Hercegovini i šire i dalje ostaje zaklonjen, a time smo uskraćeni za vrijedna znanja o nama i našem gradu. Nadamo se da će odgovorni prepoznati potrebu da knjiga doživi i bosansko izdanje ■

Mustafa Hasani

Safet Bandžović, *Iseljavanja muslimana Crne Gore u Tursku*. Knjiga 1, Podgorica: 2011, 260 str.

Sudjelujući u projektu Matice muslimanske Crne Gore – Podgorica o *Iseljavanju muslimana Crne Gore u Tursku u periodu 1878-1970*, Safet Bandžović je objavio prvi dio realizovanog projekta u knjizi *Iseljavanja muslimana Crne Gore u Tursku*. Tu je on unio niz bitnih stavova i činjenica iz svoje disertacije publikovane pod naslovom *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku* (Sarajevo, 2006, 773 str.), dopunivši još tekst nizom izvornih podataka kao i podataka prvenstveno

iz literature na bosanskom jeziku koja se odnosi na Crnu Goru. U dijelu knjige koja obrađuje razdoblje od 1877. do 1914. tretirano je iseljavanje stanovništva iz Crne Gore u osmanske dijelove Balkana. Pisac konstatuje da su nacionalne države na Balkanu “nastajale putem nasilja, pljačke i masovnih progona nepoželjnih etničkih i vjerskih zajednica, prije svega muslimana”. Progona muslimana do Berlinskog kongresa bili su, po ocjeni autora, u skladu s

dotadašnjom evropskom i balkanskom praksom, jer do tada muslimanska manjina nije bila dozvoljena ni tolerisana. On pri tome ne uzima u obzir utjecaj prosvijećenog apsolutizma na politiku habsburškog cara Josipa II, zatim utjecaja Francuske revolucije i procesa sekularizacije u Evropi. On ne spominje odnos Vuka Karadžića i Dositeja Obradovića prema muslimanima. Također, ispušta iz vida različit odnos Rusije prema svojim muslimanskim podanicima. Rezultat navedenog procesa bio je da je Berlinski kongres, kako to i autor navodi, priznanje nezavisnosti balkanskih država povezao s njihovim prihvatanjem principa nediskriminacije na vjerskim osnovama. Istina je, pak, da su ove odredbe jedva uvažavane i kršene u nedostatku nadzornih mehanizama. Inače, idealizacija je smatrati da su se za sve vrijeme osmanske uprave muslimani jednako tolerantno odnosili prema hrišćanima, budući da je u različitim razdobljima stepen ove tolerancije bio različit.

Pisac se najprije pozabavio položajem muslimana na području današnje Crne Gore od sredine 19. stoljeća, četovanjima Crnogoraca i pokrštavanjem muslimana, sukobima i teritorijalnim razgraničenjima početkom druge polovine 19. stoljeća, te dugotrajnim borbama oko Kolašina i Nikšića, koji su tek u crnogorsko-turskom ratu 1876-1878. bili nakon žestokog otpora osvojeni. Mađa je crnogorska vlast proklamovala da će njeni muhamedanski podanici biti izjednačeni u pravima s Crnogorcima i ubrzo ih proglasila "Crnogorcima islamske vjere", proces uklapanja u društveni život bio je vrlo spor. Nastojanje crnogorske vlasti da nacionalizuje muslimane nametanjem nošenja crnogorskih kapa, uvođenjem vojne obaveze za muslimane i obavezno školovanje njihove djece

izazvalo je revolt i poticalo iseljavanje. Čak i odredba da se mrtvaci drže 24 sata prije sahrane kod muslimana je izazivala pokret za iseljavanje. Crnogorska vlada malo je vodila računa o preuzetim obavezama u pogledu materijalnih interesa muslimana, pa su se Crnogorci iz krševitih krajeva naseljavali u područjima koja su napuštali muslimani. Pravci iseljavanja išli su ka Sandžaku, Kosovu, krajevima današnje Albanije i Bosni, rasipajući se od Tuzlanskog okruga do anadolskih sela u Maloj Aziji. Dolazili su u krajeve pod osmanskom vlašću koji su se nalazili u teškoj privrednoj situaciji. Oni su posebno u Sandžaku, a i u drugim dijelovima pod osmanskom upravom doprinosili pogoršavanju odnosa između pravoslavnih i muslimanskih seljaka, što je ubrzavalo iseljavanje Srba. Ovo, začudo, Bandžović smatra diskutabilnom tezom historičara Ejupa Mušovića.

U posebnoj dijelu knjige obrađen je *Prvi balkanski rat i demografska deosmanizacija Balkana*. Tu je uz prikaz priprema rata, stvaranja balkanskih država i kratak tok rata, konstatovano da je on bio izuzetno svirep. "Proklamovani ideali s kojima su balkanski saveznici krenuli u rat 1912. pretvorili su se ubrzo u pljačku, razbojništvo i "masakre" naroda Polumjeseca" u interesu "kulture Krsta". Autor ističe kako u tome nije zaostajala ni jedna od vojski balkanskih država. On navodi primjere brojnih stradanja civila, te posebno prisilno pokrštavanje od strane Crnogoraca u Plavu i Gusinju, kao i Albanaca u Peći i Đakovici. Nakon toga uslijedila je intervencija kralja Nikole da se nasilno prevedeni vrte svojoj vjeri. Ipak, tvrdnja autora da "balkanske hrišćanske države, kao i evropske sile nisu imale za cilj da samo Osmansko carstvo potpuno istisnu iz Evrope, već da zajedno s njim istisnu i muslimane" ispada pretje-

rana. Tome protivrječe i neki podaci koje sam autor donosi. Inače, pobjednici su se u Makedoniji susreli sa zadatkom asimilacije raznorodnog stanovništva uključujući muslimane i brojne pravoslavne hrišćane, a položaj kosovskih Albanaca ostao je trajno otvoren. Početkom jeseni 1913. otpočeo je proces iseljavanja iz novopripojenih krajeva Crne Gore. Dio muhadžira iz Sandžaka vratit će se u Bosnu i Hercegovinu odakle je i došao, dok će se drugi dio s kolonama novih sandžačkih muhadžira uputiti prema Anadoliji. U tome je sudjelovalo i muslimansko stanovništvo dijela Sandžaka koji je pripao Srbiji. Pisac usvaja ocjenu da su glavni uzrok migracionog kretanja bila nastojanja crnogorske države da po svaku cijenu održi i "smire" novozauzete krajeve, te da je muslimansko stanovništvo bilo potpuno nepripremljeno za život u novim prilikama. Iseljavanje je pratila i raznovrsna propaganda među kojima je i ona muslimanskog duhovništva da je "grehota i sramota Turčinu da živi pod upravom drugih naroda", te da to "vjerski zakon zabranjuje". Iseljavali su se pripadnici svih društvenih slojeva, a pravoslavne porodice u bescijenje su dobijale napuštenu zemlju.

Masovne migracije muslimana iz Crne Gore prestale su u julu 1914, a nakon toga je izbio i Prvi svjetski rat. Zbivanja tokom rata spominju se samo u nekoliko napomena, gdje se sumarno citiraju podaci iz literature. Tu se spominje kako su muslimani u Sandžaku s radošću dočekali austrougarske trupe, te da srpski izvori govore o nesebičnoj pomoći muslimana ovim trupama. Povlačenje austrougarskih jedinica, nakon pretrpljenih poraza, nakon 1914. pratilo je izbjeglištvo velikog broja muslimana iz Sandžaka. Događaji u toku rata svakako su se odrazili i na položaj muslimana u Sandžaku u poratnim vremenima,

pa je bilo neophodno da se u knjizi na to obrati određena pažnja. Inače, sam autor ukazuje da su se serije pogromaških akcija u Sandžaku, započete povlačenjem okupacionih trupa dalje nastavile, budući da su se vlasti prema tamošnjim muslimanima odnosile kao prema "Turcima" i poraženoj strani. Pisac je, koristeći literaturu, prikazao poslijeratne prilike u Sandžaku koji je "do 1924. bio pun hajduka i odmetnika". U njemu su bili privilegovani pravoslavni, a muslimani su bili građani drugog reda. On zaključuje da je politika vođena protiv muslimana u tim krajevima "imala za cilj da ih u potpunosti marginalizuje i prisili na iseljavanje". To se postizalo ekonomskim osiromašenjem, onemogućavanjem školovanja, rušenjem i pretvaranjem u magazine najmonumentalnijih džamija. Uz to napominje da su manjine u sjevernim dijelovima zemlje uživale manjinska prava, dok su one na jugu, zbog nepriznavanja albanskog, makedonskog i turskog jezika, bile u uvjetima opće nerazvijenosti u savim podređenom položaju.

U knjizi je dat i niz statističkih podataka koji govore o smanjenju broja muslimana u pojedinim srezovima Sandžaka u razdoblju između dva svjetska rata, što je bio rezultat masovnog iseljavanja. Tome je pogodovala velika ekonomska zaostalost, naslijeđena iz perioda osmanske uprave, o čemu pisac gotovo i ne govori, navodeći samo značajne podatke iz poratnog doba. On piše da nakon Prvog svjetskog rata u Sandžaku nije bilo "prosto ničega savremenog", a u međuratnom razdoblju ulaganja su bila više nego minimalna. Radikalno provedena agrarna reforma i njene posljedice bile su također podsticaj za iseljavanje. Mada su zvanični podaci o iseljavanju muslimanskog stanovništva nepotpuni i nesigurni, pisac ih je u knjizi prezentirao.

Iako su se režimi u Beogradu javno odricali da podstiču iseljavanje muslimana, autor zaključuje kako su oni bili zainteresovani da se što više muslimana, posebno Albanaca, iseli u Tursku. Dio muslimanskog stanovništva Sandžaka iseljavao se naročito nakon pokolja u Šahovićima 1924. godine i u istočnu Bosnu, jer je u Bosni i Hercegovini položaj muslimana bio povoljniji. U Turskoj su, po dolasku na vlast Kemala Atatürka, iseljenici iz Jugoslavije po pravilu upućivani u istočnu Anadoliju, gdje su

bile teške životne prilike. Kratko su skicirani jugoslavensko-turski diplomatski odnosi i pregovori o iseljavanju i citiran tekst konvencije parafiran 1938. o iseljavanju iz južne Srbije u Tursku, ali on nije bio ratifikovan, a njegovu realizaciju omelo je izbijanje Drugog svjetskog rata. Knjiga nema popisa izvora i literature, kao ni registara, niti rezimea na stranom jeziku ■

Dževad Juzbašić

Husnija Kamberović, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 283 str.

I pored značajnog napora historičara iz zemlje i inostranstva da što potpunije predstavljaju prošlost Bosne i Hercegovine i njenih stanovnika, ostale su brojne teme neobrađene, a bilo je i primjera "nenaučnog zastranjivanja" i utjecaja ideologije na zaključke pojedinih autora. Posebno treba naglasiti da su brojna pitanja iz bliže prošlosti Bosne i Hercegovine ostala po strani, što je uvjetovano nedostatkom osposobljenih istraživača i ranije prihvaćenom "historijskom distancom" kao kriterijem za kvalitetniju obradu naučnog problema. To je uz ograničenja vladajuće komunističke ideologije rezultiralo slabom obrađenošću historije Bosne i Hercegovine druge polovine 20. stoljeća.

Iako i sadašnja bosanskohercegovačka historiografija nije imuna na utjecaj ideologije (ili bolje reći ideologija), a more je i finansijski, konceptijski, metodološki i drugi problemi, u zadnjih nekoliko godina počelo se s relativno sistematičnim istra-

živanjem novije bosanskohercegovačke historije, a taj nimalo lahak zadatak silom prilika uglavnom je pao na mlađe istraživače. Također, pojavilo se i nekoliko vrijednih knjiga koje tretiraju različite teme iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća, napisanih od strane priznatih bosanskohercegovačkih historičara i historičarki.

Prof. dr. Husnija Kamberović je jedan od rijetkih već afirmiranih historičara koji se više od dvije decenije uspješno bave istraživanjem historije Bosne i Hercegovine u cijelom 20. stoljeću, što ga legitimira kao historičara koji ima kapacitet da napiše prijeko potrebnu sintezu tog razdoblja. Pored navedenih nedostataka, nepostojanje kvalitetnih sinteza bosanskohercegovačke historije značajan je nedostatak, posebno u smislu približavanja njenih rezultata široj javnosti. Gledano iz bosanskohercegovačke perspektive, Husnija Kamberović se bavio i bavi širokom lepezom tema iz političke, socijalne, ekonomske i drugih aspekata

historije Bosne i Hercegovine, mada bi se moglo reći da mu zadnjih godina historija istaknutih pojedinaca i elita u bošnjačko-muslimanskom korpusu postaju draža od drugih tema. Vremenski raspon obrađivanih tema također mu je širok, i tiče se devetnaestog i dvadesetog stoljeća bosanskohercegovačke historije, mada opet treba naglasiti da posljednjih godina dominiraju teme iz dvadesetog stoljeća i posebno iz socijalističkog razdoblja. To treba istaći zbog stanja istraženosti tog razdoblja naše prošlosti, kao i važnosti, koja prvenstveno proizlazi iz činjenice da se radi o vremenu iz kojeg su se brojni nedovršeni procesi ulili u vrijeme koje danas živimo.

Iako ni sam autor ne pretendira da svoju, po redu petu knjigu *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, predstavi kao sintezu, a nisu obrađena ni sva pitanja koja bi potpuna sinteza trebala tretirati, već su ovdje po autorovom kriteriju odabrani radovi koji, po mom mišljenju, pojedinačno u velikom broju predstavljaju veoma vrijedne naučne obrade identificiranih i apsolviranih pitanja iz bosanskohercegovačke historije prošlog stoljeća. Knjiga kao cjelina predstavlja put prema sintezi historije Bosne i Hercegovine "kratkog 20. stoljeća."

Autor je iz svog bogatog opusa izdvojio petnaest radova iz sva tri prepoznatljiva perioda bosanskohercegovačke historije "kratkog dvadesetog stoljeća": između dva svjetska rata, Drugog svjetskog rata i socijalističkog razdoblja, kako bi predstavio svoje razumijevanje "trnovitog hoda" Bosne i Hercegovine u spomenutim razdobljima. Kamberović u ovoj knjizi tretira važna pitanja sveukupne bosanskohercegovačke historije dvadesetog stoljeća s nešto većim fokusom na bošnjačko-muslimansku komponentu. Međutim, ni tada se ne radi

o izolovanom posmatranju jedne strukture, već je ona uspješno smještena u kontekst s kojim je neraskidivo vezana. Sumarno govoreći, predmet njegovog interesovanja u ovoj knjizi su: muslimanska politika i muslimanski političari između dva svjetska rata, Drugi svjetski rat i "treći balkanski rat" s posebnim akcentom na Bosnu i Hercegovinu koncem dvadesetog stoljeća, transformacija društva u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata i političke reperkusije sukoba sa Informbiroom 1948, Mostarsko savjetovanje 1966. godine, politička elita u Bosni i Hercegovini i na jugoslavenskom nivou, kao i njen odnos prema nacionalnom identitetu Bošnjaka /Muslimana u Bosni i Hercegovini, te savremena bošnjačka elita.

U radu o *Projugoslovenskoj struji među muslimanskim političarima 1918. godine* (9-22) kontekstualizira se jedna struja među muslimanskim političarima prijelomne 1918. godine u druge političke opcije koje se javljaju kao rezultat svjetskog rata i njegovog nesigurnog završetka, koji je u bilo kojoj verziji sa sobom izvjesno nosio preustroj države ili promjenu vrhovnog državnog autoriteta u teritorijalno-političkoj jedinici gdje su živjeli Bošnjaci. Ova uža kontekstualizacija dio je šire u kojoj su se Bošnjaci našli u ne/prilici da biraju i opredjeljuju se između Austro-Ugarske ili nekih njenih sastavnih dijelova na jednoj strani, i jugoslavenske opcije na drugoj. Realizacija ove druge i odnos bošnjačko-muslimanske političke elite prema političkim subjektima prve zajedničke jugoslavenske države (Srbima) je šira tema drugog rada u ovoj knjizi. Tu, u najobimnijem radu u knjizi konkretnije posvećenom *Političkoj djelatnosti Mehmeda Spahije od 1929. do 1939. godine* (23-71), u turbulentnom vremenu od šestojanuarske diktature 1929. do Spahine smrti 1939. godine, Kamberović indirektno

problematizira pitanje odnosa savremenog društveno-političkog trenutka, historiografije kao struke i pisanja o prošlosti na jednoj strani i historije na drugoj. Otvarajući pitanje kulta žrtve (ovdje konkretno među Bošnjacima) ukazuje na tri slučaja građenja istog (smrti M. Spahe, Dž. Bijeđića i H. Pozderca), s konkretizacijom problema na slučaju smrti Mehmeda Spahe. Ipak, Kamberović se ne fokusira isključivo na pitanje Spahine smrti, već je taj događaj kontekstualiziran u aktivniju i pasivniju fazu njegove političke djelatnosti. Ovaj tekst je obogatio našu spoznaju o ovom važnom pitanju bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća novim podacima iz službenih državnih spisa, novinskih napisa i memoarskih bilješki političkih djelatnika tog vremena ili ljudi koji su bili u Spahinoj blizini. Mjestimično autor selektirane ispiše iz tih izvora donosi dosta detaljno, čime je rad dobio na širini, ali i na zanimljivosti, pa je čitalac pored novih saznanja nagrađen i uživanjem u čitanju. Primjetno je da Husnija Kamberović ne favorizira ni jednu stranu koja donosi podatke o Spahinoj političkoj aktivnosti (afirmativnu i manje afirmativnu), pa se čini da, možda i ne htijući, podržava neke tendencije u historiografiji za koje su službeni podaci samo jedna od percepcija događaja ili procesa. Zanimljivo je da se na kraju ovog intrigantnog teksta koji se završava prezentiranjem nekoliko verzija o smrti Mehmeda Spahe, a koje su porinute u društveno-političku pozadinu njihovog nastanka, Husnija Kamberović čvrsto ne opredjeljuje ni za jednu verziju, već mit o žrtvi razbija nenametljivo, prvo otvaranjem problema, a zaključno ukazivanjem da je sve moglo biti drugačije od onoga što određena verzija iznosi kao apsolutnu istinu. Naprimjer, verziji o zavjeri i ubistvu suprotstavlja činjenicu da "...je

Mehmed Spaho početkom 1930-ih godina svoje povlačenje iz političkog života pravdao, između ostalog, i zdravstvenim razlozima..." (str. 71).

U radu *Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini* (84-94) opet se usko povezuju politika i historiografija, ovoga puta kroz prizmu političkog sukoba na relaciji Pašaga Mandžić – Rodoljub Čolaković i ideološko-historiografskih rasprava o knjizi Rasima Hurema "Križa Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine" (Sarajevo, Svjetlost, 1972). Kamberović se ovdje fokusira na društveni i politički kontekst kako bi indirektno ocijenio da se u socijalističkom razdoblju bosanskohercegovačka historiografija o periodu 1941-1945. nije odmakla od prezentiranja epepeje NOB-a i ponavljanja poznatog, a da je kritičko i sveobuhvatnije sagledavanje tog važnog perioda bosanskohercegovačke historije tek u začetku.

U naredna dva rada razmatra se razdoblje neposredno poslije Drugog svjetskog rata. U prvom naslovljenom *Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine* (99-123) Kamberović prati razvoj bosanskohercegovačkog društva koje je "nakon završetka Drugog svjetskog rata ... bilo seljačko u pravom smislu te riječi" (str. 99), prvenstveno putem industrijalizacije zemlje, posebno kroz razvoj teške industrije u BiH, koja zbog pogodnih međunarodnih okolnosti i jugoslavenskog straha od sovjetskog napada postaje važan centar jugoslavenske teške industrije. U drugom radu iz ove grupe se kroz intrigantne podnaslove i odgovarajući prateći sadržaj analiziraju *Stavovi rukovodstva komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini o sukobu sa Informbiroom 1948. godine* (125-149), uz zaključak da je

ono u početku sukoba pokazivalo znakove kolebanja, a da su zbog tog kolebanja vodećih u rukovodstvu stradali neki manje rangirani ministri u Vladi BiH, koji se nisu snašli i koji su se u "svojim stavovima oslanjali na početne stavove pojedinih članova Pokrajinskog komiteta" (str. 149).

Naredna tri rada (*Mostarsko savjetovanje*, 150-179; *Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-ih*, 180-208; *Josip Broz Tito i nacionalni identitet Muslimana u Bosni i Hercegovini – dva viđenja*, 209-218) povezana su glavnom temom – nacionalnim pitanjem i nacionalnim identitetom, Hrvata na lokalnoj i Bošnjaka muslimana na općoj razini, kao i ispravnim metodološkim pristupom koji je jasno odredio da su ta pitanja tumačena i rješavana odozgo, od strane najvažnijeg pojedinca ili političke elite. U ovim radovima autor uviđa i prezentira spremnost da politička elite, iako nevoljko, priznaje greške koje je ranije počinila na obje spomenute razine (lokalnoj – prema zapadnoj Hercegovini; općoj – prema Bošnjacima/muslimanima).

Kraći rad *Izbor Džemala Bijedića za predsjednika SIV-a 1971. godine* (238-251) Kamberović je smjestio u kontekst zaoštrenih odnosa među pojedinim republikama tadašnje Jugoslavije, i kao da nas njime uvodi u tri posljednja rada u knjizi koja tretiraju raspad Jugoslavije i bolne posljedice

tog raspada na bosanskohercegovačkom primjeru. Tu su ukratko obrađena sljedeća pitanja: *Suvremena bošnjačka elita: između elite i marginalnih skupina* (252-265); *Krize – pregovori – rat u Bosni i Hercegovini* (266-273); *Neke napomene o prethistoriji rata u Bosni i Hercegovini i građenju sjećanja na rat* (273-280).

Detaljna unutrašnja analiza obrađivanih tema u ovoj knjizi pokazuje da su neki naučni problemi o kojima je Husnija Kamberović pisao identificirani, istraženi i apsolvirani, a drugi su opet ostali još uvijek otvoreni i pozivaju istog ili druge historičare da se na njima ponovo okušaju.

Pored odabira tretiranih tema, koje ranije nisu obrađivane nikako ili u potrebnoj mjeri, pri čemu je više akcenat na socijalističkom razdoblju, vrijednost knjizi daju kvalitetni rezultati ozbiljnog istraživačkog napora i primjerena historijska metodologija. Također, izdavač knjige je Institut za istoriju, prepoznatljiva naučna institucija s dugom tradicijom publiciranja časopisa, zbornika radova i knjiga koje tretiraju historijske teme. Sve navedeno su argumenti koji ovu knjigu preporučuju za čitanje, kako historičarima tako i svima onima koje interesira **"trnoviti put"** Bosne i Hercegovine u prošlom stoljeću ■

Edin Radušić

Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju i Islamska zajednica u Hrvatskoj (Medžlis Islamske zajednice Zagreb), 2010, 664 str.

U našoj balkanskoj univerzitetškoj, naučnoj i publicističkoj javnosti rijetko je naći primjer da se za kraće od dvije godine pojave dva opsežna i iznimno vrijedna djela, dvije po obrađenoj tematici i metodološkom pristupu iznimno relevantne knjige, koje pokrivaju jednu široku temu i predmet u dva umnogome susljedna perioda. Knjige dr. Adnana Jahića i dr. Denisa Bećirovića za svoj predmet imaju Islamsku zajednicu u Bosni i Hercegovini. Jahićevo djelo obrađuje Islamsku zajednicu u monarhističkoj Jugoslaviji (1918-1941), dok Bećirovićeva knjiga predstavlja monografiju koja obrađuje Islamsku zajednicu u doba avnojevske Jugoslavije (1945-1953). Smatramo da je pojava dvije monografije ovakvog ranga, koje se tematikom i predmetom obrade gotovo nastavljaju jedna na drugu, prvorazredan događaj takve vrste u naših naučnika i istraživača. Za ovo trebamo zahvaliti ne samo autorima već i vrijednim izdavačima u Republici Hrvatskoj, naime Bošnjačkoj nacionalnoj zajednici za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, kao i Islamskoj zajednici u Hrvatskoj (Medžlisu Islamske zajednice Zagreb). Ispred izdavača ovih vrijednih djela imena su gospode Mirsada Srebrenikovića, Seada Berberovića i Gzima Redžepija, a urednik obje knjige je agilni i uporni Dževad Jogunčić.

Adnan Jahić (rođen u Tuzli 1967) nakon završene osnovne škole i gimnazije i, potom, orijentalistike i anglistike na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, magistrirao je na postdiplomskom studiju tog fakulteta. Doktorirao je 2007. na Filozofskom fakultetu u Tuzli disertacijom "Organizacija i rad Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata", a knjiga koju ovdje predstavljamo najvećim je dijelom sačinjena od poglavlja njegove doktorske disertacije.

To što se prepoznaje u objavljenim djelima dr. Adnana Jahića jeste, nesumnjivo, svestrano zanimanje za historiju Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata. Jahićevim su zanimanjima političke, ekonomske, društvene i religijske prilike u tom periodu u Bosni i Hercegovini i na Balkanu bliske, on ih već duže vrijeme proučava na metodološki zavidan način, te ova njegova knjiga dolazi kao krunski dokaz njegovog ozbiljnog naučnog i istraživačkog rada.

K tome, kako se iz Jahićevih knjiga i radova vidi, ma koliko se smatralo da je dolazak Austro-Ugarske bio prevrat za Bosnu i Hercegovinu nalik razornom zemljotresu, smatramo da je period između dva svjetska rata bio najveći prijelom kroz koji su prošli bosanskohercegovački muslimani. Austro-Ugarska imperija bila je država

prava i zakona, gotovo pola stoljeća pružala je zaštitu svim narodima i vjerama u Bosni i Hercegovini. Ipak, s dolaskom jugoslavenskih državnih aranžmana, napose u periodima kad je u tim aranžmanima srpska politička, nacionalna i radikalna ideja odnosila golemu prevagu nad socijalnim idejama, došlo je do nasrtaja na Bosnu i Hercegovinu, njenu državnost, tradiciju i društvo, kao i izravnih nasrtaja na Islamsku zajednicu.

Dr. Adnan Jahić je ovu knjigu ustrojio monografski, na način da prati Islamsku zajednicu od velike smjene političkih gospodara do koje je došlo tokom Prvog svjetskog rata. Pod Jahićevom historičarskom lupom našla se potom Islamska zajednica u periodu monarhističke Jugoslavije, koji je potrajao dvadeset i više godina.

Islamska zajednica je iz Prvog svjetskog rata izišla desetkovana, tvrdi dr. Jahić na temelju brojnih dokumenata i istraživanja. Njeni vakufi, uprava, finansije, mektebi, medrese, imami, muallimi, hodže i kadar općenito, našli su se na rubu kolapsa. Postala su aktuelna sirotišta i postavilo se pitanje kako ih organizirati. Obrađujući to u prvom poglavlju posljednje godine austrougarske garske uprave, autor o svemu tome dokumentirano govori.

Drugo poglavlje dr. Adnan Jahić posvećuje ideji nastanka Jugoslavije, ideji jugoslavenstva, odnosu bosanskohercegovačkih muslimana prema njoj i nje prema muslimanima i islamu, da bi u trećem poglavlju opširno govorio o samom nastanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, te o "Bošnjacima u vihoru bezakonja i zločina" i "bijedi poratnog vremena", u kojem je došlo do sve bržeg urušavanja autonomije Islamske zajednice koja se temeljila na Štatu iz 1909. godine. Autor objektivnom historijskom analizom opisuje kako je ta

autonomija Islamske zajednice posve ukinuta Zakonom o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije iz 1930. godine.

U ovom poglavlju prepliću se brojni planovi. Jahić govori o problemima poslovanja vakufa i sve tanjem stanju vakufskih finansija, o pokušajima da se reformiraju prosvjetni zavodi Islamske zajednice, da bi potom na mnogo mjesta ukazivao na krupnu figuru reisul-uleme Mehmeda Džemaludina Čauševića. Islamska intelektualna scena u Bosni i Hercegovini toga vremena već je bila bremenita podjelama na "napredne" i "natražne" elemente, na "progresivne" snage i one koje su "tradicionalne". Ali, kako pokazuje dr. Jahić, gubitak i propadanje ekonomske i imovne moći Islamske zajednice, ili njeno slabljenje, umnogome su doprinijeli da se i na drugim stranama života osjeti beznađe.

S druge strane, autor i u trećem i u četvrtom poglavlju pokazuje kako se uz aktivnosti reisa Čauševića u trećoj deceniji dvadesetog stoljeća na sceni Bosne i Hercegovine sve više javlja Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) s jedne, dok "Gajret" sve jasnije zauzima probeogradska politiku s druge strane. Oživljavaju se ranija i osnivaju nova udruženja, javljaju se istaknuti pojedinci raznovrsnih orijentacija. Dolazi do dinamiziranja debate o tome "šta da se radi?" Spram nove prijestonice, Beograda, bilo je više bosanskih adresa, a Beograd je posve jasno uvijek znao naći svoje favorite. I pomoći ih kad god ureba. Islamska zajednica je često u tome ostajala kratkih rukava.

Autor govori i o brojnim postupcima kojima su se jugoslavenske (srpske) vlasti miješale u rad Islamske zajednice. Najvažnija i najeklatantnija osujećivanja normalnog rada Islamske zajednice događala su se, tvrdi Jahić, na sljedećim planovima:

- otezanje s izdavanjem odobrenja za nova uvakufljenja,
- upošljavanje vjerskih službenika u državnim organima bez ispitivanja njihove kvalifikacije,
- samovoljno formiranje džemata i imenovanje državnih imama,
- neovlašćeno upošljavanje i smjenjivanje sekretara Ulema-medžlisa i muftija,
- premještanje šerijatskih sudija bez reisul-ulemine murasele (dozvole/imenovanja/ovlašćenja) itd.

Teme koje pokriva ova knjiga, a koje je dr. Jahić detektirao u periodu 1918-1930, sigurno predstavljaju do sada kod nas najbolje napisana poglavlja o reisul-ulemi Čauševiću i njegovoj političkoj borbi na više poprišta. To je poseban razlog zašto ovu knjigu svesrdno preporučujemo svima koji se danas bave "politikom" Islamske zajednice ili, štaviše, tu "politiku" kreiraju i provode.

Prema mišljenju dr. Adnana Jahića, sa Čauševićevom ostavkom i s dolaskom reisul-uleme hafiza Ibrahima Maglajlića 1930. dolazi do velikih promjena u Islamskoj zajednici. Budući je šestojanuarska diktatura iz 1929. godine ukinula političke stranke, iz Islamske zajednice su sistematski odstranjivani kadrovi Spahine JMO, a u strukture Islamske zajednice polahko su ulazili članovi bošnjačke uleme i inteligencije koji su podržali šestojanuarsku diktaturu. Također, ovo je bilo i vrijeme znatnijeg ulaska "gajretovski" orijentiranih intelektualaca u "vakufsko-mearifске strukture", što je izazvalo "reakciju tradicionalne uleme", kako kaže dr. Adnan Jahić. Na ovim mjestima u svojoj knjizi Jahić govori o zapaženoj ulozi Salima Muftića.

Jahić tvrdi da je režim u periodu tzv. "oktroirane uprave" (1930-1936) Islamskoj zajednici osigurao uvjete za poboljšanje vjeronauke. Tada je došlo do poboljšanja materijalnog servisiranja ovog predmeta u školama, ali su nasuprot "dotičnim postignućima", tvrdi autor, "izostale inicijative za šire naučno buđenje i preporod". Zapravo, nakon 1930. došlo je do "hijerarhizacije uleme" u Islamskoj zajednici, tako da se javio veoma veliki jaz između njenih nižih i viših slojeva.

S političkim promjenama 1936. na scenu su opet stupili Mehmed Spaho i JMO. Dr. Jahić opisuje kako je politika Spahine nagodbe s Beogradom nadvladala i iskoristila Islamsku zajednicu. Također, dolazi do pojave ulemanskog udruženja "Ul-Hidaje", da bi 1938, u predvečerje Drugog svjetskog rata, za reisul-ulemu došao Fehim Spaho, brat Mehmeda Spahe. To su teme o kojima dr. Adnan Jahić govori u petom poglavlju. S tim poglavljem vidimo da se ovo djelo dr. Adnana Jahića može čitati i kao vispreana analiza vremena trojice reisul-ulema u Islamskoj zajednici: Čauševića, Maglajlića i Spahe.

Ukratko, ova knjiga objektivno prikazuje i naučnom terminologijom predstavlja povijest Islamske zajednice u razdoblju između dva svjetska rata, opisuje Islamsku zajednicu i kao najvažniju instituciju u Bošnjaka u ovom periodu, te izlaže životopise, djelo i djelovanje rukovodećih kadrova i uleme u Islamskoj zajednici u prvoj polovini XX stoljeća. Osim toga, knjiga donosi historijat institucije vakufa s jedne strane, i prikazuje mnogobrojne uzroke propasti, devastiranja i uništenja vakufskog sistema s druge strane, ali izlaže i historijat nastanka i stasanja sekularnih institucija u Bošnjaka (političkih partija i nacionalnih društava) u mjeri u kojoj se to ticalo Islam-

ske zajednice. Knjiga, također, objašnjava načine djelovanja za kojima je Islamska zajednica posezala kako bi pomogla da se Bošnjaci snađu pod vlašću monarhističke Jugoslavije.

Diskurs knjige je objektivan, razlozan, dokumentiran, kritički orijentiran i racionalan. Daleko je od bilo kakve sentimentalnosti, patetike, ridanja, "žala za turskim

vremenima" i slično. Iz ovih i mnogih drugih lijepih povoda i razloga ponukan sam da ovu knjigu preporučim svima koji se bave Bosnom i Hercegovinom u XX stoljeću. Pritom se nadam da će je pročitati i naše muftije, glavni imami i muderisi ■

Enes Karić

Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929. – 1941. (u ratu i revoluciji 1941. – 1945.)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar" i Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2012, 880 str.

Prije skoro 40 godina Atif Purivatra je obogatio historijsku nauku svojim kapitalnim djelom o Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji i njenoj ulozi u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929). Od tog vremena naučna javnost je čekala dostojan nastavak – koji bi objasnio položaj i ulogu JMO-a u turbulentnim zbivanjima Kraljevine Jugoslavije te zamršenim političko-nacionalnim tokovima koji su prethodili raspadu prve jugoslavenske države i ratu i revoluciji 1941-1945. godine. Taj dostojan nastavak, i više od toga, došao je iz pera Zlatka Hasanbegovića, hrvatskog historičara bosanskih korijena, koji se već afirmirao naučno odgovornim i vjerodostojnim pristupom važnim i osjetljivim historijskim temama.

Knjiga Zlatka Hasanbegovića *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929. – 1941. (u ratu i revoluciji 1941. – 1945.)* predstavlja veliko historiografsko djelo koje će, nema sumnje, biti nezaobilazno štivo svi-

ma koji budu istraživali politička zbivanja i nacionalne odnose u Kraljevini Jugoslaviji, napose historiju bosanskohercegovačkih muslimana – Bošnjaka – u XX stoljeću. Svojom ozbiljnošću pristupa, voluminoznošću kritičko-analitičke rekonstrukcije različitih izraza obrađivane historijske pojavnosti, svojim uravnoteženim i nenametljivim zaključcima i ocjenama, ovo djelo ulazi u red najboljih historiografskih ostvarenja iz oblasti političke historije bivše jugoslavenske države, demonstrirajući autorovu privrženost visokim standardima historijske nauke bez kojih nema korektnog i ozbiljnog bavljenja prošlošću.

Istraživati prošlost političke stranke iza koje nije ostala stranačka arhiva iznimno je zahtjevan i delikatan posao. U Hasanbegovićevom slučaju rad je bio time složeniji što je JMO u Kraljevini Jugoslaviji imala ambivalentan status – formalno je bila raspuštena, pa je, opet, ostvarivala utjecaj na narodne mase; zvanično je bila uključena

u Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ), ali je u stvarnosti funkcionirala kao zasebna stranka. U prevladavanju navedenih prepreka autor se oslonio na bogatu dokumentaciju državne administracije te brojne napise u stranačkim glasilima i dnevnoj štampi, bazirajući vlastitu naraciju na opsežnoj eksploataciji njihovih obavijesti, stavljenih, dakako, u smislene kontekste dobro prepoznatih i sagledanih historijskih fenomena i procesa. Takvim pristupom je obogatio naučno znanje o tretiranom predmetu brojnim, ranije uglavnom nepoznatim detaljima i činjenicama, prihvatajući, istovremeno, ograničenja svojstvena izvorima nastalim u napetosti interesnog sruza sa subjektom na kojeg se odnose. Rezultat je nesvakidašnje historijsko štivo koje je obuhvatilo 880 stranica teksta, 1479 fusnota i čak 388 slikovnih priloga. Uz brojne objavljene izvore, članke i knjige, u izradi djela korištena je građa 35 arhivskih fondova i zbirki.

Pored uvoda i zaključka, knjiga je podijeljena na pet temeljnih poglavlja, u kojima autor opisuje političko djelovanje JMO-a od uvođenja šestojanuarske diktature 1929. do sloma Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. godine, uključujući djelatnost pojedinih istaknutih ličnosti (bivše) stranke u okolnostima Drugog svjetskog rata te njihove lične sudbine "u žrvnju komunističke revolucije", kako autor naziva historijski kontekst likvidacije posljednjih ostataka JMO-a s kraja rata. Unutar široko postavljene strukture, analizirani su, hronološki, ali i problemski, brojne epizode i aspekti djelovanja JMO-a, među kojima: položaj i aktivnosti JMO-a u kraljevoj diktaturi, problem stranačke organizacije i unutarnjih odnosa u JRZ, korijeni stranačkog rascjepa kojim je rastureno jedinstvo stranke nakon Spahine smrti, Kulenovi-

ćeva obnova autonomističkog programa nakon sporazuma Cvetković – Maček, djelatnosti pojedinaca u okviru Nezavisne Države Hrvatske i zvan tog okvira, sirijski egzil Džafer-bega Kulenovića i atentat UDBE na njegovog sina Nahida u junu 1969. godine. Autor je posebnu pažnju posvetio stranačko-političkim zbivanjima u komunalnim okvirima, razotkrivajući zamršenu pozadinu višestrukih unutarnjih rascjepa, nerijetko posredovanih personalnim animozitetima i pojedinačnim interesima glavnih aktera lokalne političke scene. Bez malo stotinu strana knjige posvećeno je refleksijama politike JMO-a na položaj i prilike u Islamskoj vjerskoj zajednici, te alternativnim društveno-nacionalnim akcijama poput Srpskog muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva 'Gajret'. Pored glavnih ličnosti JMO-a, Spahe, Kulenovića, Behmena, autor je kvalitetno osvjetlio više zanimljivih ličnosti međuratne bošnjačke političke, kulturne i vjerske scene, poput Salih Baljića, Muhameda Riđanovića, Uzeir-age Hadžihasanovića, Nurije Pozderca, Hakije Hadžića, Hamida Kurbegovića, Munira Šahinovića Ekremova, dr. Avde Hasanbegovića, Mustafe Mulalića, Muhameda Sudžuke, Fehima ef. Spahe, Alija ef. Aganovića i hafiza Šakira ef. Mesihovića.

Važna dimenzija Hasanbegovićeve knjige je autorova težnja da prati rad JMO-a u tijesnoj korelaciji sa srpskom i hrvatskom komponentom jugoslavenske i bosanskohercegovačke političke scene, što znatiželjnom čitaocu donosi obilje zanimljivih i korisnih obavijesti o usmjerenjima i težnjama njihovih aktera. Autor, primjerice, opširno piše o srpskoj crkveno-kulturnoj akciji usmjerenoj protiv Kulenovićeve zahtjeva za uspostavom autonomne bosanskohercegovačke banovine, posebno pretresa previranja unutar bosanskohercegovačke

srpske političke scene nakon uspostave vlade Stojadinović – Korošec – Spaho i formiranja JRZ-a, ukazuje na razlike između Šuteja, Mačeka i drugih aktera međuratne hrvatske politike, uključujući najutjecajnije listove, u pogledu odnosa prema Bošnjacima i JMO-u te statusa i perspektive Bosne i Hercegovine. Naročito vješto je oslikano jačanje kolektivnog nezadovoljstva bosanskohercegovačkih Srba njihovom političko-društvenom pozicijom nakon ulaska dr. Spahe u Stojadinovićevu vladu, ponajprije uslijed djelomičnog gubitka statusa dominantnog i privilegiranog elementa u Bosni i Hercegovini.

Jednako dragocjena jeste i autorova analiza glavnih protujemeovskih bošnjačkih/muslimanskih organizacija i skupina, koje su u ovom razdoblju bile kudikamo aktivnije i utjecajnije u odnosu na dvadesete. Autor objašnjava ideologiju, motive i pozadinu uspona vodećih ljudi 'Gajreta', koji je služio približavanju Bošnjaka šestojanuarskom režimu te njihovom prihvatanju jugoslavenske (srpske) nacionalne ideje, detaljno opisuje angažman istaknutih 'Gajretovih' prvaka u društvu, politici i vlasti, kao i njihov pad i gubitak utjecaja nakon Spahinog uspona 1935. godine. Prema Hasanbegovićevom mišljenju, nakon 1935. na liniji nepomirljive opozicije spram JMO-a i njenih vodećih ličnosti ostali su samo Mustafa Mulalić i Hamdija Nikšić. S druge strane, knjiga donosi jednako detaljima bogat prikaz djelovanja Muslimanske organizacije Hakijske Hadžića (MO), političke skupine koja je za sebe isticala da je nastala na ideji obnove izvornog autonomističkog programa JMO-a (nakon što je Spaho odlučio ući u Stojadinovićevu vladu, indirektno priznati postojeći administrativni režim i uključiti JMO u JRZ), uz potiskivanje jugoslavenske programske odrednice i

naglašeno usmjeravanje prema hrvatstvu i Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS). Govoreći o skupštinskim izborima 1938. godine, autor opisuje zanimljiv i nesvakidašnji slučaj kohabitacije Hadžića, Mešića i dijela visoke uleme tradicionalističkog usmjerenja koja je bila nezadovoljna svojim statusom u novouspostavljenom "laičkom" poretku Islamske zajednice, tražeći svoju priliku kroz Mačekovu opozicionu listu, premda je veći broj njih ranijih godina aktivno podržavao šestojanuarski režim i njegove političko-nacionalne devize. I u segmentu prohrvatskih skupina autor podastire detalje o izraženim podvajanjima temeljem personalnih animoziteta i pojedinačnih interesa, kao u slučaju vodstva MO-a i Kulenoviću odane *Muslimanske svijesti*.

Hasanbegovićeva knjiga je detaljni narativ lišen suvišnog poopćavanja i ideologizacije. Autorove ocjene i zaključci su, sasvim sigurno, doneseni nakon opsežne i pažljive analize brojnih činjenica, ali i ne moraju biti jedino validno tumačenje stvarnosti i pozadine tretiranih fenomena. Prema Hasanbegovićevu mišljenju, JMO je ostala u trajnoj opoziciji prema kraljevoj diktaturi zbog protuparlamentarnog i političko-nacionalnog obilježja šestojanuarskog režima. Ovaj zaključak je zanimljiv jer pokazuje da JMO nije bila skupina pojedinačno rukovođenih svojim ličnim interesima i ambicijama. Opozicija prema diktaturi je potvrđena objavljivanjem Sarajevskih punktacija početkom 1933, u kojima je iznijet zahtjev za povratak istinskog parlamentarizma, odbačena administrativno-teritorijalna podjela države na banovine te inicirano novo državno uređenje u kojem bi Bosna i Hercegovina imala položaj autonomne jedinice. Pa ipak, JMO je još u diktaturi ostvarivala kontakte s prvcima pojedinih opozicionih stranaka, težeći vratiti udio

u vlasti kad dođe do obnove političkog života u državi. Prema Hasanbegovićevu mišljenju, ključni razlog takve orijentacije bila je bojazan od gubitka uporišta među Bošnjacima, s obzirom na pojačanu aktivnost s ciljem stvaranja novog bošnjačkog političkog predstavništva koji bi činili protivnici JMO-a okupljeni oko Srpskog muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva 'Gajret'. Ovaj razlog je bio i važniji od nastojanja da se eventualnim učešćem u vladi osigura ostvarenje stranačkog programa o pokrajinskoj autonomiji Bosne i Hercegovine. To je uvjetovalo pomirljivo držanje prema diktaturi i njenom političko-pravnom naslijeđu, uslijed čega je JMO nakon petomajskih izbora 1935. bila važan oslonac ustavno-pravnog statusa quo u državi. Bojazan od marginalizacije, prema Hasanbegovićevu mišljenju, bila je i u pozadini odluke da se JMO priključi opoziciji na izborima 1935. jer bi u slučaju apstinencije Bošnjaci poklonili svoje glasove i vladinoj i Mačekovoj listi, što bi otvorilo perspektivu rascjepa u JMO-u i gubitka legitimacije za isključivo bošnjačko političko predstavništvo u Kraljevini Jugoslaviji. Nakon Spahinog pristupanja Stojadinovićevoj vladi i uspostave JRZ-a, JMO kao poziciona grupacija podupire program postepene demokratizacije jugoslavenskog društva, nastupajući više sa šireg jugoslavenskog, a manje sa zasebnog muslimanskog staništa. To joj, dakako, nije smetalo da obnovi svoj izgubljeni politički i društveni utjecaj, naročito u komunalnim poslovima i vjerskoj i vakufsko-mearifskoj upravi, nemilice čisteći dotični prostor od vlastitih oponekata i protivnika.

Hasanbegović iznosi gledište po kojem je JMO vjerovala da će joj uloga pozicione stranke omogućiti ostvarenje njenog autonomističkog zahtjeva u trenutku napušta-

nja šestojanuarskog ustavnog okvira. On dobro zamjećuje da su pregovori između Mačeka i Namjesništva 1939. označili početak dalekosežnih stranačkih, političkih i nacionalnih promjena, koje su ujedno predstavljale "stvarni poraz dotadašnje politike Spahe i JMO-a", kako autor naziva nemogućnost utjecaja JMO-a na započeti proces ustavnog i administrativnog preobražaja jugoslavenske kraljevine. Nakon uspostave Banovine Hrvatske, Spahin nasljednik dr. Džafer-beg Kulenović istupio je sa službenim zahtjevom da se u nastavku državnog preuređenja uspostavi autonomna Bosna i Hercegovina u historijskim granicama, što je dovelo do različitih reakcija, kako u Bosni i Hercegovini tako i među Bošnjacima. Kulenovićev istup je doveo do izražene društvene mobilizacije bosansko-hercegovačkih Srba i Bošnjaka, na protuautonomističkoj i proautonomističkoj osnovi, ali je i produbio rascjep unutar JMO-a na Kulenovićevu i Behmenovo krilo. Nasuprot Kulenoviću, koji je tražio oslonac u Mačeku i HSS-u, Behmenova skupina nadala se ostvarenju autonomističkog cilja isključivo saradnjom sa srpskim političkim strankama. JMO je ovim rascjepom, smatra autor, uoči Drugog svjetskog rata u stvarnosti prestala egzistirati kao jedna politička organizacija.

U završnom poglavlju autor je donio, u obliku historiografske skice, osnovne obavijesti o djelatnosti ostataka JMO-a i drugih bošnjačkih grupacija u Drugom svjetskom ratu i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, uključujući sudbine pojedinih ličnosti nakon pobjede revolucije 1945. godine. Prema autorovu tumačenju, političko-stranački motivi imali su presudnu ulogu u profiliranju odnosa rukovodećih ljudi bivše JMO prema ustaškom pokretu i novotvorenjima hrvatskoj državi, uključujući dr.

Džafer-bega Kulenovića, za koga autor tvrdi, bez konkretnog izvora, da je od početka odobravao uspostavu NDH. Kulenovićevo napuštanje politike pasivnog iščekivanja, koje je rezultiralo njegovim ulaskom u vladu NDH u novembru 1941. godine, prema sudu autora, nije bilo potaknuto državotvornom i nacionalnom motivacijom (premda je Kulenović javno isticao da mu je glavni cilj konsolidacija i izgradnja NDH), već težnjom da se suzbije djelovanje u prvim danima NDH instalirane grupacije Hakije Hadžića, čime bi vratio "barem dio izgubljenog političkog utjecaja". Pavelić je, s druge strane, Kulenovića imenovao potpredsjednikom vlade kao odgovor na sarajevsku Muslimansku rezoluciju iz oktobra 1941, a s ciljem zadovoljavanja njenih potpisnika bliskih JMO-u te otupljivanja oštrice raznorodnog i narastajućeg bošnjačkog nezadovoljstva.

U rekonstrukciji političko-društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata autor se našao na osjetljivom, zamršenom i nedovoljno rasvijetljenom prostoru ratnih sukoba, nacionalne i političke antagonizacije te kolektivnih i ličnih stremljenja, umješno raščlanjujući, onoliko koliko su mu to korišteni izvori omogućavali, bitne tokove te glavne aktere i njihove uloge u turbulentnim ratnim procesima. U tom smislu posljednje poglavlje predstavlja posebno vrijedan doprinos Hasanbegovićeve knjige novim uvidima i razumijevanju savremene bosanskohercegovačke i balkanske političke historije.

Predmet prijepora u izvjesnom smislu bi mogla biti korištena terminologija. Za narod kojeg je JMO predstavljala autor je isključivo koristio vjersku odrednicu *bosansko-hercegovački muslimani*, dok je za druga dva bosanskohercegovačka naroda

koristio nazive *Hrvati* i *Srbi*. Istovremeno je korišten i termin *Hrvati katolici* (rjeđe *Srbi pravoslavni*). Ovakva terminologija potiče na postavljanje sljedećeg pitanja: trebaju li termini i nazivi u historiografiji odražavati učinke konstelacija moći tretiranog historijskog razdoblja – njihovih političkih, državnih i ustavnih izraza – ili pak stvarne historijske fenomene, ma kako prijeporno taj pojam mogao izgledati? I da li je svijest o vlastitom identitetu, tačnije odsustvo dileme u pogledu vlastite identitetske nominacije, dostatna za određivanje kome pripada oznaka narodnosti, a kome tek vjerske zajednice? Dosljedno insistiranje na prvom kriteriju načinilo bi neodrživim više kategorija i pojmova s kojim operira historiografija prve polovine XX stoljeća: Bosna i Hercegovina, Srbi, Hrvati, nacionalno-politički odnosi, JMO, HSS, radikali, naročito ako je riječ o razdoblju šestojanuarske diktature. U drugom slučaju bila bi zanemarena činjenica da su Srbi, Hrvati i Bošnjaci tokom međuratne Jugoslavije ispoljavali skoro identične oblike i jednaku razinu kolektivnog aktiviteta, te bili, nema sumnje, podjednako nezanemarljivi i relevantni sudionici političko-društvene scene i državnog života Kraljevine Jugoslavije. Hasanbegovićeva knjiga to, punim svojim opsegom, nedvojbeno pokazuje.

Hasanbegovićevo djelo sa znatiželjom i uživanjem čitat će historičari i stručnjaci drugih usmjerenja koje zanima politička i nacionalna historija bivše jugoslavenske države. Ostalom čitateljstvu ono bi moglo biti korisno i dopadljivo kazivanje koje, uz ostale vrline, čini jasnijim kontekst zbivanja na južnoslavenskim prostorima s kraja minulog stoljeća ■

Adnan Jahić

Husejin Smajić, *Fehim Spaho: život i djelo*. Sarajevo: El-Kalem – Muftijstvo sarajevsko, 2012, 189 str.

Istraživanje historije Islamske vjerske zajednice u periodu prije Drugog svjetskog rata i tokom njega u bosanskohercegovačkoj historiografiji u zadnje vrijeme dobilo je uzlet objavljivanjem brojnih djela koja su iz raznih uglova pokušala rasvijetliti ulogu Islamske zajednice i najznačajnijih pojedinaца u njoj u tom periodu. Lik i djelo Fehima Spahe u dosadašnjoj historiografiji nisu bili detaljno istraženi, a ove godine se pored knjige koja se prikazuje pojavila i knjiga Mustafe Spahića čiji je predmet interesovanja također Fehim Spaho. Svjestan problema nedovoljnog poznavanja lika i djela Fehima Spahe, Smajić u uvodu ističe potrebu za temeljitim istraživanjem života i djela Fehima Spahe budući da je njegovo djelovanje bilo prisutno u trima državnim okvirima i u vremenu najsudbonosnijem za bošnjački narod. Kratkim presjekom kroz dosadašnju literaturu Smajić podvlači činjenicu da je u dosadašnjoj literaturi i historiografiji o reisu Spahi pisano i negativno i pozitivno, prikazivan je i kao projugoslavenski orijentisan, a i kao naklonjen NDH. Cilj ove knjige je prikazivanje djelovanja Fehima Spahe u širem historijskom kontekstu krajem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća. Pored toga, autor je sebi za cilj postavio istraživanje uspona Spahine karijere od arhivista i državnog službenika do najistaknutije pozicije u Islamskoj vjerskoj zajednici, pozicije reisul-uleme. Spa-

hina politička orijentacija i njegov odnos prema identitetu muslimana također su dijelovi koje je autor obradio u svom djelu. Glavni izvor na kojem se temelji Smajićeva knjiga je arhivski fond Fehim Spaho, koji se čuva u Historijskom arhivu u Sarajevu. Autor je također koristio i građu iz Arhiva Bosne i Hercegovine i Gazi Husrev-begove biblioteke.

Rad je podijeljen na dva osnovna dijela. U prvom dijelu Smajić se bavi životom Fehima Spahe i njegovom karijerom od samih početaka pa do smrti 1942, dok je drugi dio rada posvećen njegovom naučnom i prevodilačkom radu. Na kraju rada nalazi se kompletna bibliografija djela Fehima Spahe koja je preuzeta iz Narodne uzdanice.

Na početku prvog dijela Smajić u biografiji pravi kratak presjek života Fehima Spahe, obrazovanja i događaja koji su obilježili njegov život, poput njegovog rada u Vakufskoj upravi za vrijeme Austro-Ugarske monarhije, donošenja Ustava IVZ-a 1936, njegovom izboru za reisa 1938. i na kraju smrti 1942. godine. Smajić primjećuje da je Spaho prvi reis od nastanka te institucije 1882. koji je umro obnašajući tu funkciju. Sve dotadašnje reisul-uleme ili su smijenjeni ili su podnijeli ostavke. Nakon ovoga dijela Smajić donosi podatke o djelovanju Spahe kao državnog službenika, najprije kao vilajetskog arhivara

1895. godine, da bi 1936. godine postao predsjednik Vrhovnog šerijatskog suda, u čijem je radu pokazao veliku stručnost. U dijelu rada *Politička aktivnost Fehima Spahe* autor objašnjava historijski kontekst u periodu od izbora 1920. godine do početka Drugog svjetskog rata te ulogu JMO-a u vjerskom i nacionalnom pitanju bosansko-hercegovačkih muslimana.

U dijelu rada *Reis ul ulema Fehim ef. Spaho* Smajić najprije objašnjava ulogu Islamske zajednice u očuvanju identiteta bosanskohercegovačkih muslimana nakon završetka osmanske vlasti na ovim prostorima i dolaska Bosne i Hercegovine u sastav najprije Austro-Ugarske monarhije, a zatim i Kraljevine SHS/Jugoslavije. Budući da je Islamska zajednica bila jedina organizacija koja je kroz čitav ovaj period kontinuirano brinula o vjerskom i političkom položaju muslimana, državne vlasti, kako austrougarske tako i jugoslavenske, pokušale su kontrolisati Islamsku zajednicu kako bi ili umanjile njezin značaj ili je stavile u svoju funkciju. Zbog toga se država često miješala u stvari Islamske zajednice, pri čemu su se ponekad htjeli postići i politički ili kulturni ciljevi usmjereni ka asimilaciji i kontroli muslimana poput njihove prosvjetne autonomije ili imovinskog/vakufskog pitanja.

Smajić je položaj i djelovanje Islamske zajednice između dva svjetska rata promatrao kroz podjelu na četiri perioda. Prvi period, od 1918. do 1929, bio je okarakterisan borbom muslimana za postizanje ravnopravnosti u vjerskom, političkom i institucionalnom okviru koji su im Ustavom bili zajamčeni, ali u praksi nisu bili postignuti u potpunosti, što se ogledalo u nebrizi za imovinu, ljudska prava muslimana kao i rušenje džamija i promjenu njihove namjene, pa su džamije postajale

magacini ili škole. Također, u ovom periodu postojala je očita težnja režima iz Beograda da instaliranjem sebi odanih ljudi na položaje kojima se rukovodilo radom Islamske zajednice stvori paralelne funkcije. U drugom periodu, koji je trajao od 1929. pa do 1935, glavna karakteristika u radu Islamske zajednice bio je pokušaj stavljanja Islamske zajednice pod kontrolu srpske politike putem određenih političara ili vjerskih činovnika poput banjalučkog muftije Ibrahima Maglajlića. Karakteristike trećeg perioda, od 1938. do 1942, prema Smajićevom mišljenju, jesu razjedinjenost muslimana i teškoće u djelovanju organa Islamske zajednice. U prvoj polovini 1938. godine za reisa je izabran Fehim Spaho, što je, između ostalog, donijelo pomake u funkcioniranju Islamske zajednice, budući da je ukidanjem šestojanuarskih odredbi o funkcioniranju Islamske zajednice uklonjena garnitura prorežimskih ljudi u njoj. Imenovanje Spahe na položaj reisul-uleme dočekano je uglavnom pozitivno među masama, iako su se određeni opozicioni političari, kao i dio uleme, suprotstavili toj odluci. Unatoč svemu, nakon navođenja Spahinih djela za vrijeme obnašanja njegove funkcije, Smajić zaključuje da je Spaho časno i odgovorno obavljao svoj posao, kako u predratnom tako i u periodu Drugog svjetskog rata. Posebno važan trenutak koji se desio za vrijeme Spahinog obavljanja dužnosti reisul-uleme bio je pokušaj određenog dijela uleme da donese novi ustav IVZ-a za vrijeme NDH, o čemu Smajić također piše u ovome radu, navodeći da se reis Spaho uspio za svog života oduprijeti ovome, čime je, prema Smajićevom mišljenju, de facto odbio priznati ustašku vlast, ali i nakon njegove smrti svi pokušaji za promjenom Ustava ostali su neuspješni. Smajić, također, razmatra i ulogu El-Hidaje,

koja je bila uporište ilmije što se protivila izboru Fehima Spahe za reisa, kao i Ustavu IVZ-a iz 1936. godine. Autor u ovoj knjizi prati pojavu i rad Mladih muslimana u Bosni i Hercegovini, koje vidi kao pokušaj jednog dijela muslimanske inteligencije da se ostvari moralni i kulturni preporod na načelima islama. Mladi muslimani su, prema Smajićevom mišljenju, također bili organizovani odgovor na četnička i ustaška nedjela nad muslimanima u Bosni i Hercegovini.

Smajić obraća pažnju i na rezolucije protiv ustaškog nasilja nad Srbima, Jevrejima i Romima. Same rezolucije autor smatra dokazom da su bosanskohercegovački muslimani bili spremni čuvati duh Bosne i zajedničkog života. Prvi dio rada autor je zaokružio razmatranjem uloge muslimanske inteligencije u NDH, gdje izdvaja Džafera Kulenovića, Ademagu Mešića, Hakiju Hadžića, Mehmeda Alajbegovića i druge intelektualce čije je djelovanje za vrijeme Drugog svjetskog rata imalo značajan utjecaj na muslimane.

Drugi dio ovoga rada po nazivom *Naučnik i publicist* Smajić je posvetio naučnom i publicističkom radu Fehima Spahe. Smajić izdvaja i komentariše Spahine radove o mješovitim brakovima (što je, prema njegovom mišljenju, pionirski rad takve vrste u Bosni i Hercegovini), zatim o kalendaru, o kamatama te o panislamizmu. Smajić za sve spomenute radove ističe da su i danas, nakon više decenija, a neki radovi i preko jednog stoljeća prije napisani, zadržali aktuelnost. U sklopu drugog dijela rada Smajić govori o razmatranju Spahinog doprinosa historiografiji. Dio rada pod nazivom *Historijski radovi* obuhvata radove o turskim rudarskim zakonima, narodnim nazivima mjeseci u kalendarima iz 17. stoljeća, pobunama u Tuzlanskom

srezu sredinom 18. stoljeća, pokretu za vjersko-prosvjetnu autonomiju, Šerijatskoj sudačkoj školi, o „Pedeset godina vakufske uprave u Bosni i Hercegovini (1883-1934.)“, o radu „Iz javnog i privatnog života u doba Turaka“. Pored ovih radova, Smajić spominje i prevodilački rad Fehima Spahe, kao i njegov rad na katalogizaciji rukopisa Balkanološkog instituta i Zemaljskog muzeja. Spaho je svojim prevođenjem književnih djela dao značajan doprinos upoznavanju orijentalne kulture. On je jedan od prvih ljudi s ovih prostora koji je počeo prevoditi djela novije turske književnosti koja je počela s Tanzimatom.

Na kraju, autor zaključuje da je Fehim Spaho jedna od osoba koja je dala značajan doprinos očuvanju identiteta bosanskih muslimana. Najprije kao publicist i naučnik, a zatim i kao vjerski službenik, Spaho je bio odlučan borac za očuvanje identiteta bosanskih muslimana i autonomije Islamske vjerske zajednice, što ga je, prema autorovom mišljenju, dovelo na najvišu ljestvicu najistaknutijih radnika bosanskohercegovačkih muslimana. Smajićev rad preporučujem najširoj intelektualnoj zajednici, jer njegov rad rasvjetljuje život i djelo jednog od značajnih likova s ovih prostora. Pišući objektivno, iznoseći i kritike i pohvale, pozitivne i negativne ocjene iz literature koju je koristio, Smajić je naučno elaborirao svoju tezu. Knjiga je značajna jer daje širok uvid u život i djelo Fehima Spahe, ali u isto vrijeme u knjizi se često pojavljuju i osvrti na tadašnja zbivanja, pogotovo ona koja su se doticala sudbine bosanskohercegovačkih muslimana, čime je autor povezoao osnovnu temu s kontekstom zbivanja u državi i društvu u to vrijeme ■

Muhamed Nametak

Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*.
Zagreb: Novi liber, 2011, 335 str.

Brojni naslovi koji tretiraju pitanje zločina tokom Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega, postavili su Jasenovac i Bleiburg kao dva konkurentna stratišta koja se međusobno nadmeću po masovnosti ljudskog stradanja, karakteru i svireposti svoga zločina. U tom takmičenju za sticanje epiteta najvećeg ratnog zla među autorima se pojavila tendencija mitološkog preuveličavanja, odnosno umanjivanja obima ljudske patnje. Prema političkim potrebama, hrvatska emigracija je tokom višedecenijskog prešućivanja prave istine u zemlji proizvela mit o Bleiburgu kao mjestu masovnog stradanja Hrvata, dok su s druge strane, jugoslavenske vlasti gradile kult Jasenovca kao mjesta genocida nad nehrvatima i ustaškim neistomišljenicima pretjerujući, kao i ovi prvi, u masovnosti žrtava.

Raspadom Jugoslavije i oslobađanjem od ideoloških okova, ratnih i političkih tereta, umjesto ravnopravog komemorisanja i ukazivanja pijeteta žrtvama bez obzira na počinioca, uslijedio je revizionizam u smislu degradiranja jasenovačkog zločina, tj. njegovog nazivanja radnim logorom. Na taj način, stvoreni su uslovi za drugačiju interpretaciju prošlosti i rehabilitaciju ustaštva. S namjerom relativiziranja ustaštva te izjednačavanja komunističkog i ustaškog zločina, odnosno partizana i ustaša, pojedini historičari i publicisti su radili na etabriranju teorije ekvidistance „Jasenovac i

Bleiburg su isto“. Pokušali su nagnati javnost na paušalni zaključak da su svi ratni zločini isti, bez obzira na njihov obim i karakter te profil i motiv počinioca. S ovakvim neodgovornim, površnim i neozbiljnim pristupom u historiografiji kontinuirano se razračunavaju Slavko i Ivo Goldstein. Njihova najnovija knjiga *Jasenovac i Bleiburg nisu isto* pravi je primjer obračuna historičara s kvazinaučnim stavovima revizionista čije postavke uspješno pobijaju ukazujući na manipulaciju korištenih izvora te stalno ženo tumačeći iste.

U želji da okončaju razbuktavanje mitoloških besmislica Goldsteinovi istovremeno analiziraju stradanja u Jasenovcu i Bleiburgu, akcentirajući najprije njihov karakter, pa tek onda brojnost. Za razliku od drugih autora koji tretiraju ova dva stratišta, oni se primarno ne bave masovnošću zločina, već glavnu pažnju usmjeravaju na pitanje pravedne i krive strane. Ustrajavajući na toj koncepciji, za žrtve oba zločina pronalaze poveznicu u činjenici da su skončali bez sudskog postupka, dok u pogledu motiva za izvršenje takvih zločina prave jasnu diferencijaciju. Stoga, Slavko i Ivo Goldstein drže da je ključna razlika u tome što je jasenovački zločin bio sistemski planiran s ciljem da se likvidiraju rasno i ideološki nepodobni, za razliku od blajburškog, u kojem je veliku ulogu imao element osvete i gdje se obračunavalo, u najvećoj mjeri, s vojnim licima. Praveći razliku među zločini-

ma te razmatrajući razlike među žrtvama i zločincima, oni jasno zaključuju da su stradanja u Jasenovcu bila dio genocidnog poduhvata iz mržnje, dok su Bleiburg i Križni put bili ratni zločin protiv čovječnosti, počinjen iz osвете. Zauzimanjem takvog stava, suprotstavljaju se pokušajima pojedinih revizionista da izmijene percepciju ovih gubilišta i izjednače masovnost i karakter njihovih zločina. Svoj odnos prema pitanju ekvidistance ova dva stratišta reflektovali su preko samog naslova knjige, a detaljno obrazložili i argumentovali kroz pet poglavlja sačinjenih od ranije publikovanih radova koji su za ovu priliku dorađeni ili izvorno priređeni.

Preko prva dva dijela knjige Goldsteinovi prikazuju historiju jasenovačkog i blajburškog zločina i razvoj mitoloških konstrukcija o njima. Analizom uloge Jasenovca u ljudskim stradanjima u ratnom i poratnom vremenu dokazuju da je logorski sistem Jasenovac u periodu 1941–1945. godine bio mjesto sistemskog likvidiranja rasno i politički nepodnobnih, što dokumentuju brojim izvorima, plastično ilustruju sudbinama logorskih zatvorenika i epizodama iz logoraške svakodnevnice, te istovremeno argumentirano tvrde da taj isti logorski kompleks 1945–1947. godine nije bio zarobljenički ili kažnjenički koncentracioni logor, kako su to pojedini revizionisti tvrdili od 80-ih godina, već da je u njemu bila organizirana radna grupa angažovana na raščišćavanju ostataka bivšeg logora, popravci lokalnih puteva i okolnih kuća. Zbog navedenog, Goldsteinovi insistiraju na tezi da se uloga Jasenovca u ratnim i poratnim dešavanjima ne može ni po trajanju, karakteru, razmjeri zločina i broju žrtava, niti po sistemski smišljenom planiranju izjednačavati. U kontekstu prikaza nastanka i sindroma Bleiburga i Križ-

nog puta, autori razmatraju pitanje kazne i osвете u uslovima likvidacije neprijatelja 1945. godine. Uzimajući u obzir odnos antifašističke koalicije i NOP-a, prema tim pojmovima utvrđuju Titovu odgovornost za počinjene zločine u maju 1945. godine, ali napominju da se tu odgovornost treba ocjenjivati prema onovremenim, a ne današnjim kriterijima.

Nakon rekonstrukcije ratnih i poratnih dešavanja na dva najveća stratišta, Goldsteinovi kroz drugi dio knjige sagledavaju promjenu odnosa Katoličke crkve prema Jasenovcu te revizionistički pokušaj pojedinih historičara i publicista da interpretaciju zločina prilagode trenutnim političkim potrebama. Zbog snažnog uticaja Katoličke crkve na hrvatsko društvo i njene kontroverzne uloge u ratnim zbivanjima, Slavko Goldstein kroz svoju polemiku sa Nadbiskupskim duhovnim stolom ukazuje na postepenu, ali po njegovom mišljenju, nepotpunu promjenu njenog odnosa prema jasenovačkom zločinu. Svjesni sve prisutnije tendencije namjernog manipulisanja i politiziranja ratnim i poratnim stratištima, autori se dalje bave pitanjem reviziranja njihove interpretacije u hrvatskoj historiografiji. Kroz cijelo jedno poglavlje analiziraju izvore koje koriste revizionisti, vagaju njihovu vjerodostojnost, utvrđuju selektivnost pri njihovom odabiru te raskrinkavaju sve nelogičnosti, laži, manipulacije revizionističkih historičara i onih koji se laički bave prošlošću. Nizom primjera ukazuju na njihove pokušaje da koriguju ili iz korijena promijene napisanu historiju i da novom interpretacijom zloupotrijebe prošlost u političke svrhe. Najpodložnije toj političkoj manipulaciji bilo je pitanje brojnosti jasenovačkih i blajburških žrtava. Stoga su Goldsteinovi masovnost tih zločina, koja je dugo vremena bila predmetom

preuveličavanja ili umanjivanja, naučno i korektno razmatrali u okviru rezimea knjige.

Ovako tematski koncipirana knjiga demistificira dva zločina, nivelira njihove razmjere i karaktere, negira maksimalne brojke koje su iznesene u javnost i insistira na obimu zločina do čije se procjene došlo relevantnim metodama. U argumentaciji svoje teze da Jasenovac i Bleiburg nisu isto Slavko i Ivo Goldstein kritički pristupaju korištenim izvorima i literaturi te striktno primjenjuju naučnu metodu, što većem dijelu ove knjige daje naučni karakter. Iznesena nenaučna polemika koju je Slavko Goldstein imao s Nadbiskupskim duhovnim stolom te nekoliko epizoda iz privatnog života (navođenje razloga zbog kojih lično nije posjetio Bleiburg, spominjanje svog učešća u partizanskim jedinicama te ukazivanje na forumske napade neistomišljenika na njegovo i Ivino djelovanje), preostalom dijelu knjige dali su publicističko obilježje. Sagledana u cjelini, knjiga se može tretirati prije svega kao medij za prenošenje naučnih i ličnih stavova dvojice relevantnih istraživača hrvatske prošlosti. U tom smislu shvatamo kritike koje Slavko kao bivši partizan i komunista iznosi na račun partizanskog pokreta („Bili smo dorasli otporu protiv Zla, ali nismo bili dorasli ljudski okruniti pobjedu.“ str. 205), te njegovo insistiranje na različitosti dvaju političko-ideoloških sistema, nacifašizma i

komunizma.

Sadržajni kvalitet knjige, koji prati snažna argumentacijska linija, nije popraćen bogatom grafičkom opremljenošću koja je krajnje skromna, bez kartografskog prikaza jasenovačkog i blajburškog stratišta i fotografija kao najpogodnijeg sredstva za ilustraciju tamo počinjenog zla.

Bez obzira na neke njene manjkavosti, korisnost ove knjige je višestruka. Ona je dragocjen primjer argumentovanog pisanja, primjene naučne metode i raskrinkavanja svih revizionističkih pokušaja analize prošlosti, gdje joj se daje drugačije, nenaučno tumačenje i stvara na taj način prostor za relativiziranje ustaškog zločina i rehabilitaciju ustaške politike u hrvatskoj javnosti. Najnovije izdanje Goldsteinovih *Jasenovac i Bleiburg nisu isto* vrlo je aktuelno budući da nakon 60 godina ratni i poratni zločini i dalje zaokupljaju pažnju hrvatske javnosti dijeleći je na domobrane i partizane, a analogno tome, na pristalice negiranja, odnosno preuveličavanja zločina u Jasenovcu i Bleiburgu. Iz perspektive historiografije u Bosni i Hercegovini, knjiga je vrlo korisna svima koji tragaju za istinom o ratnim i poratnim zbivanjima u Jasenovcu i Bleiburgu, stratištima na kojima je stradalo i domaće stanovništvo ■

Sanja Gladanac

Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.–1953.*
Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 431 str.

Dugo vremena je historiografija u Bosni i Hercegovini polje svoga istraživačkog interesa završavala s krajem Drugoga svjetskog rata, a događanja poslije toga bila su samo predmet glorificiranja postignutih rezultata u socijalizmu, bez imalo znanstvene kritičnosti. Nakon urušavanja socijalizma bila je primjetna utrka u sataniziranju kompletnog socijalističkog razdoblja, a i neki historičari su toj satanizaciji davali poseban pečat. Pokušaji da se pišu znanstveno utemeljeni i na izvorima argumentirani radovi suočavali su se s brojnim izazovima, kako zbog problema sa samim izvorima (zbog nesređenosti pojedinih arhivskih fondova ili izostanka volje da se svi izvori stave na raspolaganje istraživačima) tako i zbog društvenog i političkog konteksta u kojima su ti radovi nastajali (često kvalificiranje „komunjarama“ onih koji bez nacionalističke zapjenušanosti istražuju socijalističko razdoblje). Osim toga, i neki novi istraživački obrasci i metodološki modeli, koji su prisutni u modernoj historiografiji, sve su više dovodili u pitanje sami integritet klasičnih historiografskih istraživanja.

U tom kontekstu pojava knjige dr. Vere Katz o društvenom i ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine od 1945. do 1953. godine dokaz je vitalnosti historije kao znanosti, te još jedan snažan pokazatelj važnosti arhivskih istraživačkih napora kao temeljnih za historijske analize i zaključke.

Autorica u ovoj knjizi nije podlegla postmodernističkim izazovima, ona doslovno slijedi praksu da svoje stavove temelji isključivo uz oslonac na obavijesti iz primarnih povijesnih izvora, te je dosljedni pripadnik historijskog pravca koji vjeruje u broj. Neko je jednom kazao da historičari trebaju brojati da ne bi nagađali, a ako nisu u stanju brojati, onda moraju priznati da nagađaju. Ovom principu je u historiografiji u Bosni i Hercegovini najodaniji bio prof. dr. Ilija Hadžibegović, a Vera Katz se ovom knjigom svrstala u red najdosljednijih Hadžibegovićevih sljedbenika.

Knjiga se bavi pitanjem transformacije bosanskohercegovačkoga društva u prvih nekoliko godina poslije Drugog svjetskog rata. Pri tome, autorica istražuje dvije strane tog fenomena: ideološke osnove novoga društva koji se želi izgraditi, te stvarne društvene i ekonomske efekte tih nastojanja. Na taj se način gradi jedna uravnotežena slika društvenih promjena koje su bile evidentne u ovom razdoblju. Autorica to pokazuje prateći razvoj gospodarstva, pri čemu je akcentat stavljen na razvoj industrije u okviru prvog Petogodišnjeg plana, te socijalne promjene na selu. Zaključci do kojih je došla na temelju niza obavijesti iz primarnih izvora i statističkih podataka svjedoče kako je bio težak put od siromaštva, kao temeljnog obilježja društva neposredno nakon rata, do prvih modernizacijskih znakova koncem razdo-

blja kojim se bavi ova knjiga. Pokazuje se stupanj realizacije ambicioznih planova investicija u okviru socijalističke industrijalizacije, te ukazuje na poteškoće koje je pratio taj proces. Premda siromašna, Bosna i Hercegovina, a posebno neki njeni dijelovi (Zenica, naprimjer), postali su simbol industrije u socijalističkoj Jugoslaviji.

Autorica se, međutim, ne gubi u apstraktnim brojkama o gospodarskom razvoju. Ona uključuje *čovjeka* u svoju analizu. Zbog toga je ova knjiga odličan primjer interakcije razvoja gospodarstva i demografskih promjena. Od knjige Iljasa Bošnjovića *Demografska crna jama* do ove knjige Vere Katz mi nismo imali bolje knjige o tim pitanjima, s obzirom da su ostali radovi o demografskim promjenama u prvi plan stavljali političke, a ne socijalne i gospodarske dimenzije.

Osim socijalnih i demografskih pitanja, ova knjiga Vere Katz važna je i zbog analize procesa izgradnje socijalističke vlasti u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata. Tek smo s ovom knjigom na jednom mjestu dobili zaokruženu sliku o položaju Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u socijalističkoj Jugoslaviji tokom prve decenije poslijeratnog razdoblja, o admi-

nistrativnim promjenama kroz koje je ona prolazila u tom razdoblju, te o svim posljedicama smjene društvenih elita na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni poslije Drugog svjetskog rata. Katz je pokazala da struktura članstva Komunističke partije više govori o stanju nove vladajuće elite nego što bi se to u prvi mah moglo pretpostaviti. Istodobno, socijalno porijeklo i obrazovni nivo nove političke elite najbolje mogu objasniti sve poteškoće s kojima se nova vladajuća elita suočavala.

Prepuna podataka, koji su bili osnova za dobre analize socijalnih i političkih promjena, ova knjiga Vere Katz ostavit će dubok trag u bosanskohercegovačkoj historiografiji. Ona je do sada najbolje djelo o tranziciji bosanskohercegovačkog društva poslije Drugog svjetskog rata, pokazuje način transformacije privatnog u državno i potom društveno vlasništvo početkom 1950-ih godina, te se sada, u uvjetima nove privatizacije, pojavljuje kao važan i autentičan podsjetnik na neka davna vremena. Bolja ili lošija – nije zadatak historičara da o tome sudi. O tome će sud dati sama historija ■

Husnija Kamberović

Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945.-1953.)*. Zagreb – Sarajevo: 2012, 628 str.

Najnovija knjiga dr. Denisa Bećirovića o Islamskoj zajednici (IZ-i) u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine tiskana u okviru biblioteke *Bosana* od strane dvaju nakladnika (Bošnjačke nacionalne zajednice za grad Zagreb i Zagrebačku županiju i Instituta za istoriju Sarajevo) predstavlja prerađenu doktorsku disertaciju koju je autor odbranio na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu 14. siječnja 2010. godine.

Bećirovićeva knjiga je po mnogo čemu, znanstveno i općenito, zanimljiva, neobična i značajna. Predmet njegovog znanstvenog interesovanja je u domaćoj historiografiji rijetko sretana problematika (i tema) iz oblasti duhovnih, vjerskih (a s njima u vezi raznih) kretanja jednog po mnogo čemu posebnog vremena – prvih nekoliko godina nove države. Isto se može reći i za period do ustroja nove države – Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), kao i Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) cijelo vrijeme sve do disolucije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) kada je definitivno nestala sa političke karte ovog dijela Balkana, Europe, svijeta.

Uže gledano riječ je o praćenju aktivnosti jedne vjerske zajednice (islamske), na prostorno nevelikom području (Bosne i Hercegovine), u vrlo kratkom periodu (samo osam godina od 1945. do 1953. go-

dine). Za svakog ozbiljnog povjesničara – historioografa – podosta izazova.

Sve navedeno, samo po sebi, sadržavalo je više nego dovoljno razloga da se dosta opširnom tekstu (preko 500 strana), popunjenih sa stotinjak strana priloga (fotografija, indeksa ličnih imena, spiska izvora i literature, izvoda iz recenzija i bilješke o autoru) priđe sa naglašenim znanstvenim interesom i akribijom. Svaki od pomenutih segmenata knjige nametao je pitanje – zašto?

Vjerske zajednice, iako neupitno prvi, najstariji i najbrojniji oblik okupljanja ljudi (ne samo na južnoslavenskim prostorima) iz brojnih razloga nisu bile predmet iole ozbiljnijeg historiografskog istraživanja iz bilo kog kuta promatranja.¹

Ako se zna koju je ulogu imao (i odigrao) vjerski činilac u procesu nacionalne

¹ Korektnosti radi treba spomenuti obiman rukopis grupe autora koji se odnosi na sve vjerske zajednice, politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945. godine. Rukopis koji sadrži 1169 šapirografiranih strana pohranjen je u biblioteci Instituta za istoriju u Sarajevu. Autori obimnog, nažalost, neobjavljenog projekta su: dr. Luka Đaković, dr. Tomislav Išek, mr. Rafael Brčić – za katoličku crkvu, dr. Božo Madžar, Mitar Papić – za pravoslavnu, dr. Nusret Šehić, dr. Mustafa Imamović za islamsku vjersku zajednicu i Moni Finci za Jevreje Bosne i Hercegovine

samoidentifikacije (popularnije rečeno – razvoja nacionalnog pitanja) u savremenoj historiji dvadesetog stoljeća baš na području Bosne i Hercegovine, posebno Muslimana – Bošnjaka, još čudnije zvuče nepodijeljene ocjene o značaju deficitarnosti istraživanja i elaboriranja i znanstvene artikulacije njihove prisutnosti u stvarnom životu svih stanovnika ex-jugoslavenskih prostora. Više je nego očito da je autorova eksplicitna ocjena da “Dosadašnja istraživanja nisu pokrila ogromnu prazninu u proučavanju i tumačenju položaja i uloge vjerskih zajednica, a pogotovo otklonila mnoštvo raznih namjernih i nenamjernih obmana, neistina, dezinformacija, netačnosti i nepotpunosti, posebno kad je u pitanju navedena tema”, bila sasvim dovoljan *spiritus rector* da se opredijeli angažirati na ovakvom poduhvatu. Za fokusiranje (prostorno – BiH, i vremenski – 1945.-1953.) na ovako naslovljen projekt, vjerovati je, u smislu svojevrsnog *spiritus rector*, poslužila mu je sopstvena ocjena “da sve ono što je objavljeno... a odnosi se na Islamsku zajednicu u periodu od 1945. do 1953. godine ne pruža ni običnim čitaocima, a kamoli naučnim radnicima, na izvorima utemeljene analize”. (s. 16). Spisak, posebno treba naglasiti, neobjavljene arhivske građe (iz fondova Arhiva Jugoslavije – Beograd, Bosne i Hercegovine – Sarajevo, Hrvatske – Zagreb, Rijasetu Islamske zajednice u BiH – Sarajevo, Istorijskog arhiva u Sarajevu, Unsko-sanskog kantona – Bihać, Arhiva Tuzlanskog kantona – Tuzla) – s. 605-66., a svakako, i objavljene građe u službenim publikacijama (s. 607-623) zrcalo su autorovih ogromnih napora u prikupljanju dostupnih historijskih činjenica, što, zacijelo i s razlogom, nije promaklo ni jednom od recenzenata da to posebno naglasi (s. 625).

Bećirovićev rad je strukturiran od se-

dam glava i zaključnih razmatranja. Iz njihovih naslova i sadržaj pripadajućih strana (I-a *Islamska zajednica do 1945.* – na 82 strane; II-a *Sumiranje materijalnih i ljudskih gubitaka Islamske zajednice u Drugom svjetskom ratu* – 22 str.; III-a *Globalne promjene, Avnojevska Jugoslavija i odnos komunista prema religiji* – 62 strane; IV-a *Važnije zakonodavne mjere koje su uticale na oduzimanje prava i nadležnosti Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (1945.-1953.)* – 134 str.; V-a *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini – organizacija, infrastruktura i aktivnosti* – 94 str.; VI-a *Izvori finansiranja i socijalno osiguranje službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* – 37 str.; VII-a *Represivni postupci prema članovima Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* – 37 str. i *Zaključna razmatranja* – 16 str.) i na prvi pogled, a pogotovo nakon iščitavanja cjelokupnog teksta, mogu se izvući brojne karakteristike, među kojima bi trebalo spomenuti neke od najbitnijih.

Temeljita autorova istraživanja pomenute neobjavljene i objavljene građe, iščitavanje službenih publikacija, štampe, periodike, te bogato konsultirane literature (15 strana) pružili su mu optimalne mogućnosti da cjelovito obradi jednu izuzetno značajnu temu, ne ispuštajući, gotovo, nijedno ključno pitanje položaja i aktivnosti Islamske zajednice u BiH u prvih osam poratnih godina, i time na najbolji mogući način ispuni dosadašnju prazninu u suvremenoj bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Među neobjavljenim izvorima posebno su značajni oni iz Arhiva Jugoslavije (fond Savezne komisije za vjerska pitanja) i Arhiva Bosne i Hercegovine (fond Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine). Izbor historijskog metoda – omogućio je Bećiroviću da u obradi teme kombinira re-

konstruktivno, analitičko-sintetički pristup. Strogo primjenjujući (u posljednje vrijeme tako često zanemarujuću) kritiku izvora, mogao je i doći do relevantnih i objektivnih otkrića brojnih segmenata opstojnosti Islamske zajednice u BiH koji su, pak, zbog naglašeno prisutne (svevladajuće) ideologizacije u poratnom društvu bili *en masse* zanemarivani, prešućivani, negirani, opstruirani, diminuirani, zatajivani etc.

Nadasve je zanimljiva periodizacija tj. vremenska obrada poratnog djelovanja Islamske zajednice za koju se autor opredijelio. Nakon Drugog svjetskog rata njeni pripadnici su, uostalom, kao i vjernici ostalih konfesija, zbog specifičnosti konstituiranja nove vlasti (stvaranja Demokratske, pa Federativne Narodne Republike Jugoslavije) s jedne, i načelnog odnosa države prema vjerskim zajednicama, tj. njenim pripadnicima, s druge strane, došli, u odnosu na dotadanji položaj, u kvalitativno novu, drugačiju, nepovoljniju, situaciju.

Nova pozicija religije na jugoslovenskim prostorima, uopće u slučaju IZ-e u BiH se višestruko negativno reperkutirala s obzirom na proces nacionalne samoidentifikacije (ergo), nacionalnog pitanja cjelokupnog muslimanskog stanovništva koji je u odnosu na pripadnike drugih vjerskih zajednica dobrobrano kasnio. Ta činjenica se u svakodnevnicima života ovog dijela stanovništva, naročito duhovnog (vjerskog), posebno, negativno odražavala. Dovoljno je spomenuti takve krupne društvene događaje, kakvi su bili, npr. višestruki popisi stanovništva. I u ovom periodu, a i kasnije zvanična politika je Muslimanima/Bošnjacima uporno uskraćivala mogućnost da se izjasne kako su se oni osjećali, svodeći ih na Srbe – muslimane, Hrvate – muslimane, “nacionalno neopredijeljene”, “Jugoslovene neopredijeljene” itd. Po nekima

zabilježeno je preko deset oficijelnih “mogućnosti” izjašnjavanja, a oni su se uvijek deklarirali kao poseban etnički entitet time samopotvrđujući (nepriznati) identitet!

Opredjeljujući se za istraživanje i obradu prvih osam godina djelovanja Islamske zajednice u “drugoj”, poratnoj Jugoslaviji autor je sam sebe, kao modernog historičara, stavio u delikatan položaj. *Nolens volens* radilo se o relativno vrlo kratkom vremenskom periodu, koji je, po brojnim specifičnostima novouspostavljenog režima, bio imanentno veoma složen, pa je time praćenje Islamske zajednice bilo tim delikatnije. Apsolutno svjestan da se bilo koja historijska pojava isključivo prati procesualno, i u vremenu i u prostoru, pa i Islamska zajednica, Bećirović je, da bi do kraja bio korektan istraživač i historiograf, morao, izbjeci zamku koja mu se ovakvim izborom temporalne obrade jednostavno nametala – da tretira temu samo kao jedan segment složenog procesa Islamske zajednice. Smatram da mu je to u potpunosti uspjelo sa prve 82 stranice svoje knjige. U njenoj prvoj glavi je uspješno kombinirajući rekonstruktivno – analitičko – sintetički pristup sebe (i čitatelje) “proveo” kroz sve prethodne faze procesa opstojnosti Islamske zajednice (od 1878. do 1945.) prateći ih kroz tri tako različita perioda kakvi su bili austrougarski (1878.-1918.), onaj u Kraljevini SHS/Jugoslaviji (1918.-1941.), te, konačno “endehazijski” – (1941.-1945.).

Nalazim za potrebno, dapače, neophodno ukazati na još jednu karakteristiku Bećirovićevog pristupa istraživanju i obradi teme koja mu je omogućila da komplementarno sagledava i, što je još značajnije, ocjenjuje aktivnosti Islamske zajednice u rečenom periodu – maksimalno respektiranje globalnih (“maxi” – u svijetu i Europi i “mini” – Jugoslaviji, posebno u Bosni i Her-

cegovini) promjena koje su se, i te kako, na nju odrazile. Logično, njemu ni u primisli nije bilo da sve one brojne negativne posljedice odnosa režima prema religiji i vjerskim zajednicama – i Islamskoj, naravno, ni za jotu ne minimizira, a kamoli, abolira. Navedeni citat britanskog historičara Erika Hobsbauma sjajno ilustrira realni “globalni nered” dvadesetog stoljeća i demaskira “najmilitantnije i najkrvožednije od njegovih (sekularnih) ideologija “kojima su zamjene za boga, bile ili apstrakcije ili političari obožavani kao božanstva” (s. 12). Tračajući za istinom (i povijesnom, realnom) slobodan sam reći na oba plana (državne, rigidne “real” politike i neupitno teškog položaja religije uopće, vjerskih zajednica, a za njega posebno važnog – Islamske, koji je *nota bene* prečesto dosezao ponižavajući i moralno nimalo lako podnošljiv status), uočavao je i isticao lucidan stav Zajednice i njenih najviših (rukovodnih) službenih predstavnika *vis à vis* suradnje sa državnim organima (vid. strane 341-342 ili 397). Takav odnos najodgovornijih (pa i najviše rangiranog) dužnosnika Islamske zajednice u BiH nije striktno vezan samo za jedan period (u ovom slučaju od 1945. do 1953.) nego se manifestirao i u cijelom poratnom periodu, na što je ukazao i sam autor (str. 18). Ipak, kada se i ovo konstatira ne treba imati nikakvih iluzija u suštinski odnos državnih organa prema predstavnicima vjerskih zajednica (konkretno Udruženju ilmije). Kada su se zalagali npr. i konkretno za rješavanje “nagomilanih staleških problema vjerskih službenika”, i od njih (kao i od svih ostalih vjerskih udruženja) se očekivalo i tražilo da im glavna obaveza bude borba za “produblavanje najdragocjenije tekovine narodnooslobodilačke borbe – bratstva i jedinstva naših naroda” (str. 343). Mnogostruko složen sveukupni

život u državi koja je nastala u ratu (Jajce 1943.), bila pravno ustrojena nakon 1945. na temelju Ustava 1946. (toliko sličnom onom Sovjetskom iz 1936.), opterećenost “riješanim” nacionalnim pitanjem, suočavanje sa teškim gospodarskim posljedicama naslijeđenim tek završenim ratom, kontroverznim i neuspjelim pokušajima državnih intervencija u gospodarstvu, naporima očuvanja teško stečene slobode u srazu sa staljinizmom (1948.) instaliranju jedinstvenog sistema samoupravljanja (1950.), pokušaj “reformne” partijskog života (1952.), bili su isuviše kompliciran okvir i za bilo kakvu drugačiju politiku prema religiji, vjerskim zajednicama, a pokušaji kakve takve spomenute “real” politike IZ-e prema režimu i njegovim institucijama imali su za posljedicu da je njen položaj i svih njenih članova bio upravo onakav kakvim ga je svestrano istražio i realno, znanstvenom metodom i jezikom artikulirao autor ove studije. Njome je, bez sumnje, u veoma znalački i uspješno elaboriran jedan segment egzistentnosti Islamske zajednice u BiH od 1945. do 1953. godine. Petstotinjak stranica izvornog teksta napisanog na apsolutno metodološki i sadržajno inovativan način uspješan su nastavak onog što se u njenom krilu dešavalo do 1945. i istovremeno putokaz istraživačkim izazovima njenog djelovanja u fazama aktivnosti koje su slijedile (opet) izmijenjenim društveno političkim uvjetima “druge Jugoslavije”.

Denis Bećirović je ovom knjigom u stilu modernog obrazovanog educiranog historioografa ispunio zadatak i cilj koga si je postavio.

Posebno je hvale vrijedno kako je to uradio jer se iščitavanjem ovog rada može saznati i shvatiti, kako je Islamska zajednica u BiH djelovala od 1945. do 1953., kakvi su joj rezultati aktivnosti, sa kojim se pre-

prekama i teškoćama borila i kakve su bile reperkusije po njeno vodstvo i pripadnike.

I na kraju, buduća, sveobuhvatna historija ovih prostora i naroda bila bi bez ovog

djela – nekompletna ■

Tomislav Išek

Dino Mujadžević, *Bakarić. Politička biografija*. Zagreb: Plejada i Hrvatski institut za povijest-Podružnica Slavonski Brod, 2011, 382 str.

Danas su zainteresiranim dostupne brojne referentne i historijske biografije, uglavnom političara, državnika, vojskovođa, istaknutih umjetnika i vjerskih poglavara. To su uglavnom publicistički radovi usklađeni s interesom šire čitalačke publike. Historičari se, iz različitih razloga, vrlo rijetko odlučuju na pisanje biografija, pa je evidentno biografsko siromaštvo i manjak naučnih radova o životu i djelu pojedinih ličnosti.

Usprkos problemu pristupa arhivskoj građi kao i modernom antikomunizmu koji sadrži brojne predrasude i pristrasnosti, u posljednje vrijeme učinjeni su značajni iskoraci u istraživanju biografija istaknutih komunističkih aktivista jugoslavenskog razdoblja. Realizirane su nove historioграфске biografije zasnovane na izvornoj građi koje svojoj problematici prilaze objektivno i s mnogo odgovornosti.

Jedna od takvih studija jeste politička biografija Vladimira Bakarića, hrvatskog političara koji je skoro četiri decenije imao izuzetan značaj i koji na svojevrsan način personificira socijalistički režim u Hrvatskoj. Međutim, kako autor naglašava, Vladimir Bakarić je dosada izuzetno malo proučavan i još manje razumijevan političar.

Studija Dine Mujadževića temelji se na

neobjavljenoj arhivskoj građi ličnog fonda Vladimira Bakarića, kao i objavljenoj i neobjavljenoj građi drugih fondova, referentnoj literaturi i štampi. Kombinirajući hronološku i problemsku metodu, autor na vrstan način prati Bakarićevu političku ulogu u okviru šireg socijalističkog diskursa. Ipak, akcentat je stavljen na njegov rad na polju politike, ekonomije i marksističke teorije.

Knjiga je, pored uvoda, podijeljena na šest poglavlja i veliki broj potpoglavlja. U poglavlju *Djetinjstvo, mladost i komunistički počeci* (str. 15-46) autor se osvrnuo na porodicu Vladimira Bakarića, gimnazijsko i fakultetsko obrazovanje na Pravnom fakultetu u Zagrebu, pristupanje komunističkom pokretu i njegovo djelovanje u KPJ do 1941. godine. Bakarićeva karijera u SKOJ-u započela je 1933, nastavljena u Agitpropu CKKPH, Glavnom inicijativnom odboru Stranke radnog naroda, a od 1940. bio je član Politbira CKKPH. Autor je istakao tadašnje Bakarićevo izuzetno interesovanje za ekonomska pitanja i vrijednost njegovih objavljenih članaka o svjetskoj i jugoslavenskoj privredi.

Poglavlje knjige *U vodstvu hrvatskog partizanskog pokreta* (str. 51-135) posvećeno je djelatnosti Vladimira Bakarića tokom

Drugog svjetskog rata. Prvih ratnih godina Bakarić se kao politički komesar Glavnog štaba Hrvatske (GŠH) bavio, pored civilnih i političkih, i vojnim pitanjima. Zadužen za organiziranje otpora i formiranje organa vlasti, suočavao se s ključnim pitanjem hrvatsko-srpskih odnosa, aktivnostima Srba u partizanskom pokretu i širenjem partizanskog pokreta među Hrvatima. Autor je posebno istakao Bakarićev čvrst stav o nužnosti odvajanja partijske i vojne strukture kako bi se izbjegle mogućnosti komunističke radikalizacije, tj. pretjerane ideologizacije partizanskog pokreta. "Samostalnost" Glavnog štaba Hrvatske bila je razlog Bakarićeve smjene krajem 1943, a nastaviti će djelovati u Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije (NKOJ-u), čime se njegovo interesovanje preusmjerilo na vanjske poslove. Posebna potpoglavlja posvećena su kontroverznoj ulozi Bakarića u *Aferi Kopinič* 1941. i sukobu s Andrijom Hebrangom u oktobru 1944, kada Bakarić postaje novi sekretar CKKPH.

U poglavlju *Počeci nove vlasti (1945-1950)* (str. 135-193) autor prati Bakarićevu angažiranost kao predsjednika Vlade Hrvatske na organiziranju Ustavotvorne skupštine i Ustavotvornog sabora, te donošenja hrvatskog Ustava 1947, kao i pitanjima privrede, poljoprivrede i agrarne reforme. Bakarićeva politička djelatnost odvijala se u kontekstu borbe novog režima s ostacima prethodnog sistema, slabljenja značaja i snage Katoličke crkve poput otvorenog sukoba s Alojzijem Štepincom, previranjima opozicije unutar i van Partije, "nadmudrivanja" s pristašama predratnog HSS-a i *mačekovcima* kao i snažnom političkom *informbiroovskom* krizom nakon 1948. godine. Vladimir Bakarić, čiji su se stavovi i mišljenje tokom cijele karijere mijenjali isključivo u skladu s promje-

nama u službenom stavu jugoslavenskog vrha, tada se posebno angažirao na sprečavanju grupnih, vansudskih likvidacija zarobljenika i nekontroliranom djelovanju pojedinaca unutar partijskih i partizanskih redova.

Predstvljajući ključne procese u Jugoslaviji, u poglavlju *Borba za samoupravnu Jugoslaviju (1950-1966)* (str. 193-253) autor se fokusirao na Bakarićev doprinos uspostavi i primjeni samoupravljanja kao i decentralizaciji države. Bakarić je kao predsjednik hrvatske vlade do 1963. a potom predsjednik Sabora i sekretar SKH, bio predstavnik reformske struje i zajedno s Edvardom Kardeljem bio "arhitekta" privredne reforme 1965. Međutim, prema bilješkama sa zatvorenih sastanaka, autor zaključuje da Bakarićeva borba protiv centralizma nije imala obilježje isključivosti, iako je *Bijela knjiga*, nastala trudom njegovih povjerenika, jasno ukazala na nužnost potpunog dokidanja centralističkog planiranja u privredi. Nezadovoljstvo položajem Hrvatske u Jugoslaviji u ovom periodu rezultiralo je različitim dezintegrativnim tendencijama poput frakcija unutar Partije, kritikom *Praxisovog* kruga, hrvatskim nacionalistima, emigracijom, ali i revizionističkim historijskim tezama Franje Tuđmana.

O jugoslavenskom značaju Vladimira Bakarića, nakon smjene Rankovića 1966. kao jednog od predvodnika slovenačko-hrvatske reformske frakcije, govori se u poglavlju *Između zenita moći i marginalizacije (1967-1971)* (str. 253-299). Bakarićeva politička "borba" vodila se na dva fronta. Nastavio se suprotstavljati *centralistima* kroz pokretanje "debate o bilanci federacije" (izgradnji velikih infrastrukturnih objekata iz saveznog proračuna) namećući raspravu o beogradskim bankama i velikim reeksportnim preduzećima koji su samostalno

odlučivali o investicijama. Na drugoj strani, Bakarić je vodio borbu s nacionalno orijentiranom opozicijom unutar SKH i izvan njega. Opozicija je smatrala da dotadašnja politika nije bila dovoljno angažirana na zaštitu nacionalne ravnopravnosti hrvatskog naroda, kulture, jezika i privrede. Autor ukazuje na mentorstvo, saradnju, suzdržanu, ali vidljivu podršku toj struji unutar Partije, čije je djelovanje u početku tumačio kao "malu renesansu nacionalnog momenta" koja je "zdrava i dobra". Međutim, vremenom je ova kampanja stekla iznimno veliku potporu hrvatske javnosti i ujedinila osobe čiji su stavovi varirali od umjereno građanskog do ekstremnog nacionalizma. *Maspok* je značajno poljuljao politički položaj Vladimira Bakarića i prijetio narušavanju ravnoteže u Jugoslaviji, pa je neminovno slijedio obračun s političkim vodstvom pokreta. Uz svestranu podršku Josipa Broza Tita, Bakarić je, prema mišljenju autora, bio ideolog i predvodnik obračuna s "grupom" Dabčević Kučar – Tripalo krajem 1971. i glavni kritičar ovog smijenjenog hrvatskog rukovodstva.

Poglavlje *Vrhunac i kriza samoupravnih reformi (1972-1983)* (str. 299-342) govori o posljednjoj deceniji Bakarićeva života i djelovanja. Tokom dvogodišnjeg političkog povlačenja "u drugi plan" posvetio se teorijskom radu i promicanju nove "etape" samoupravnih reformi. Usvajanje novog saveznog Ustava 1974. i Platforme SKJ na X kongresu u aprilu 1974. mogu se smatrati najvećim političkim uspjesima Vladimira Bakarića. Njegov jugoslavenski politički utjecaj porastao je imenovanjem za člana predsjedništva SFRJ, a posebno njegovim ulaskom u novoformirani Savjet za državnu bezbjednost (od 1975. Savezni savjet za zaštitu ustavnog poretka), koji je nazirao jugoslavenski sistem službi sigurnosti. Me-

đutim, i dalje se živo zanimao za privredu i narastajuću krizu tokom 1970-ih godina i na brojnim sastancima isticao da je ona posljedica prevelikog izdvajanja za općedruštvene potrebe, zaduživanja unutar i van zemlje, neprovođenja ideja samoupravljanja kao "jedinog pravog puta", snažnih ostataka starog sistema, neostvarenih planova OOUR-a i slično.

Nakon smrti Josipa Broza Tita Vladimir Bakarić je postao najutjecajnija ličnost jugoslavenskog vrha simbolizirajući ideološko jedinstvo unutar jugoslavenskog režima. Ipak, Bakarić nije izabran za službenog Titovog nasljednika, jer, prema mišljenju autora, nije uspio – možda nije htio – nemetnuti se mlađoj generaciji na vrhu SKJ. Tokom posljednjih godina života postao je meta napada disidentskih krugova u Srbiji i centralistički orijentiranih publicističkih djela, a posebno Vladimira Dedijera, koji je Bakarića smatrao aktivistom protusrpske kampanje.

Gledano kao ukoričena cjelina, politička djelatnost Vladimira Bakarića obilježena je bliskom saradnjom i snažnom podrškom Josipa Broza Tita, podređenošću jedinstvu Partije i Jugoslavije kao trajnog rješenja i svestranom angažiranošću na uspostavljanju sistema samoupravljanja. Njegova politička snaga proizlazila je iz poznavanja marksističke i samoupravne teorije, upućenosti u privredna pitanja i ogromnog iskustva u izvršnoj vlasti. Međutim, Bakarić nije imao sljedbenike, nije bio čovjek od akcije i, kako autor ističe, bio je previše obilježen građanskim, intelektualnim, knjiškim i birokratskim osobinama. U djelovanju Vladimira Bakarića prepoznajemo "liberalno lice jugoslavenskog režima", ali i elemente boljševizma. Pronalazimo prosvijećene i napredne stavove, ali i nedemokratske i autoritarne postupke. Imajući to na umu,

nastojeći dati objektivnu ocjenu Bakarićeve političke djelatnosti, autor je naglasio da se ona ne može promatrati izvan konteksta partizanskog pokreta i socijalističkog režima čiji historijski tok nema pravolinijski smjer.

Na kraju knjige, pored kratica, popisa izvora i literature, te bilješke o autoru, predstavljena je zanimljiva predstava savremenika o Bakariću u radovima Dennisona Rusinowa, Mike Tripala, Savke Dabčević-Kučar, Dušana Bilandžića, Darka Hudelista i Slavoljuba Đukića.

Sigurni smo da je studija Dine Mujadže-

vića ispunila svoj cilj. Autor je pronašao vlastitu "mjeru" u odnosu tri ključna elementa političke biografije: doba, sredine i pojedinca. Ova studija ne istražuje samo pojedinca, nego prati historijske procese i ključne probleme tog vremena. Stoga je bez sumnje značajan doprinos boljem razumijevanju ovog historijskog razdoblja i nadamo se da će biti poticaj za daljnja, ozbiljna istraživanja socijalističkog perioda i ličnosti koje su ga obilježile ■

Dženita Sarač-Rujanac

Dženita Sarač-Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2012, 253 str.

Knjigu koju ovom prilikom predstavlja magistarski je rad Dženite Sarač-Rujanac odbranjen na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2010. godine pod nazivom *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Autorica se veoma hrabro uhvatila u koštac s ovom zahtjevnom temom koja tretira nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini osamdesetih godina 20. stoljeća. Zbog izrazite složenosti teme i bremenitosti vremena na koje se odnosi, svoj rad je koncipirala kroz tri pitanja. Prvo pitanje je odnos socijalističke vlasti prema identitetu Bošnjaka, zatim utjecaj Islamske zajednice na formiranje i jačanje tog identiteta i treće pitanje se odnosi na doživljaj vjerskog i nacionalnog kod običnog čovjeka.

Svoj istraživački rad započinje definiranjem pojma identitet kroz definiranje kolektivnih identiteta nacije i religije, naglašavajući njihov odnos unutar bošnjačke nacije, gdje se ova dva identiteta toliko prožimaju da je teško povući jasnu liniju razdvajanja. Autorica iscrpno definira različite tipove nacija na način njihovog različitog formiranja. Definira religiju i njeno mjesto u bosanskom društvu osamdesetih godina 20. stoljeća, ukazujući na njeno jačanje kao posljedicu shvatanja o neuspjehu sekularizacije u svijetu. Spajanjem religijskog i nacionalnog identiteta stvara se novi supraidentitet koji je u svojoj sveobuhvatnosti oba ova identiteta učinio snažnijim, što možemo vidjeti na primjeru bošnjačke nacije. Religijske institucije insi-

stiraju na naciji kroz naglašavanje posebnosti svoje zajednice, a kao posljedicu njihovog djelovanja imamo činjenicu da su vjernici najodaniji nacionalnoj ideji. Značaj religije, koja predstavlja bitan faktor u izgradnji nacija na Balkanu, zajednički je u srpskoj, hrvatskoj i bošnjačkoj naciji. Precizno definirati odnos vjerskog i nacionalnog u bošnjačkoj naciji danas je moguće jedino bez negiranja ili pak glorifikovanja značaja jednog ili drugog faktora.

Socijalistički sistem trebao je dovesti do odumiranja vjerskog i afirmiranja državnog, zbog čega se nastojalo potisnuti vjerske institucije iz javnog života i postaviti državne kao nacionalne institucije. Komunistička partija Jugoslavije zanemarivala je nacionalnu posebnost muslimana nakon Drugog svjetskog rata, smatrajući da religija nije nosilac nacionalnog identiteta. To je odgodilo rješavanje problema priznanja nacionalne posebnosti Bošnjaka sve do sredine šezdesetih godina 20. stoljeća.

Da bi dešavanja osamdesetih prikazala i objasnila temeljito, autorica se vraća na početak šezdesetih godina, odnosno početke borbe za nacionalno priznanje Bošnjaka u socijalističkoj Jugoslaviji. U poglavlju koje nosi naziv *Razvoj bošnjačke nacije od 1968. do 1980. godine* predstavljene su faktori političke borbe za priznanje nacionalne posebnosti Bošnjaka. Unutar toga pratimo djelovanje dvije grupe, one koja svoju borbu nastoji sprovesti unutar SKJ i snage koje djeluju izvan političkih organizacija. Rasprave vođene šezdesetih godina u političkim krugovima završene su 1968. godine priznavanjem nacionalne posebnosti muslimanskog korpusa. One će biti nastavljene kroz djelovanje intelektualaca koji politički priznat status nacije nastoje dokazati i potvrditi kao bošnjački kulturni, književni i tradicijski specifikum.

Sedamdesetih godina bošnjačku nacionalnu afirmaciju na svojim plećima nosili su intelektualci.

Društveno-političke promjene koje se dešavaju u Bosni i Hercegovini, Jugoslaviji pa i šire, u svjetskim razmjerama, odredili su promjene odnosa vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka osamdesetih, dovodeći do potpune simbioze ova dva identiteta, a sve to radi potrebe za homogeniziranjem zajednica i kasnijeg političkog organiziranja. Nacionalni identitet Bošnjaka osamdesetih godina proživljavao je sve ono što je karakterisalo državu u odumiranju. Smrt J. B. Tita, kriza na Kosovu, ekonomska kriza, jačanje nacionalizama i kao najbitniji faktor specifičan srpski nacionalizam, koji osamdesetih nastoji nametnuti svoju prevlast kroz pokušaj centralizacije zajedničke države, nizom montiranih afera dovodi do početka kraja Jugoslavije – ukratko je kontekst u kojem se odvija nacionalno diferenciranje Bošnjaka osamdesetih godina.

Centralni dio rada koji tretira odnos vlasti prema pitanju vjerskog i nacionalnog kod Bošnjaka utemeljen je na arhivskoj građi različitih partijskih komisija i organa vlasti, što radu daje posebnu naučnu vrijednost, otkrivajući nam pri tome političke pritiske i represije za sve oblike nacionalnog djelovanja. Strogo odvajajući vjeru od nacije, komunistička vlast vidi neprijatelja u muslimanskom nacionalizmu kroz dva oblika: saradnju nacionalizma i kulture i nacionalizma i religije. Osamdesetih se na to upozorava iz drugih republika, ali i iz same Bosne i Hercegovine. Saradnja religije i nacije smatrana je posebno opasnom za društvo. Stalne optužbe za kleronacionalizam i fundamentalizam proizvele su potrebu bosanskohercegovačkih vlasti da se obračuna s tzv. nacionalistima u Islamskoj zajednici ili izvan nje. Bojeći se jača-

nja vjerskog identiteta i dominacije jedne nacije u multinacionalnoj sredini kakva je Bosna i Hercegovina, komunistička vlast nastoji potisnuti i Islamsku zajednicu iz javnog života želeći nacionalnu afirmaciju zadržati unutar institucija vlasti. Međutim, slabljenje vlasti neminovno dovodi do izlaska vjere iz privatnog u javno, a time i jačanja veze između vjere i nacije. Proces nacionalnog ekskluzivizma zahtijevao je posebnost koju je religijska različitost i djelovanje vjerskih zajednica pružalo.

U drugom dijelu rada autorica prati odnos Islamske zajednice prema vjerskom i nacionalnom identitetu Bošnjaka kroz radove objavljene u publikacijama kao što su *Takvim*, *Preporod*, *Islamska misao* i *Glasnik*. Ovi tekstovi najbolje reflektiraju stanje unutar Islamske zajednice i njene aktivnosti na jačanju vjerskog identiteta. Pojačana aktivnost IZ sedamdesetih godina, uz prešutno odobravanje vlasti, obogatila je vjerski život muslimana promovirajući ujedno i nacionalni identitet. Krug ljudi okupljenih oko *Ilmije* i *Preporoda*, predvođenih najprije Husejnom ef. Đozom, a zatim i Ahmedom Smajlovićem kroz tekstove, predavanja i rasprave provode i nacionalnu afirmaciju Bošnjaka. Usljed nedostatka nacionalnih institucija, Islamskoj zajednici je pripala uloga promoviranja nacionalne posebnosti Bošnjaka. Vjerski naziv koji je usvojen za nacionalnu zajednicu dodatno usložnjava mogućnost razdvajanja vjerskog od nacionalnog.

Islamska zajednica je, zbog represije od strane vlasti posebno početkom osamdesetih godina, koje su kulminirale Sarajevskim procesom 1983. godine, kada je osuđena grupa ljudi u Islamskoj zajednici i oko nje za panislamizam, klerikalizam i islamski fundamentalizam, svela svoje aktivnosti isključivo na omasovljavanje vjerske pouke i

osposobljavanja vjerskog kadra.

Krajem osamdesetih godina, dešavanjima u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji kao i samim kadrovskim promjenama, u glasilima Islamske zajednice sve se više raspravljalo o pitanjima koji izlaze iz okvira čisto vjerskih tema. Počinje se govoriti o neodvojivosti vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka, o islamu kao temelju nacionalnog identiteta te o Islamskoj zajednici kao njegovom čuvaru.

Ukoliko bi se posmatrao odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka samo kroz odnos vlasti i Islamske zajednice, to bi temu činilo nedorečenom. Zbog toga autorica, želeći prikazati odnos vjerskog i nacionalnog kod običnog čovjeka, u završnom dijelu rada konsultuje dvije studije o identitetima religije i nacije, a koje su zasnovane na istraživanjima provedenim osamdesetih godina u ruralnim sredinama Bosne i Hercegovine. Prva je sociološka studija Ibrahima Bakića *Nacija i religija*, a druga antropološka autorice Tone Bringa *Biti Musliman na bosanski način*. Iz rezultata do kojih su došle ove dvije studije, iako nastale različitim istraživačkim metodama, dolazi se do zaključka da je odnos vjerskog i nacionalnog kod pripadnika bošnjačkog naroda gotovo istovjetan i da je religija konstitutivni element muslimanske nacije.

Autorica je uspjela predstaviti odnos vjerskog i nacionalnog kroz tri glavna pitanja koja je sebi postavila u zadatak. Preko dvije stotine naslova literature govore nam o temeljitosti pristupa radu, a baziranje teme na arhivskoj građi potvrđuje naučnu vrijednost rada, koji će biti od koristi svima koji se u budućnosti budu bavili problemom nacionalnih odnosa s kraja 20. stoljeća. Državno uređenje u kojem živimo bazirano na konstitutivnosti nacija održava nacionalne odnose i danas aktuelnim,

pa stoga vjerujemo da će knjiga biti zanimljiva i široj čitalačkoj publici. Bez obzira na motiv interesovanja, sigurni smo da će čitatelji u ovoj knjizi Dženite Sarač-Rujanac

pronaći argumentovane odgovore na pitanja koja su danas veoma aktuelna ■

Emina Pintol

Raif Dizdarević, Put u raspad. Stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama iza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije.

Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 388 str.

Za mene kao stranca i čovjeka koji se bavi diplomatskim poslovima ova knjiga Raifa Dizdarevića je višestruko interesantna, kao, naravno, i njen autor, koji svoja izlaganja i diskusije od prije dvadeset ili trideset godina objavljuje za nas i buduće generacije. Ponekad političari pišu memoare ili dnevnik, gdje je u prvom planu prisutna naknadna pamet i na taj način sve može do izgleda vrlo pametno. Ovdje imamo nešto drugo – konfrontaciju političkih akata visokorangiranog političara-državnika s tadašnjom stvarnošću, bez ukrasa i specifične političke i formalne obrade, lišene izbacivanja mogućih neaktualnih dijelova, ili dijelova koji bi za nekoga danas mogli biti arhaični i bez neke političke vrijednosti. Dizdarević u ovoj knjizi objavljuje autentične tekstove svojih diskusija i baš zato treba da se posebno zahvalimo autoru. Taj autentični tekst, osim velikog značaja za historičare, politologe i sociologe, daje puno podsticaja za razmišljanje ne samo o prošlosti nego i o sadašnjosti i budućnosti, svakome ko uzme ovu knjigu u ruke.

Mene, kao čovjeka koji je dobar dio svog života preživio u bivšoj Čehoslovač-

koj, pri tome u sistemu koji smo zvali, kao i ovdje, socijalistički, posebno su iznenađile ove diskusije koje je Dizdarević prezentirao na raznim sjednicama državnog vrha tog sistema, kako iz sadržajnih tako i iz formalnih aspekata. Autor se u ovim tekstovima predstavlja jednim živim, ljudskim jezikom, malo pogođenim birokratskim doktrinarnim sistemom, koji je bio više-manje svugdje u našim zemljama na snazi, mada ste vi u Jugoslaviji bili dio tog sistema samo nekako fakultativno i imali ste zavidnu samostalnost i otvorenost prema svijetu. Jednostavno, siguran sam, niko od visokih funkcionera u tadašnjoj Čehoslovačkoj nije govorio tako živim jezikom kakav je slučaj s Dizdarevićem. Drugo, što se nameće kao važnije, jeste osnovni sadržaj publikovanih govora. Njihov glavni lajt-motiv je težnja ka demokratskim rješenjima, dogovoru, kompromisu, empatiji jednih prema drugima. To nije baš tipično za sistem koji je težio, kako smo mi to zamišljali, prema jednostavnim rješenjima, prema jednoj istini. Vidi se da imamo susret s političarem 1980-ih godina koji je vrlo ozbiljno shvatio da sistem zahtijeva temeljne promjene i reforme u demokrat-

skom pravcu. Ako je on tako govorio krajem 1980-ih godina, to možemo pripisati već proširenom trendu demokratizacije svugdje u tom dijelu svijeta, pa i u tadašnjem Sovjetskom savezu. Ali, Dizdarević je tim stilom i sadržajem govorio i početkom 1980-ih godina, kada to nije bio opći trend. Bio je otvoren, ali i tužan kad govori: "Kod nas je stvorena atmosfera, kad ne smijemo reći istinu o nekim našim promašajima u razvoju sistema. Čim se nešto do kraja ne dorekne, čovjek rizikuje da bude osumnjičen da je protiv samoupravljanja, protiv Federacije, protiv samoupravne socijalističke demokratije i tako dalje. Podlegli smo dogmatizaciji onoga čemu je imanentno stvaralaštvo". Vidimo, dakle, nedoktrinarni jezik visokog funkcionera na jednoj sjednici državnog vrha.

Iz tekstova koje je autor predočio iz razdoblja kad je bio visoki funkcioner tadašnje Socijalističke republike Bosne i Hercegovine jasno se vidi da se baš ovdje najviše osjećala opasnost od pojava rastućeg nacionalizma i da je tadašnje rukovodstvo Republike vodilo najviše računa o očuvanju jugoslavenske federacije. Organi Republike bili su inicijatori razgovora s rukovodstvima drugih republika o svim aktualnim pitanjama, s ciljem da se ide u susret prevazilaženju razlika. Raif Dizdarević je tražio da se Kosovo ne drži stalno na optuženičkoj klupi i tako izaziva neraspoloženje prema čitavom jednom narodu. U tekstovima koji se odnose na Aferu "Agrokomerc" autor upozorava da se ona koristi za napad na muslimanski narod i postavlja pitanje hoće li to neko vraćati na dnevni red jednom zauvijek riješeno pitanje nacionalnog identiteta Muslimana. Traži da se to odbije sa svom odlučnošću, svjestan da bi i najmanja nebudnost prema toj pojavi mogla skupno koštati Jugoslaviju. Još kao pred-

stavnik Bosne i Hercegovine u strukturama federalne vlasti, početkom 1980-ih godina, autor posvećuje mnoga svoja politička izlaganja ekonomskoj situaciji i tadašnjoj saradnji s MMF-om. To je zanimljivo štivo u svjetlu aktualnih informacija u tajnom memorandumu američkog Instituta za strateške analize "Stratfor" iz 2009. godine, u kojem se navodi da su ekonomske mjere štednje MMF-a nametnute bivšoj Jugoslaviji u predratnom periodu izazvale socijalne nemire koji su dijelom krivi za rat.

Za analitičare ovog vremena vrlo su vrijedni istupi autora u vrhovnim institucijama države iz razdoblja kada je bio šef jugoslavenske diplomatije. Obaveza mu je bila da informiše državni vrh o tome, kako je u svijetu shvatano to šta se dešava u krizom zahvaćenoj državi. Imamo kompletn pregled javnih i neoficijelnih, kao i tajnih stavova važnih svjetskih sila. Autor vrlo otvoreno informiše o ovim stavovima organe vlasti ne krijući neprijatne dijelove. Ne mogu zamisliti da u to vrijeme, recimo, čehoslovački ministar spoljnih poslova, koga se autor sigurno dobro sjeća i koji je bio vrlo inteligentan čovjek i sposoban političar, čak su ga neki zamišljali kao našeg Gorbačeva, na tako otvoren i hrabar način informiše tadašnji dogmatski državni vrh o tome kako je procjenjivano stanje u njegovoj zemlji od strane važnih faktora u inostranstvu. Šef jugoslavenske diplomatije početkom 1987. informiše Predsjedništvo da NATO procjenjuje kako je Jugoslavija ušla u akutnu kriznu situaciju koja svakog trenutka može eksplodirati, pretvarajući se u libanizaciju ili superbalkanizaciju. Ministar upozorava vrh države i na pitanje ljudskih prava, koja se stavljaju u prvi red od strane Zapada i kaže: "Mi ne treba da zaptvaramo oči da je naš objektivni problem činjenica da imamo zaista dosta političkih

zatvorenika. Treba da računamo, da je to naše opterećenje“.

Ovaj dobro sređen set autentičnih dokumenata jeste temeljni materijalni datak kapitalnom djelu koje je autor pod naslovom *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije* objavio prije nekoliko godina. Tu knjigu ja lično odavno shvatam kao priručnik namijenjen strancu, koji se interesuje pitanjem šta se to dogodilo s bivšom tako respektabilnom državom, priručnik koji stranca brani od toga da se zamota u paučinu na prvi pogled logičnih, ali proturječnih i jednostavnih interpretacija. Neko može kazati – imamo autentična stajališta, političke govore samo jednog od učesnika tih događaja, presudnih sjednica državnih i stranačkih organa. Mogli bismo relativizirati njihovu objektivnost, ako ne i historijsku vrijednost, ako bismo na sadržaje govora Raifa Dizdarevića gledali kao subjektivnu političku igru, nadmudrivanje, davanje lekcija, klasičnu političku borbu. No, u ovim tekstovima mi se susrećemo s pažljivim analizama stanja, težnjom prema razumijevanju svih aspekata i interesa drugih. Tako, recimo, u analizama stanja na Kosovu autor iz pozicije šefa države govori: “Ima, nažalost, suviše podataka da i dalje eskalira zulum i pritisak albanskog nacionalizma na Srbe i Crnogorce. Prenijeli su mi da u mnogim porodicama i mnogim mjestima stoje spakovani koferi i stvari mnogih porodica Srba i Crnogoraca i realna je opasnost da u jednom trenutku krenu. S druge strane, najviši predstavnik države govori, da je sve očiglednije organizovano djelovanje i srpskih nacionalista i zloupotrebljavanje teškog stanja, stradanja i nedaća Srba i Crnogoraca. To je igranje vatrom. To je opasna organizovana zloupotreba nezadovoljstva za šire političke destrukcije u nekoj ne dalekoj budućnosti. Ako se stvari

ovako nastave, sukobi mogu donijeti krvo-proliće. Dovoljno je da se u naelektrisanjoj atmosferi zapali samo jedna iskra, planuće velika vatra” – predviđa predsjednik Predsjedništva SFRJ u junu 1988. godine.

Čitajući alarmantne analize stanja krajem 1980-ih godina koje tadašnji najviši predstavnik države predočava državnom vrhu, nameće se jedno pitanje: da li bi tadašnji predsjednik, preko neke staklene čarobne kugle, znajući za krvavi ishod događaja, uradio tada nešto drugo od onoga što je uradio. Ja to pitanje ne postavljam samo iz kurtoazije prema ovome čovjeku. Ne postavljam ga iz apsolutnog uvjerenja da je i tada uradio maksimum mogućega da se stvari odvijaju na miran, demokratski način. Izgleda, a ovi dokumenti to i dokazuju, da je u tom rukovodstvu bio svojim pristupima u manjini koja nije imala snagu da uradi više. Uprkos cijeloj toj nadolazećoj tragediji, koja ga je zauvijek pogodila, savjest mu je, siguran sam, čista. Inače se ne bi usudio predočiti svoje tadašnje govore, političke akte i stajališta ovakvom sudu historije. Bivši državnik Raif Dizdarević, pogotovo zahvaljujući i tome da se dobar dio svoje političke karijere bavio međunarodnim odnosima, danas teško može imati premca, s obzirom na intenzitet političkih pregovora i broj diplomatskih susreta s većinom pripadnika samog vrha svjetskog političkog establišmenta druge polovine dvadesetog vijeka. Dizdarević je te svoje susrete na vrlo privlačan način zabilježio u svojoj vrijednoj knjizi pod naslovom *Vrijeme koje se pamti*. Živi su Kissinger i Bzezin-ski, Primakov i Gorbačov, ali oni ipak nisu imali priliku u svojoj prebogatoj političkoj karijeri da pregovaraju ili razgovaraju s tolikim brojem političara iz cijelog svijeta – to je bila privilegija predstavnika bivše Jugoslavije, koji su imali u podijeljenom svijetu

svugdje otvorena vrata.

Knjiga ima naziv *Put u raspad*, što čitaoca navodi da slijedi taj aspekt razvoja događaja. Ali, sadržaj knjige je daleko bogatiji. U svemu ovome puno je drugih aspekata i činjenica o tragičnom historijskom razdoblju zemlje, o idejama, pokretima, iluzijama, nadama, o društvenim zakonima, uspjesima, promašajima političkih subjekata, o cjelokupnom kompleksu koji u pojedinim razdobljima stvara historijske činjenice, historijske rezultate, ali formuliše također puno otvorenih pitanja fundamentalnog karaktera za sadašnjost i budućnost, naprimjer, razmišljanja gdje je i kakva je uloga pojedinca u velikim društvenim događajima, u revolucijama, ali i u skokovima historije. Da li pojedinac u ekstremnim prilikama ima više šansi da odigra pozitivnu ulogu ili je ovdje širi prostor za one koji negativno utječu na razvoj događaja? Kakva je uloga kolektiva, organizacija i tome slično?

Puno svakojakih vrsta stručnjaka širom svijeta izgradilo je uspješne akademske,

čak i političke i diplomatske karijere baveći se pitanjima raspada Jugoslavije i ukupnom krvavom tragedijom, pogotovo Bosne i Hercegovine u prvoj polovini 1990-ih godina. Preporučio bih njima da dopune svoja saznanja proučavajući ovu knjigu i samo im želim da se ne zastide za ono što su o tom predmetu sami napisali, kako su ga ocjenjivali, a kako su o njemu zaključivali. Autoru treba samo poželjeti da još dalje traga u svom bogatom privatnom arhivu i objelodani sve što može doprinijeti historijskoj istini.

Na kraju zbirke svojih dokumenata autor jasno govori – “nije mogla opstati država u kojoj je srušen temelj njegovog postojanja – ravnopravnost i zajednička volja“. A upravo su to temelji svake države, mada oni nisu nigdje dati jednom zauvijek. Odgovornost političara i državnika je u tome da se ovi temelji njeguju, obnavljaju, prilagođavaju vremenu. U tome je jedna od važnih poruka Dizdarevićeve knjige ■

Miroslav Mojžita

Stefano Petrungraro, *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine*. Zagreb: Srednja Europa, 2009, 220 str.

Udžbenik kao najdostupnije nastavno sredstvo među učenicima, pored primarne funkcije prenošenja znanja, pogodno je i za širenje poželjnih ideoloških stavova i političkih uvjerenja. Učestvujući na taj način u političko-ideološkom odgoju omladine, on gubi strogo naučno obilježje te postaje djelo “između znanstvenog rada i knjige divulgativnog karaktera“ (str.

16). Zbog takvog njegovog profila, službene vlasti koriste udžbenike za promociju svojih ideoloških ideja, društvenih vrijednosti i svjetonazora koji primarno utiču na selekciju i prikaz historijskih ličnosti i događaja, odražavajući preko njih odgovarajuća vrijednosna značenja i učestvujući u konstruisanju poželjnog kolektivnog sjećanja. Svjesna činjenice da školske knjige

primjerenog ideološko-odgojnog sadržaja postaju važan instrument pri modeliranju socijalno-političkog ponašanja budućih generacija, nijedna vlast olako se ne odriče uticaja na njihovo kreiranje. Imajući spomenuto u vidu, analizom udžbeničkog sadržaja moguće je uočiti ideološke imputacije u nastavi, označiti vladajuću politiku prošlosti te pratiti proces izgradnje kulture sjećanja kod omladine.

Tim historiografskim pitanjima bavio se talijanski historičar srednje generacije, naučni saradnik Odsjeka za historiju Univerziteta u Padovi, Stefano Petrunaro. U okviru svog širokog spektra naučnog interesovanja koje se kreće od socijalne i ekonomske historije banovine Hrvatske s kraja XIX i početka XX stoljeća do nastave historije i kolektivnih južnoslavenskih sjećanja u XX stoljeću, Petrunaro se prihvatio analize sadržaja udžbenika historije odnosno načina pripovijedanja i interpretiranja historijske materije u njima, vidjevši u tome mogućnost istraživanja pojedinih segmenata kulture sjećanja konstruisane u hrvatskom društvu tokom XX stoljeća. Posmatrajući razvoj historiografskih tekstova u školskim knjigama, želio je uočiti princip po kojem neki segment prošlosti odlazi u zaborav, a drugi postaje dio kolektivnog sjećanja te zašto su neki historijski događaji i ličnosti neugodni i problematični u jednom vremenskom periodu, a glorifikovani u nekom drugom. Korištenje udžbenika kao glavnog izvora za traženje odgovora na postavljena pitanja smatrao je opravdanim, jer sankcionisani od strane resornog ministarstva, udžbenici reflektuju službenu verziju prošlosti i proklamovanu "politiku pamćenja".

Uviđajući važnost udžbenika pri sagledavanju društveno-ideoloških procesa, Petrunaro je u svojoj monografiji *Pisati*

povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine izložio rezultate istraživanja metoda "prijenosa kolektivnog pamćenja kroz udžbenike", odnosno na koji način se, s društvenim i političkim promjenama, mijenjao historijski sadržaj u udžbenicima i interpretacija istog. Analizom službene verzije prošlosti izložene u udžbenicima historije korištenim u Hrvatskoj od 1918. do 2004. godine, kroz tri glavna poglavlja knjige prikazao je odnos vladajućih režima prema glavnim "mjestima sjećanja" hrvatske prošlosti XIX i XX stoljeća i na koji način su ista gradila kulturu sjećanja Hrvata u XX stoljeću.

Uvodni dio knjige (str. 15-21) poslužio je autoru da opiše diskurs unutar kojega smješta svoje istraživanje, naglašavajući da je u pitanju *diskurs javne upotrebe historije*, fenomen karakterističan za XX stoljeće, koji može omogućiti aktivno raspravljanje građana i stručnjaka o važnim pitanjima iz prošlosti.

Svjestan da udžbenici nastaju po "direktivama odozgo", Petrunaro, kroz prvo poglavlje rada *Panoramski pogled na udžbenike i oko njih* (str. 23-103) daje kratki pregled historijskih prilika u kojima su nastajali udžbenici te rekonstruiše kulturno-obrazovne politike svih državnih tvorevina kroz koje je Hrvatska prošla od druge dekade XX stoljeća i koje su imale političko-ideološki uticaj na sadržaj udžbenika historije.

Identifikujući "mjesto sjećanja" hrvatske historije XIX i XX stoljeća, tj. teme na kojoj se gradilo kolektivno pamćenje Hrvata, autor u okviru centralnog poglavlja knjige *Tematske migracije* (str. 103-179) prikazuje kako su kroz različite političke sisteme drugačije prikazivane i vrednovane te važne tačke hrvatske prošlosti. Prateći promjenu historiografskih interpretacija kontroverznih ličnosti i događaja poput ilirskog po-

kreta, bana Josipa Jelačića, Ante Starčevića, jugoslavenske ideje, Stjepana Radića, Hrvatskog proljeća, Bleiburga i Križnog puta i Domovinskog rata, Petrungraro je pokazao "različita pamćenja iste prošlosti, različite načine na koje se ta pamćenja odnose prema vlastitim povijestima." (str. 179) Analizom historiografskih tekstova korištenih u nastavi historije tokom XX stoljeća primjetno je da su se interpretacije pojedinih historijskih pojava mijenjale u skladu s promjenom državnih okvira, društvenih uređenja i vladajućih ideologija. Tako je u Hrvatskoj, koja je u posljednjih stotinjak godina bila sastavni dio dvije Jugoslavije (Kraljevine Jugoslavije i Socijalističke federativne republike Jugoslavije), te dva puta samostalno djelovala (kao Nezavisna država Hrvatska i Republika Hrvatska), odnos prema historijskim tokovima i ličnostima u četiri navrata mijenjan. Neke od tih interpretacija historijskih zbivanja bile su slične ili podudarne, dok su se u drugim slučajevima dijametralno razlikovale. U tom smislu zanimljiv je primjer jugoslavenske ideje koja je u udžbenicima dviju Jugoslavija podizana na pijadestal, dok je za vrijeme ustaškog režima i perioda hrvatske nezavisnosti osuđivana i zamijenjena ideologijom hrvatske državnosti.

Izmjena uloge "mjesta sjećanja" u izgradnji kolektivnog pamćenja bila je moguća, čak i u naizgled, homogenom historijskom periodu, odnosno periodu vladavine jednog režima. Takvu sudbinu imao je Josip Juraj Strossmayer, koji je po stvaranju Kraljevine Jugoslavije izabran za "kulturnog i političkog prethodnika nove države" (str. 122). Njegova ujediniteljska uloga je još više pojačana tokom 20-ih godina, da bi nakon proglašenja diktature zadaća širenja jugoslavenske misli prenesena na članove dinastije Karađorđević. Strossmayer

je od svih vlasti percipiran kao zagovornik jugoslavenske ideje, ali se odnos vladajućih struktura prema njemu i njegovoj političkoj misli (jugoslovenstvu) vremenom mijenjao. Pored njega, kompleksan razvoj historiografskog prikaza imao je i Ljudevit Gaj. Dok je u udžbenicima dviju Jugoslavija prikazivan kao markantna ličnost XIX stoljeća, dotle se za vrijeme ustaškog režima njegova uloga zamagljuje. Ako je on doživio "sumrak", "svanulo" je Anti Starčeviću i Eugenu Kvaterniku, koji se sada podižu na pijadestal hrvatske nacije i postaju očevi hrvatske nacionalne države. Klizanje identiteta najizraženije je na primjeru Gavrila Principa. Njegov identitet u doba Kraljevine Jugoslavije pomjerao se od pokrajinskog ka nacionalnom, tj. od bosanskog porijekla do srpske nacionalne pripadnosti, a odnos prema njegovom atentatorskom činu kretao se u rasponu od osude do tolerisanja tog "herojskog otpora" protiv tuđinske vlasti. Negativan stav zauzet prema Principu u doba Nezavisne države Hrvatske, prestaje u nedvojbeno pozitivan predznak u socijalističkim udžbenicima, gdje je lišen nacionalne pripadnosti i predstavljen kao Bosanac, dok je u periodu poslije 1990. godine u hrvatskim udžbenicima percipiran isključivo kao atentator. Polariziranost pri prikazu historijskih ličnosti, procesa i ideja vidljiva je pri komparaciji udžbenika historije naročito druge polovine 20. stoljeća. U skladu s vladajućim ideološkim standardima, Hrvatskom proljeću se u socijalističkim udžbenicima pristupa kao fenomenu "nacionalističkog obilježja", kojim docnije u uslovima jačanja nacionalizma i izgradnje Republike Hrvatske dobija izrazito pozitivan predznak.

U skladu s jedinstvenom namjerom svih vlasti da "historijsku istinu" prilagode svojim političkim ambicijama, neugod-

ni, problematični događaji obavezno su izostavljani sa stranica udžbenika, što je jasno uočljivo na primjeru zločinâ na Bleiburgu iz 1945. godine, prema kojima se sve do 1991. godine odnosilo s maksimalnim ignorisanjem. Ali, i u udžbenicima iz perioda nezavisnosti Republike Hrvatske prisutna je izrazita tendencija izmjene značenja kontroverznih događaja iz prošlosti. Prvoj generaciji tih udžbenika Stefano Petrungaro zamjera jednostrani prikaz historijskih zbivanja, dok u udžbenicima uključenim u nastavu od 1996. godine vidi primjenu "n načela multiperspektivnosti" i uravnoteženijeg prezentovanja prošlosti.

Spomenute rezultate analize udžbenika historije Petrungaro nastoji, kroz posljednje poglavlje knjige *Neka zaključna razmišljanja* (str. 179-197), smjestiti u sva prethodna saznanja o školskim sistemima i političko-društvenim prilikama iz kojih su potekli. Stoga se osvrće i na kontinuitete i diskontinuitete prisutne u politikama pamćenja te na pojavu revizionizma u hrvatskoj historiografiji.

Na samom kraju knjige, kao zaključak daje odgovor na postavljeno pitanje u uvodnom poglavlju. Konstruisano po uzoru na ono za čijim odgovorom je Charles Jelavich tragao u svojoj knjizi o južnoslavenskim udžbenicima iz XIX stoljeća, Petrungaro smatra, kao i njegov američki kolega, da udžbenici XX stoljeća nisu pripremali učenike na miran i skladan suživot Južnih Slavena. Naprotiv, sa zajedničkim sadržajnim elementima: ukorijenjena ideja o historijskom kontinuitetu, promovisanje junaštva, hrabrosti, izdaje, slavljenje rata, prisutnost vjerskog elementa, etiketiranje neprijatelja, udžbenici su kod učenika prije stvarali dojam prihvatljivosti nasilja kao sredstva rješavanja sporova nego mogućnosti zajedničkog života s drugim narodima.

Monografijom *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine* Stefano Petrungaro je aktualizirao važnost udžbenika kao izvora pri sagledavanju savremenih društveno-političkih procesa. Analizom njihova sadržaja sagledao je ulogu kontroverznih tačaka savremene hrvatske historije u izgradnji nacionalnog identiteta i kulture sjećanja te fizionomiju službenih verzija prošlosti i "politike pamćenja" proklamovane u posljednjih stotinjak godina.

Glavni izvor njegove analize bili su udžbenici različitih državnih tvorevina koje su egzistirale na hrvatskom (državnom) prostoru u XX stoljeću. Međutim, primjetno je da je Petrungaro pravio selekciju udžbenika jer neke od njih uopće nije koristio pri razmatranju kontroverznih tačaka hrvatske prošlosti. To je rezultiralo unificiranom slikom udžbenika homogenih historijskih razdoblja kakvo je npr. bilo razdoblje Nezavisne države Hrvatske. U tom historijskom periodu svi historijski događaji i ličnosti bili su u svim udžbenicima predstavljeni s istoznačnim vrijednosnim predznakom, ali akcentirajući njihove različite aspekte, na diferenciran način promovisali su zvaničnu politiku prošlosti, te su na taj način pokazivali u kolikoj su mjeri stajali uz ustaški režim. Za razliku od Stjepana Srkulja, koji je eksplicitnije prezentirao odnos službenih vlasti prema historijskim zbivanjima, Živko Jakić je bio dosta korektniji. Možda je upravo iz tog razloga Jakićev udžbenik ignorisan u Petrungarovoj analizi, dok je Srkuljev bio pogodniji za naglašavanje ideologizacije "ustaških" udžbenika.

Pored udžbenika, kao glavnog izvora analize, autor je koristio i obimnu historijsku literaturu, među kojom preovladava ona strane, italijansko-engleske provenijencije, preko koje donosi istraživačke

rezultate inostranih historiografija. U tom pogledu ova knjiga ima vrijednost više jer ona ne samo da predstavlja viđenje hrvatskih udžbenika iz pozicije stranog istraživača već i u konceptualno-metodološkom segmentu donosi inovativna rješenja. Dodatnu vrijednost knjige podiže njena grafička opremljenost koja s nekolicinom *geografskih karata* koje prikazuju državno-politička kretanja na prostoru zapadnog Balkana tokom XX stoljeća te *šematskim prikazima* državnih školskih sistema i *fotografijama* preuzetim iz korištenih udžbenika historije znatno olakšavaju čitaocu kontekstualiziranje glavnog teksta.

Monografija Stefana Petrungara *Pisati*

povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine još je jedno pažnje vrijedno izdanje biblioteke *Pitanja i kontraverze* Izdavačke kuće "Srednja Europa" iz Zagreba koje na originalan način prati evoluciju kontroverznih tema hrvatske prošlosti. Ono je u metodološkom i sadržajnom smislu korisno štivo za sve čija je profesionalna orijentacija okrenuta ka izučavanju prošlosti ili pisanju udžbenika. Prvima je zanimljiva zbog analize kolektivnog sjećanja na kontroverzne teme iz hrvatske prošlosti, a posljednjima pouka kako što manje podleći političko-društvenim uticajima ■

Sanja Gladanac

Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma. O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*. Sarajevo - Zagreb: BZK „Preporod“ Sarajevo - Synopsis Zagreb, 463 str.

Razmatrajući odnos religije i identiteta na Kosovu, Ger Duijzings zaključuje da su nasilje i egzistencijalna nesigurnost bili važni pokretački procesi mijenjanja identiteta na Balkanu. Upravo su nasilje kroz rat i egzistencijalna nesigurnost kao posljedica teške političke i ekonomske situacije dvije osnovne karakteristike bosanskohercegovačke povijesti u postjugoslavenskom periodu. Pitanje identiteta dobija sve značajnije mjesto u nauci, te smo u posljednjih godinu dana dobili tri značajne studije o ovom pitanju u Bosni i Hercegovini. Tu mislimo na dvotomni zbornik radova *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju* te knjigu Dženite Sarač-Rujanac *Odnos vjerskog i na-*

cionalnog u identitetu Bošnjaka 1980-1990 (obje knjige u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu). Posljednja u nizu jeste knjiga Šaćira Filandre, *Bošnjaci nakon socijalizma*. Knjiga je, prema riječima autora, nastajala dugi niz godina, a sam autor bio je svjedok i sudionik mnogih događaja. Tako je knjiga rezultat vjernog praćenja događaja, njihovog kontekstualiziranja i kritičkog proučavanja. Involviranost u događaje donosi autoru prednost boljeg uvida, ali i uvijek prisutnu opasnost subjektivnog sagledavanja.

U prvom dijelu knjige (*Islamska zajednica u raspadu Jugoslavije*, str. 11-131) autor, polazeći od *Pokreta imama* koji se

javlja 1988, prati Islamsku zajednicu u vremenu raspada Jugoslavije i promjene državnopravnog okvira. U tom kontekstu autor sagledava i sve promjene kroz koje je prolazila i sama Islamska zajednica, koje će kulminirati Obnoviteljskim saborom Islamske zajednice Bosne i Hercegovine 1993. godine. Pokret imama autor sagledava kao nastanak jedne nove opozicije *prorežimskoj* struji unutar same Islamske zajednice koji je imao potrebne preduvjete (koherentnost grupe, nezavisnost od režima) da preuzme ulogu kreatora (nacionalnog) identiteta Bošnjaka. Kako je Islamska zajednica, zbog nepostojanja drugih nacionalnih institucija, sve više popunjavala tu prazninu usmjeravajući svoje djelovanje od vjerskog ka nacionalnom, pokret imama dobija na važnosti. Grupa okupljena oko pokreta imama preuzela je sve važnije funkcije već na početku 1990-ih, a u novim okolnostima zalagala se za neutralno pozicioniranje Islamske zajednice u kontekstu formiranja višepartijskog sistema u Jugoslaviji. Druga grupa, bliska Stranci demokratske akcije, odigrala je ključnu ulogu u svojevrsnom puču prilikom Obnoviteljskog sabora Islamske zajednice Bosne i Hercegovine. Zahvaljujući podršci SDA i Alije Izetbegovića, konačnu premoć odnijela je ova druga grupa. Autor nastoji *Pokret imama* prikazati kao temeljnu odrednicu promjena kroz koje je prolazila Islamska zajednica. Konačnom pobjedom, idejom o savezu režima i Islamske zajednice i kadrovskim rješenjima, grupe koja je bila u opoziciji u odnosu na Pokret imama uviđa se da je taj pokret, ipak, imao manji utjecaj na cjelokupni razvoj Islamske zajednice u postjugoslavenskom periodu. Kada se sagleda krajnji ishod Pokreta imama, jasno je da je njegov značaj mnogo manji, pri čemu ne treba isključiti ni neke

druge opcije o karakteru tog pokreta.

U drugom dijelu (*Muslimani ili Bošnjaci: pitanje imena*, str. 131-199) autor razmatra pitanje promjene nominacije Muslimana. Proces renominacije počeo je već 1990, a usvajanje novog imena okončano je na Drugom bošnjačkom saboru septembra 1993. godine. Promjenu nacionalne nominacije priječila su dva osnovna faktora. Prvi su predstavljali oni intelektualci i dijelovi komunističkog sistema koji su se krajem 1960-ih izborili za nacionalnu nominaciju Muslimani. Drugi razlog je čisto praktični, a to je blizina popisa stanovništva 1991, te se smatralo kako bi promjena imena uničila nepotrebnu konfuziju. Nakon otpočinjanja ratnih dešavanja i agresije na Bosnu i Hercegovinu stvoreni su svi potrebni preduvjeti da dođe do promjene imena i punog prihvatanja novousvojenog imena od strane naroda. Tako su u ovom procesu glavnu ulogu odigrale vanjske, a ne unutrašnje prilike.

Šaćir Filandra naciju posmatra onako kako je definiše Anthony Smith, pri čemu [...] *jačanje kolektivnog osjećaja MI kod Bošnjaka nije bio puki konstrukt, mada nacije nema bez nacionalističke konstrukcije, već je počivalo i na objektivnim etničkim pretpostavkama*. Tako, u osnovi odbacujući definiciju Benedicta Andersona o naciji kao *zamišljenoj zajednici*, autor razmatra i nacionalnu nominaciju Bošnjaka izvan Bosne i Hercegovine u kontekstu usvajanja novog nacionalnog imena (*Bošnjačka i muslimanska nominacija izvan BiH*, str. 199-241). Razmatrajući slučajeve nacionalne nominacije u Srbiji, Crnoj Gori (ustvari, fokusirajući se na Sandžak), te na Kosovu i u Makedoniji, autor, na osnovu popisa stanovništva, analizira prihvatanje nove nacionalne nominacije (Bošnjak) ili ostajanje pri staroj (Musliman). U tom smislu analiziraju se i određeni

razlozi i uvjeti za prihvatanje jedne od te dvije nominacije u različitim državama, pri čemu se očekuje da će doći do konačnog prihvatanja bošnjačkog nacionalnog imena. Ovdje je važno naglasiti da novo nacionalno ime predstavlja dijelom i suštinsku promjenu sadržaja nacionalnog identiteta. Odrednica Musliman bila je nešto šira, te je omogućavala uključivanje npr. makedonskih muslimana kojima je nova nacionalna nominacija strana, te je ne prihvataju.

Za razumijevanje identiteta Bošnjaka autor pokušava kritički preispitati njihov odnos prema državi (*Bošnjaci i država: Bosna cijela iz tri dijela*, str. 241-289), pri tome se posebno fokusirajući na vrijeme ratnih dešavanja. Prihvatanje građanskog, a ne nacionalnog principa dodatno je osnaženo *Platformom Predsjedništva BiH u ratnim uslovima* kao okviru za okupljanje svih patriotskih snaga. Alija Izetbegović nastojao je zadržati multinacionalni karakter vlasti, pri tome nastojeći pokazati multinacionalni karakter države i ojačati pregovaračke pozicije. Međutim, prihvatanjem pregovora s Radovanom Karadžićem i Matom Bobanom kao *istinskim predstavnicima* Srba i Hrvata, Izetbegović je sve više prihvatao princip o tri nacije kao sastavnicama Bosne i Hercegovine. Duh platforme gotovo je u potpunosti napušten i poražen tokom rata. U ratu se odigravao i prijelaz sa konfesionalnog na teritorijalizirani nacionalizam u okviru svih bosanskohercegovačkih naroda, što je [...] *ključni događaj u kolektivnom samopoimanju svih naroda i tačka pod čijim se odrazima odvijaju svi naredni događaji u Bosni i Hercegovini*. Takav princip etničke podjele zemlje privremeno je prihvaćen i kod Bošnjaka na Drugom bošnjačkom saboru u septembru 1993. godine. Autor to smatra velikom povijesnom greškom SDA i Bošnjaka, mada je pitanje koliko je takvu

odluku uvjetovalo realno ratno stanje i trenutne vojne pozicije, posebno 1993, koja se smatra najtežom ratnom godinom za Armiju RBiH. Na kraju, Dejtonski mirovni sporazum u potpunosti je prihvatio troetničku matricu unutar Bosne i Hercegovine, što se, bez skoro ikakvih izmjena, zadržalo sve do danas. Povremeno reaktualiziranje izgradnje bošnjačke nacionalne države, bez objašnjenja kako to izvesti, aktuelno je nakon rata, posebno kroz pojedine istupe reisul-uleme Mustafe ef. Cerića.

Osnovna karakteristika identiteta jeste da se on kod pojedinca, ali i grupe, izgrađuje. U tom smislu postoji nekoliko nosilaca koji učestvuju u izgradnji i konceptualizaciji tog identiteta i kod samih Bošnjaka (*Konceptualizacija identiteta: očekivanja i nosioci*, str. 289-375). U tom kontekstu autor razmatra upotrebu historije i historijskog materijala za konstruisanje savremenog bošnjačkog identiteta. I kod Bošnjaka je, kako je to svojevremeno zapisao Eric Hobsbawm, historija poslužila za kreiranje nacionalne ideologije baš kao što su makovi sirovina za heroinsku ovisnost. Pri tome je historiografija kao nauka često bila u potpunosti stavljena u službu trenutnih političkih potreba. Iako postjugoslavensku historiografiju u Bosni i Hercegovini sagledava kritički, Filandra ni sam ne odolijeva *nacionalizovanju nauke* kada konstatuje da [...] *iz pera bošnjačkih autora do najnovijeg vremena nemamo istaknutijih radova o tom periodu* (srednjem vijeku, op. N. N.) *a posebno ih nemamo o Crkvi bosanskoj i karakteru srednjovjekovnog bosanskog društva*. Time autor prihvata i u nauku uvodi etnonacionalnu matricu koju na dosta mjesta u knjizi kritikuje. U istom smjeru korištena je i tradicija koja je politizovana i nacionalizovana sukladno savremenim potrebama. Najkarakterističnija je *nacionalizacija* isla-

ma, koji postaje [...] *instrumentom za zadobijanje nacionalne svijesti*. I ne samo nacionalne, islam i tradicija Bošnjaka koriste se i za ostvarivanje svakodnevnih političkih ciljeva od strane dijela bošnjačke političke elite. U procesu identitetske prekompozicije dolazi i do korištenja novih simbola za izražavanje identiteta od strane Bošnjaka. Osnovna odlika novih simbola jeste kombinacija vjerskih i nacionalnih, odnosno polumjeseca i ljljana. Nova bošnjačka elita već od početka 1990-ih uglavnom je nekomunistička (za razliku od drugih zemalja u okruženju), a dobrim dijelom i antikomunistička, što je umnogome utjecalo na kreiranje bošnjačkog identiteta.

Jezik je jedan od osnovnih elemenata (nacionalnog) identiteta (*Bosanski jezik između zaborava i obnove*, str. 375-392). Već na popisu stanovništva 1991. najveći broj stanovnika Bosne i Hercegovine izjasnio se da govori bosanskim jezikom. U ratnim i postratnim prilikama dolazi do pune standardizacije tog jezika (pravopis, gramatika i rječnik). Ipak, osnovno sporenje vezano je uz ime jezika, ali i uz činjenicu da li je to nacionalni jezik Bošnjaka, ili je, kako mu se često prebacuje, pokušaj nametanja jedinstvenog jezika za sve stanovnike Bosne i Hercegovine.

Od početka 1990-ih dolazi do jačanja uloge islama u bošnjačkom društvu, pri čemu je posebno značajna pojava novih *vjerskih centara* koji nisu bili pod pokroviteljstvom Islamske zajednice, nego su joj često bili konkurenti, pri čemu se, prije svega, misli na *vehabijski pokret (Islamizacija društva?* str. 393-436). Pluralizacija islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini u postjugoslavenskom periodu za mnoge je izazov, a i danas se traže modeli kako na taj izazov odgovoriti. Autor smatra svako svođenje bošnjačkog identiteta isključivo na

vjersku komponentu štetnim i *autoredukcionističkim*. U kontekstu *islamizacije društva* jedno od pitanja koje izaziva najviše kontroverzi jeste pitanja vjeronauke u školama, njenog položaja, značaja i karaktera.

Jedan od oblika integriranja društva u komunističkom sistemu bili su i nacionalno mješoviti brakovi (*Oblici integriranja društva*, str. 437-452). U novim okolnostima takvi brakovi su, prema autoru, izgubili svoju ideološku ulogu, a nestajanje države iza promovisanja takvih brakova posmatra se kao nemogućnost njihove dalje integracijske uloge. Ideja *bosanske* (nad)nacije, kao političke, a ne etničke nacije, mogla bi odigrati integracijsku ulogu. Međutim, takvu jednu ideju trebala bi podržati i kreirati država, što je u slučaju Bosne i Hercegovine malo vjerovatno s obzirom da sadašnji Ustav Bosne i Hercegovine, temeljen na Dejtonskom sporazumu, promovira troetničku matricu.

Na kraju (*Umjesto zaključka*, str. 453-456), autor smatra da *Izgradnja nacije nije niti može biti revolucionaran čin, nego je dugotrajan proces, tako da ni posljednji rat nije mogao „iskovati“ bošnjačku naciju*. Pa ipak, rat je do maksimalnih granica ubrzao taj proces koji je već tekao.

U osnovi, pristup Šaćira Filandre u ovoj knjizi je politološki. To se, prije svega, ogleda u činjenici da autor nije vršio arhivska istraživanja. Knjiga se uglavnom temelji na analizi objavljenih knjiga, radova i novinskih tekstova. U onim slučajevima kada se autor poziva na zvanične dokumente, oni se uglavnom ne nalaze u arhivu i nisu dostupni široj javnosti (nalaze se u *arhivi autora*). Važno je, zbog provjere, ali i mogućnosti za drugačije interpretacije, da ovi dokumenti budu kopirani i pohranjeni u neki od arhiva, te tako budu dostupni budućim istraživačima.

Druga bitna karakteristika ovog djela jeste da autor često na osnovu manjeg broja argumenata izvodi dosta široke zaključke. Kada nema dovoljno argumenata, autor nastoji interpretacijom postojećih konstruisati određeni zaključak. Tako npr., autor smatra da je SDA [...] *sve određivala i provodila* kada je u pitanju Bošnjački sabor iz 1993. godine. Međutim, i sam autor konstatuje da je prijedlog Ženevskog mirovnog sporazuma, kakav je izložio Alija Izetbegović, faktički odbijen na Bošnjačkom saboru većinom glasova. Prema autoru, jedna od najznačajnijih promjena u identitetu Bošnjaka jeste njihovo određivanje zemljom, njihovo definisanje kroz državu, a ne religiju. Taj prijelaz, prema autoru, dešava se u vrijeme prelaska [...] *s Jugoslavije na Bosnu*, tj. 1990-ih. U ovom slučaju potpuno se zanemaruje dugotrajno i uporno građenje bosanskohercegovačkog republičkog (ali ne i nacionalnog) identiteta od 1960-ih, pri čemu je Bosna i Hercegovina shvatana kao njihova *primarna* država.

Jedan značajan faktor kreiranja nacionalnog identiteta (prema Benedictu Andersonu čak presudan) jeste štampa. Nerazmatranje i kritičko nesagledavanje djelovanja štampe (posebno *Avaza*, *Ljiljana*, *Preporoda* itd.) predstavlja nedostatak ove studije. Iako svoje zaključke autor gradi na tekstovima objavljenim u ovim časopisima, izostaje bilo kakva ocjena kako i koliko su oni utjecali na kreiranje savremenog bošnjačkog identiteta. Također, autor se ne upušta u objašnjenje fenomena žala za nepostojanjem nacionalnih institucija u komunističkom periodu i njihovim masovnim osnivanjem i potpunom marginalnošću u postjugoslavenskom periodu,

pri čemu je Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti samo posljednja u nizu. Iako je knjiga tehnički dobro uređena i opremljena imenskim registrom, nedostatak koji se primjećuje jeste nepostojanje uobičajenog popisa korištenih izvora i literature na kraju knjige.

Kako je u recenziji knjige Šaćira Filandre istakao Esad Zgodić, vrijednost ove knjige ogleda se u njenom kritičkom pristupanju identitetu Bošnjaka. Apsolutna viktimizacija Bošnjaka praćena matricom [...] *Mi (žrtve) smo nevini, uvijek smo u pravu, istina i pravda su na našoj strani. Mi smo Dobri, Vi ste Zli. To je uvijek bilo tako i uvijek će biti tako jer smo Mi bolji od Vas* onemogućuje realno i kritičko sagledavanje njihove sadašnjosti i prošlosti. Kritičko sagledavanje uloge pojedinaca (npr. reisul-uleme Mustafa ef. Cerića i njegovih postratnih poziva na uspostavu bošnjačke nacionalne države; Alije Izetbegovića i kadrovske politike podobnih, a ne sposobnih, koju je on promovirao, a koja je i do danas ostala aktuelna itd.) ali i institucija (Islamska zajednica, SDA itd.) koji su kod današnjih Bošnjaka uzdignuti u jednu metafizičku sferu koja je izvan mogućnosti kritičkog sagledavanja, čini nam se izuzetno značajnim. Bavljenje pitanjima koje većina stanovnika Bosne i Hercegovine i danas živi sigurno je poziv i čitateljima koji se ne bave naukom da posvete vrijeme iščitavanju ove knjige. Za nauku, knjiga je važna jer otvara niz pitanja koja do sada nisu razmatrana, te šalje poziv na dodatne napore kako bi ona bila u potpunosti sagledana, objašnjena i interpretirana ■

Nedžad Novalić

Armina Galijaš, *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges. Etnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990-1995)*. Südosteuropäische arbeiten 142, München: Oldenburg Verlag, 2011, 352 str.

Za razliku od dosadašnjih publikacija koje su se bavile procesom disolucije Jugoslavije ili nekim od aspekata koji su predstavljali obilježje ratnih zbivanja, knjiga dr. Armine Galijaš pod naslovom *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges. Etnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990-1995)* bavi se temom koja je nedovoljno zastupljena u historiografiji. U periodu od 1992. do 1995. grad Banja Luka doživio je radikalne promjene. Etniziranje društva je u 90-im godinama dostiglo takav intenzitet da su prethodna historijska iskustva kao što su regionalna pripadnost Bosni i Hercegovini, zajedništvo u kulturi svakodnevnice ili jezik bila potisnuta.

U središtu razmatranja ove knjige, koja je u osnovi doktorska disertacija A. Galijaš odbranjena na Univerzitetu u Beču 2008, analiza je dešavanja u Banjoj Luci, koja nije bila direktno poprište ratnih sukoba. Autorica prati promjene etničkih struktura u društvu obilježenom ratom i nasiljem, politiku identiteta postjugoslavenskog društva i rezultate razaranja etničkog pluralizma. Tokove i procese transformacije Banje Luke autorica promatra iz dvije perspektive. Na jednoj strani osvjetljava izgradnju novog vodećeg sloja i novog političkog sistema, a na drugoj analizira individualni svakodnevni život, s ciljem da se identificira međusobno djelovanje između sistema

s jedne i ličnosti i kolektiva s druge strane. Analizirane su društvene institucije i njihove strukture u koje je nova društvena elita unosila promjene. Autorica se fokusirala na promatranje tog aspekta prateći sudbine običnih ljudi, koji su bili učesnici društvenih preobražaja u Banjoj Luci u periodu prije, u toku i nakon rata 1992-1995. godine.

Knjiga je koncipirana pored uvoda iz šest dijelova sa više kraćih poglavlja. U uvodnom dijelu autorica je ukazala na značaj teme i njenu istraženost u historiografiji, definirajući problemski okvir za njeno kompleksnije sagledavanje. Pored kompozicije rada, izvora i metoda istraživanja, predstavljen je grad Banja Luka u prošlosti. Tu je razmatran njegov politički i privredni položaj u okviru Jugoslavije te njegove demografske strukture. Autorica je sebi postavila zadatak da odgovori na pitanja kroz šta se i kako pokazao preobražaj, ukazujući na potrebu istraživanja posebno o pitanju struktura moći, etničke i socijalne kategorije gradskog stanovništva i obilježja njihovog identiteta, njihovog vrijednosnog sistema, kao i novog geopolitičkog položaja grada.

U dijelu *Politički i institucionalni okvir* (str. 49-72) autorica u četiri poglavlja razmatra sferu političkih promjena u fazi raspada SFRJ. Predstavila je institucionalni

okvir novih političkih teritorija na kojima je djelovala srpska nacionalna elita s ciljem da ustanovi nacionalistički sistem koji je doveo i do potpunog preobražaja grada. Tu su se ubrajale Autonomna oblast Krajina, Srpska republika Bosna i Hercegovina i konačno Republika Srpska. Sve te institucije su izdavale redovno Službeni glasnik, imale su skupštinu i vladu, i donosili vlastite zakone.

U trećoj glavi pod naslovom *Etnička matrica obuhvata grad* u središtu razmatranja autorice je proces etabriranja nacionalizma nakon prvih višestranačkih izbora 18. novembra 1990. U četiri poglavlja obrazlaže se na koji je način etnička matrica prodršla u sve društvene oblasti i kako se tamo učvrstila. U prvom, pod naslovom *Prvi višepartijski izbori* ponuđen je odgovor na pitanje *Ko stupa kao alternativa komunistima*. Istraženo je kako su i kojom brzinom komunisti, socijalisti i druge partije nadnacionalnog spektruma potisnute s političke scene i kako su općeprihvaćene društvene vrijednosti koje su zastupale te stranke prihvaćene od nacionalista i prilagođene vlastitim ciljevima. Zatim je pažnja usmjerena na analizu zašto je prošlost predstavljala mobilizirajuće sredstvo srpske političke elite. Da bi se provela etnička mobilizacija, bilo je potrebno stvoriti zajedničku viziju budućnosti, pa se veliki dio društva počeo baviti prošlošću. Etnička mobilizacija u Banjoj Luci uslijedila je velikim dijelom aktivnom politikom sjećanja. Nova elita je ciljala na historijske teme, najavljujući da će prošlost biti revidirana. Raniji historijski događaji su iskopani, pomiješani s popularnom mitologijom i ta kombinacija je predstavljala novu sliku prošlosti. Sjećanje je na selektivan i manipulativan način bilo stavljeno u savremeni kontekst.

U drugom poglavlju *Borba nacionalnih*

stranaka protiv političkih aktera drugačijeg mišljenja u središtu razmatranja autorice jesu stavovi komunista, socijalista i reformista kao idejnih nosilaca multietničkog društva i njihovo isključenje kao političkih aktera s političke scene. Opozicioni sloj je bio lahak plijen za nacionaliste, koji su u Banjoj Luci formirali zatvoreni nacionalni front da bi isključili sve ometajuće faktore.

U trećem poglavlju *Potiskivanje građanskog sloja i urbicid* autorica objašnjava proces koji je bio neposredna posljedica strukturalnih društvenih promjena. Potiskivanje građanskih vrijednosti išlo je uporedo s potiskivanjem urbane elite. Banja Luka je između 1990. i 1995. doživjela strašan urbicid, sve što je pripadalo gradskoj kulturi bilo je uništavano. Socijalni sastav stanovništva bio je promijenjen, što je Srpskoj pravoslavnoj crkvi omogućilo da prvi put u svojoj povijesti na ovim prostorima postane najznačajniji politički faktor.

U četvrtom poglavlju pod naslovom *Nastupanje Srpsko-pravoslavne crkve – filitizmus i klerikalizmus* prati se značaj Pravoslavne crkve u prošlosti, njena uloga kod izrastanja nacionalizma kao i uloga u ratu i simbioza između crkvenih dostojanstvenika i političara. Rješenje nacionalnog pitanja Crkva je vidjela samo u ujedinjenju svih Srba u jednu državu. Identifikacija nacije i religije pokazala se jasno u srpsko-pravoslavnoj sredini u Bosni i Hercegovini u toku rata 1992-1995. Ta identifikacija bila je toliko jaka da je Crkva naciju stavljala iznad religije. Politička elita je načinila i inicirala projekat u kojem su nacija i Crkva vodile u bolju budućnost, u čemu je međusobna podrška bila neizbježna. Bez podrške Crkve politički akteri nisu mogli izvršiti homogenizaciju srpskog etnosa, a Crkva bez saglasnosti srpske političke elite nije mogla dobiti tako važnu društvenu ulogu.

U petom poglavlju pod naslovom *Etnički i politički nacionalizam* promatra se proces etničke homogenizacije stanovništva, etnizacija jezika, toponima i imena, nova lojalnost i naglašavanje razlika. Ukazano je na činjenicu da je cilj srpske nacionalne elite bio stvaranje etnički homogenog teritorija, a u tu svrhu pokrenut je proces "etničkog čišćenja". Istovremeno je srpska elita stalno naglašavala da se etničke grupe moraju razdvojiti. Preimenovanje ulica i gradskih kvartova također je predstavljalo dio kulturne homogenizacije srpske etničke grupe, a od toga nisu bila izuzeta ni imena raznih institucija. Preimenovanje je praćeno njihovom transkripcijom u ćirilčno pismo. Preko noći u Banjoj Luci su 1991. iz ureda, škola i s radnih mjesta nestale fotografije s portretom Josipa Broza Tita. Nove društvene norme su postulirane i za relativno kratko vrijeme većina se ravnala prema njima. Podvučena je linija razdvajanja etničkih grupa. Neprijatelj je bio jasno definiran i demoniziran i stanovništvo je pozvano da ga savlada. Nova elita tome je doprinijela zakonima, tako da je to bilo lakše provodivo. Da bi se potcrtao zajednički identitet svih Srba, pored ostalog, koristio se i jezik. Na osnovu jezičke politike vidi se jasno na koji način je nacionalizam od malih razlika pravio velike. Ćirilčno pismo i ekavski izgovor priznati su kao simbol srpskog identiteta i jezik je postao važno obilježje etničke identifikacije.

Četvrti dio knjige pod naslovom *Instrumenti moći srpske nacionalne političke elite* (str. 171-204) obuhvata dva poglavlja. U prvom, pod naslovom *Novi zakoni i njihova primjena*, promatra se kako se "nova država" pretvorila u državu straha, koja je namjeravala ne samo da zauzme prostor nego i mišljenje. Teror se širio "odozgo" i "odozdo". Nakon izbora 1991. Krizni štab

Autonomne oblasti Krajina donio je zakone koji su legalizirali "etničko čišćenje". Prvi zakon je regulirao tržište rada, predviđajući koliko nesrba može biti zaposleno i na kojim pozicijama. Vodeće pozicije u oblasti privrede, kulture, nauke i javnosti obećane su samo Srbima. Učestalije u ratu također je predstavljalo vodeći kriterij po kojem se mjerilo ko ima i ko nema pravo na radno mjesto. Pored zaposlenja nepoželjnim osobama u gradu oduzimana je i druga osnova za život – stambeni prostor.

U drugom poglavlju pod naslovom *Teror u gradu* autorica razmatra načine na koje je teror provoden – mobilizacijom i radnom obavezom kao i pritiscima nad nesrpskim stanovništvom. Srpska politička elita već je 1992. zaključila da se svi građani koji žive u Banjoj Luci moraju staviti u službu Srpske armije. Oni koji se nisu odazvali gubili su pravo na državljanstvo, na radno mjesto, zdravstveno i penziono osiguranje, kao i zahtjev na dodijeljeni stan, a njihova imovina je stavljena u posjed Srpske Republike. Poseban oblik terora predstavljalo je vršenje radne obaveze koje se javljalo u tri forme: prvi je bilo zaposlenje civilnih osoba u vojnoj službi, drugo, rad u civilnoj oblasti koji je služio odbrani Republike i treće, radovi koji su bili potrebni u gradu, u privredi i saobraćaju kao i za odbranu države. Poseban oblik terora predstavljalo je vršenje radne obaveze na frontu, gdje su, izloženi teškim borbama, vršili radnu obavezu, šikanirani i ponižavani, kopali rovove, sjekli drveće ili svojim tijelima obrazovali zaštitni zid "protiv neprijatelja srpske vojske." Teror i strah u gradu bili su pojačani krađama, eksplozijama, kao i dnevnim šikaniranjem stanovništva.

Peta glava pod naslovom *Djelovanja na stanovništvo* (str. 205-286) koncipirana je iz četiri poglavlja. Prvo, pod naslovom *Ži-*

vot u gradu za vrijeme rata, obuhvata dvije cjeline u kojima je predmet razmatranja gradska svakodnevica i položaj nesrpskog stanovništva. Ukazano je na činjenicu da su životni uvjeti u gradu svakog dana bili sve lošiji, cijene su sve više rasle, dok su ljudi imali sve manje novca na raspolaganju. U maju 1993, u odnosu na 1992, cijene su porasle za 114.000%, a hrane je bilo sve manje. Srpski učitelji naredili su djeci da svako jutro pjevaju himnu "Bože pravde." Ukoliko bi to odbili, bili bi pretučeni i istjerani iz škole. Izvještaj UN-a potvrdio je da su nad civilnim osobama nesrpske nacionalnosti počinjeni prijestupi, prije svega od bivših komšija, prijatelja, čak i rođaka.

U drugom poglavlju *Demografske promjene za vrijeme i nakon rata* u dvije tematske cjeline u središtu razmatranja su izbjeglički talasi iz Banje Luke i u nju, a zatim je značajna pažnja posvećena analizi etničke strukture grada nakon rata. Autorica ukazuje na činjenicu da je "etničko čišćenje" imalo za cilj da se etnički ili nacionalno nepoželjno stanovništvo udalji s određenog teritorija, uključujući i ono što podsjeća na njihovo ranije prisustvo.

U trećem poglavlju pod naslovom *Novi sakralni izgled grada* autorica je izvršila detaljnu analizu funkcije sakralnih objekata u provođenju zacrtane politike, zaključujući da protjerivanje gotovo cjelokupnog nesrpskog stanovništva nije bio jedini cilj srpske elite, nego da je ona nastojala i njihove simbole i mjesta sjećanja ukloniti iz slike grada. Nastojalo se uništiti sve tragove postojanja drugih etničkih zajednica i da se "njihova neprijateljska kultura udalji". U oblastima koje su se nalazile pod srpskom kontrolom nisu smjele postojati druge vjerske zajednice i druge bogomolje osim srpsko-pravoslavnih. S tim ciljem počelo je uništavanje vjerskih ustanova i spomenika

Katoličke crkve i Islamske vjerske zajednice, što je još više ubrzalo "etničko čišćenje" grada.

U četvrtom poglavlju pod naslovom *Promjene grupnog identiteta* autorica je značajnu pažnju posvetila promatranju tih tzv. novih kulturnih vrijednosti. Nacionaliziranje društva nije se desilo službenim, već je "prokrijumčareno" nepolitičkim putem. Kroz literaturu, muziku i pozorište nacionalne elite ostvarile su ono što je u političkom diskursu bilo neostvarivo. Od njih propagirana kultura postala je sastavni dio rata. Nacionalizam je preko kulturne oblasti obuhvatio sve društvene pore i tako ovladao i svakodnevnicom. Tim procesom grad Banja Luka konačno je postao srpski grad. Etnička matrica obuhvatila je sve sfere društvenog života, od politike preko privrede i kulture do obrazovanja. Nastao je novi politički sistem i novi identitet obilježen novim demografskim licem grada. Nestalo je urbano i građansko, čime su se izgubile sve vrijednosti koje daju obilježje jednom gradu.

U šestom dijelu pod naslovom *Etnička matrica živi dalje. Međubilanca i vidici* (str. 287-298) izvršena je analiza odnosa između događaja na lokalnom i makroplanu, s ciljem da se ustanovi kako je "nevidljivi rat" utjecao na život u gradu i koje su se razlike mogle ustanoviti kod različitih etničkih grupa na planu iskustava i doživljenog. Rezimirajući rezultate svojih istraživanja, autorica navodi da je Banja Luka ostala zatvoreni grad. Etnička matrica prema kojoj je cijelo bosanskohercegovačko društvo danas organizirano i prema kojoj cjelokupan život (ne) funkcionira glavna je prepreka za razvoj bosanskohercegovačke zajednice u pravcu demokratske pravne države.

Na kraju knjige priloženi su rezime, historijska hronologija zbivanja u Bosni i u

Banjoj Luci, popisi skraćena, tabela, ilustracija, modeli anketa i na kraju sadržaj jedne pjesme, te popis korištenih izvora i literature.

Za izradu knjige autorica je koristila široku izvornu bazu i uspješno obavila postavljene istraživački zadatak. Pokazala je veliku sposobnost u obradi složene teme, korištenju i interpretaciji izvora i literature i u donošenju zaključaka zasnovanih na provjerenim činjenicama. Ipak, ima tu i nekih nepreciznosti. Mada nisu u pitanju suštinske pogreške, njih je ipak potrebno uzeti u obzir u nekom budućem izdanju da bi rad dobio na kvaliteti. Premda proces disolucije SFRJ nije glavna tema razmatranja, njoj je ipak trebalo posvetiti više pažnje s obzirom na posljedice koje je imao na dešavanja u Banjoj Luci. Iako je navedena referentna literatura u kojoj se to pitanje razmatra, nisu preneseni njeni glavni zaključci. Na strani 58. autorica navodi da je *Predsjedništvo SFRJ već 7. jula 1991. priznalo nezavisnost Slovenije, što je, po mišljenju Krstana Maleševića predstavljalo prvi dokument raspada Jugoslavije*. To je pogrešna informacija, a pokazuje koliko je memoarska građa nepouzdan svjedok ako se ne upoređi sa zvaničnim dokumentima. Tog dana je na Brionima održan sastanak evropske "Trojke", Slovenije, Hrvatske, predsjednika SIV-a, ministara unutrašnjih poslova i odbrane, na kojem je usvojena Brionska deklaracija o mirnom rješenju jugoslavenske krize. Ustvari, riječ je o sjednici Predsjedništva SFRJ od 19. jula 1991, o povlačenju JNA iz Slovenije, a iza te odluke stajao je S. Milošević, jer njegov cilj nije bio očuvanje Jugoslavije, nego uspostava "države za sve Srbe". Na strani 70. navedeno je da se u maju 1992. JNA zvanično povukla iz Bosne i Hercegovine u "krnju Jugoslaviju" ostavljajući veliki dio opreme i oružja

bosanskim Srbima. Međutim, proces transformacije JNA u Vojsku Srpske republike proveden je mnogo ranije, pa se u trenutku proglašenja samostalnosti Bosne i Hercegovine na njenom prostoru nalazilo oko 90.000 vojnika JNA, koji su porijeklom bili iz Bosne i Hercegovine i tu ostali u službi.

Iako se iz samog teksta mogu izvući zaključci o strateškim ciljevima koji su provođeni u Republici Srpskoj, propušteno je da se navede da su oni službeno saopćeni na 16. sjednici Skupštine Republike Srpske u Bosni i Hercegovini 12. maja 1992, kada je R. Karadžić predstavio šest strateških ratnih ciljeva, koji su objavljeni naknadno, 26. novembra 1993. (Službeni glasnik Republike Srpske, br. 22, str. 866). Prvi cilj koji je R. Karadžić saopćio na toj sjednici bio je razdvajanje od druge dvije zajednice, ili, kako je rekao, "razdvajanje od onih koji su naši neprijatelji, i koji su iskoristili svaku priliku, prije svega u ovom vijeku da nasrnu na nas, i koji bi nastavili sa takvom praksom ako bismo i dalje ostali zajedno u istoj državi." Tu su već bile date osnove za "etničko čišćenje", koje će se u Banjoj Luci dosljedno sprovesti.

Kompariranjem s drugim gradovima i područjima, zaključci bi bili znatno uvjerljiviji. Posebno se to odnosi na percepciju dešavanja u drugim područjima Bosne i Hercegovine u kojima su vršeni zločini: u Prijedoru, Sarajevu, Bijeljini, Srebrenici... Treba spomenuti i da je registar neprecizan, a zaključak je predstavljen kao prilog radu, što bi u narednom izdanju trebalo ispraviti. Zaključak je dat na nepune dvije stranice, a on je ipak važan dio knjige, pa bi ga trebalo proširiti.

Na kraju treba naglasiti da je knjiga već 2010. dobila dva priznanja: Nagradu "Michael Mitterauer", za društvenu, kulturnu i ekonomsku historiju u Beču, i Nagradu

“Doc. Awards”, za podršku mladim istraživačima svih naučnih disciplina. Ona će svakako izazvati veliku pažnju stručne javnosti, ali i predstavljati model za istraživanja

te tematike i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine u istom periodu ■

Zijad Šehić

TITO – viđenja i tumačenja / [glavna i odgovorna urednica Olga Manojlović Pintar] – Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije i Arhiv Jugoslavije, 2011, Cicero print, 862 str.

S obzirom na raspoloživi prostor, a cijeneci autore i njihov rad, ovom prilikom spomenut će se samo njihova imena, uz nekoliko napomena za svaki prilog da bi se zainteresirala javnost za ovaj izvanredni zbornik radova koji sadrži 54 rada raspoređena u tri dijela.

U prvi dio Zbornika urednički tim uvrstio je 21 rad i rasporedio ih unutar sljedećih podnaslova: *Tito, Jugoslavija i Jugosloveni; Saradnici/protivnici; Zajednice i identiteti i Predstave svakodnevice*.

U uvodnoj studiji Latinka Perović bavi se problemom saznanjnih perspektiva u izučavanju Josipa Broza Tita kontekstualizirajući ga u široke okvire jugoslavenske povijesti druge polovine 20. stoljeća i u historiju komunizma i međunarodne politike poslije Drugog svjetskog rata. O “bratstvu i jedinstvu” u političkom govoru jugoslavenskih komunista u vremenu od 1919.-1945. piše Drago Roksandić, a Jovo Bakić iznosi tvrdnju da “(...) Josip Broz nikada nije ni pokušao da gradi jugoslovensku naciju; radilo se pre o neprekidnom negovanju hrvatske varijante komunističkog, minimalnog, višenacionalnog državnog jugoslovenstva”. Ulogu Josipa Broza u procesu političkog određivanja legislativne forme

prilikom transformacije jugoslavenskog federalističkog okvira i njegov odnos prema novim ustavnim uređenjima 1963. i 1974. tretira članak Milivoja Bešlina. Katrin Litar Tavar analizira titoizam kao autoritarni (ali ne i totalitarni) sistem, s posebnim naglaskom na razumijevanju načina funkcioniranja sistema iz ugla odgovornosti, samostalnosti i individualnosti. Na primjeru pisanja lista *Naša reč* Mira Radojević analizira kako je jugoslavenska emigracija tumačila jugoslavensku državu, Tita i sukob sa IB-om u okviru mogućeg poraza komunizma u Jugoslaviji. Radmila Radić prati susrete Josipa Broza s patrijarisima Srpske pravoslavne crkve od 1946. do 1967., a Momčilo Isić analizira stavove Josipa Broza u oblasti ekonomske politike u periodu 1949.-1955. godine. Latinka Perović u svom drugom radu analizira intelektualni i politički odnos Dobrice Ćosića prema Titu koristeći Ćosićev obiman književni opus. Goran Miloradović, baveći se ljudima na vodećim političkim pozicijama, iznosi tezu da je obračun Tita sa Đilasom bio kulminacija njihove borbe za vlast u Partiji i državi u vremenu pozicioniranja Jugoslavije između istočnog i zapadnog bloka zemalja, uz zaključak da je Đilas bio lider opozicije,

a ne disident. Jan Pelikan na osnovu dokumenata sa zasjedanja Izvršnog komiteta SKJ iz 1959. godine analizira pristup Titovog režima Kosovu kao jednom od važnih problema druge Jugoslavije. U kontekstu bilateralnih odnosa Albanije i Jugoslavije, Marijana Stamova bavi se odnosom Josipa Broza Tita prema albanskoj manjini u Jugoslaviji u periodu 1945.-1953. O odnosu Slovenaca prema Titu u prošlosti i sadašnjosti piše Božo Repe navodeći da je za većinu Slovenaca Tito bio pozitivna povijesna ličnost, dok je za desne političke krugove bio zločinac i diktator. Dva viđenja odnosa Josipa Broza prema nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sadržaj su članka Husnije Kamberovića, koja, prema autoru, nisu bila produkt dostignuća bosanskohercegovačke historiografije, nego refleksija političke situacije 90-ih godina 20. stoljeća. Novica Veljanovski u okviru teme o ustavnom uređenju Jugoslavije daje poseban osvrt na Republiku Makedoniju i avnojevska rješenja kojima je priznato postojanje makedonske nacije, što je bila osnova za njeno državotvorno konstituiranje. Pitanje definiranja srpskog etničkog i teritorijalnog prostora u okviru Jugoslavije te uloge Josipa Broza u tome tema je rada Branka Nadoveze. U odjeljku o predstavama svakodnevice Igor Duda, potaknut brojnim fotomonografijama u kojima se Tito prikazuje kao osoba koja nije samo predsjednik s predugim radnim vremenom, već i običan čovjek koji osjeća potrebu za odmorom, rasonodom i putovanjima, postavlja pitanje je li Tito predstavljen kao modernizacijski uzor i je li takva percepcija mogla utjecati na svakodnevne navike stanovništva i na prihvatanje suvremenoga načina života u donedavno dominantno seljačkom društvu. Šezdesete godine 20. stoljeća: ekonomska kriza, po-

litičko nejedinstvo vrha države i Partije i pojave zloupotreba, bogaćenja i privilegija rukovodećih ljudi problematika je rada Slobodana Selinića. Šta je o tome mislio, Tito je rekao 12. studenog 1965. godine: "Hteli mi to ili ne, ljudi ipak nas vide, makar smo se sakrili. Ljudi nas kritikuju onako anonimno i govore da ne valja rukovodstvo, pitaju gde ste, šta radite, ako niste sposobni idite i tako dalje. Takvih glasova ima dosta. A kad bi oni još sve saznali kakva je situacija u našim redovima onda bi još bilo gore". Partijsku parolu "Staro ne smije više nikad da se vrati" pojašnjava Ivana Dobrivojević u svom radu o isforsiranoj industrijalizaciji u razdoblju 1945.-1955. godine. Promocija koncepta drugarice radnice u javnim nastupima i govorima Josipa Broza Tita bio je jedan od puteva kreiranja identiteta žene u socijalizmu i uporište formuliranja njene društvene uloge, što je tema članka Vere Gudac Dodić. Dragomir Bondžić piše o Titovim počasnim titulama koje su Josipu Brozu dodijelile akademije nauka i univerziteti u razdoblju 1947.-1979. godine.

U drugi dio uvršteno je 10 radova raspoređenih pod sljedećim podnaslovima: *Napuštanje margine: Tito i jugoslovenska spoljna politika; Percepcije Jugoslavije i Tita u hladnoratovskom svetu i Od opšteg ka pojedinačnom: Jugoslovenska bilateralna politika*. O Titovoj Jugoslaviji kao glavnom osloncu nesvrstanosti u vremenu sovjetske invazije na Afganistan, o dometima jugoslavenske diplomacije i njenim uspjesima piše Tvrtko Jakovina na primjeru Šestog samita nesvrstanih u Havani, posljednjoj konferenciji na kojoj je Tito sudjelovao. Dragan Bogetić nastavlja na temu o Titu i nesvrstanim objašnjavajući stvarni domašaj Titovog koncepta nesvrstanosti u sklopu realizacije aktualnih jugoslavenskih ekonomskih i političkih ciljeva. Šesta

konferencija nesvrstanih u Havani tema je i rada Vladimira Petrovića u kojem se naglašava Titova intenzivna, ali elastična platforma "povratka izvornim principima nesvrstavanja", čime je osujetio Kastrovu politiku približavanja pokreta politici Sovjetskog Saveza. Percepcije Jugoslavije i Tita u hladnoratovskom svijetu obradili su u svojim radovima Ivan Laković, Surjit Mansingh, Anatolij Anikejev i Ondřej Vojtjehovski iz perspektive američkih, indijskih, sovjetskih i čehoslovačkih arhivskih vrela, a u slučaju Indije prezentiran je osobni pristup autorice temi istraživanja. Osim pokreta nesvrstanih, Josip Broz Tito bio je veoma angažiran i u bilateralnim odnosima s mnogim zemljama. O toj temi prezentirana su četiri rada koja obrađuju odnos čehoslovačke javnosti prema Titu 1945.-1948. autora Milana Sovilja; susrete Tita s vodećim ličnostima austrijske politike 60-ih i 70-ih godina Petra Dragišića; Titovu posjetu Italiji 1971. autora Saše Mišića i odnos Jugoslavije prema pitanju nastanka Izraela 1945.-1948. Aleksandra Životića.

U trećem dijelu Zbornika su 23 članka koja obrađuju teme unutar sljedećih podnaslova: *Kultura sećanja; Josip Broz i Tito u javnom prostoru; Repräsentacija i retorika i (De)konstrukcija herojskog narativa*. Epinim titoizam jeste oznaka za jugoslovensku verziju socijalizma, o kojem raspravlja Todor Kuljić razmatrajući ga iz tri perspektive, kako ih je autor metaforično imenovao "žabljom", "ptičijom" i "avionskom". Miroslav Jovanović naslovljava svoj rad *Tri Titove Jugoslavije: moćna, napredna i zločinačka*, u kojem analizira tri viđenja historioografskih tumačenja historije socijalističke Jugoslavije od 1945. do 1991. godine. O prošlosti koja ima budućnost raspravlja Mitja Velikonja baveći se zanemarenim dijelom jugonostalgije, tj. njenim oslobodi-

lačkim, antihegemonijalnim i aktivnim potencijalima i dometima. Prema mišljenju autora, "Glavne osobine i strategije aktivne jugonostalgije su: kritika sadašnjih uslova; odbrana prošlosti; kreativni impulsi na polju popularne kulture, supkulture, dizajna, umetnosti; njena sposobnost da stvara grupe; direktan politički angažman i aktivnost." Vjekoslav Perica analizira herojstvo, mučeništvo i karizmu u "civilnoj religiji titoizma" i otkriva iznenađujuću proturječnost između tradicionalnog balkanskog, odnosno istočnog obrasca herojsko-mučeničke slike narodnog heroja nasuprot Titovoj karizmi i njegovom neasketskom ili "zapadnjačkom" stilu života. U središtu zanimanja Aleksandra Ignjatovića nalazi se Muzej "25. maj", koji u prostornom, arhitektonskom, performativnom i ideološkom sudjelovanju s okolnim prostorom svjedoči o nizu kontinuiteta i diskontinuiteta u odnosu na lokalni kontekst u reprezentaciji vladarskog sjedišta, ali predstavlja i očit pokazatelj procesa demokratizacije koji su obilježili društvo i kulturu SFRJ. Kako se pjevalo (o) Titu zanimalo je Anu Hofman u radu *Druga Tita rodila je vila*, a u nastavku pjesme slijedi: "Pavelića gurava kobila / Ne vjerujem ja u Boga već u Tita vođu svoga". Naravno, stih je naveden u želji da vas zainteresiram za ovaj zanimljiv članak. Paralelno sa narativom o Titu kao *sinu svih jugoslovenskih naroda i narodnosti*, formiranom i održavanom u različitim diskurzivnim područjima (od politike do kulture) jugoslovenskog socijalizma, oblikovan je i održavan, u nešto manje eksplicitnoj formi, i narativ o Titu kao *ocu svih jugoslovenskih naroda i narodnosti*" tema je rada Tanje Petrović u kojem autorica proširuje interpretacije Titove uloge kao patrijarhalnog starješine porodice prema pogledima i naracijom "običnih" ljudi. *Osa-*

vremenjivanje mita maršala Tita: digitalne sadašnjosti poništenih prošlosti naslov je rada Martina Pogačara, u kojem analizira prošlost koja je još uvijek živa, izvire i ključa u potocima novih ideoloških konstrukcija, donoseći bitne informacije o prilično različitim postsocijalističkim stvarnostima. Medijske stvarnosti digitalnih prikazivanja i interpretacija maršala Tita koje viralno cirkuliraju i spajaju korisnika, medijske objekte i prošlost možda mogu pružiti i drugačiji pristup jugoslavenskoj prošlosti. Predrag J. Marković prezentira Titovu komunikacijsku strategiju kao političkog činioca na tri primjera, a to su: njegov nastup na tzv. "bombaškom procesu" iz 1928., zatim niz nastupa 1955./56. namijenjenih međunarodnoj javnosti i treći primjer je obraćanje studentima 1968., što se smatra vrhuncem Titove komunikacijske strategije. Tatjana Petzer piše o Titovim arhipelazima: predsjedničkoj rezidenciji na Brijunima i zatvorima na Golom otoku i Svetom Grguru. "S jedne strane, zatvorenički logori usred dalmatinskog odmoraškog raja pokazivali su apsolutni zahtev Beograda, tj. partijske centrale za vlašću koja nije dozvoljavala bilo kakvo domaće ili strano mešanje. S druge strane bio je Titov imperijalno-kosmopolitski prostor na Brionima, koji je posle potpisivanja Brionske deklaracije postao *par excellence* scena za jugoslovensko nesvrstavanje, kvazi-otelotvorenje jugoslovenskog stila života i buduću model turizma." Radina Vučetić analizira odnos avangarde i cenzure na konkretnim primjerima. Na jednoj strani se stvarao liberalni imidž Jugoslavije na Zapadu, a na drugoj se nije smjelo dirati u zvaničnu dogmu. Ulogu Josipa Broza prema tom pitanju najbolje ilustrira jedna njegova izjava: "Ja nisam odgovoran samo za industrijalizaciju i agrikulturu, već i za kulturu, jer nisam samo Predsjednik

Republike već i generalni sekretar Saveza komunista. A pored toga, kao prosječan čovjek koji gleda na umjetnost, mogu da znam šta je dobro a šta nije". Zanimljiv je i ulomak iz sljedećeg rada: "Po još nedovoljno proverenim podacima koje je na internetu izneo nekadašnji službenik Službe državne bezbednosti Živan Vladislavljević, Tito se složio sa pokretanjem akcije "Miljacka" koju je predložio Stane Dolanc. Ona je imala za cilj da se vodeći jugoslovenski rokeri stave pod rukovodstvo vlasti i iskoriste za usmeravanje omladine u poželjnom pravcu, odnosno za njeno odvratanje od eventualnog politiziranja u smislu nepovoljno za režim". Ovaj istrgnuti intrigantni podatak uzet je iz rada Zorana Janjetovića pod naslovom *Tito i popularna kultura*. Na poseban način je slika Josipa Broza Tita u partizanskom ratnom spektaklu zaokupila istraživačku pozornost u ovom Zborniku. Nemanja Zvijer markirao je određene obrasce vizuelne ideologizacije, kao i ideologizacije same popularne kulture u socijalizmu, u kojoj je "partizanski film bio jedna vrsta brenda, a Titova harizma koja nije mogla omanuti". O antititovskoj/anti-jugoslavenskoj karikaturi u Bugarskoj nakon Rezolucije Informbiroa pisao je DMITAR GRIGOROV, ocjenjujući je marginalnim aspektom propagande protiv FNRJ. Posljednji odjeljak u trećem dijelu knjige sa devet radova odnosi se na (de)konstrukciju herojskog narativa. Aleksej Timofejev sagledava veze lidera KPJ Josipa Broza Tita i sovjetskih sigurnosnih službi uoči ustanka 1941. godine; Nikita Bondarev se bavi kronološkim okvirom stvaranja i jačanja Titovog kulta, te zaključuje: "Osim Agitpropa, u partizanskom štabu je postojala grupa ljudi koja se bavila onim što bismo danas nazvali "imidž-menadžmentom" Tita. Uz Tita je bio fotograf i snimatelj Žorž (Grigorij)

Skrgin, skulptor Antun Augustinčić, pesnici Radovan Zogović i Stefan Mitrović. Ova grupa za razliku od agitpropovca Đilasa, nije bila odgovorna za propagandu komunističke ideologije i antifašizma već za sam imidž Tita. Načelnik grupe je bio Zogović, a nadzornik ovih "imidž-bildera" je bio Moša Pijade – stari komunista, slikar po zanimanju i prijatelj Pikasa i Žorža Braka." Milan Terzić razmatra jugoslavensko učešće u Drugom svjetskom ratu i Titov vojni i politički uspon, a nakon razvoja kulta Josipa Broza Tita, Kosta Nikolić u svom radu *I posle Tita – Tito* objašnjava potpuno napuštanje Titovog kulta u Srbiji u desetljeću između 80-ih i 90-ih godina 20. stoljeća. *Titov kult u Jugoslovenskoj narodnoj armiji* članak je Mihajla Basare, koji govori o kultu u socijalizmu kao religiji za narod, zatim o preuređenju historije u skladu s Titovim kultom, o indokrinaciji u JNA koja je trajala dvadeset četiri sata, sedam dana u nedjelji itd., a floskuli "I posle Tita – Tito" dodata je riječ "kratko". Bojan Dimitrijević vraća se u svom radu na vrijeme prvih poslijeratnih godina kada je Jugoslovenska armija postajala

glavnim osloncem Titove ličnosti. Promjene u prikazu lika i djela Josipa Broza Tita u slovenačkim udžbenicima analizirane su u radu Aleša Gabriča, a Dmitar Tasić govori o Titu na stranicama *Vojnoistorijskog glasnika*, bilo da se njegova ličnost glorificirala ili se i sam pojavljivao kao autor pojedinih članaka. Zbornik završava radom Ljubice Jančeve o ličnosti Josipa Broza Tita u suvremenoj makedonskoj historiografiji.

Ove kratke informacije o imenima autora i temama njihovih radova samo su podsticaj čitateljstvu da se zainteresira za ovaj Zbornik. Autorima čestitke na ponuđenoj problematici, a redakciji u sastavu dr. Olga Manojlović Pintar, glavna i odgovorna urednica, dr. Mile Bjelajac i dr. Radmila Radić te sekretarima mr. Sanji Petrović Todosijević i Srđanu Miloševiću čestitke na uredničkom poslu. Zbornik radova o Titu upoznaje nas sa poviješću 20. stoljeća na sasvim drugačiji način, a znanstvena razina radova je najbolja preporuka čitateljstvu ■

Vera Katz

Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, I-II. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 339+313 str.

Pitanje identiteta, identifikacije pojedinca ili grupe, određivanje svojega "ja" i diferencijacija od onoga "drugog" aktuelno je otkad se čovjek bavi misaonim procesom i od tada pa do danas na to pitanje nije ponuđen konačan odgovor. Svaka individua unutar svojega "ja" posjeduje više identiteta koji se tokom života konstruišu

i mijenjaju srazmjerno životnom iskustvu. U tom skupu identiteta postoji uvijek primarni, odnosno dominantni identitet, onaj koji odgovara na pitanje; "Ko sam ja prije svega?" Ovaj dominantni identitet pojedinca može biti promijenjen više puta tokom njegovog životnog vijeka, s obzirom da ga definišu životne okolnosti. Na sličan

način se može posmatrati i identitet grupe, koji unutar sebe također posjeduje spektar identiteta u kojima se, ovisno o društvenim okolnostima, ističe dominantni identitet.

Zbornik radova *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju* predstavlja zbornik referata prezentiranih na međunarodnoj konferenciji, održanoj 25. i 26. septembra 2009. godine u Sarajevu, u organizaciji Instituta za istoriju. Istraživanje na polju identiteta otvara vrlo širok spektar mogućnosti, pa je stoga i tematika referata dosta raznovrsna. Autori referata, uglavnom historičari po vokaciji, izgradnju identiteta prate od perioda antike pa do savremenog doba, ali i kroz prizmu arhitekture i umjetnosti, kako vizuelne tako i pisane.

Uvodni referat Husnije Kamberovića *O konstruiranju identiteta* na samom početku upozorava na probleme koji su prisutni u bavljenju ovom problematikom, jer, kako i sam autor navodi, identiteti nisu fiksni, već su reprezentacije ili konstrukcije stvarnosti, subjektivni prije nego objektivni fenomeni. Manipulacija informacijama koje se plasiraju kroz medije svake vrste, ima veliku važnost u kreiranju stereotipa, a time i u kreiranju identiteta koji se gradi nasuprot stvorenom stereotipu. U ovom tekstu autor nam daje plastičan prikaz snage dezinformacije koja se plasira u određenom trenutku, da bi se poslije koristila u najrazličitije svrhe. Navodeći primjer korištenja Samuela Huntingtona i njegovog djela *Sukob civilizacija*, od strane pojedinaca, u krajnje politikantske svrhe "dokazivanja" bošnjačkog fundamentalizma, autor identifikira, prepoznaje i objašnjava takve pojave na konkretnim primjerima iz Sarajeva. Ovdje bi bilo zanimljivo razmotriti na koji način kreirani stereotip izvana utječe na kreiranje identiteta iznutra na primjeru, recimo, vehabijskog pokreta danas.

Izgradnjom pojedinačnog identiteta bave se eseji koji slijede, pa tako kod Sonje Dujmović "Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre" – *situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941. godine)* čitamo o identitetu bosanskohercegovačkih Srba, kod Suzane Leček *Autohtono ili moderno? Oblikovanje kulturnog identiteta bosanskohercegovačkih Hrvata prema zamislima Seljačke sloge 1935-1941.* o identitetu Hrvata, Elija Taubera *Jevreji kao nerazdvojni dio razvoja privrede i kulture u Bosni i Hercegovini* o identitetu Jevreja, te kod Edina Radušića *Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u Britanskoj konzularno-diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878. godine* o identitetu Bošnjaka. Ovdje je zanimljivo primijetiti da Suzana Leček u svom eseju izdvaja kao poseban predmet zanimanja ženu, odnosno rodni identitet. Ovakvu vrstu naglašavanja unutar teksta ne nalazimo kod drugih autora, mada se u još dva eseja (Midhat Spahić, *Brak, žena i porodični odnosi u srednjovjekovnoj Bosni XIV-XV vijeka* i Safija Kešetović, *Položaj žene u srednjovjekovnom bosanskom društvu*) rodni identitet problemski postavlja kao primarni kada se razmatra položaj žene u srednjem vijeku. Eli Tauber u svom eseju iznosi mnoštvo zanimljivih podataka o životu bosanskohercegovačkih Jevreja tako da njegov tekst obiluje informacijama koje pokrivaju gotovo sve interesne sfere od trgovine do umjetnosti. Međutim, metodologija pisanog teksta ne pruža nam uvid u izvore koje je koristio autor, što je za ovakav zbornik neobično, iako on na kraju u prilogu daje informacije (djelimični prikaz) o Jevrejima u privredi Bosne i Hercegovine.

Zoran Grijak u eseju *Analiza identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog pučanstva u političkim razmatranjima Adalberta*

von Sheka i Moritza von Auffenberga otvara pitanje koje će se provlačiti kroz cijeli zbornik: Da li su muslimani 1910. Muslimani i ako jesu, kada su to postali, ili je ipak riječ samo o gramatičkoj neopreznosti kada se imenica prevodi sa njemačkog jezika, pri čemu musliman postaje Musliman? U eseju koji slijedi *Ko su Bošnjaci 19. stoljeća?(...)* Edin Radušić pojašnjava termin Bošnjak i njegovu upotrebu u XIX stoljeću, tako da se s pravom pitamo nije li upravo taj termin ili pak sintagma "*Bosniak Mussulmans*" koji se, kako autor ukazuje, legitimno i frekventno koristio u ovom periodu, adekvatniji od muslimana koji je povremeno i Musliman? Ovakvo nominiranje će u svome referatu o češkom viđenju identiteta Bosne i Hercegovine kroz historiju slijediti i Adin Ljuca, koji će na jednom mjestu zabilježiti i to da "*postojeća terminološka nedosljednost i učestalo korištenje zastarjelog naziva "Muslimani" ili "bosanski Muslimani" (pri čemu se naziv etničke skupine nekad pojavljuje s malim početnim slovom, drugi put sa velikim – usprkos pravopisnim pravilima i bez ikakve logike) prisutna je čak i u češkoj akademskoj literaturi.*"

Uzimajući u obzir da je religijski identitet u Bosni i Hercegovini dosta izražen, te da je u nekom općem stepenovanju možda čak i generalno ispred nacionalnog identiteta, značajan broj autora se u svojim tekstovima bavio upravo ovom problematikom. Tako Fahd Kasumović u svome radu na osnovu sidžila iz prve polovine XIX stoljeća piše o prelasku na islam, Denis Bećirović o položaju Islamske zajednice poslije Drugog svjetskog rata, Amir Duranović o vjerskim zajednicama u BiH 1960. godine, a Adnan Jahić o muslimanima i svetosavskim proslavama u Kraljevini Jugoslaviji. Ovi eseji daju veoma dobar uvid u religijski identitet ovoga prostora, posmatran kroz

različite periode, kao i izgradnju istog kroz promjene društveno-političkog karaktera.

Tematski veoma zanimljiv, a metodološki odličan jeste tekst autorice Vesne Mušeta-Aščerić "*Uloga bosanskog srednjovjekovlja u izgradnji bosanskohercegovačkog identiteta*". Autorica navodi da društveni i politički prostor i državopravna samostalnost, ljudi i njihovo stvaralaštvo, kultura i umjetnost, spomenička baština i duhovnost, te integrativno djelovanje Bosanske crkve jesu srednjovjekovni temelji na koje se u času nacionalnih integracija moglo osloniti moderno bosansko društvo, ali nije. Historija treba dati odgovor i na pitanje zašto. Upravo bi ovo pitanje moglo biti nit vodilja nekog slijedećeg zbornika o identitetima.

Iako je tema identiteta savršena za pristup "iz svih uglova", ipak su pojedini tekstovi ostali u sferi apstraktnoga. Pa tako u tekstu Eme Neimarlije *Između nacionalizma i regionalizma*, u komparaciji Istre i Bosne i Hercegovine, ostaje pomalo nejasno na kom principu autorica insistira na jačanju regionalnog identiteta Bosne i Hercegovine. Sličan utisak ostavlja i tekst Adiba Đozića *Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije*, gdje autor neopreznom nominacijom pod Bošnjacima podrazumijeva i bana Kulina, što bi moglo otvoriti nove, historioografski neproduktivne debate.

Svojevrsno osvježanje zbornika je esej Edina Omerčića "*Viđenje 'Drugog' u vrijeme rata*", koji na neobičan način, analizom tekstova nastalih za vrijeme ratnih dešavanja od 1992. do 1995. ili neposredno po završetku istih, oslikava konstrukciju vlastitog identiteta definirajući "onog drugoga". Koliko je kompleksna ta konstrukcija, vidi se iz slijedećeg;

"Nakon pročitanih tekstova trinaestorice autora mišljenja smo da "Drugi" u ovom

posljednjem ratu predstavlja pojam koji ide u dvije krajnosti. Kreće se od saznanja da je "Drugi" takav kakav jeste, ustvari čovjek kao i "Ja"; preko toga da je "On" u neznanju, izmanipuliran, u zabludi, pa čak do takvog mišljenja da je "On" ustvari negacija "Mene" – negacija ljudskog bića, kreatura, spodoba, biće iz podzemnog svijeta".

Ukoliko obratimo pažnju na problematiku navedenih eseja, primijetit ćemo kako utvrđivanje identiteta Bosne i Hercegovine nije nimalo jednostavno. Pored sveprisutnog medijskog kreiranja identiteta, o čemu je govorio esej Husnije Kamberovića, ovdje se etnički identitet pokazuje kao jako izražen, često dominantan, osim u slučaju kada dominaciju preuzima konfesionalni. Rotacija na ovoj relaciji konfesionalni – etnički zavisi od društvenih prilika, konkretnije, identitet koji je u datom momentu ugroženiji postaje dominantniji.

Osim ovih konfesionalnih i etničkih dimenzija identiteta, u ovom zborniku se nalazi i nekoliko referata koji ukazuju na socijalne (Hannes Grandits) i kulturološke dimenzije identiteta Bosne i Hercegovine (Nenad Makuljević, Amra Čusto, Haris Dervišević, Munir Drkić). Dio referata bavi se općim pitanjima transformacije identiteta (Salmedin Mesihović, Boro Bronza, Enes Pelidija). Iako zbornik u svoja dva toma daje jedan širi koncept u razmatranju ove problematike nastojeći da prikaže sve segmente identiteta Bosne i Hercegovine, neki tekstovi svojom formom jednostavno ne zadovoljavaju kriterije koje sa sobom nosi ovakva publikacija. Isto tako je nera-

zumljivo da neki radovi ne sadrže informacije o izvorima, a neki radovi od silnih činjeničnih podataka previdjeli su potrebu kontekstualiziranja problema u skladu s temom zbornika u kome izlaze.

Na kraju, postavlja se pitanje na temelju čega se može definisati identitet Bosne i Hercegovine? Vera Katz u svome eseju *Proces demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini druga polovina 20. stoljeća* daje djelimičan odgovor na ovo pitanje. Bosanskohercegovačko društvo zahvaćeno je dubokom gospodarskom krizom, a među nacionalnim elitama ne postoji politička volja za rješavanje ovog problema. Drugim riječima, Bosna i Hercegovina je zemlja "vitalnih staraca" u kojoj ne postoje ekonomske pretpostavke za izlazak iz krize. Ukoliko utvrdimo da je, s obzirom na društvene prilike, ovaj identitet trenutno najugroženiji, prema logici stvari, upravo bi ovo trebao biti dominantni identitet Bosne i Hercegovine. To, međutim, nije slučaj. U prilog tome govori i činjenica da samo ovaj tekst obrađuje ovu problematiku, dok više od polovine sadržaja zbornika otpada na etno-konfesionalnu problematiku.

Mada je primjetna različita kvaliteta priloga, možemo zaključiti kako je Institut za istoriju ovim zbornikom napravio još jedan važan korak u historiografiji Bosne i Hercegovine. Otvaranjem ovih pitanja naša historiografija pokazuje da prepoznaje probleme koji bi se u nekom sljedećem zborniku mogli šire elaborirati ■

Ajla Lasić

Zbornik radova: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Hrvatski institut za povijest, Biblioteka hrvatska povjesnica – Posebna izdanja – Zbornici radova, Zagreb: 2011, Knjiga 1, 866 str. + Knjiga 2, 760 str.

Međunarodni naučni skup *Hum i Hercegovina kroz povijest* održan je u Mostaru od 5. do 6. novembra 2009. godine u organizaciji Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu i Sveučilišta u Mostaru. Bogati program tog skupa, na kome je učešće uzelo više od 50 stručnjaka raznih profila, objelodanjen je u dvotomnom istoimеноm izdanju sa ukupno 46 objavljenih priloga na preko 1600 stranica (866 + 760). U uvodnom izlaganju *Humska zemlja Hercegovina* (9-14) glavni urednik Zbornika Ivica Lučić u najkraćim crtama prezentirao je najvažnije historijske periode u Humu/Hercegovini naglašavajući kontinuitet posebnosti i imena ovog prostora, ideju koja će se provlačiti kroz mnoge radove. O jako raširenim stereotipima prema Hercegovini i Hercegovcima u još jednom uvodnom izlaganju pisao je Nino Raspudić (15-21).

Dio Zbornika sa stručnim člancima otvorio je rad Boška Marijana s Filozofskog fakulteta u Osijeku *Protopovijesno doba u Hercegovini* (25-54). Ističući da se protopovijesno doba različito manifestiralo u istočnoj i zapadnoj Hercegovini, autor ipak prepoznaje njegove dvije razvojne faze – stariju, protopovijesnu, koja odgovara vremenu V i IV st. pr. n. e. i mlađu, helenističku fazu, koja obuhvaća posljednja tri stoljeća do početka nove ere. U drugom radu *Kulturna baština u Tihaljini od prapovijesti do*

srednjega vijeka (55-83) Anđelko Mijatović se odlučio dati prilog proučavanju prošlosti lokalne sredine svog rodnog sela Tihaljine, smještenog oko rijeke Trebižat u općini Grude. Hronološki pregled najstarijih dokaza ljudskog djelovanja počeo je s Ravlića pećinom, u kojoj su pronađeni nalazi stari preko 9.000 godina. Srednjovjekovna kulturna baština Tihaljine danas je svedena na osam nekropola sa ukupno 206 stećaka, ruševine srednjovjekovnog Mukoš-grada, te toponim "Sandaljevica" za komad obradive zemlje uz Trebižat, koji autor vezuje za ime velikog bosanskog vojvode Sandalja Hranića Kosače.

Srednjovjekovni Hum je bio naročito značajna faza prošlosti Hercegovine, pa stoga ne čudi da je skoro polovina radova u prvom tomu Zbornika (19) posvećena upravo ovom historijskom periodu. Ako ih tematski razvrstamo, utvrdit ćemo da vrijeme ranog srednjeg vijeka obrađuju tri rada. Iz saradnje Pere Marijanovića, nedavno preminulog profesora sa Građevinskog fakulteta u Mostaru, Željka Raguža i Stanislava Vukorepa proizišao je rad *Mogućće geološko-morfološke poveznice Hercegovine s povijesnim nazivom 'Crvena Hrvatska'* (85-98). Porijeklo toponima "Crvena Hrvatska", spomenutog prvo kod Konstantina Porfirogeneta, a zatim i popa Dukljanina, autori zanimljivom tezom vezu s intenziv-

no crvenom bojom stijena tog područja, koja potječe od naslaga minerala boksita i *terra rosa*. Arheolog Vladimir Sokol se u radu *Gdje se nalazila Porfirogenetova Paganija i granica sa Zahumljem* (197-216) pozabavio ubiciranjem jedne od pokrajina spomenutih u *De administrando imperio*. Autor Porfirogenetovu pokrajinu veže sa rimskim administrativnim sistemom, a kao višestoljetnu granicu Paganije i njenih župa Rastoke, Mokrog i Dalena sa Zahumljem identificira rijeku Neretvu, koja je ujedno predstavljala i granicu ikavskog s ijekavskim narječjem. Mladen Ančić u radu *Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani – tragom zabune koju je prouzročilo djelo De administrando imperio* (217-278) većim dijelom teksta donosi sustavnu kritiku prije svega interpretacije kontroverzno djela Cara-pisca. Osvrćući se ponajprije na srpsku historiografiju (a posebno na jedno od njenih novijih djela – *Humska zemlja u srednjem veku*, Siniše Mišića, 1996), ali i na pojedine hrvatske autore (*Hrvatske zemlje u prošlosti i sadašnjosti*, Dominik Mandić, 1973), Ančić ističe težnje koje su prožimale historiografiju XIX i XX stoljeća – težnje izjednačavanja pojmova “Hrvati” i “Srbi” iz DAI s modernim nacionalnim imenima Hrvati i Srbi. Ne poričući značaj etniciteta za onovremene narode, autor je širokom erudicijom pokazao načine i posljedice njihove modernizacije. Nakon tako postavljene dijagnoze historiografskog čitanja djela *De administrando imperio*, u završnom dijelu teksta autor se osvrće na jednu od njegovih posljedica – stvaranje mitologema o neretvanskoj državi i njenim stanovnicima Paganima/Neretvanima. Ističući da je takav naziv očito inostranog porijekla, Ančić smatra da je ta zajednica samu sebe vidjela u drugačijem svjetlu i nazivala se “Humljani”. U ovom radu izneseni su brojni stavovi

koji tek trebaju dobiti svoju historiografsku ocjenu, no hrabrost autora u suprotstavljanju uvriježenoj historiografskoj tradiciji, staroj stoljeće i po, zaslužuje pažnju.

Teme iz vjerskih prilika i crkvene organizacije privukle su pažnju većeg broja istraživača. Ante Škegro osvrnuo se na najraniji period prisustva kršćanstva na prostoru Hercegovine u članku: *Ranokršćanska crkvena organizacija s hercegovačkih prostora* (99-116). Biografske podatke čelnih ljudi katoličkih biskupija u Hercegovini, njih ukupno 115-120, tokom više stoljeća postojanja biskupija, obradio je don Tomo Vukšić u radu pod naslovom *Biskupi koji su upravljali Katoličkom crkvom u Hercegovini* (117-132). Vinicije B. Lupis, mahom na osnovu objavljenih izvora i stručne literature, u radu *Povijesni pregled Zahumske (Stonske) biskupije od početaka do 1300. godine* (133-156) daje sažet prikaz vjerskih prilika u Stonu, naglašavajući njegov važan geostrateški položaj, od prvog spomena ove biskupije iz 877. do 1300. godine, kada se dekretom pape Bonifacija VIII utemeljuje Korčulansko-stonska biskupija. Sumirajući svoja ranija istraživanja, Dijana Korać, sa Sveučilišta u Mostaru, predstavila se prilogom *Religijske prilike u humskoj zemlji od XIII stoljeća do pada pod osmansku vlast* (473-494). Prema autorici, vjerska situacija u Humu se komplikuje 1219. godine osnivanjem autokefalne Srpske pravoslavne crkve, tj. Stonske eparhije, kao i naseljavanjem Vlaha na ove prostore. U izlaganju nepotkrijepljenom izvorima autorica nastoji dokazati da na području Humske zemlje početkom XV stoljeća nije bilo zajednica Crkve bosanske, navodeći kao argument samo to da se u diplomatskoj službi vojvode Sandalja pripadnici Crkve bosanske javljaju tek od 1419. godine. Dijelom se srednjeg vijeka dotiče i rad fra

Hrvatina Gabrijela Jurišića *Mučenici i sveci humske zemlje od XIV do XIX stoljeća* (495-528).

Zbornik je s nekoliko članaka iz područja historije umjetnosti i proučavanja stećaka doprinio i historiografiji ovih segmenata srednjovjekovnog života u Hercegovini, istina pretežno na polju istraživanja kršćanske umjetnosti. Tu spadaju radovi Marinka Tomasovića *Crkvena arhitektura Huma – od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela* (157-196); Miroslava Palamete *Kršćanska likovnost na stećcima* (279-330); nedavno preminulog Zdenka Žeravice *Križevi kao simbol kršćanstva na srednjovjekovnim kamenim nadgrobnim spomenicima – mramori (tzv. stećci) u Konavlima* (331-402); Marka Babića *Prinos hercegovačkoj hagiotoponomastici* (403-432) i Milke Tice *Lednička nekropola* (433-472).

Neki od najzanimljivijih radova ovog Zbornika po tematici pripadaju proučavanju ekonomsko-društvene historije. Marinka Šimić sa Staroslavenskog instituta u Zagrebu osvrnula se na razinu pismenosti srednjovjekovnih stanovnika Huma: *Pismenost u srednjovjekovnoj Hercegovini* (529-560). Počevši od Humačke ploče, "najstarijeg natpisa iz Bosne i Hercegovine pisanog ćirilsko-glagoljaškim grafemima", autorica analizira sve srednjovjekovne pisane spomenike, uključujući i nedavno pronađeni natpis popa Tjehodraga na lokalitetu Podvornice na Livanjskom polju. Najvredniji dio rada Milka Brkovića *Srednjovjekovna humska kancelarija* (561-600) predstavlja doneseni "Popis i regeste isprava srednjovjekovne humske kancelarije". Rad Pave Knezovića i Šime Deme *Latinitet u Hercegovini prije 1852. godine* (601-626) tematski znatno izlazi iz srednjovjekovnog perioda i daje pregled stvaralaštva na latinskom jeziku u Hercegovini, od prvih pojava pisme-

nosti do 1852. godine s naročitim osvrtom na ulogu franjevaca u ovom procesu.

Hercegovina je u srednjem vijeku bila izuzetno važno tranzitno područje koje je privlačilo ljude iz svih dijelova tada poznatog svijeta. Radmilo Pekić s Filozofskog fakulteta u Kosovskoj Mitrovici u radu *Strani trgovci na području srednjovjekovne Hercegovine* (627-646) bavi se isključivo ulogom firentinskih trgovaca u trgovini solju, olovom i bosanskim robljem, te se tako nadovezuje na svoju doktorsku disertaciju *Firentinci na Balkanu 1300-1600*. Među temama ovog Zbornika historiografija o hercegovačkim Vlasima dobila je svoj prilog u radu Esada Kurtovića s Filozofskog fakulteta u Sarajevu *Seniori hercegovačkih vlahi* (647-696). Na osnovu velike količine neobjavljene građe Dubrovačkog arhiva, autor analizira do sada manje poznato pitanje senioriteta za više od dvadeset vlaških skupina. U prvo doba Vlasi su se nalazili pod direktnom jurisdikcijom bosanskih vladara, da bi kasnije priznavali vazalitet bosanskih velmoža. Treba istaći i da je autor donekle korigirao ranije stavove historiografije (D. Kovačević-Kojić) o pitanju pripadništva Vlahi onom senioru na čijem posjedu se nalaze, utvrdivši da ima odstupanja od tog principa. Zaključni rad sa srednjovjekovnom temom je *Hercegovina zemlja od propasti Bosne do definitivnog pada pod Turke, u svjetlu suvremenih bizantskih i osmanskih izvora* (697-742) autora Petra Vrankića s Katoličkog teološkog fakulteta Univerziteta u Augsburgu. Ovaj rad je jako značajan jer na sažet način donosi prikaz pisanja bizantskih i osmanskih historičara i ljetopisaca, suvremenih posljednjim danima ostataka Bosanskog kraljevstva.

Osmanski period, također jako važan za hercegovačko područje, izraženo je zane-maren u ovom Zborniku. Izostanak priloga

bilo kojeg eminentnog osmaniste iz Bosne i Hercegovine ili okolice doprinio je činjenici da je pet objavljenih radova na vrlo niskom naučnom nivou. Siromašni naučnim aparatom, u potpunosti oslonjeni na literaturu, bez upotrebe izvora, a uz to (neki od njih) i prilično tendenciozno pisani, ovi radovi neće ostaviti nikakvog traga za proučavanje skoro 500 godina dugog perioda prošlosti Hercegovine.

Druga knjiga Zbornika donosi 19 radova orijentisanih na historijat Hercegovine u periodu od austrougarske okupacije do najnovijih dešavanja s kraja 20. stoljeća. Ovaj tom je obogaćen i s 5 blokova slikovnih priloga u kojima se nalaze 194 fotografije koje predstavljaju interesantan dodatak riječima opisanim dešavanjima u naučnim člancima. Ivica Šarac preglednim radom *Hercegovina u razdoblju austrougarske uprave* (11-52) najprije naglašava i opravdava isticanje Hercegovine na Berlinskom kongresu kao posebne pokrajine u odnosu na Bosnu. Ostali dijelovi ovog rada odnose se na stanovništvo Hercegovine u periodu austrougarske uprave, razne političke i vjerske pokrete, kao i na osnovnu filozofiju novih vladara, koja je definisana kao održanje zatečenog stanja i ravnoteže među nacionalnim skupinama. Seka Brkljača s Instituta za istoriju u Sarajevu u radu *Urbanizacija Hercegovine – demografski i privredni razvoj gradova od 1878. do 1941. godine* (53-88) na primjeru 11 gradskih naselja analizira proces transformacije hercegovačkih gradova iz perioda tipične orijentalno-islamske urbanizacije u eru modernizacije i razvoja evropskih urbanih modela, a zatim i njihov položaj do okončanja i narednog historijsko-političkog perioda – Kraljevine SHS. Od značaja je za historijat dijela zapadne Hercegovine, koji je manje u fokusu interesovanja, rad Jure

Krište *Zaboravljeno mjesto: duvanjski kraj tijekom prve polovice XX. stoljeća* (241-294).

Položaj i politička organizacija hercegovačkih Hrvata u periodu 1878–1941. godine predmet je nekoliko radova u društvu knjizi Zbornika. Razlikama u razvoju hrvatskog nacionalnog identiteta između hercegovačkih i bosanskih Hrvata bavi se Zoran Grijak *Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austrougarskom razdoblju* (89-132), Zdravko Dizdar analizira *Položaj Hrvata u istočnoj Hercegovini između dvaju svjetskih ratova (1918.–1941.)* (195-240), dok Josip Ivanović s Učiteljskog fakulteta u Subotici u svom radu *Mjesto i značaj Huma i Hercegovine u nacionalnoj svijesti bunjevačkih Hrvata* (411-424) ukazuje na tri bitna momenta koja su dovela do zastoja u normalnom razvoju nacionalne svijesti bunjevačkih Hrvata: 1. nedovoljno poznavanje vlastite povijesti; 2. ogroman utjecaj stereotipa i bajkolikih priča u spoimanju vlastite prošlosti; 3. mala pozornost posvećena suvremenom znanstvenom izučavanju prošlosti. Najjačim političkim strankama u Hrvata između dva rata bave se dvojica autora. Zlatko Matijević s Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu proučava nastanak i izborne rezultate Hrvatske težačke stranke u pet godina njenog djelovanja: *Hrvatska težačka stranka u političkom životu hercegovačkih Hrvata – katolika (1919. – 1923.)* (295-316). Kao glavne političke figure ove stranke autor identificira fra Jozu Markušića, Antu Milorada, Juraja Šuteja, Stjepana Jankovića i druge. Uspjehe nove sile na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni analizira Ivica Glibušić u radu *Izborni uspjesi Hrvatske republikanske seljačke stranke na skupštinskim izborima 1923. u Mostarskoj oblasti* (317-330). Dosta drugačiji oblik društvenog organiziranja obradio je Mario

Jareb: *Prilozi za povijest Ustaške organizacije u Hercegovini i među Hercegovcima do travnja 1941.* (361-378).

Povijesni pregled razvoja mostarskog štamparstva donose Šimun i Ivica Musa: *Hrvatske političke novine u Mostaru na smjenu XIX. i XX. stoljeća* (133-148). Iako su glavna tema ovog rada dva politička glasila *Glas Hercegovca* i *Osvit*, koja su djelovala u austrougarsko doba, autori pažnju posvećuju i prvim koracima novinarstva u Mostaru otpočetim osnivanjem prve štamparije 1872. godine. Tematikom vezanom za novine kao historijski izvor bavi se i Ivana Šubić u radu *Zagrebački tisak o Hercegovini između dvaju svjetskih ratova (1918. - 1941.)* (379-410). Autorica zaključuje da su vijesti o Hercegovini štire i uglavnom locirane u rubrici "Pokrajinske vijesti". Jedan od rijetkih priloga koji nije vezan za položaj hercegovačkih Hrvata katolika proizišao je iz pera Zlatka Hasanbegovića s Instituta društvenih znanosti "Ivo Pilar": *Hercegovački disidenti Jugoslavenske muslimanske organizacije u kraljevoj diktaturi 1929.-1935.* (345-360). Autor se bavi djelatnošću Salih Baljića, jednog od rijetkih aktivista JMO-a koji se nakon uvođenja šestojanuarske diktature nije povukao u ilegalu, već je sa disidentima HSS-a okupljenim oko Nikole Precce oformio režimski katoličko-muslimanski blok koji je početkom 1935. godine kratkotrajno preuzeo vlast na Mostarskoj općini.

Ratnim i neposrednim poratnim dešavanjima bavi se četvero autora. Nikica Barić s Hrvatskog instituta za povijest u radu *Uloga Mostara kao točke za opskrbu Dalmacije nakon kapitulacije Kraljevine Italije u rujnu 1943. godine* (449-458) proučava situaciju nakon 8. septembra 1943. godine kada je Dalmacija ušla u sastav NDH, te teškoće sa dostavom hrane u to područje. U

rješenju nastalog problema veliku ulogu je imala Hercegovina, posebno Mostar, te prevozničko društvo Pere Miloša iz Žitomislića. Neslavnim dešavanjima u zapadnoj Hercegovini posvećeno je izlaganje Tomislava Jonjića *Pokolj širokobrijeških franjevača u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti* (459-490), dok se Miroslav Akmadža bavi *Položajem Katoličke crkve u Hercegovini u prvim godinama komunističke vladavine* (491-508). Autor je istakao sve probleme i poteškoće s kojima se Katolička crkva susretala sve do formiranja Udruženja "Dobri pastir", nakon čega su odnosi s državom donekle uređeni. Vera Katz u radu *Nekoliko primjera ideološke upotrebe "narodnog prosvjećivanja" u Hercegovini 1945.-1952.* (509-528) na osnovu čestih promjena administrativno-teritorijalnog uređenja Bosne i Hercegovine analizira načine na koje je Partija omogućavala nesmetan utjecaj na javno mnijenje i društvene odnose. Naročito su interesantni primjeri interpretacije prošlosti upotrebljavani u svrhu "narodnog prosvjećivanja".

Najpoznatiji događaj koji se desio u Hercegovini tokom socijalističke Jugoslavije obradio je Husnija Kamberović sa sarajevskog Instituta za istoriju u članku *Mostarsko savjetovanje 1966. godine* (557-588). Analizirajući uzroke, tok i posljedice ovog savjetovanja, autor ističe da je ono imalo ogroman utjecaj u otvaranju prije svega tzv. "hrvatskog pitanja", ali i općenito u razvoju nacionalne svijesti stanovništva Bosne i Hercegovine. Istovremeno, savjetovanje je bilo i manifestacija težnji bosanskohercegovačkog komunističkog vođstva u stjecanju što boljeg statusa u Federaciji. Istaknutiju ulogu u diskusiji vodili su Vaso Gačić, Stjepan Dodik, Krešo Buntić, Cvijetin Mijatović, Huso Koluder i drugi. Interesantno je da je početak savjetovanja bio pla-

niran za nešto raniji termin, ali je prolongirano sve do 30. septembra 1966. godine zbog dešavanja na Brijunskom plenumu. Dešavanja u posljednjim godinama SFRJ analizira Ivica Lučić u radu *Jesen komunizma i Jugoslavije. Bosna i Hercegovina u zadanjem desetljeću komunističke Jugoslavije (1980.–1990.) s posebnim osvrtom na Hercegovinu* (589-627). Kao najvažnije događaje u Hercegovini u ovom periodu autor identifikira ukazivanje Gospe u Međugorju skupini djece (1981) i neumsku aferu (1989). U završnom prilogu drugog toma *Zbornika Davor Marijan obrađuje ratna dešavanja u prvim godinama nakon raspada Jugoslavije i neslavnu ulogu Jugoslavenske narodne armije u njima: Djelovanje Jugoslavenske narodne armije u Hercegovini 1990.–1992.* (629-651).

Svaki historijsko-geografski region ima kako svoj identitet tako i težnju da se taj identitet izrazi, očuva i ostane naglašen, kako se s njim ne bi utopio u širu društvenu zajednicu i identitet njegovih stanovni-

ka. Negiranje takve vrste identiteta može dovesti samo do negativnih posljedica kao što su stereotipi, međuregionalni jazovi i slično. No, također i pretjerano isticanje tog identiteta, ili još gore, njime zamaskirane teritorijalno-političke pretenzije drugih subjekata rade upravo protiv tog jedinstvenog identiteta određenog makro ili mikroregiona. Sva ova strujanja mogu se pronaći u Zborniku radova *Hum i Hercegovina kroz povijest*. I pored jasno vidljivih nedostataka izraženih u obradi određenih historijskih perioda, naročito osmanskog doba, ipak će ovaj Zbornik brojem objavljenih radova i širinom obrađenih tema zasigurno postati nezaobilazna historiografska jedinica u proučavanju prije svega srednjovjekovne, kao i novije prošlosti Hercegovine. Kvaliteta tehničke izrade je na visokom nivou i u tom pogledu Zbornik može biti uzor svim izdavačima i priređivačima ■

Dženan Dautović

Radovi, (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija). Knjiga XVI/2, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2012, 542 str.

Ovaj broj *Radova* posvećen je nedavno preminulom prof. dr. Iljasu Hadžibegoviću (1938-2010). U njemu su objavljeni radovi s *Okruglog stola Iljas Hadžibegović – čovjek naučnik, pedagog, održanog 27. aprila 2011. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.*

Novi XVI/2 broj *Radova* Filozofskog fakulteta u Sarajevu podijeljen je na šest poglavlja koja za sebe čine jednu cjelinu. Dobar odabir pojedinih cjelina ponudio je

kvalitetne i stručne radove nekoliko generacija historičara Bosne i Hercegovine.

U prvoj cjelini pod nazivom *Okrugli sto Iljas Hadžibegović – čovjek, naučnik, pedagog* objavljeni su radovi istaknutih autora naučnika, prijatelja i kolega koji su u svojim radovima nastojali valorizirati Hadžibegovićev dugogodišnji nastavni i naučni doprinos. Svi objavljeni radovi ističu profesore izuzetne organizatorske sposobnosti te značajne naučne rezultate koji su osigu-

rali njegovo posebno mjesto u modernoj bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Na otvaranju *Okruglog stola Iljas Hadžibegović – čovjek, naučnik, pedagog* obratio se prodekan Filozofskog fakulteta u Sarajevu prof. dr. Salih Fočo (str. 23-24). U svom obraćanju istakao je da je Hadžibegović bio svestrana ličnost i da će ovaj skup podrobnije osvijetliti njegov doprinos u historijskoj nauci i njegovom nastavnom radu.

Edin Radušić u svom radu *Iljas Hadžibegović – Historičar socijalne historije* (str. 25-29) ističe da je profesor Hadžibegović bio dugogodišnji nastavnik na ovom fakultetu i jedan od najistaknutijih historičara austrougarskog perioda bosanskohercegovačke historije. Bio je uzor mnogim historičarima, kako studentima tako i magistrima, doktorima i afirmisanim historičarima.

Rođen je 27. jula 1938. godine u Crniču kod Bugojna. Nakon završene osnovne škole i gimnazije završio je Filozofski fakultet u Sarajevu 1963. godine. Svoj naučnoistraživački rad počinje u Institutu za istoriju radničkog pokreta (sada Institut za istoriju) 1964. godine, gdje je radio do izbora za asistenta na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu od 1. januara 1970. godine. Magistrirao je u Beogradu, a doktorirao u Sarajevu.

Svoje radove profesor Hadžibegović objavljivao je u najpriznatijim naučnim historijskim časopisima Jugoslavije. Pored južnoslavenskih jezika svoje radove publicirao je na engleskom, njemačkom, italijanskom i češkom jeziku. Bio je afirmisani stručnjak u izučavanju socijalne historije Bosne i Hercegovine 19. i 20. stoljeća. Objavio je tri samostalne knjige, deset knjiga, monografija i sintetska djela u saradnji s drugim autorima, 59 članaka i rasprava, 40 prikaza, osvrta, kritika, promocija, dis-

kusija, izvještaja i bilješki u vodećim časopisima i izdavačkim kućama Jugoslavije.

Dževad Juzbašić u svom radu *Iljas Hadžibegović i njegovo razumijevanje istorije Bosne i Hercegovine* (str. 41-44) govori o naučnom radu profesora. Hadžibegović je izučavanje radničkog pokreta stavio u širi koncept proučavanja ekonomske i socijalne historije Bosne i Hercegovine posljednjih decenija osmanske vladavine, austro-ugarski period i period Prvog svjetskog rata, a Zijad Šehić u radu *Anagažman prof. dr. Iljasa Hadžibegovića na pisanju sinteza historije Bosne i Hercegovine XIX i XX stoljeća* (str. 45-52) govori o profesoru kao istraživaču i plodnom naučniku koji srž svojih historijskih radova veže za period austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine.

Pored naučnog prikaza njegovih radova prof. Šehić zapaža da je profesor Hadžibegović veoma uspješno publikovao i izvornu arhivsku građu, u koautorstvu s drugim autorima, u knjizi *Kongresi radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu (1905-1919)* – Građa, Sarajevo 1985. Taj zbornik ima trajnu vrijednost za historijske i društvene nauke.

Budimir Miličić u radu *Naučni lik prof. dr. Ilijasa Hadžibegovića kao istoričara socijalne i političke historije radničke klase Bosne i Hercegovine do 1919. godine* (str. 53-63.) o Hadžibegoviću piše kao o vodećem historičaru socijalne i političke historije radničke klase Bosne i Hercegovine do 1919. godine. Hadžibegović je dao neizmjeran doprinos napretku bosanskohercegovačke i jugoslavenske historiografije, što se ogleda u njegovim naučnim radovima.

Seka Brkljača u svom radu *Iljas Hadžibegović i istorija gradova u Bosni i Hercegovini* (str. 65-69) ističe da prof. Hadžibegović istražuje složene probleme društvene

historije Bosne i Hercegovine. Njena modernizacija ogleda se i u razvoju gradova, odnosno njihovoj urbanizaciji. Promjene u ekonomsko-socijalnoj strukturi gradskog stanovništva na razmeđu 19. i 20. stoljeća najbolji su indikator suočavanja tradicije i modernizacije u Bosni i Hercegovini koje zahvataju sva naselja što su stekla status gradskih općina do 1914. godine.

Amila Kasumović u radu *Ritam doseljavanja i socijalna struktura doseljenika u Bosni i Hercegovini prema radovima prof. dr. Iljasa Hadžibegovića* (str. 71- 79) piše o toku doseljavanja znatnog broja stranih lica u vrijeme trajanja austrougarske vladavine. Među trajnim useljenicima posebno se ističu činovnici, prosvjetni radnici, poduzetnici te seljaci kolonisti. Profesor Hadžibegović otvorio je polje istraživanja različitih manjinskih nacionalnih grupa u bosanskohercegovačkom društvu na prijelomu XIX i XX stoljeća.

Hana Younis u svom radu *Nijemi svjedoci postojanja – Privatna zbirka prof. dr. Iljasa Hadžibegovića* (str. 75-79) govori o privatnoj zbirci knjiga i dokumenata profesora Hadžibegovića. Ona se sastoji od desetine kutija u koje su smješteni mnogi sitni detalji, ali i uredno ispisani fascikli, kartice, listovi, mnogi kopirani dokumenti, ispisi iz bečkih, beogradskih i sarajevskih arhiva, s velikim brojem kopija originalnih dokumenata, knjiga, separata i drugog.

Husnija Kamberović u radu *Iljas Hadžibegović kao direktor Instituta za istoriju (1987-1999)* (str. 81-85) govori o radu profesora u Institutu. Između ostalog, ističe da je svoju naučnu karijeru profesor Hadžibegović počeo u Institutu za istoriju 1. jula 1964. i tu ostao do 31. decembra 1969. godine, kada je prešao na Filozofski fakultet. U Institut se vratio 1987. godine na poziciju direktora i tu dužnost obavljao do

1990. godine. S mjesta direktora ažurirao je započete projekte, a sredinom 1988. godine intenzivirao je međunarodnu saradnju. Kao direktor Instituta profesor Hadžibegović je uglavnom radio na tri polja i to: organizacija naučnih skupova, angažman novih mladih saradnika te aktiviranje naučnih tribina kao mjesta za razmjenu naučnih ideja. Godine 1990. profesor se vratio na Filozofski fakultet, gdje je nastavio svoju naučnu karijeru.

Ibrahim Karabegović u radu *Kratak osvrt na višegodišnje druženje i naučnu saradnju sa rahmetli Iljasom Hadžibegićem* (str. 87-90) piše o tridesetogodišnjem druženju s prof. Hadžibegovićem i njihovom radu u Institutu za istoriju, postdiplomskom studiju i radu na mnogim projektima.

Vera Katz u svom radu *Prof. dr. Iljas Hadžibegović – Učitelj i prijatelj* (str. 91- 93) piše o njenom tidesetogodišnjem razdoblju saradnje s omiljenim profesorom od studentskih dana do njegove prerane smrti. To je bila saradnja na izradi seminarskih radova, realizaciji projekata, prilikom izrade doktorske disertacije i drugo, tako da je u profesoru uvijek mogla naći učitelja i prijatelja.

Ladislav Hladky u radu *Nekoliko sjećanja češkog povjesničara na profesora Iljasa Hadžibegovića* (str. 95-99) govori o saradnji s profesorom na mnogim projektima od 1987. godine kao značajnom jugoslavenskom historičaru. Saradnju s prof. Hadžibegovićem nastavio je i tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, kao i nakon nje na nekim od projekata koje su uspješno realizovali.

Aydin Babuna u radu *Professor Hadžibegović and I* (str. 101-102) govori o intenzivnoj saradnji i radovima prof. Hadžibegovića, a Amir Duranović u radu *Iljas Hadžibegović – Profesor* (str. 103-105) piše

o prof. Hadžibegoviću kao uspješnom čovjeku, naučniku i profesoru.

U drugoj cjelini časopisa prezentirani su radovi s *OKRUGLOG STOLA Nastava historije u školama u Bosni i Hercegovini* (str. 109-180), održanog 12. maja 2011. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Riječ je o radovima sljedećih autora: Zijada Šehića, Bojane Dujković-Blagojević, Milije Marjanović, Bahrudina Beširevića, Arife Isaković, Aide Kovačević, Amne Sefo, Samojka Cvijanovića, Harisa Durakovića, Samira Hajrulahovića, Senade Jusić i Vesne Mušeta-Aščerić.

Nakon predstavljenih referata i vođene diskusije učesnici okruglog stola donijeli su zaključke koje su prosljedili Vijeću za usklađivanje udžbeničke politike Bosne i Hercegovine. Učesnici skupa, između ostalog, skrenuli su pažnju da nastavni predmet Historija kao nacionalni predmet treba imati jednak tretman s ostalim predmetima i da treba biti zastupljen u svakom razredu osnovne škole sa po dva časa sedmično, što u važećim nastavnim planovima i programima nije slučaj.

U trećoj cjelini ovog broja časopisa *Radovi s temom ČLANCI I RASPRAVE* (str. 185-

415) objavljeno je jedanaest znanstvenih radova čiji su autori Esad Kurtović, Marjan Drmač, Zijad Halilović, Emir O. Filipović, Mirza Hasan Ćeman, Haris Dervišević, Aleksandar Šarac, Asja Mandić, Amir Duranović i Zijad Šehić.

U četvrtoj cjelini časopisa *Radovi s temom PRIKAZI, RECENZIJE I OSVRTI* (str. 419-477) objavljeni su radovi devetnaest autora, a u petoj cjelini su informacije o aktivnostima Odsjeka za historiju.

Na kraju, u rubrici *IN MEMORIAM* (str. 518-525) objavljena su tri sjećanja na preminule profesore Simu Ćirkovića, Ibrahima Karabegovića i Bogumila Hrabaka.

Ovaj broj časopisa sadrži i spisak diplomiranih studenata prvog (trogodišnjeg) i drugog (petogodišnjeg) ciklusa po bolonjskom sistemu školovanja na Odsjeku za historiju, Katedri za historiju umjetnosti i Katedri za arheologiju (2008-2011).

Važnost ovog broja časopisa *Radovi* u tome je što pored priloga već afirmiranih historičara sadrži i radove nove, mlađe generacije njih, što govori o kontinuitetu historijske nauke u Bosni i Hercegovini ■

Hadžija Hadžiabdić

Konferencija *The Ottoman Empire & World War One*. Sarajevo: University of Utah (SAD) – Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu – Yıldız Teknik Universitesi Istanbul – Türk Tarih Kurumu Ankara (Turska), 16. maj – 20. maj 2012. godine

Nakon što su od 2010. godine do danas organizirane dvije konferencije u okviru projekta Turskih studija pri Univerzitetu Utah u Salt Lake Cityju, o Berlinskom kongresu (prva)¹ i o balkanskim ratovima 1912-1913. godine (druga),² treća u nizu konferencija održana je u Sarajevu. U organizacijskom smislu, to je značilo i najveću do sada organiziranu konferenciju unutar već spomenutog projekta, što se može vidjeti iz broja organizatora, broja učesnika i ukupne organizacijske strukture konferencije. Konferencija je u najširem smislu tematizirala nekoliko velikih cjelina unutar zajedničkog naslova *Osmansko carstvo i Prvi svjetski rat*; masovnu mobilizaciju, etnički/građanski/religijski nacionalizam, obrazovanje, javno mnijenje, modernost, ratne metode i taktike, izgradnju nacionalnih država, društveni legitimitet, masovne migracije, iseljništvo i pitanje kulture memorije na prostoru Balkana, Anadolije, Kavkaza i Bliskog istoka. Radni jezik konferencije bio je engleski. Učešće je uzelo 90 naučnika (većinom historičara, ali i iz drugih srodnih disciplina) iz Amerike, Evrope i Azije (14 država). Pored učesnika iz inozemstva, aktivan doprinos radu kon-

ferencije dali su i učesnici s Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Senadin Musabegović, Edin Radušić, Amila Kasumović i Amir Duranović) i Pravnog fakulteta u Sarajevu (Fikret Karčić). Dodatnu vrijednost tome, pored velikog broja tretiranih tema, dali su raznovrsni metodološki pristupi i plodne diskusije.

Iz plodnog rada ove konferencije vrijedno je izdvojiti zvanično otvaranje održano u odličnom ambijentu Bošnjačkog instituta – Fondacija Adila Zulfikarpašića, na kojem su, nakon uvodnih riječi domaćina i organizatora konferencije (Amina Rizvanbegović-Džuvic, M. Hakan Yavuz, Edin Radušić i Sevin Elekdağ), uvodna predavanja održali poznati historičari Norman Stone, Zafer Toprak, Peter Sluglett i Hasan Kayalı.

Prva sekcija konferencije fokusirala se na sljedeća pitanja: koje su glavne karakteristike ravnoteže sila pred izbijanje Prvog svjetskog rata, zatim kako pitanje novih realnosti utječe na destrukciju postojećih oblika društvenog uređenja, koliko su faktori poput religije, ideologije, rase utjecali na stvaranje saveza u ratu. Nadalje, razmatralo se pitanje eventualnog izbjegavanja ratnih sukoba kao i pitanje opstanka multireligijskih i multietničkih društava u kontekstu nametnutog principa nacionalne države. Zatim fokus je bio usmjeren i na princip samoopredjeljenja u kontekstu

¹ *Prilozi*. Institut za istoriju, 39, 2010, 287-291.

² *Isto*, 40, 2011, 447-450.

osmanske države, kao i na pitanje odnosa evropskih sila u promoviranju principa „prava i sloboda“ u Osmanskom carstvu te odnosa među kolonijalnim silama i reformskim pravcima u Osmanskom carstvu.

Ni drugi dijelovi ove konferencije nisu prošli nezapaženo. U prvih nekoliko panela razmatrana su teorijska pitanja rata, nacionalizma, različitih ideologija i njihovih međusobnih odnosa, zatim pitanja strukturalnih promjena u društvima zahvaćenim ratnim dešavanjima i sl. Nadalje, bilo je govora o odnosu velikih evropskih sila prema Osmanskom carstvu, odnosno analiza njihove diplomatsko-vojne agende kao i osmanske politike tokom Prvog svjetskog rata. Posebno vrijedi naglasiti dva panela koji su po intenzitetu proizvedenih debata bili najzanimljiviji. Oba se odnose na tursko-armenske odnose, odnosno poglede ovih dviju strana na pojedina pitanja iz ratnog perioda, stanje u istočnoj Anadoliji, masovna ubistva, progone, migracije stanovništva i posljedice takvog stanja na savremene odnose Republike Turske i Armenije.

Pored Anadolije, u okviru drugih panela otvorene su i teme političko-vojnih i društveno-ekonomskih odnosa Bliskog istoka, Balkana i Kavkaza. Tako su učesnici konferencije, ali i ostali koji su pratili njen rad bili u prilici čuti referate o stanju u Iranu tokom Prvog svjetskog rata, odnosima u Siriji, Libanu i drugim arapskim provincijama. Generalno, bilo je govora o oblicima i načinu razvitka arapskog nacionalizma, različitim sektaškim organizacijama i grupama, kao i o kolonijalnom uplivu u procese odlučivanja i iscrtavanja karata novih političkih entiteta.

Što se tiče tema koje su se odnosile na područje Balkana, predstavljeno je nekoliko tema iz Bosne i Hercegovine, a odnosile

su se na stanje u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata, policijsku kontrolu nad kretanjem stanovništva, odnos religijskih elita prema različitim političkim opcijama, proglašenju džihada, kao i ocjena historiografije u Bosni i Hercegovini o Prvom svjetskom ratu. Pored navedenih, bilo je govora i o stanju u Makedoniji, udžbenicima historije i načinu na koji se pojedine teme prezentiraju u savremenim društvima.

U završnom dijelu konferencije predstavljeno je nekoliko tema koje se tiču Kavkaza i Rusije. Govorilo se o ruskoj vojnoj prisutnosti na Kavkazu prije i tokom Prvog svjetskog rata, odnosima među manjinskim zajednicama i njihovom položaju u odnosu na procese nacionalnog osvještenja kod novoizrastajućih nacionalnih država. U konkretnom smislu, prezentirani su i referati o izrastanju armenskog i gruzijskog nacionalnog identiteta. Pored navedenih, predstavljeni su referati i o kulturi sjećanja na pojedine etape iz osmanske, kasnije turske historije te modelima njihova oblikovanja kroz različite etape historije Republike Turske u 20. stoljeću.

Kao rezultat mukotrpnog rada i organizacije navedenih institucija tokom dužeg vremenskog perioda, konferencija je bila prilika da se iznova otvore velike teme iz historiografije zemalja kojih se najznačajnije teme Prvog svjetskog rata ponajviše tiču. Još jednom se pokazalo da je cjelokupni projekat dobro osmišljen te da uz adekvatnu institucionalnu podršku može pružiti zaista velike rezultate. Pokazalo se, također, da i Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta, kao nosilac ideje organizacije konferencije u Sarajevu, odnosno Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu u cjelini, mogu na ravnopravnoj osnovi s drugim srodnim institucijama iz svijeta

učestvovati u organizaciji ovako značajnih akademskih susreta. Zbog svega navedenog, a i zbog želje da se ostvarena saradnja u skorijoj budućnosti još više produbi, ostaje nada da će konačni rezultati višego-

dišnjega projekta – višetomni zbornici radova uskoro biti dostupni zainteresiranom čitateljstvu ■

Amir Duranović

POVODI

PROF. DR. TOMISLAV IŠEK
(u povodu 75 godina života)

Husnija Kamberović
Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Nema nijednog historičara koji je toliko dugo radio u Institutu za istoriju koliko je radio Tomislav Išek. Naime, on je čitav svoj radni vijek (od 1961. do 2004) proveo u Institutu, proučavajući historiju Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću. Rođen 1937. u Kastavu kod Rijeke (Republika Hrvatska), školovanje je najvećim dijelom završio u Sarajevu, gdje je završio gimnaziju (1956), diplomirao historiju (1960), te 1976. doktorirao s tezom *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature* na Filozofskom fakultetu. Naučno se usavršavao na Filozofskom fakultetu u Beogradu (gdje je 1967. magistrirao), te u Parizu, gdje je 1970. i 1971. boravio kao stipendista francuske vlade. Nakon studija radio je u Institutu za istoriju u Sarajevu (od 1989. naučni je savjetnik, a 1997-1998. bio je v. d. direktora Instituta). Od 1996. bio je redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Tuzli. Bio je član komisija za odbranu magistarskih radnji i doktorskih disertacija na univerzitetima u Sarajevu, Tuzli i Sorboni.

Dva su područja njegovog naučnog interesa posebno značajna: uloga hrvatskih građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 20. stoljeća, te kulturna historija bosanskohercegovačkih Hrvata u 20. stoljeću. Njegova najvažnija djela su dvije knjige posvećene historiji *Hrvatske seljačke stranke* u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata. Te knjige mogu se smatrati djelima od trajne vrijednosti. Od svih građanskih političkih stranaka koje su djelovale na području Bosne i Hercegovine, jedino je *Hrvatska seljačka stranka* cjelovito obrađena zahvaljujući tim knjigama Tomislava Išeka. Te knjige su postale obavezna literatura na mnogim univerzitetima gdje se predaje historija Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću. Osim toga, Tomislav Išek je pokazao kako se historija pojedinih građanskih stranaka može promatrati ne izolirano od širih društvenih i političkih kretanja nego kao sastavni dio

širih društvenih procesa. Na tragu historiografske škole “analista”, s kojom se upoznao još za vrijeme specijalizacije u Francuskoj 1970-1971. na predavanjima profesora A. Mišlea, Tomislav Išek je u svojim radovima ponudio model za naučno istraživanje historije i ostalih političkih stranaka, čime je stekao veliku afirmaciju u naučnim krugovima.

Prva značajnija Išekova monografija bila je njegova doktorska disertacija objavljena u Sarajevu 1981. pod naslovom *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavodaženja diktature*. Ovakav rad i o ovoj temi ne postoji u jugoslavenskoj historiografiji, pa je teza Tomislava Iška prilog izučavanju Hrvatske seljačke stranke u cjelini, kao najveće stranke hrvatskog naroda u periodu između dva rata. No, ona je i prilog upoznavanju prilika u Bosni i Hercegovini u određenom periodu, naročito za hrvatsko stanovništvo, s obzirom na nacionalnu i političku ulogu koju je ova, najvećim dijelom, opoziciona partija igrala. Ustvari, ovdje se radi o hrvatskoj komponenti u okviru novije bosanskohercegovačke povijesti.

Monografija dr. Tomislava Iška, rađena na osnovu višegodišnjih istraživanja i veoma obimne izvorne građe, najopsežnije je i najcjelovitije njegovo publikovano djelo koje se odlikuje bogatstvom prezentiranih historijskih činjenica i podataka. Imajući u vidu to da se nijedan historičar prije njega nije isključivo bavio historografskom obradom djelatnosti HSS-a u Bosni i Hercegovini od 1918. godine pa nadalje, ovo djelo dr. Tomislava Iška može se smatrati pionirskim poduhvatom. U općim naporima da se kompleksno naučno istraže društveno-ekonomske i političke prilike u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, posebno djelatnost građanskih političkih stranaka, Išekom monografijom u historiografiji Bosne i Hercegovine popunjena je velika praznina.

Druga njegova monografija (*Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929.- 1941.* Sarajevo, 1991., 311 str.) nastavak je istraživanja o djelatnosti HSS-a u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata. Ukazavši na specifičnosti društveno-političkih i ekonomskih uvjeta u kojima je HSS djelovala u razdoblju od 1929. do 1941. godine i na teškoće istraživanja, autor se osvrnuo na najznačajnije radove u kojima je obrađena djelatnost jedne od najutjecajnijih političkih stranaka u periodu od 1918. do 1941. godine u Jugoslaviji. Pri tome je upozoreno na činjenicu da je i u radovima najpoznatijih autora bosanskohercegovačka komponenta ove problematike skoro potpuno zastupljena.

Arhivska građa, periodika, literatura i druga dokumentacija na kojoj se rad zasniva veoma je bogata i raznovrsna. Korišteni su svi poznati i relevantni arhivski fondovi u sarajevskim, beogradskim i zagrebačkim arhivima, kao i arhivska građa iz nekih regionalnih arhiva (Banja Luka, Tuzla). Iz napomena se može vidjeti da je korištena bogata periodika (oko 30 listova i časopisa) i literatura (konsultovani su ra-

dovi oko 40 autora). Primjetno je da dominira arhivska građa iz Arhiva BiH – Sarajevo (fondovi: VŽSO, KBUDB), što je i razumljivo ako se ima u vidu da je u centru pažnje teritorija i stanovništvo Bosne i Hercegovine i da su spomenuti arhivski fondovi sačuvani.

Problem odnosa opće – pojedinačno (posebno), koji je bio stalno prisutan, autor je uspješno riješio. Odnos HSS-a prema Bosni i Hercegovini, njenoj teritoriji i stanovništvu, posebno hrvatskom, Bosna i Hercegovina kao objekt stalnog pogadanja HSS-a sa srbijanskim građanskim političkom strankama, vladom i dvorom, organizacije Hrvatskog nacionalnog pokreta, njihova raznovrsna djelatnost, aktivnost lidera HSS-a u Bosni i Hercegovini (J. Šutej, B. Smoljan i drugi) pitanja su koja u knjizi zauzimaju najviše prostora.

Tek se sada, zahvaljujući ovoj knjizi, može konstatovati da je bosanskohercegovačka komponenta u politici HSS-a u potpunosti obrađena. Ovom monografijom dr. Iška u cijelosti je obrađena hrvatska politička komponenta u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1941. godine. Pri svakom pokušaju prikazivanja prošlosti Bosne i Hercegovine u navedenom vremenskom razdoblju ovaj zapaženi naučni doprinos dr. Tomislava Iška je nezaobilazan.

Treća Iškova monografija objavljena je 2002. pod naslovom *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918.)*. Išek se odlučio da period djelovanja “Napretka“ u doba austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini obradi kao zasebnu i zaokruženu cjelinu, uvjetno rečeno, prvi dio u višedecenijskoj povijesti društva “Napredak”. Ovo stanovište autora ima svoje opravdanje imajući u vidu da su se aktivnosti “Napretka“ odvijale u nekoliko različitih državnih i društveno-političkih sistema, što nije bilo bez utjecaja na funkcioniranje društva, njegovog razvoja i mogućnosti realizacije planiranih ciljeva.

Vrijednost ove Iškove monografije je, prije svega, u tome što je zasnovana na primarnim arhivskim izvorima i podacima, te na kritički provjerenoj literaturi. Dr. Išek obavio je obiman istraživački posao, koji je tim značajniji kad se ima u vidu da mu dosadašnja literatura očigledno nije mogla biti od veće koristi. Posebnu vrijednost ove knjige sačinjavaju brojne tabele, koje je autor pravio oslanjajući se na podatke iz izvora koji su mu bili dostupni (o brojnom stanju “Napretkova“ članstva, podružnica i povjerenstava po mjestima i godinama, članstva prema kategorijama, Središnjeg odbora: članovi i njihov socijalni status, broju izdatih stipendija i potpora đacima, studentima i naučnicima – šegrtima itd.).

Autor je, nema sumnje, uspio ovim radom pružiti potpun pregled i izvršiti preciznu i temeljitu rekonstrukciju ovog društva te ući u sve pore njegove aktivnosti, od osnovne funkcije ovog društva – stvaranja moderne hrvatske inteligencije i drugog stručnog (privrednog) kadra iz redova hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini.

ni, do perifernih oblika njegovog djelovanja, ukoliko se, naime, o perifernim oblicima može uopće govoriti.

Posmatrano u cjelini, ova knjiga dr. Tomislava Iška daje dokumentovan i racionalan odgovor na pitanje koje je implicirano naslovom ove studije. Ona ima izrazita svojstva samostalnog naučnog rada i predstavlja koristan novi prilog našoj historiografiji, koji osvjetljava jedno neistraženo područje nedavne prošlosti hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini.

Osobita vrijednost ove knjige je znalački ukomponirano sudjelovanje visokih dostojanstvenika iz redova Katoličke crkve, zatim svjetovne inteligencije, kao i nobelovaca koji su bili *Napretkovi* stipendisti, a svi oni su svojim autoritetom, znanjem, utjecajem, donatorstvom potpomogli ukupnu "Napretkovu" djelatnost.

O nekim povijesnim događanjima putem historiografske i publicističke literature i stručna i čitalačka javnost ima izgrađene stereotipe; međutim, ova knjiga ih razotkriva i daje nam jedan novi pogled na njih.

Ovom studijom dr. Iška zaokružuju se naponi bosanskohercegovačkih historičara (poput Ibrahima Kemure i Bože Madžara) da istraže, obrade i stručno prikažu zainteresiranima i široj čitalačkoj javnosti do naših dana nezasluženo zanemaran segment naše kulturne historije.

Pojava ovog djela dr. Iška imala je dvostruki značaj. S jedne strane, ono predstavlja prvi pokušaj da se znanstveno i cjelovito istraži i prikaže prvi ('zlatni') period djelovanja Hrvatskog kulturnog društva 'Napredak', tj. segment kulturne historije Hrvata Bosne i Hercegovine, od osnutka do 1918, a s druge strane, s djelima navedenih autora, predstavlja doprinos sveukupnoj kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine.

Karakteristika naučnoga rada i pisanja dr. Tomislava Iška je i u njegovoj velikoj sklonosti prema pisanju kritičkih osvrti i prikaza o monografijama iz oblasti historiografije, naučnim skupovima i historiografskim časopisima. U većini objavljenih osvrti i prikaza (naprimjer, A. Humo, *Moja generacija*, Sarajevo, 1984, *Prilozi br. 21*, Sarajevo, 1985, Ivan Cvitković, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, Sarajevo, 1986, *Prilozi br. 22*, Sarajevo 1986. itd.) uloženi su istraživački naponi. Išek je, ustvari, uspio izgraditi poseban, svoj stil u pisanju osvrti i prikaza, koji se nikada nije svodio na prosto informiranje čitalaca. Njegovi osvrti i prikazi redovno su sadržavali određen kritički odnos.

Radovi Tomislava Iška afirmativno su ocjenjivani u domaćoj i inozemnoj naučnoj javnosti, a argument za to je i podatak da su njegovi radovi citirani u više od 150 radova inozemnih i domaćih naučnika. O stepenu njegove afirmacije u inozemstvu govori i činjenica da je bio član komisije za odbranu doktorske disertacije kandidata Philippe Geleza pod naslovom *Safvet-beg Bašagić (1870-1934): aux racines intellectuelles da la pensee nationale chezles musulmans de Bosnie-Hercegovine*,

odbranjene 22. juna 2006. na Univerzitetu Sorbona (Francuska). Na prijedlog profesora Andréa Guilloua i akademika Razvana Teodorescu, predsjednika i sekretara *L'Association internationale d'étude du Sud-Est Européen* (AIESEE), koja okuplja historičare i naučnike iz jugoistočne Evrope, oformio je Nacionalni komitet za Bosnu i Hercegovinu čiji je predsjednik. Na taj način Tomislav Išek utječe i na organizaciono i programsko usmjerenje u našoj nauci, unoseći inozemna iskustva u našu historiografiju. Obavljajući ranije dužnosti v. d. direktora Instituta (1997-1998), te predsjednika Društva historičara Bosne i Hercegovine (1985), dao je značaj doprinos organizacionom usmjeravanju naše nauke.

Tomislav Išek je saradivao u brojnim časopisima te držao referate na brojnim skupovima u zemlji i inozemstvu. Izdvajamo njegovo učešće 1-3. marta 2002. na Konferenciji u Parizu "Processus historique et developement de la communication au service de la paix: Le cas du Sud Est Européen des origins à nos jours", zatim učešće na IX kongresu *L'Association internationale d'études du Sud-Est Europeen* (Tirana, 30. VIII – 4. IX 2004), gdje je podnio saopćenje "Hrvatsko pitanje u BiH u posljednjih 100 godina", sudjelovanje na Skupu "Dayton dieci anni dopo. Guerra e pace nella ex Jugoslavia. Università degli studi di Roma Tre. Facoltà di scienze Politiche. Centro Altiero Spirelli. Rappresentanza in Italia della Commissione Europea" (Rim, 21–23. XI 2005), gdje je podnio referat pod naslovom "La Guerra in Bosnia-Erzegovina" i učešće na Međunarodnom kolokviju "Historijska realnost i ideologija politike. Projekti suradnje između balkanskih naroda" (Atena, 19–22. oktobra 2007) u organizaciji *L'Association International d'études du Sud-Est Européen* s temom: "BiH između endogenih i egzogenih procesa nacionalne identifikacije". Radovi s ovih konferencija objavljuvani su na francuskom i talijanskom jeziku.

Iako nije član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (!), Tomislav Išek je član Odbora za historijske nauke ANUBiH, a primjetna je i njegova aktivnost u radu Hrvatskog društva za znanost i umjetnost, čiji je redovni član od 1993. godine.

Za svoj dosadašnji doprinos razvoju nauke dobio je Republičku nagradu za nauku "Veselin Masleša" (1985), a Ukazom predsjednika SFRJ odlikovan je i Ordenom rada sa srebrnim vijencem (1979. godine).

Tomislav Išek je učestvovao na brojnim naučnim skupovima u zemlji i inozemstvu. Od skupova na kojima je učestvovao izdvajamo:

- Neum 1994. – "Hrvati BiH – Stanje i perspektive"
- Prag – 1995. godine
- Berlin – 1998. godine
- Budimpešta – 1999/2004. godine

- Rim – 2000. godine
- Ljubljana – 2001. godine
- Pariz – 2002. godine – La conference “Processus historique et development de la communication au service de la paix: Le cas du Sud Est Europeen des origins à nos jours” – UNESCO, Paris, 1-3 mars 2002.
- Linz – 1998. i 2002. godine
- Jalta (Ukrajina) – (2 – 4. X 2003) Simpozij Vijeća Evrope – “1945” – Europska dimenzija učenja povijesti” – Tema: “Jugoslavija i Jaltaska konferencija”
- Mostar - Seminar historičara (25 – 26. X 2003): “*Historiografija u BiH 1990.-2003.*”
- Beograd – (26 – 28. XI 2003) – Okrugli sto: “Antifašizam i savremenost” – Saopćenje: “Tekovine NOR-a (1941.-1945.) između tumačenja završenog procesa i trajnog povijesnog iskustva”
- Brisel (16. III – 21. III 2004) – “Historija i sjećanje – izučavanje prevencije zločina protiv čovječnosti”
- Budimpešta (15. IV – 19. IV 2004) – “Svjedočenje protiv zločina”, Tema: “Kako u BiH odrediti ‘DAN SJEĆANJA?’”
- Tirana (30. VIII – 4. IX 2004) – IX Kongres AISEE (L’Association internationale d’etudes du Sud-Est Europeen), Saopćenje: “Hrvatsko pitanje u BiH u posljednjih 100 godina”
- Neum (10 – 12. IX 2004) – *Treći dijalog historičara Bosne i Hercegovine: Modernizacija društva u Bosni i Hercegovini*, Saopćenje: “Kultura i znanost u BiH između suštine i politizacije (1992.-2002.)”
- Dubrovnik (16 – 18. IX 2004) – Naučni skup pod nazivom *Historijski mitovi u zemljama nasljednicama Jugoslavije*, Saopćenje: “Bošnjaci – Muslimani između međudržavnih ideologija, sa posebnim osvrtom na period 1918-1941.”
- Sarajevo, “60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine” Institut za istoriju – Sarajevo, Saopćenje: “Slučaj Pašage Mandžića – paradigma težine traganja za povijesnom istinom”
- Tuzla (17. VI 2005) – “Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću”. Univerzitet u Tuzli – Filozofski fakultet (Odsjek za historiju) – Društvo historičara Tuzla – Pedagoški zavod Tuzla, Saopćenje: “Bosna i Hercegovina između bosanstva i antibosanstva”

- Neum (27 – 28. X 2005) – “Ustavno pravni položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini - jezik, obrazovanje, kultura, mediji” – Sveučilište u Mostaru – Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost, Saopćenje: “Kako se nekad radilo, kako bi se moglo (i trebalo) raditi danas”
- Rim (21 – 23. XI 2005) – *Dayton dieci anni dopo. Guerra e pace nella ex Jugoslavia*. Università degli studi di Roma Tre. Facoltà di scienze Politiche. Centro Altiero Spirelli. Rappresentanza in Italia della Commissione Europea, Referat pod naslovom: *La Guerra in Bosnia-Erzegovina*
- Tuzla (9 – 10. XII 2005) – “Stotinu godina HKD ‘Napredak’ u Tuzli”. – Podružnica HKD ‘Napredak’ Tuzla, Saopćenje: “Konviktorska djelatnost HKD ‘Napredak’ u Tuzli”
- Sarajevo (16. XII 2005) Znanstveni skup “Glavni problemi historije Bosne i Hercegovine”, Institut za istoriju u Sarajevu, Saopćenje: “Istraživački prioriteti u bosanskohercegovačkoj historiografiji o razdoblju između dva svjetska rata”
- Regionalni skup “Tito i BiH”, član i potpredsjednik tijekom cijele 2006. godine
- Međunarodni kolokvij *Historijska realnost i ideologija politike. Projekti suradnje između balkanskih naroda od 19. do 22. listopada 2007. g* u Ateni (Grčka) u organizaciji Association International d’etudes du Sud-Est Européen s temom: “BiH između endogenih i egzogenih procesa nacionalne identifikacije”

Bibliografija radova

Monografije

1. *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*. Sarajevo, 1981, 351 str.
2. *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929.- 1941*. Sarajevo, 1991, 311 str.
3. *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918.)* Sarajevo, 2002, 236 str.

Knjige u koautorstvu

1. *Hronologija radničkog pokreta BiH do 1941*. Sarajevo, 1971, 611 str.
2. *Narodni heroji Jugoslavije*. Beograd, 1975. Knj. I-II, 580+463 str.
3. *Fojnica kroz vijekove*. Fojnica, 1987, 534 str.
4. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo, 1994, 337 str.
5. M. Škoro, *Pozdravi iz Sarajeva*. Sarajevo, 2002, 285 str.
6. Dž. Babić, *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 2004, 664 str.

Članci i rasprave

1. "HRSS prema BiH i orijentacija Hrvata BiH do 1923". *Prilozi*, 2/1966.
2. "Markov protokol i politika 'sporazuma' HRSS s osvrtom na BiH". *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, XVII/1966/1967; 1969.
3. "Aktivnost hrvatskih stranaka u BiH u izborima 1923". *Prilozi* 4/1968.
4. "Primjena Obznane na HRSS i posljedice po njene pristaše u BiH". *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 1971.
5. "Seljaštvo Hrvatske krajem XIX i početkom XX stoljeća i pogledi A. Radića na njegovu društvenu ulogu". *Prilozi* 9/1973.
6. "Djelatnost Kulturbunda i folksdojčera u Sarajevu u periodu okupacije do početka ustanka". *Sarajevo u revoluciji*, II/1977.
7. "Djelatnost hrvatskih građanskih stranaka u Banjoj Luci od 1918.-1929.", u: *Banjaluka u novijoj istoriji (1878.- 1945.)*, 1978.
8. "O socijalnoj strukturi HSS u BiH do 1929.". *Prilozi* 14/1978.
9. "Odnos klerikalnih krugova katoličkih prema komunističkom pokretu sredinom 30-tih godina sa posebnim osvrtom na BiH". *Zbornik IV i V-e konferencije za BiH u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta* (1980).
10. "Osnovne tendencije u odnosima HSS i KPJ sa osvrtom na pokušaj saradnje u BiH između dva rata". *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika* (dalje: GADAR), XXV/1985.
11. "Hrvatska seljačka zaštita i Hrvatska građanska garda – poluvojničke organizacije HSS". *Prilozi* 23/1987.
12. "Stvaranje i djelovanje muslimanskog ogranka HSS 1935-1941". *Prilozi* 24/1988.

13. "Hrvatski radnički savez – radničko sindikalna organizacija Hrvatskog narodnog pokreta na tlu BiH od 1935.- 1941.", *Prilozi* 24/1990.
14. "O osnutku i početku rada HKPD 'Napredak'". *Prilozi* 27/1991.
15. "Hrvatski zakladni dom – 'Napretkov' graditeljski prvijenac – od ideje do realizacije". *Prilozi historiji Sarajeva*. Sarajevo, 1997.
16. "Društvene i političke prilike u BiH od 1918. g. do pada komunizma". *Studia Vrhbosnensia* 9/1997.
17. "Kulturom i prosvjetom protiv sile i mraka. 'Napredak' u Sarajevu 1992.-1996.". *Hrvatski narodni godišnjak za 1997*.
18. "Svjedočenja i reminiscencije – Deseta obljetnica od obnove HKD 'Napredak' (1990.-2000.)". *Hrvatski narodni godišnjak*, Sarajevo, 2001.
19. "Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2003. Period između dva rata (1918.-1941.)". U: *Naučni skup – Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2003. godine*. Sarajevo, 2003, 23-32.
20. "'Napretkova' knjižnica u Sarajevu". U: *ČSP*, 36, br. 3, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2004, 1151-1160.
21. "Processus de maturation des peuples en Bosnie – Herzegovine depuis cents ans (communication entre religions et cultures)". – "Procesi sazrijevanja naroda u BiH u posljednjih 100 godina (odnosi-veze između religija i kultura)", u: *Bulletin*, AISEE- Bucarest, 2004, 109-117.
22. "Tekovine NOR-a (1941.-1945.) između tumačenja završenog procesa i trajnog trajanja povijesnog iskustva", str. 67-77, u knjizi: *Antifašistički NOR u Jugoslaviji i savremenost*. Beograd, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji, 1941-1945, 2004.
23. "Slučaj Pašage Mandžića: Paradigma težine traganja za povijesnom istinom", u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, 195-204.
24. "Sintagma 'Josip Broz Tito i Bosna i Hercegovina' u povijesti Bosne Noela Malcolma (ili 'Istine i obmane o J. B. T.')", u: *Tito i Bosna i Hercegovina – Regionalni naučni skup*. Zbornik radova. Sarajevo, 2006, 225-232.
25. "La guerra in Bosnia-Erzegovina", u: *Dayton dieci anni dopo: Guerra e pace nella ex Jugoslavia*. Atti del Convegno. Roma 21-23. novembra 2005. *Studii storici Carocci/113*, Roma Università 3, 2007, 88-92.
26. "Konceptije osnivača i lidera H(P-R)SS prema teritoriji i narodima Bosne i Hercegovine". *Prilozi* 36/2007, 119-133.

Prilozi

1. "U njihovim srcima ostaće zabilježeno dokle god budu živi". *Naši dani*. List studenata Sarajevskog univerziteta. God. VII, br.11-12. od 22. 10. 1959.
2. "Pitanja kriterija u istorijskom istraživanju". *Prilozi*, 1/1965.
3. "Aktuelna pitanja istorijske nauke u BiH". *Opredjeljenja* 12/1984.
4. *Prilog za «Istoriju Saveza komunista Bosne i Hercegovine»*. Sarajevo, 1990.
5. "Stavovi dr-a Mačeka i vodstva HSS prema statusu BiH do sporazuma 26. kolovoza 1939.", ANUBiH, naučna komunikacija, XXXV. Odjeljenje društvenih nauka (Okrugli sto "Problemi državnopravnog položaja i uređenja BiH 1878-1945". Sarajevo, 17. novembra 1993).
6. "Od 'Hrvatske narodne zajednice' do HSS. Artikuliranje političkog života (1)". *Stećak* 6, (lipanj) 1994.
7. "Politički život Hrvata BiH između dva rata (1918.-1941.) Razdoblje političke zrelosti". *Stećak* 7, (srpanj) 1994.
8. "Bosna i Hercegovina u projekcijama čelnika H(P-R)SS braće Radić i dr-a V. Mačeka". *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*. Sarajevo, 1994. Knj. II.
9. "Početni konviktorski naponi na zbrinjavanju 'Napretkovih' štićenika". *Stećak*, II/1995, br. 19.
10. "Pitomište 'Kralj Tomislav'- 'Napretkov' graditeljski poduhvat". *Stećak*, II/1995, br. 19.
11. "Kulturom od klasičnog preko nacionalnog do kosmopolitskog. «Napredak» u ratu 1992.-1995." *Bosna i Hercegovina i svijet*, Sarajevo, 1996.
12. "Od kalendara do godišnjaka". *Stećak*, II/1995. (studeni), br. 23.
13. "Zabave – oblik opće kulturno-društvene djelatnosti HKPD 'Napredak'". U: *Urbano biće BiH*. Sarajevo, Institut za istoriju-Međunarodni centar za mir, 1996.
14. "Kulturno djelovanje HKPD 'Napredak' u uvjetima opsade Sarajeva". *Zbornik radova "Hrvati BiH. Ciljevi i mogućnosti"*. Mostar, 1995.
15. "Mjesto i uloga mostarskih djelatnika na pokretanju HKD 'Napredak'". *Hercegovina*, 9/1997.
16. "Skica za portret predsjednika 'Napretka'". *Stećak*, V/1998, 24.

17. "Neki momenti iz političkog organiziranja Hrvata bosanske Posavine 1919.-1941.", *Okrugli sto "Bosanska Posavina dio cjelovite BiH"*, Sabor Bosanske Posavine u Sarajevu, Institut za istoriju u Sarajevu, 1997.
18. "Refleksije o nekim pitanjima bosanskohercegovačke povijesti u kontekstu recentne historiografije o BiH". *Zbornik radova Univerziteta u Tuzli*. Tuzla, 1999.
19. "O nekim aspektima pristupa i tumačenjima historiografske literature o BiH u periodu od 1980.-1998. (za period 1918-1941.)". *Prilozi* 29/2000.
20. *Doprinos akademika N. Filipovića i njegovog naučnog rada razvoju Instituta za istoriju u Sarajevu*. ANUBiH, knj. CXII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 32. Sarajevo, 2000.
21. "Društveno znanstveni portret akademika E. Redžića". *Prilozi* 29/2000.
22. "Položaj jezika naroda v Bosni in Hercegovini". *Primorski dnevnik*. Trst, 31. 12. 2000, str. 27.
23. "Josip Stadler. Život i djelo". *Stećak* VIII, (ožujak) 2001.
24. "Aspekti suvremenog položaja naroda BiH u kontekstu njihovih povijesnih kontinuiteta i diskontinuiteta". *Razprave i gradivo. Revija za narodnosna vprašanja*. Institut za narodnosna vprašanja. Ljubljana, 2001.
25. "Stotinu godina u službi čovjeka. Stoljetnica 'Napretka'", *Slobodna Dalmacija – Feljton* od 3. studenog do 10. studenog 2002.
26. *Povijest Bosne i Hercegovine između događanja 'dugog' i 'kratkog' trajanja – prolaznosti i konstante*. ANUBiH, Sarajevo, 2003.
27. "Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2003. g. – Period između dva rata (1918.-1941.)". U: *Naučni skup "Historiografija u BiH 1990.-2003. g."*, Sarajevo, 2003, str. 23-32.
28. "E' facile sapere, difficile capire". U: Stefanie Divertiti – Luce Leonea. *Il fantasma in Europa. La Bosnia del dopo Dayton tra decadenza e ipotesi dio sviluppo*. Il segno dei Gabrielli editori, p. 39-54. 2005.
29. "Bosna i Hercegovina između bosanstva i antimuslimanstva". *Saznanja*. Časopis za historiju br. 1, Tuzla, 2005, str. 331-336.

Diskusije

1. Diskusija o knjizi dr. Rasima Hurema *Kriza NOP-a krajem 1941. i početkom 1942.g.* Sarajevo, 1972. *Prilozi* 11-12, 1975-1976.

Polemike

1. “Da li je ‘logika indicija’ primjenjiva u historiografiji?”. *Pregled*, Sarajevo, 11-12/1969.
2. “Ko je bio Alojzije Stepinac?”, Sarajevo, 1986, *Prilozi* 21/1986.
3. “Višeznačni memento”. *Naši dani*, br. 993 od 11. 5. 1990.
4. “Pro et contra ili audiatur et altera pars”. *Prilozi* 30/2001.
5. “Sine ira et studio – Zaista”. *Bosna franciscana* 16, 2002.

Prikazi

1. “Historiographie Yougoslavie (1955-1965.)”. Beograd, 1965. *Prilozi* 2/1966.
2. “Putovi revolucije br.7-8”, 1966. *Prilozi* 3/1967.
3. Janković, Dragoslav, “Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917”. Beograd, 1967. *Prilozi* 3,1968.
4. Kulundžić, Z., “Atentat na Stjepana Radića”, Zagreb, 1967, *GDIBiH* 1966/1967.
5. Croce, Benedeto, “Theorie et l’histoire de l’historiographie”. Paris,1968. *Prilozi* 7/1971.
6. Hadžirović, A., “Sindikalni pokret u BiH 1935.-1941”, *Prilozi*/1972.
7. “Mnogovrsnost pravaca”. *Oslobođenje*, br. 8774 od 4. 11. 1972.
8. Uz treće izdanje jedne knjige: Purivatra, A., “Nacionalni i politički razvitak Muslimana”, Sarajevo, 1974, *ČSP*, III/1976.
9. Ib., “The Yougoslav Moslem Organisation in the Political Life of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes”. *Survey*, 1976.
10. “Sarajevo u revoluciji. Revolucionarni radnički pokret 1937-1941”. Sarajevo, Istorijski arhiv, 1976. Tom I, 1977, *Pregled* LXVII, 1977.
11. “Istorija i suvremenost. Ideje i kontroverze”. Zagreb, 1984, *Sveske Radio Sarajeva III program*, 48/1985.
12. Miličić, B., “Radnička klasa Sarajeva 1919-1941”, Sarajevo, 1985. *GDAR-BiH*, XXXVIII/1987.
13. Besarović, R., “Iz kulturne prošlosti BiH (1878.-1918.)”. Sarajevo, 1987. *Prilozi* 23/1988.

14. Sančević, M., "Od bosanskih šuma do Venecuele". Munchen-Barcelona, 1982. *Stećak* I, (prosinac) 1994.
15. Vujanović, V., "Iz Talijinog hrama (ratne sezone 1992.-1995.)", *Stećak* 22, 1995.
16. Goldstein Ivo, "Hrvatska povijest". Izdavač: Novi Liber, Zagreb, 2003, str. 519. Sarajevo, 2003, *Prilozi* br. 32.
17. "Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova", izdavač: Institut za istoriju, Sarajevo, 2003. U: *ČSP* br. 2, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2004, str. 773-777.
18. Kemura Ibrahim, "Značaj i uloga 'Narodne uzdanice' u društvenom životu Bošnjaka (1923-1945)". Izdavači: Institut za istoriju i Bošnjački institut, Sarajevo, 2002. U: *ČSP*, br. 2, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2004, str. 799-801.
19. Marko Oršolić, "Zlodusima nasuprot. Religija i nacionalizam". Rijeka/Sarajevo: Adamič/Imic, 2006, 166, str. 257-258.

Ogledi i osvrti

1. "Savjetovanje jugoslavenskih istoričara o realizaciji studijskog projekta", Istorija radničkog pokreta i SKJ za period 1918.-1941. *Prilozi* 3/1967.
2. "Djelatnost saveza arhivskih radnika Jugoslavije u periodu između V i VI Kongresa", (Cetinje-Kotor, oktobar 1968). *Prilozi* 4/1968.
3. "Planovi, zadaci i realizacija izrade vodiča kroz fondove naših arhivskih ustanova". Savjetovanje u Subotici – maj 1969. *Prilozi* 5/1969.
4. "Stjepan Radić kao politički mislilac". *ČSP* IX, 1972.
5. "VI kongres istoričara Jugoslavije". Budva, oktobar 1973, *Prilozi* 9/1973.
6. "XVIII skupština Društva istoričara BiH". Bugojno, oktobar 1976. *GDI-BiH*, 1977-1979.
7. "Međunarodni skup povodom 100-e godišnjice ustanka u BiH 1875". ANUBiH. *Posebna izdanja*, knj. XXX. Odjeljenje društvenih nauka, tom III, 1977.
8. "XIX Skupština Društva istoričara BiH". *GDIBiH*, XXVII-XXX, 1977-1979.
9. "XXIV Skupština Društva istoričara BiH". *GDIBiH*, XXXIV, 1984.
10. "XXV Skupština Društva istoričara BiH". *GDIBiH*, XXXVI, 1985.

11. "In memoriam – Luka Đaković". *GDIBiH*, XXXVII, 1986.
12. "Ostajete li u Sarajevu". *Stećak*, (travanj) 1994, br. 4.
13. "Čovjek od kulture i nauke. Sjećanje na Ristu Besarovića". *Oslobođenje*, KUN, str. 2, 18. 11. 1998.
14. "Djelo za znanstvenu reviziju prošlosti. Podsjećanja. U povodu smrti prof. dr. Marka Šunjića". *Stećak*, V, (travanj) 1998, br. 52.
15. "In memoriam". *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, VI, 1998.
16. "Risto Besarović (1921-1998)". *Bosanska vila - List za književnost, kulturu i društvena pitanja*. Sarajevo, 13, (oktobar-decembar) 1998.
17. "Risto Besarović (1921.-1998.) In memoriam" – *Almanah SPKD 'Prosvjeta'*, Sarajevo, 1998.
18. "Međunarodna konferencija o nacionalnim manjinama (Budimpešta 2000. g.)", *Prilozi* 30/2001.
19. "Josip Stadler. Život i djelo". *Prilozi* 30/2001.
20. "In memoriam – Ahmed Hadžirović (1935-2002.)", *Jutarnje novine*, svibanj 2002.
21. "Processus de maturation des peuples en Bosnie-Herzégovine depuis cent ans (communication entre religions et cultures)". *La conférence "Processus historique et développement de la communication au service de la paix: Le cas du Sud-Est Européen des origines à nos jours"* – UNESCO, Paris, 1.-3. mars 2002. U: *Bulletin AIESEE*. Bucarest, 2004, str. 109-117.
22. "Feljton: Sto godina 'Napretka'". *Slobodna Dalmacija*. 3-10. 11. 2002.
23. "Tekovine NOR-a (1941.-1945.) između tumačenja završenog procesa i trajnog povijesnog iskustva. 'Antifašistički NOR' u Jugoslaviji i savremenost". *Zbornik saopštenja i diskusije sa istoimenog okruglog stola*. (Beograd, 26-28. novembra 2003), Beograd, 2004, str. 67-72.

IN MEMORIAM

DR. NUSRET ŠEHIĆ (1927-2012)

Dr. Nusret Šehić, istaknuto ime naše historiografije, preminuo je nakon duge i teške bolesti 10. septembra 2012. godine u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje se, nakon dvije godine boravka u opkoljenom Sarajevu, sklonio kod svojih sinova. Rođen je 29. juna 1927. godine u Tuzli, a osnovnu i srednju školu završio je u Banjoj Luci. Studij nacionalne i opće historije završio je 1955. godine na Zagrebačkom sveučilištu. Nakon što je šest godina radio u Učiteljskoj školi u Banjoj Luci, bio je kao istaknuti nastavnik primljen na dužnost prosvjetnog savjetnika u Prosvjetno-pedagoškom zavodu u istome mjestu. U tom periodu (1955-1964) Šehić je publikovao u zagrebačkom *Istorijskom pregledu* i banjalučkim časopisima radove koji se odnose na nastavu historije i širu pedagošku problematiku, kritičke prikaze knjiga i udžbenika historije, ali i svoje prve naučne priloge. Iz ove grupe radova ističe se uspješni prilog *Otpor reformama Omer-paše Latasa u Bosanskoj Krajini*. Koristeći naučnu literaturu i objavljenu građu, Šehić je ne samo sistematizovao i upotpunio saznanje historiografije o ovoj temi nego je i formulisao niz vlastitih sudova.

Za Šehićevu naučnu karijeru prijelomni značaj imala je 1964. godina, kada je došao u Institut za istoriju u Sarajevo. Tu je, zahvaljujući svom svestranom obrazovanju i intelektualnoj zrelosti, te naučnoj znatiželji i velikoj marljivosti za nepunih petnaest godina prošao sve ljestvice zvanja – od asistenta, naučnog saradnika, višeg naučnog saradnika do naučnog savjetnika (1979). Do prelaska u sarajevski Institut, Šehićevi naučni radovi bili su posvećeni tematici Bosanske krajine i pretežno su se oslanjali na izvornu građu koju je mogao prikupiti u Banjoj Luci. Po dolasku u Sarajevo obraća svoj naučni interes temama međuratne bosanskohercegovačke i jugoslavenske historije. Pri tome je dominirajuća njegova usmjerenost ka nacionalnoj problematici i istoriji građanske politike, mada nisu izostajali ni vrijedni prilozi iz privredne historije, historije radničkog pokreta, historije historiografije i drugih. U fokusu Šehićeva interesovanja našle su se ekstremne nacionalističke organizacije između dva rata, a specijalno četništvo, kao izrazito srpski nacionalistički pokret. O ovoj problematici napisao je niz članaka. Doktorirao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1970. godine s temom *Četništvo u Bosni i Hercegovini 1918-1941. Politič-*

ka uloga i djelatnosti četničkih udruženja, koju je Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine objavila 1971. godine kao posebnu monografiju. Time je on učinio prvi ozbiljni naučni prodor u ovu delikatnu materiju. Mada je sebi postavio zadatak da istraži historiju srpskog četništva između dva rata u Bosni i Hercegovini, prelazio je tu granicu i nastojao je prikazati historiju četništva u širim jugoslavenkim i balkanskim okvirima. To se, prije svega, odnosi na povijesnu pozadinu i korištene tradicionalnog četničkog pokreta do 1918. godine, kao i ideologiju međuratnog četništva i ekstremnih organizacija srpskog nacionalizma izvan četništva. Ovo je on veoma uspješno obradio, i to u vrijeme kada još nije bilo naučne literature o pojedinim strankama koje su bile povezane sa četništvom. Rezultatima svojih istraživanja Šehić je dao značajan doprinos da se potpunije sagleda i uloga četništva u Drugom svjetskom ratu. On je došao do zaključka da između predratnih četničkih organizacija i organizacije Draže Mihajlovića postoji kontinuitet u pogledu ideološke organizacije, dok su različite okolnosti utjecale na to da nije moglo biti kontinuiteta u organizacionom smislu. Monografija dr. Nusreta Šehića o četništvu, koja je, kao i drugi njegovi radovi o ovoj i njoj bliskim temama, pisana bez političkih fraza i odmjeranim stilom, dobila je nepodijeljena priznanja naučne kritike. Kao veoma uspješno naučno djelo, knjiga je autoru donijela i Republičku nagradu "Veselin Masleša" za 1973. godinu. Njegove ocjene četništva poslužile su nizu najkompetentnijih domaćih i stranih naučnika kao polazište u njihovim radovima o četnicima u Drugom svjetskom ratu.

Šehićev naučni interes proširo se potom na novo tematsko područje, pa tako nastaje posebna grupa radova iz bosanskohercegovačke historije koji se odnose na period austrougarske uprave. Među njima dominira opsežna monografija *Pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1980). Ovo naučno djelo, kome je prethodio čitav niz većih studija istog autora, predstavlja najveći naučni domet iz ove tematske oblasti. Djelo je zasnovano na iscrpnoj analizi pretežno neobjavljene građe iz arhivskih fondova u Sarajevu i Beču, te iz brojnih zbirki objavljenih i nepublikovanih izvora u većem broju biblioteka. Pisac je podrobno rekonstruisao i analizirao nastanak i razvoj pokreta za vakufsko-mearifsku autonomiju, ali i veoma se iscrpno pozabavio nizom ekonomskih, socijalnih i političkih pitanja bosanskohercegovačke historije s kraja 19. i početka 20. vijeka, koja su bila bliže povezana s autonomnim pokretom muslimana. Njihovom obradom data je kompleksna slika uslova u kojima se razvijao ovaj pokret, kao i profil društvenih snaga koje su ga nosile. Izvršivši političku mobilizaciju muslimana, iz pokreta je izrasla Muslimanska narodna organizacija. Šehić je dao sliku unutrašnjih odnosa u muslimanskom autonomnom pokretu, obradio ulogu pojedinih socijalnih i političkih grupa, kao i vodećih ličnosti u njemu. Na osnovu vlastitih istraživanja dao je

svoj pogled na odnose između muslimanskog i srpskog autonomnog pokreta. Poseban značaj ima sistematska obrada agrarnog pitanja u muslimanskom autonomnom pokretu. Zbog svoje konzervativne društvene pozicije, veleposjedničko vodstvo pokreta nije moglo biti nosilac borbe za demokratizaciju političkog sistema, mada je od 1906. godine u svoj politički program unijelo zahtjeve u pogledu građanskih i političkih sloboda.

Prelazeći u svojim radovima tematski okvir muslimanskog autonomnog pokreta, Šehić je na nov način prikazao nastanak i socijalni profil provladine i maloučejajne Muslimanske napredne stranke ukazavši na rezultate koje su naprednjaci, predvođeni inteligencijom, postigli na polju kulture i savremenog obrazovanja.

U toku posljednje predratne decenije Šehić je ponovo preusmjerio svoje interesovanje na tematiku iz historije Bosne i Hercegovine na period koji označava kraj Prvog svjetskog rata i početak života u novoj državnoj zajednici. Publikovao je niz radova o različitim pitanjima političke, privredne i socijalne historije Bosne i Hercegovine u spomenutom razdoblju. Te predradnje omogućile su mu da uz dodatne napore objavi novo djelo *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Politički i privredni razvoj*, u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu 1991. godine. Težište monografije je na analizi prilika nakon završetka Prvog svjetskog rata, koje su u Bosni i Hercegovini imale buran, i u odnosu na druge zemlje u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, umnogome specifičan ton. Podrobnije su osvijetljene okolnosti i način kako je Bosna i Hercegovina ušla u sastav nove Kraljevine, kao i uloga narodnih vijeća kao novostvorenih organa vlasti. Velika socijalna previranja na selu i gradu detaljno su prikazana. Pri tome je i politička strana agrarne reforme temeljito istražena. U tom kontekstu analizirano je do tada zapostavljeno tzv. beglučko pitanje. Iscrpno i veoma pregledno analizirao je formiranje građanskih političkih stranaka, njihove programe i socijalnu bazu, kao i uloge i učešće stranaka na parlamentarnim izborima 1920, 1923. i 1925. godine. Stranke su se formirale na nacionalno-vjerskoj osnovi zadržavajući umnogome karakteristike iz predratnog doba, dok partije osnovane na socijalnim i širim nacionalnim programima nisu mogle postići veći uspjeh. Privredna kretanja prikazana su zaključno sa 1924. godinom, do kada se osjeća izvjestan privredni prosperitet, koji već početkom 1925. godine pokazuje znake nastupajuće recesije. Odnos političkih snaga, uspostavljen na parlamentarnim izborima 1925. godine, ostao je nepromijenjen do proglašenja diktature 1929. godine. Ovu složenu političku i privrednu problematiku autor je vrlo uspješno uklapao u šire tokove razvitka na jugoslavenskom prostoru, što Šehićevo djelo, zasnovano na bogatoj izvornoj građi, uvrštava među najznačajnija ostvarenja naše historiografije međuratnog perioda.

U Šehićev naučni opus ulaze njegove brojne rasprave, članci, prilozi i kritički osvrti na historiografske publikacije. Tu je i njegovo aktivno učešće na nizu naučnih

skupova u zemlji i inozemstvu, na kojima je držao zapažene referate ili sudjelovao u diskusijama. Posebno je dao značajan doprinos u organizaciji naučnog rada u našoj sredini. Bio je član, odnosno predsjednik organizacionih odbora niza naučnih skupova koje je priređivao Institut za istoriju u Sarajevu, i to ili sam ili u zajednici s drugim naučnim institucijama. Kao član redakcije ili kao glavni i odgovorni urednik, sudjelovao je u profiliranju brojnih naučnih publikacija. Posebno se ističe njegov dugogodišnji doprinos uređivanju *Priloga*, časopisa Instituta. Dr. Nusret Šehić angažovao se kao glavni koordinator posebno značajnog historijskog poduhvata, koji je okupio oko 70 istraživača, i to ne samo iz Bosne i Hercegovine nego i pojedince iz drugih centara. Riječ je o tzv. Društvenom cilju XIII/2, srednjoročnom i dugoročnom programu istraživanja historije Bosne i Hercegovine, u kome su bili formulisani naučni zadaci od oko 60 posebnih projekata. Poseban je Šehićev doprinos bio u animiranju većeg broja uglednih historičara da se prihvate obrade pojedinih tema, pa su napisane brojne studije, rasprave i članci, organizovani naučni skupovi, i do rata 1992. godine bila su završena 32 projekta. Agresija na Bosnu i Hercegovinu i rat prekinuli su ovu djelatnost.

Historičari Sarajeva dali su svoj prilog otporu barbarskom uništavanju Sarajeva i njegovih stanovnika, kao i svih kulturnih vrijednosti. Na multidisciplinarnom naučnom skupu pod naslovom *Pola milenijuma Sarajeva*, održanom od 19-21. marta 1993. godine, u najdramatičnijim danima opsade grada, dr. Nusret Šehić naglasio je potrebu temeljite valorizacije naše historiografije i ujedno upozorio na potrebu preispitivanja niza pojava i događaja iz naše dalje i bliže prošlosti, jer su one jednostranim ocjenama i falsifikatima dobile kvalitet neospornih istina. Posebno je naglasio da se mora raskrstiti s lažnim mitom o posebnoj misiji srpskog naroda na ovom prostoru i njegovoj predodređenosti da tu dominira, te se vratiti na zdrave početke srpske historiografske znanosti obilježene djelom Ilariona Ruvarca. Preživljavajući gotovo dvije godine u teškim uvjetima opsade grada, dr. Nusret Šehić ostavio je iza sebe rad *Dnevni zapisi o životu u Sarajevu pod četničkom opsadom tokom 1992. i 1993. godine*, u dvije knjige, publikovane 2003. godine u Sarajevu. *Dnevni zapisi*, kao svjedočanstvo savremenika, dobili su formu svojevrstne hronike zbivanja i života u opkoljenom gradu. Rad je posvećen žrtvama nacionalističkog bezumlja.

Naučno djelo dr. Nusreta Šehića obogatilo je našu historiografiju i prokrčilo puteve novim generacijama historičara ■

Dževad Juzbašić

NEKOLIKO REMINISCENCIJA NA MIRJANU GROSS (1922 - 2012)

Nedavno (23. srpnja/jula 2012.) u 90. godini, nakon dugog, mukotrpnog i plodotvornog života umrla je, po mnogima, najveća suvremena hrvatska povjesničarka – prof. dr. Mirjana Gross. Tako su je ocjenjivali mnogi koji su o njoj pisali u raznoraznim povodima: kolege, kroničari, publicisti, pripadnici “sedme sile”...¹ Bilo je, istina, ne mnogo onih koji nisu tako mislili.² Svi su imali svoje argumente, razloge da jednog vanserijskog intelektualca u svakom slučaju, osobenu pojavu ne samo hrvatske historiografije, vide na svoj način, valoriziraju, a mnogi i smjeste na sam vrh imaginarne ljestvice novovjekih povjesničara – istraživača, profesora, istaknutih društvenih djelatnika.

Redovi koji slijede nisu klasičan *in memoriam*, niti su nastali u namjeri da, uz primjereni *curriculum vitae*, budu osvrt ili prosudba jednog zamjernog opusa.³ Dapače, inspirirani su strogo osobnim reminiscencijama na osobu koja je u nekim aspektima svoga višedecenijskog znanstvenog djelovanja prevashodno kao atipičan historiograf ostavila dubok trag u suvremenoj hrvatskoj i stranoj historiografiji. Njen definitivni odlazak oživio je u meni neke od uspomena koje su mi se urezale u sjećanje posebno iz razloga što su začudno korespondirale sa mojim sjećanjima na slične čak istovjetne situacije, stanja, poglede.

Pripadajući istoj branši u periodu svojih zamjernih godina života (75) i dužine bavljenja suvremenom poviješću (45) što istražujući, što pišući, što javno nastupajući, što držeći predavanja na univerzitetu, dugo vremena sam proboravio u arhivima

¹ Vidjeti vanredno zanimljive razgovore Darka Hudelista sa dr. Gross: prvi objavljen u časopisu *Erasmus*, br. 1/1993., tri naredna u *Globusu* (lipanj 1997., siječanj 2000., a posljednji intervju vođen 1. svibnja 2012. objavljen je u broju od 24. kolovoza 2012. godine.

² Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni postignuća traganja*. Zagreb: Novi Liber, 1996. 13, bilj. 8.

³ Vidjeti bibliografiju radova Mirjane Gross (1950.-1999.) u: *Zbornik Mirjane Gross (u povodu 75 rođendana)*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, 1999..

i bibliotekama, sa studentima, pa se nakon smrti Mirjane Gross prisjećam ponekad, naoko, banalnih detalja početaka ozbiljnog rada u institucijama koje čuvaju neprocjenjivo intelektualno blago za kojim tragaju istraživači (biblioteke, arhive) i jednog znakovitog susreta sa Mirjanom Gross.

Šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća u vrijeme priprema za izradu magistarskog rada i doktorske disertacije bio sam, gotovo, svakodnevno u čitaonici (tada) Državnog arhiva Bosne i Hercegovine, sada Arhiva Bosne i Hercegovine (u zgradi današnjeg Predsjedništva). Bio je to sobičak sa nekoliko stolova za kojima su prilježno radili/istraživali moji uvaženi profesori (veći broj ulica u Sarajevu nosi njihovo ime): Ante Babić, Hamdija Kapidžić, Ferdo Hauptmann, Alojz Benac, Esad Pašalić, Desanka Kojić-Kovačević i drugi. Stariji asistenti (Milan Vasić, Rade Petrović) i mi mlađi, “junoše”, “poletarci”. Naravno, mi smo sjedili za stolovima u posljednjim redovima, gledali svoje profesore u leđa. Bila je to neobična “škola”. Oni su, u principu, pravili vrlo rijetke pauze, oni nisu “dizali” glave od dokumenata ili “periodike”. U razgovorima koje smo vodili od prilike do prilike, sjećam se da nam je prof. H. Kapidžić govorio da bez “zicflajša” nema rezultata i uspjeha u poslu kojim se bavimo. Iz učtivosti nismo pitali za značenje takve opaske pa smo potražili objašnjenje u Klaićevom rječniku. Odmah smo shvatili da bez “ustrajnosti u (umnom) radu, sposobnosti da čovjek ‘ugrije stolicu’” nema se šta tražiti u pozivu za koji smo se opredijelili i za koji smo bili izabrani.

Gospođu Gross nisam imao prilike češće sretati. Sjećam se susreta na Prvom kongresu hrvatskih povjesničara (1999.), ali mi je jedan, u kontekstu prethodnih redova, posebno ostao u sjećanju. Dok je još vozila auto i mogla odlaziti pješice do *Hrvatskog državnog arhiva* i *Nacionalne i sveučilišne knjižnice* bavila se istraživačkim radom. Imao sam rijetku priliku da je upoznam prilikom rada u čitaonici nove zgrade *Sveučilišne knjižnice* u Zagrebu. Nekoliko dana rada bila su mi dovoljna da vidim “poveznicu” između mojih profesora i profesora *emeritusa* dr. Gross. Svako prijepodne do *caffè* pauze probdjela je nekoliko sati nad raznim tiskovinama, najčešće periodici – novinama. Povremeno sam je gledao i – divio joj se. Poodmakle godine nisu ostavile na njoj traga jer je strpljivo čitala i bilježila ne dižući glave. Nisam imao hrabrosti (niti mi je padalo na pamet) da joj pridem i prekinem je u radu. Jednog dana kada sam vidio da je definitivno završila posao za taj dan prišao sam i rekao kako se nisam usuđivao da je prethodnih dana deranžiram prije kraja rada. Malo me je “naružila” i pozvala na razgovor u svoj stan na Britanskom trgu. Odazvao se njenom ljubaznom pozivu. Tom prilikom upoznao sam jednu novu, drugu profesoricu Gross. Za vrijeme nedugog boravka dolazili su joj mlade kolege, “novaci” na konsultacije. Bio sam pomalo zatečen, iznenađen. U tom gestu vidio sam koliko je profesorici *emeritusu* stalo do ovakve komunikacije sa onima koji su se spremali za

svoj poziv. Profesori, u principu, primaju studente u određene dane i sate – na fakultetu, u kabinetu. Biti pozvan, doći profesoru “na noge” u stan, vjerovatno je (nisam provjeravao) imalo neku veliku, specifičnu težinu. Bio je to znak povjerenja, posebne vrste, čini mi se obavezujućeg za pozvane. Ono što se dogovorilo, pretpostavljam, realiziralo se *a bis z* pod budnim okom do kraja predane profesorice tim asistentima, magistrantima, doktorantima. Njene sugestije, savjeti, ne sumnjam, bili su “nit vodi-lja” na zajedničkom uspjehu.

Za taj iznenadni, relativno kratak, ali nadasve sadržajan, susret vežu me reminiscencije posebne vrste – na novovjeku pojavu velikih povjesničara poput Lucien Febvra, Marc Blocha, Fernanda Braudela (Brodela), Jacques Le Goffa etc. Prilikom pomenutog susreta profesorica mi je poklonila svoju sjajnu knjigu *Suvremena historiografija* sa posvetom: “Dr Tomislavu Išku i mladim povjesničarima i povjesničarkama Instituta za istoriju u Sarajevu želim sve najbolje u budućem radu. Zagreb, 14. X. 97’ Mirjana Gross”. Na str. 5 te knjige zapisana je slična poruka: “Mladim povjesničarima i povjesničarkama za sretan put.”

Dr. Gross krenula je kao povjesničarka “pravim” putem sredinom pedesetih, a ja početkom sedamdesetih. Zajednička nam je poveznica bila frankofilstvo, neka vrsta “slabosti” na Francuze, Francusku uopće kao naciju i zemlju izuzetne kulture i povijesti. Profesoricina frankomanija bila je starijeg datuma, a posebno je bila izražena prema suvremenim francuskim povjesničarima.⁴ Iako je od 1955. prisustvovala svim svjetskim kongresima historičara u narednih trideset godina, onaj, za nju prvi, u Rimu bio je presudan. Sama je priznala da je tom prilikom “doživjela susret koji je sudbonosno utjecao na (njeno) usmjerenje kao povjesničarke (...) Stekla sam, naime, prve obavijesti o grupi oko francuskog časopisa *Annales* koje su me se izuzetno dojmile”.

Godine 1970./1971. kao stipendista francuske vlade upoznao sam se na samom “izvoru” u Parizu sa djelom najpoznatijeg povjesničara 20-tog stoljeća, “najinternacionalnijeg francuskog historiografa“, Fernanda Braudela, sa zasadama “nove historije” koja je zarazno već dobro osvojila sveučilište i čitateljstvo koje se za nju zanimalo. Njegovo uredništvo u *Analima* završava se 1969. godine. Do tada je uspio da od tog časopisa stvori “borbeno sredstvo za nastavak i razradu Blochovih i Febvreovih poticaja”, da dalje promicanje “totalne” historije preuzmu predstavnici tzv. “treće generacije”. Braudelova “globalna historija” kao predmet istraživanja pretpostavlja respektiranje “dugog trajanja”, apsolutno prevazilaženje istraživanja, analiza

⁴ Vidjeti dijelove knjige *Suvremena historiografija...*: “‘Očevi osnivači’ francuske ‘novije historije’”, (214-220) i “O značaju francuske ‘nove historije’” (237-240) te posebno “Braudelovo doba” (241-250).

i zaključivanja o “kratkom isječku vremena” – simplifirano rečeno historijskih događanja grubo “izvučenih” iz konteksta.

Sa svim tim “novumima”, koji su nailazili i na kritičare, oponente, koji se nisu slagali sa njegovom osnovnom teorijom, on, ipak, ne samo da potiče na razmišljanje o historiji nego usmjerava mlade povjesničare. Mirjana Gross čini isto želeći im “sretan put”, a u poruci zaposlenim u Institutu za istoriju u Sarajevu čini isto.

Sjećajući se boravka u Parizu, susreta sa gospođom Gross u Zagrebu, svojih studenata u Tuzli kojima sam gorljivo prenosio ta svoja saznanja na početku svake nastavne godine ne mogu a da ovom prilikom ne istaknem jednu vrstu sopstvene poveznice u odnosu na takve velikane poput Braudela ili Mirjane Gross.

Historiografsku produkciju na ex-jugoslavenskim prostorima obilježila je početom 90-tih godina dotad nevidena ofanziva svojevrsnog, pomalo nepojamnog revizionizma na naglašenoj ideološkoj osnovi. Velike političke promjene nastale u ratnim godinama dovele su u pitanje mnoge dotad ostvarene rezultate. Na javnu i znanstvenu scenu nahrupila je pošast svekolikog politiziranja, ideologiziranja, manipuliranja, mitologiziranja, minimiziranja, predimenzioniranja historijskih činjenica pod krinkom obračuna sa “marksističkom historiografijom”. Zarad pukog revizionizma svega što je i trebalo da bude podložno objektivnoj kritici otišlo se u krajnost osuda svega i svačega što je bilo istraženo i napisano pod egidom marksizma i “marksizma”. Tih objeda i “kritika” nije bila pošteđena ni dr. Gross što pomalo nenapadno, skrupulozno,⁵ što neuvijeno,⁶ proglasili su je za “marksističku povjesničarku”, premda je sam Marks tvrdio za sebe da nije “marksist”, a ona sama za sebe je rekla, ergo priznala, da njeni počeci profesionalnog bavljenja istraživanjima društvenih pojava nisu bili “zacijelo bez Marxova utjecaja”. Da li namjerno ili ne, nije bitno, previdjeli su da je od spomenute 1955. godine sebe smatrala za “učenicom Fernanda Braudela što je podrazumijevalo, kako u historiografskoj, tako i u nastavnoj djelatnosti jedan evidentan otklon od zasada “tradicionalne” historije.

Ponukana ovještalom izrekom “*Historia magistra vitae est*” Mirjana Gross je sjajno zamijetila da “ako pod pojmom povijest razumijemo određeno ideološko viđenje prošlosti onda iz povijesti ne možemo ništa naučiti jer je ideologija sadašnjost,

⁵ Mladen Švab, “U povodu knjige Mirjane Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1996., 457-462. Autor osvrta Grossovoj neoprostivo zamjera što je 1976. i 1980. “slijedila gotovo bezrezervno” Topolskog, drugim riječima jednu “varijantu marksizma (458).

⁶ Zlatko Canjuga, npr. u *Globusu* – 1998. Vid. *Globus*, br. 474, 66, od 7. 1. 2000.

a ne prošlost”.⁷ Kao izraz (načelnog i konkretnog) slaganja sa profesoricom, u sličnim prigodama sam, ili rekao ili zapisao: “Historia magistra vitae – non est!

Cjelokupnim historiografskim opusom i univerzitetskim aktivnostima kao predavač dr. Gross je bila pored svega ostalog naglašeno vjeran sljedbenik zasada “nove historije”, njenih osnivača, sljedbenika, prije svih Fernanda Braudela. Usmjeravala je kao i on mlade povjesničare, poticala ih na razmišljanje o historiji, njenim odnosima sa drugim društvenim znanostima, zalagala se za dijalog između predstavnika različitih mišljenja. Time (i cjelokupnim opusom) je na izvanredan način ispunila svoju “misiju” i zasluženo zauzela svoje mjesto na pijedestalu ne samo hrvatske historiografije ■

Tomislav Išek

⁷ *Globus*, br. 474, 66 od 7. 1. 2000.

INDEKS AUTORA

Barić, Nikica

Hrvatski institut za povijest,
Zagreb, Hrvatska

Bećirović, Denis

Filozofski fakultet, Tuzla,
Bosna i Hercegovina

Bešlija, Sedad

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Blažević, Zrinka

Filozofski fakultet, Zagreb, Hrvatska

Dautović, Dženan

Student II ciklusa studija, Filozofski
fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Donia J., Robert

Center for Russian & East European
Studies, University of Michigan, Ann
Arbor, USA

Duranović, Amir

Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Gladanac, Sanja

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Grijak, Zoran

Hrvatski institut za povijest,
Zagreb, Hrvatska

Hadžiabdić, Hadžija

Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Hambo, Semir

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Hasani, Mustafa

Fakultet islamskih nauka, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Išek, Tomislav

Sarajevo
Bosna i Hercegovina

Jahić, Adnan

Filozofski fakultet, Tuzla,
Bosna i Hercegovina

Jeleč, Petar

Franjevačka teologija, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Juzbašić, Dževad

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i
Hercegovine, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Karić, Enes

Fakultet islamskih nauka, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Katz, Vera

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Kurtović, Esad

Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Lasić, Ajla

Student II ciklusa studija, Filozofski
fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Mahinić, Senja

Student II ciklusa studija, Filozofski
fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Mojžita, Miroslav

Ambasada Republike Slovačke, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Mulaosmanović, Admir

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Nametak, Muhamed

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Novalić, Nedžad

Student II ciklusa studija, Filozofski
fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Omerović, Enes S.

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Pintol, Emina

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Radušić, Edin

Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Sarač Rujanac, Dženita

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Šehić, Zijad

Filozofski fakultet, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

Zilić, Adis

Fakultet humanističkih nauka,
Mostar, Bosna i Hercegovina

Rabić, Nedim

Institut za istoriju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. E-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Dva primjerka rukopisa pisana na računaru i disketu sa proredom do 30 redaka (Times New Roman: 12pt 1,5) na kartici /formata A4/, poslati poštom na adresu Instituta za istoriju s naznakom "za časopis *Prilozi*" ili predati osobno. Radovi ne mogu prelaziti dva arka (32 kartice). Autori objavljenih radova dobivaju 10 otisaka svoga članka i besplatan primjerak *Priloga*.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa – kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurziv
7. isti – kurent
8. n.dj. – kurziv

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003., 51-66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćena str. ili s. nego se samo piše broj stranice)

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv: Npr. I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju. Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000: br. 29, 39 - 44.

Isti, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Vjekoslav Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije. u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*. (gl.ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju, 2003, 201-221.

Citiranje novina:

U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21.IX. 2003, 4-5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1953, (dalje: VLBH), kut. 15, sign. 123./46.

Citiranje s World Wide Web:

Grad Sarajevo.jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

<http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/> (25.02.1999)

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju.

Adresa:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 21 73 64; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Prijevodni rezime na engleski jezik:

Nermina Filipović

Lektor:

Mr. Mirela Omerović

DTP:

Tarik Jesenković

Štampa:

“DES”, Sarajevo

Za štampariju:

Vesna Bučan

Izdavač:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 21 73 64; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

Časopis *Prilozi* referiraju i prenose:

CEEOL - Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main, (<http://www.ceeol.com>)

EBSCO Publishing, United States of America